Alexandru Duțu

Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII

ALEXANDRU DUŢU

COORDONATE ALE CULTURII ROMÂNEŞTI ÎN SECOLUL XVIII

Coperta : *Anton Perussi*

ALEXANDRU DUȚU

COORDONATE ALE CULTURII ROMÂNEȘTI ÎN SECOLUL XVIII

(1700 — 1821)

STUDII ȘI TEXTE

BUCUREȘTI, 1968

EDITURA PENTRU LITERATURĂ

CUPRINS

INTRODUCERE

Vorbind astăzi despre „viața literară", aproape mecanic ne referim la operele beletristice, de critică sau istorie literară ce se regăsesc în vitrinele librăriilor, la rubricile variate ale presei literare, la schimbul de opinii ce are loc în jurul unor mese rotunde organizate de redacții, de radiodifuziune sau de televiziune; ne referim la vers sau proză, dramaturgie sau teorie literară. Din paginile parcurse în orele de lectură am extras note sau am reținut fragmente pe care le comentăm, le raportăm la trecut sau la alte creații similare contemporane, le trecem, în fine, pe sub razele inteligenței și ale sensibilității pentru a decanta elementul viabil ce reflectă în universul estetic realitatea umană; distingînd genuri și surprinzînd trăsăturile originale ajungem, prin aplicarea unor criterii unanim împărtășite, să stabilim ierarhii și să desprindem valori. Istorici literari și critici analizează fenomenul literar pentru a-i spori accesibilitatea și pentru a înlesni distincția, permanent necesară, deși continuu dependentă de optica interpretului, dintre valoarea, mai mult sau mai puțin, autentică și cea perisabilă, ori chiar absentă. Rezultat al unei evoluții, mediul literar actual are, așadar, o ascendență, iar reconstituirea acesteia poate fi considerată drept una dintre cele mai interesante obligații pe care și le asumă istoria literară; o istorie literară care trece, deci, de înșiruirea anostă a datelor biografice sau de enumerarea biblio-

grafică a titlurilor pentru a reconstitui mediile literare care au precedat mediul literar în care ne aflăm azi.

Evident că suprapunînd imaginea vieții literare contemporane asupra fotografiei, adeseori plină de detalii nesemnificative și în nuanțe simplificatoare, obținută în urma unei priviri aeriene asupra secolului XVIII sau XIX, rezultatele nu pot fi decît dezamăgitoare. În ce privește secolul XVIII, impresia poate fi chiar derutantă: lipsa tipografiilor particulare, care să dea la iveală manuscrise elaborate de diverși creatori, a unei prese care să comenteze și să selecteze, a unor saloane (în lipsa „meselor rotunde"), pot laolaltă sugera o viață literară rudimentară. Nu e suficient să încetinim succesiunea de imagini ce se desfășoară azi în fața ochilor noștri pentru a ne apropia de intimitatea procesului cultural ce ne interesează. Este adevărat că, „pe măsură ce ne depărtăm, spațiul european se lărgește, proporțional cu timpul utilizat pentru parcurgerea unei distanțe"[1], iar în secolul XVIII diligențele și colportajul cărților au nevoie de multe zile pentru a lega două regiuni destul de apropiate; dar factorul acesta nu explică natura însăși a mediului de care ne apropiem revenind în trecut; ideile circulă cu o mai slabă intensitate și cu o mai redusă viteză în secolul XVIII, dar ele se difuzează, totuși, cuprinzînd arii destul de întinse și cristalizînd concepții sau năzuințe. Ni se impune să ținem seama de alte coordonate pentru a păși înainte, și anume, de caracterul pe care „literatura" l-a avut în mediul cultural român nu numai în raport cu secolul XIX, dar și față de secolul XVII, caracteristică ce trebuie, la rîndul ei, analizată în contextul istoric cultural din sud-estul european.

În secolul XVIII, literatura este în general echivalentă cu totalitatea operelor scrise, dar din secolul XVII devenise manifestă tendința de a considera drept literar un domeniu specific al acestei activități cărturărești. Evoluția se petrece într-un ritm aparent lent, deoarece condițiile istorice în care se află țările române în decursul secolului acestuia nu sînt favorabile unei dez-

[1] René Pomeau, *L'Europe des lumières*, Paris, Stock, 1966, p. 14; serviciul de diligențe asigura transportul pe linia Paris-Lyon „uimitor de rapid", opt pasageri parcurgeau distanța în cinci zile vara, și în șase, iarna (*ibid.*).

voltări continue și diversificate: dominația străină, războaiele, desele epidemii, instabilitatea curților princiare, capabile să patroneze o viață literară ce mai depinde încă, în toată Europa, de acestea; ritmul este „aparent", însă, lent, deoarece mentalitatea evoluează permanent, după cum ne atestă documentele literare ale epocii — corespondența mai ales, precum și unele fragmente din operele istorice care ne lasă să întrevedem o viață intelectuală mult mai bogată decît aceea care a răzbit pînă în operele scrise.

În mod cert, grupul de cărturari devine mai numeros decît în secolul XVII, și biruința pe care a înregistrat-o în acel veac limba română se repercutează acum prin cultivarea sistematică a literaturii române; acest grup deține o informație culturală mult mai bogată, după cum ne dovedesc bibliotecile ce se constituie și interesul pentru cartea și presa străină, dar manifestările scrise nu se dezvoltă în pas cu această informație, deoarece cultura română nu beneficiază de condiții propice unei asemenea dezvoltări: învățămîntul continuă să fie organizat în limba greacă (sub formele sale superioare), iar activitatea literară în limba română nu e încurajată de curțile fanariote și nici de autoritățile imperiale din Transilvania (pînă în epoca jozefinistă), după cum nu-și află nici debușeul necesar, tipografiile, care să împlinească destinul operei concepute. În prima jumătate a secolului XVIII, cînd speranțele de eliberare de sub dominația străină sînt reduse, spre deosebire de cea de a doua jumătate a secolului, cînd Imperiul otoman dă evidente semne de slăbiciune prin pierderea unor războaie cu Rusia și Austria, tot mai mult interesate în „chestiunea orientală", tipul dominant de cărturar e al cititorului care asimilează, fără să se angajeze prin scris.

Spre sfîrșitul secolului pătrund în fragmentele tipărite și în manuscrise tot mai multe ecouri ale unei lecturi ce a trebuit să fie destul de susținută și de continuă, de vreme ce argumentarea și însăși construcția frazei ating un nivel destul de ridicat. În același timp, în ultimele decenii ale secolului se afirmă o pătură compactă de copiști, care nu a putut apărea ca o generație spontanee. Dacă semnele viguroase ce apar în epoca luminilor sînt numeroase și grăitoare, ele se datorează unor noi condiții istorice

în raport cu prima jumătate a secolului: slăbirea presiunii otomane și despotismul luminat al lui Iosif al II-lea. În deceniile anterioare, cărțile tipărite și manuscrisele nu vădesc o evoluție atît de marcată, și cărturarii continuă să cultive mai mult cuvîntul rostit, asemenea acelui Esop amintit de Miron Costin[2] sau ca Grigore Cornescu, care, deși era capabil să realizeze o lucrare topografică, nu a lăsat în urma lui nici o scriere[3]. Mediul cultural, sensibil la valorile literare de la începutul secolului, își dezvăluie preocupările în special spre sfîrșitul perioadei pe care o cercetăm.

În afara condițiilor istorice, un alt factor a delimitat rolul pe care-l putea dobîndi literatura scrisă în mediul cultural român, și anume, predominarea literaturii orale, care, la rîndul ei, se înfățișează sub un dublu aspect, unul de o importanță și cu o vitalitate mai mare, iar celălalt de o pondere și cu o existență mai pasageră: creația populară și retorica.

În ceea ce privește primul aspect, bogat și suficient de variat, folclorul avea capacitatea să corespundă necesităților gustului literar din mediul cultural român. Creația populară nu a satisfăcut numai cerințele marii mase a populației, care a continuat să rămînă analfabetă, și deci nu a practicat creația scrisă, dar și gustul păturii culte; în această privință, trebuie ținut seama de faptul că majoritatea cărturarilor nu au „luat cunoștință" de

[2] Cărturar ales, pîrcălabul Ștefan trebuie să fi făcut parte dintr-o pătură mai largă de oameni de cultură, cu o informație suficient de bogată și cu o certă putere de discriminare. Elogiul postum pe care i-l face Miron Costin dezvăluie o „solidaritate intelectuală": „Om de mirat la întregiia lui de sfaturi și de înțelepciune, cît pre acele vremi de-abiia de era pementean de potriva lui, cu carile și Vasilie-vodă singur, deosebi de boieri, făcea sfaturi și cu multe ceasuri voroavă, așa era deplin la hire. Iară la statul trupului său era gîrbov, ghebos și la cap cucuiat, cît puteai dzice că este adevărat Essop la chip", *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, Buc., E.S.P.L.A., 1958, p. 141.

[3] „... Un nemiș din ținutul Hotinului, anume Gligorie Cornescul, ce era foarte meșter de scrisori și de săpături la pietre și la alte lucruri, de au făcut chip cetății Camenițiii de ceară, cu toate tocmelele ei dinluntru și denafară", scrie Ion Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. Iorgu Iordan, Buc., E.S.P.L.A., 1955, p. 131. Date noi despre el la Matei Cazacu, *Influența decorației în piatră de la Argeș în activitatea sculptorului Grigorie Cornescu*, „Mitropolia Olteniei", 1967, 9—10, p. 730—742.

creația populară cu prilejul ospețelor și al festivităților de la Curte, ci pe căi mult mai variate, cu atît mai mult cu cît cărturarii patrioți au participat într-o măsură destul de redusă la viața de curte, petrecîndu-și, în bună parte, în cazul boierilor, existența pe domeniile proprii, unde aveau prilejul să se afle într-un contact mai nemijlocit cu cei care creau și difuzau versurile și basmele populare[4]. De asemenea, numeroși cărturari, intrați în rîndurile clerului pentru a se putea dedica unei activități intelectuale, erau prin însăși profesiunea lor în contact nemijlocit cu „poporenii", în cadrul bisericii ortodoxe procesul de aristocratizare a clerului fiind, în general, absent, clerul înalt neproducînd, atunci cînd a secondat năzuințele largi, acea categorie de „prinți ai bisericii", cum s-a întîmplat aiurea; pot fi citați, în acest sens, mitropoliții Antim, Leon Gheuca, Gavril Callimachi, Grigore al Ungrovlahiei, episcopii Damaschin, Chesarie, Inochentie Micu, Gherasim Clipa și alții. Pentru toți acești cărturari, literatura populară a îndeplinit funcția pe care literatura scrisă ar fi putut-o dobîndi.

Sub cel de al doilea aspect, literatura orală a continuat să se bucure de un deosebit prestigiu în ochii celor care au frecventat școlile superioare grecești, unde retorica antică era studiată și cultivată cu asiduitate. Fie în faza în care s-a practicat metoda „psihagogiei", de parafrazare a textului clasic, fie în faza mai avansată, cînd datorită unui Iosif Moesiodax sau Lambru Fotiade s-a introdus metoda „monolectică" — traducerea textelor clasice în neogreacă urmărind interpretarea fondului de idei din acele opere — prestigiul lui Isocrate, Lucian, Xenofon, Tucidide a fost nealterat, și rostirea cuvîntului și-a păstrat prevalența asupra cuvîntului scris, tipul de om de cultură continuînd să fie „oratorul"[5],

[4] Credem, deci, că trebuie readusă în discuție și supusă unei interpretări mult mai nuanțate teza formulată de P.P. Panaitescu în prețioasa sa sinteză *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Buc., Edit. Academiei, 1965, p. 217, unde se afirmă că apelul scriitorilor umaniști la literatura populară se explică prin „întrepătrunderea literaturii orale populare cu cea de curte, tot orală", evidentă restrîngere a suprafeței de contact și permeabilitate care a fost mai mare și de un caracter permanent (nu numai festiv...).

[5] Cf. Henri-Irénée Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Paris, E. de Boccard, 1938, p. 89.

cel care știa, adică, să rostească frumos cuvîntul, să practice retorica ce era o artă, „un ideal de viață" și de frumusețe[6].

Sub primul său aspect, literatura orală va continua să rămînă un model și o sursă de inspirație și în secolul XIX, în timp ce sub al doilea aspect ea va imprima o anumită caracteristică culturii din secolul XVIII, pierzîndu-și, apoi, treptat, rosturile sale, începînd cu perioada romantismului.

În cadrul condițiilor istorice generale de care am vorbit, și dominată de condițiile specifice culturale pe care le-am enunțat, cartea a avut o pondere și o funcție deosebit de interesante, dar a fost, incontestabil, doar un fragment din viața literară încorsetată de vicisitudini istorice extrem de aspre și canalizată în continuare pe făgașuri tradiționale. Și cu toate acestea, cercetarea funcției pe care cartea a îndeplinit-o în mediul cultural român în secolul XVIII nu e lipsită de interes, deoarece în acest secol cartea cunoaște o evoluție marcată, devenind, spre sfîrșit, condiția fundamentală a vieții culturale. Din acest punct de vedere, cartea tipărită sau manuscrisul pregătit pentru tipar, deci scrierile cu o largă audiență, ne pot dezvălui ce preschimbări au avut loc în mentalitatea cărturarilor și în ce fel aceste preschimbări au contribuit la transformarea generală a gustului literar. Ocupîndu-ne de carte, ar trebui să amintim de biblioteci, unde tipăriturile și manuscrisele s-au strîns pentru a deschide noi orizonturi sau a susține vechi deziderate, de procesul de învățămînt, unde pagina scrisă a jucat un rol covîrșitor, imprimîndu-se, aproape, în mințile celor chemați să-și aducă aportul lor la progresul spiritual al poporului român, de comerțul cu cartea și periodicele străine, ce ne introduc în plină mișcare a ideilor. Menținînd toate aceste aspecte ca puncte de referință, am preferat în lucrarea de față să ne concentrăm asupra unei alte laturi a vieții culturale române din secolul XVIII, care ni se pare că ne dezvăluie mai deplin etapele parcurse de mentalitate și de gustul literar. Selectînd din șirul de opere scrise în țările române, în secolul XVIII,

[6] Ernst Robert Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, München-Bern, Francke Verlag, 1965, p. 72.

pe acelea care au fost tipărite sau pregătite pentru tipar și care se desprind din seria de cărți rituale, constituim un fond documentar care, analizat în succesiunea sa, ne poate indica în ce fel și în ce direcție a evoluat literatura în perioada delimitată.

Intensitatea cu care s-au copiat anume traduceri ce nu au reușit să intre în tipografii și cu care s-au difuzat o serie de texte originale ne-a semnalat existența unei necesități de lectură. În momentul în care un cărturar a tradus o operă intrată în circuitul european, acțiunea lui a fost determinată de cerințe ce pot fi divers interpretate; dar în momentul în care un întreg grup își însușește acea operă, copiind traducerea realizată sau efectuînd concomitent alte versiuni, faptul denotă un fenomen colectiv care dezvăluie o atitudine semnificativă, adeseori plină de repercusiuni. Cu atît mai mult, un text original inclus într-o carte destinată unei ample difuzări dezvăluie o atitudine cu un ecou puternic în cercuri largi. Pe această cale, am încercat să refacem istoricul unor manifestări culturale semnificative, să punem în lumină cîteva forme ale gustului literar din secolul XVIII, îngăduindu-ne să semnalăm și cîteva antecedente ale formelor literare apărute în cadrul literaturii române moderne. Și aceasta pe considerentul că textele cuprinzînd elemente noi și, în același timp amplu difuzate, pot arunca lumini asupra etapelor pe care le-a parcurs gustul literar, deoarece o carte este „o parte dintr-un gen, dintr-un proces de gîndire, dintr-un mod de exprimare colectivă, dintr-o modă în același timp. O împlîntăm în uman cînd, prin analiza conținutului ei, prin distingerea regulilor sale, a limitelor și a mecanismelor sale, prin determinarea influenței exercitate, o restabilim în genul căruia îi aparține sau îi descoperim căile cu ajutorul cărora s-a preschimbat în conversație... mijloc de comunicație între autor și grupul social, mai mult sau mai puțin abstract, denumit publicul ei."[7]

[7] Alphonse Dupront, *Livre et culture dans la société française du XVIII-e siècle*, *Annales*, 1965, 5, p. 873. Articolul sintetizează datele expuse în lucrarea: G. Bollème, J. Ehrard, F. Furet, D. Roche, J. Roger, *Livre et société dans la France du XVIII-e siècle*, Paris, Mouton et Co., 1965, 240 p. O analiză a acestei lucrări,

Textele analizate apar ca certe documente izvorîte din frămîntările unor scriitori care aveau în vedere un public larg. Desigur că această masă de cititori nu se profila limpede, aşa cum apare ea astăzi în faţa ochilor unui autor care scrie o lucrare de mare tiraj; dar, deşi, nu avea certitudinea că va găsi o audienţă imediată, scriitorul avea în vedere „pe tot norodul", şi această intenţie a sa determina problematica aleasă şi stilul folosit. Iar în mediul român publicul este destul de larg, deoarece cărţile la care ne referim s-au difuzat nu numai prin lectură, ci şi prin intermediul acelei instituţii populare prin excelenţă, şezătoarea[8]. Am putea chiar afirma că scrierile de care ne ocupăm au avut alt caracter şi alt ecou decît operele de prestigiu apărute în alte culturi (unde mari scriitori au legat dialogul lor cu cercuri mai mici) şi decît înseşi scrierile ce s-au difuzat intens în ţările române, dar pe un circuit închis: scriitor-destinatar individualizat (cum avem convingerea că s-a petrecut cu „marile compilaţii de cronici" descrise de N. Iorga[9]). În lumina acestor fapte, am considerat „reprezentative" acele cărţi care au fost scrise pentru un public larg şi care, în general, şi-au îndeplinit menirea ce le fusese fixată, întărind convingeri, preschimbînd concepţii, formînd gusturi. Fraza din aceste cărţi a putut deveni mobilizatoare. Cărţile au fost „populare" prin circulaţie, dacă nu prin înglobarea lor în domeniul popular printr-o continuă prelucrare.

Întrucît am urmărit procesul evolutiv al mentalităţii române în secolul XVIII, am pornit de la data publicării *Floarei darurilor* şi ne-am oprit nu la anul 1800, care ar fi fost o dată fictivă, ci la anul mişcării revoluţionare a lui Tudor Vladimirescu, ce reprezintă un punct de răscruce în istoria culturii române atît dato-

la Jacques Godechot, *La période révolutionnaire et impériale (Bulletin historique), Revue historique*, Paris, 1966, oct. — déc., p. 423—424, care remarcă, la rîndul său: „Ideile, pentru a avea influenţă, trebuie să fie difuzate".

[8] În Franţa: „la veillée", cf. Robert Mandrou, *De la culture populaire aux 17-e et 18-e siècles*, Paris, Stock, 1964, p. 18. Autorul analizează difuzarea celebrei „Bibliothèque bleue de Troyes" pe teritoriul Franţei.

[9] N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, ed. 2, Buc., Pavel Suru, 1928, vol. II, cap. IV, p. 89 şi urm.

rită faptului că a pus capăt domniilor fanariote și a dus la „restabilirea" domniilor pămîntene (scop urmărit de numeroase spirite „luminate" din secolul XVIII), cît și pentru că această mișcare a fost urmată de o înviorare a activității culturale (școli, presă, tipărituri) desfășurate în limba română. Același avînt poate fi constatat și în Transilvania, după al doilea deceniu al secolului XIX. De altfel, predominarea spiritului romantic după acest an denotă apariția unor preocupări și aspirații noi față de secolul anterior; după această dată literatura română intră evident pe făgașul ei modern.

Între aceste limite am urmărit persistența unor cărți apărute în epoca brîncovenească și exprimarea unor tendințe noi în a doua jumătate a secolului. Analizînd locul de apariție al operelor am despărțit trei serii de manifestări, după cele trei provincii, separate politic în acest răstimp; dar manifestările, de noi distinse, alcătuiesc un efort unic, desfășurat în cadrul întregii culturi române. Însăși circulația operelor „reprezentative" pe teritoriul patriei denotă o evoluție concomitentă a mentalității care a fost asigurată și de multiplele contacte dintre toți cărturarii protagoniști ai „luminilor". Fenomenul analizat separat este, în realitate, unitar, epoca „luminilor" constituind o fază de evident progres spre realizarea unității politice a poporului român; în acest sens am sintetizat cîteva date în ultimul capitol.

Textele analizate în lucrare au fost culese pe baza constatărilor ce au decurs din aplicarea dublului criteriu despre care am vorbit; ele fac incontestabil parte din „tezaurul" literaturii române (din ceea ce este desemnat de istoricii literaturii engleze sau americane prin *background*). Nu le-am subsumat demonstrării unei idei, ci le-am regrupat pentru a reface o parte din fresca trecutului. Cu ajutorul lor se poate cerceta iluminismul românesc, după cum se pot clarifica genurile literare din acest secol, chestiuni mult mai ample decît tema noastră. Credem, însă, că elementele dezvăluite aruncă noi lumini asupra unor aspecte majore ale culturii române din secolul XVIII, exprimînd modalitățile unor transformări la care „cărțile reprezentative" și-au adus contribuția, făcîndu-le, în același timp, manifeste; ele reprezintă tot atîtea incur-

siuni în fenomenul viu care este istoria unei literaturi, întrucît epun în mişcare succesiunea de imagini pe care o înşiruire biografică a scriitorilor o proiectează ca pe o peliculă mută, derulată manual; aceste cărţi larg difuzate ne pot indica „ce se citea", după expresia lui Nicolae Iorga (care a limpezit numeroase aspecte ale problemei ridicate aci), într-o epocă de transformări, şi, mai departe, ce căutări, ce aspiraţii, ce solicitări legau laolaltă pe scriitori de cititori.

Pentru a fixa cadrul, s-au impus referirile la contextul sud-est european şi la cel european, în general, contactul culturii române cu mişcarea de idei europeană fiind mult mai puternic decît s-a arătat pînă în prezent, noile descoperiri documentare dezvăluind, de fiecare dată, chipuri şi realizări acoperite de pulberea vremii; de altfel, vicisitudinile prin care a trecut cultura română îndeamnă la reconstituiri, documentele literare fiind adeseori atît de ciuntite şi de risipite, încît ele nu mai îngăduie descrierea integrală a fenomenului literar, ci numai îl *atestă*. Or, dacă soarta dramatică a operelor scrise privează de date pe istoricul de astăzi, ea nu a privat de literatură pe cititorul sau ascultătorul de acum cîteva secole.

Pe această cale este relevată şi contribuţia pe care istoria cărţii o poate aduce la istoria literaturii. Pe drept cuvînt, un specia-ist în cultura secolului XVIII atrăgea atenţia asupra faptului că „istoria literaturii are o latură materială care nu s-a învrednicit pînă astăzi de o prelucrare sistematică: istoria producţiei cărţii şi a organizării generale a vieţii literare... Istoria literară nu va putea să dea un răspuns satisfăcător şi exhaustiv întrebării privind destinaţia şi înrîurirea socială a produselor literare atîta timp cît nu va privi intenţionat dincolo de factorii sociali şi economici, în propriul său domeniu, atîta timp cît nu va urmări drumul parcurs de creaţia literară pînă la capăt, pînă la preschimbarea ei sub „înfăţişare de servitor", bătînd la uşile oamenilor şi îndeplinindu-şi serviciul imens de a le lumina existenţa cotidiană. Pe cît de mult e necesară pentru desfăşurarea oricărei discipline istorico-filologice o investigare temeinică a istoriei generale a societăţii, pe atît de puţin îl poate dispensa pe istoricul

literar cunoașterea acestei conexiuni de cercetarea raporturilor contextuale specifice literare... Istoria literară e datoare să descopere condițiile sale materiale în structura mediului literar și în formele dominante respective ale vieții literare"[10].

Or, reconstituirea unor trăsături majore ale culturii române din secolul XVIII prin intermediul textelor de largă audiență poate indica totodată și unele forme dominante ale vieții literare din acel răstimp. Pe măsură ce investigația rațională și transformările sensibilității au extins aria de activitate a spiritului uman, scrierile desprinse din domeniul „sacru" s-au diversificat și s-au amplificat. Nu e lesne a delimita ceea ce aparține literaturii în cadrul acestui proces de extindere și aprofundare culturală, atunci cînd actul literar se află prins într-o conexiune strînsă cu preocupările de altă natură. Dar dacă semnalările de acest gen s-au impus a fi prudente, relevarea elementului viu, desfășurat pe planul mentalității, a putut căpăta mai multă pregnanță datorită acelei caracteristici care înlesnește surprinderea faptului de viață într-o cultură atît de plină de vitalitate ca cea română, anume, legătura puternică ce a existat continuu între cuvîntul scris și frumusețea rostită sau pictată, între actul artistic și faptul istoric.

Atît în vremurile trecute, cît și în cele mai apropiate de noi s-au înscris în galeria figurilor reprezentative ale culturii noastre oameni care au schimbat pana cu spada, au lăsat jos tocul pentru a se urca la tribună sau au alternat cercetarea erudită cu opera de răspîndire a culturii în masele largi și cu prezența lor în făurirea unor noi orînduieli. Pasiunea de a cunoaște pe care o regăsim în biblioteca Stolnicului Cantacuzino, unde se întrunesc manuscrise aduse de la mari depărtări sau cărți obținute cu perseverența bibliofilului[11], nu l-a oprit nici pe el, nici pe urmașii lui pe acest făgaș, la chipul atrăgător al filei cu rînduri ordonate și cu

[10] Werner Krauss, *Über den Anteil der Buchgeschichte an der literarischen Entfaltung der Aufklärung*, în volumul său *Studien zur deutschen and französischen Aufklärung*, Berlin, Rütten und Loening, 1963, p. 73—74.

[11] V. C. Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român : Constantin Cantacuzino Stolnicul*, Buc., Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă, 1967, XV + 406 p

inițiale artistic lucrate; pagina de carte a deschis o fereastră prin care cărturarul a privit mai departe spre viața mult mai bogată și mai uimitoare. Eruditul nu s-a închis într-o chilie, deși l-a fermecat „zăbava cărților", ci a fost, totodată, sfetnic sau apărător al pămîntului țării. De aceea nici o filă scrisă de acești cărturari nu e încărcată de erudiție măruntă, atît de adeseori seacă și stearpă; scrisul nu a putut fi un divertisment sau o ocupație indiferentă. Scrisul a angajat mai mult ca în alte culturi.

Cultura, ca act viu, de participare integrală la viața poporului, apare ca o altă trăsătură a creației eruditilor români. În fiecare etapă parcursă de enciclopedismul românesc operele scrise s-au legat de destinele civilizației noastre, și cărturarii nu au fost simpli spectatori. Intervenind cu demonstrațiile lor în lupta pentru susținerea drepturilor poporului, în concertul european, sau pentru o mai bună așezare a rînduielilor sociale, cărturarii din diferite etape s-au străduit ca și prin formă să-și lege opera de limba populară. Această legătură explică o trăsătură specifică erudiției române, în ale cărei pagini viața pulsează viguros, fraza vibrînd de patosul pe care-l conține.

Varietatea preocupărilor și a surselor de cunoștință au fost închegate, de fiecare dată, de acest factor catalizator într-o nouă sinteză. Valori preluate din înțelepciunea persană sau extrem-orientală s-au contopit cu cele descoperite în romanele cavalerești, în poezia lirică sau socială europeană, datorită unui spirit creator care le-a imprimat o notă originală, aceea de integrare în viața spirituală a poporului nostru. De fiecare dată, în fiecare sinteză, străduințele cărturarilor anteriori au fost reluate și au fost duse mai departe, astfel că, de-a lungul etapelor pe care le schițăm, apare o continuitate strîns legată de spiritul militant ce a produs fiecare sinteză. Tradiția ce în diferite perioade a întemeiat noi idealuri și a susținut noi înfăptuiri, într-un progres neîntrerupt, conferă enciclopedismului român o continuitate care, după remarca profesorului francez A. Dupront[12], constituie o evoluție

[12] Alphonse Dupront la cap. *Discussions* din *Actes du Colloque international de civilisations, littératures et langues romanes*, Buc., Comisia națională română

unică în cadrul națiunilor romanice. De la o etapă la alta, sintezele au devenit tot mai cuprinzătoare și mai aprofundate, enciclopedismul deschizîndu-se în cercuri tot mai largi; continuitatea a fost o ascensiune neîntreruptă spre culmile de pe care astăzi este recapitulat trecutul și e înfăptuit viitorul.

Încă din etapa *enciclopedismului umanist*, curiozitatea erudită, ce se îndreaptă spre sursele cele mai avansate de cunoștințe din epocă, se însoțește cu dragostea pentru neamul și pămîntul țării. Miron Costin, care știa că opera erudită e greu să fie realizată (căci sînt „streini cari de-amăruntul cearcă zmintele istoricilor") și că istoria trebuie scrisă la lumina cuceririlor Renașterii, face să țîșnească din conștiința lui sfatul dat într-un moment de restriște: „Să nu dăm locul, că pămîntul acesta este frămîntat cu sîngele moșilor și a strămoșilor noștri". În același spirit, Stolnicul Cantacuzino scria istoria Țării Românești pentru a curma împrejurarea „că nu iaste nimeni, nici cu condeiul, nici cu palma" gata de a apăra drepturile poporului român. Eruditul adună documente și manuscrise, cercetează vestigii arheologice și mărturii numismatice, culege legende orale pentru a realiza istoria lui; alcătuiește o hartă, sprijină operele cu caracter filosofic și încurajează artele. În aceiași ani scrie în Moldova cel care avea să devină membru al Academiei din Berlin, savantul Dimitrie Cantemir, de asemenea istoric și geograf, dar, totodată, autor de cărți filosofice, de opere literare, cercetător al culturii

pentru UNESCO, 1959, p. 138: „în familia romană alcătuiți o singularitate, o treaptă foarte avansată în ceea ce numim noi epoca modernă, o promoție modernă fără Renaștere: v-ați format fără a renaște *(vous, vous vous êtes fait sans renaître)*. Aceasta constituie o evoluție istorică perfect diferențiată în specificitatea ei; aceasta prezintă imensul avantaj al unei trăiri profunde a continuității voastre. Nici o altă țară romană nu are același privilegiu, care ar putea fi foarte important pentru a clarifica masiv experiența noastră romană comună privind «Renașterea» 66.

Vorbind despre „o promoție modernă fără Renaștere", profesorul francez accentuează *continuitatea* culturii române, care s-a menținut pe un făgaș specific și nu a cunoscut momente de totală desprindere de valorile create în trecut, chiar atunci cînd spiritul înnoitor s-a afirmat viguros, iar conștiința culturală a înregistrat un salt evident, respectiv prin „renaștere".

orientale; lucrarea care l-a făcut vestit în Europa, *Istoria Imperiului Otoman*, redactată în latină, a fost tradusă în engleză, franceză și germană și a fost utilizată atît de învățați, cît și de toți cei care au vrut să cunoască sud-estul european. „El cunoștea, afirma un editor grec al său, limba turcească, persana, araba, elina, neogreaca, slavona, moldova și franceza. Studiile ce făcuse în istorie, filosofie și matematică l-au așezat în rîndul celor mai mari învățați din timpul său." Solid construite, scrierile umaniștilor evocă monumentele moldovenești, ridicate pentru a întipări în lespezi cronologia țării și pentru a ilustra în fața ochilor celor mulți, prin fresca exterioară, capacitatea creației omenești înaripată de frumusețe și de aspirația dreptății.

Enciclopedismul iluminist aprofundează problemele sociale, ntemeind lupta împotriva despotismului în Moldova, încercînd să dezlege mai departe sensurile istoriei în Țara Românească și înflăcărînd pe dascălii Școlii ardelene, care adaugă istoriei și geografiei preocuparea sistematică pentru limbă; Samuil Micu alcătuiește lucrări filosofice și, alături de Șincai și Petru Maior, difuzează în pături tot mai largi cunoștințele științifice din „veacul luminilor"; cunoștințele medicale și agronomice, precepte pedagogice și reguli de comportare se însăilează în operele ce amintesc necontenit că „românii mai nainte erau oameni slobozi". Sinteza cuceririlor din lumea „luminată" se întemeiază puternic pe conștiința romanității și se îndreaptă spre masele largi, deși spiritul evoluției sociale de abia se înfiripează. Relele regimului de exrploatare sînt demascate însă viguros de gîndirea eliberată de superstiții a eruditului poet Ion Budai-Deleanu, care, în spiritul raționalist ironic al iluminiștilor, trece prin focul satirei sale vechi idoli pentru a indica poporului căile „care pot să frîngă /Lanțul robiei tale cumplite".

Atît în *enciclopedismul romantic*, cît și în cel *științific* e prezent același spirit militant ce a legat constatările și teoriile cărturarilor de destinele propriului lor popor. Oglindirea vieții în paginile scriitorilor ce s-au impus în aceste patru momente ale enciclopedismului românesc și deschiderea tot mai amplă a investigației spre cît mai multe domenii permit istoricului să pătrundă în

intimitatea acestui proces cultural, remarcabil prin continuitatea, integritatea și autenticitatea sa ca fenomen de viață. Se va remarca, poate, că separarea scrierilor iluministe de cele preromantice e dificilă tocmai datorită unui anumit „pathos" ce nu e niciodată absent; dar mai presus de interesul clasificărilor scolastice, cartea din secolul XVIII redă o bună parte din viața spirituală română, din cadrul căreia reiese, în prim plan ceea ce poate fi considerat drept reprezentativ. Operele înscrise pe acest filon reamintesc figuri de cărturari, deosebite de ale eruditilor prinși în mrejele înlănțuirilor reci de idei, într-un „cerc strîmt" de interese, și demne de a reveni cu strălucire în conștiința poporului român stăpîn pe soarta sa.

Din viața spirituală română în secolul XVIII, cartea de față și-a propus să reconstituie numai o parte, care, deși poate fi deosebit de importantă, rămîne totuși o parte. În mod fatal, literatura se oglindește în paginile care urmează ca un „fragment al fragmentelor", după celebra afirmație a lui Goethe; de aceea am dat o mai mare extindere comentariilor, ajungînd în cele din urmă să echilibrăm textele cu studiile. În fond, antologia de față e un grupaj de texte pe o temă precisă; problema pe care am dorit să o ridicăm are nevoie numai de acestea. O antologie consacrată literaturii și limbii române în secolul XVIII ar trebui, cu siguranță, să aibă alt caracter și alte proporții. Dar aceasta își așteaptă încă benedictinul ei.

I

PEREGRINAREA CĂRȚILOR DE „DESFĂTARE" BRÎNCOVENEȘTI

După ce vorbește cu admirație despre talentele neîndeajuns fructificate ale românilor, amintind de un tînăr din slujba Cantacuzinilor care desena atît de frumos cu pana, încît miniaturile lui păreau a fi tipărite, inteligentul secretar domnesc Anton-Maria Del Chiaro întocmește în capitolul doi al operei sale, *Istoria delle moderne revoluzioni della Valachia*, un scurt catalog al cărților publicate în vremea sa. Figurează printre acestea o *Alexandrie*, ce-i pare a fi curioasă prin basmele pe care le cuprinde, și *Le Massime degli orientali*, tradusă de el însuși în italiană din franceză și apoi redată în greacă și română, dar, spre nemulțumirea lui, cu vădite preschimbări[1]. Nu e citată aci *Floarea darurilor*, care ar fi trebuit să atragă în mod special atenția scriitorului italian. Cele trei cărți se înșirau în cel de „al treilea rînd de cărți românești", alcătuit din scrieri „de polemică, de învățătură și chiar de distrac-

[1] „*Alexandrie* o sia Storia di Alessandro il Macedone, stampata in lingua valaca, ma detta Storia è veramente curiosa per le molte favole che in essa vedonsi frammischiate.

Le Massime degli Orientali, traduzione dalla lingua franzese nella italiana, fatta da me e dedicata al principe Constantin Brancovani, per di cui comando il P. Giovanni Abrami (allora predicatore al servigio di detto principe) le tradusse in greco volgare, ma non senza notabile alterazione furono poi tradotte dalla greca nella valaca favella per opera dell'arcivescovo di Valachia Antimo, il quale poi fece stamparle in amendue le suddette lingue a spese di Maano Apostolo, 1713, in Bucarest, in 16". Ediția N. Iorga, Buc., 1914, p. 52.

ție — un gen cu totul nou în tipăriturile noastre"[2]. Apariția acestui gen nemaiîntîlnit pînă la acea dată, după cum bine remarcă Nicolae Iorga, nu poate fi pusă pe seama unui prisos de activitate; adevărul este că tipografiile, oriunde au fost fixate în trecut, au lucrat întotdeauna pentru toate regiunile românești, și nevoia de carte nu a fost niciodată acoperită. Ar fi greu să presupunem că „pe vremea lui Brîncoveanu mănăstirile și bisericile fuseseră înzestrate cu cărțile trebuincioase, și totuși, cinci tipografii lucrau neîntrerupt și pe întrecute la publicarea cărților... Nu e întru nimic de mirat că, în asemenea împrejurări, s-au strecurat sub tipar și cîteva cărți cu cuprins poporan."[3] În această perioadă activitatea copiștilor se întețește, dar cărțile se cumpără cu bani grei; nu despre „un gol de producție" e vorba, ci de consecința unor preschimbări în mentalitatea cărturarilor, pe care munca tipografică o scoate la lumină. De altfel, cărțile amintite nu s-au „strecurat" sub teascuri, deoarece opere de un gen asemănător mai circulaseră și înainte în cultura română; exceptînd *Alexandria*, care — dacă în adevăr a fost publicată, afirmația lui Del Chiaro nefiind confirmată de o altă mărturie — trece acum pentru prima oară prin mîna meșterilor tipografi români, cărți de genul celorlalte două opere mai apăruseră și înainte.

Saltul este și aici, însă, evident, deoarece *Floarea darurilor* și *Pildele filosofești* nu pot fi trecute în rîndul cărților de „învățătură morală, privată," cum propune I. G. Sbierea[4], nici nu pot

[2] N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. 2, Buc., Pavel Suru, 1928, p. 85—86.

[3] N. Cartojan, *Alexandria în literatura românească*, Buc., 1910, p. 79. Dar prețul cărților a continuat să fie ridicat din cauza nevoii de carte neacoperită, și în 1741 se dădea în schimbul unui *Minei* un loc de livadă la Olteni, sat vecin cu Rîmnicul, deci cu o valoare de loc neglijabilă. V. zapisul publicat de A. Sacerdoțeanu, *Documente de cultură românească veche*, *Mitropolia Olteniei*, 1964, 5—6, p. 454—455.

[4] I. G. Sbierea, *Mișcări culturale și literare la românii din stînga Dunării în răstimpul de la 1504—1714*, Cernăuți, 1897, p. 55—83, trece în categoria scrierilor „edificative": predici, cărți de învățătură religioasă morală, privată (*Floarea darurilor*, *Albina*, *Cărare spre fapte bune*, *Mîntuirea păcătoșilor*, *Învățăturile creștinești*, *Pilde filosofești* etc.), rugăciuni, vieți de sfinți, scrieri apocrife, scrieri polemice, după un criteriu destul de arbitrar.

fi considerate ca o „literatură dogmatică și didactică", după clasificarea lui M. Gaster[5]; ele se încadrează în șirul „cărților de înțelepciune," cum le numește Iorga,[6] precedate fiind de compilațiile celebre bizantine, traduse de timpuriu la noi, și de cîteva timide încercări spre o lărgire a orizontului din veacul precedent. Introducerea în circulație a celor două cărți de meditație, evident „privată", dezvăluie o nouă atitudine culturală, ce se precizează, în primul rînd, în raport cu tradiția genului și, de abia în al doilea rînd, prin comparație cu moralismul predominant în clasicismul european.

Există, în mod cert, o necesitate, izvorîtă dintr-o preocupare nouă, care a impus tipărirea acestor două scrieri; iar această necesitate o regăsim în acel grup compact de cărturari care lucrează în acești ani, favorabili activității culturale, prin slăbirea presiunii otomane și prin stabilitatea domnilor, interesați în asemenea activități. Personalitatea lui Șerban Cantacuzino și a lui Brîncoveanu, în special, se disting pe acest plan în cele cîteva decenii, în care au posibilitatea să lucreze frații Greceni, Stolnicul Cantacuzino, Mitrofan, Damaschin, Antim Ivireanu și alții. Preocuparea devine și mai manifestă dacă ne referim la moldovenii Dosoftei, Miron Costin și strălucitul Dimitrie Cantemir, sau la transilvănenii Mihai Halici, Teodor Corbea și alții, care scriu într-un stil asemănător, deși nu au aceleași condiții de lucru. Acolo unde condițiile sînt mai bune, în Țara Românească, activitatea culturală începe să-și dea primele roade, asemănătoare celor apărute în Moldova, unde Cantemir obține cu stăruință înscrierea unor prime semne noi în istoricul tipăriturilor românești. Nu putem împiedica gîndul să prindă chip sub literă, deși presupune-

[5] M. Gaster, *Chrestomatie română*, vol. I, Buc. — Leipzig, 1891, p. XLIV-L include în categoria „literatura dogmatică și didactică": catehisme, morală *(Cărare pre scurt, Alfavita sufletească, Floarea darurilor, Amartolon Sotiria, Învățăturile lui Neagoe, Ceasornicul domnilor)*, filosofie (*Divanul*, Oxenstierna), grupînd, așadar, opere eterogene și separînd scrierile de același gen.

[6] N. Iorga, *Livres populaires dans le Sud-Est de l'Europe et surtout chez les Roumains*, „Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique", 1928, p. 7—72.

rile nu au loc de cinste în istoria culturală, și să continuăm șirul căutărilor în sensul unei evoluții a literaturii române neîntrerupte de criza din cel de-al doilea deceniu al secolului XVIII; ce ar fi însemnat, adică, publicarea marilor lucrări ale lui Cantemir la Iași și continuarea intensei activități muntene prin tipărirea integrală a versiunilor românești ale lui Damaschin, a operei Stolnicului sau prin culegerea lucrărilor lui Teodor Corbea și ale lui Gheorghe Brancovici în Transilvania... Patronajul cultural al lui Brîncoveanu și formarea unui grup tot mai compact de cărturari români exercită o forță de iradiere și de atracție asupra întregului sud-est european și chiar a unei zone mai largi, de unde vin „oameni de cultură amestecată", după expresia lui Iorga, pentru a lua parte la viața Curții sau a Academiei domnești: contele Bartolomeu Ferrati, medicul Iacob Pylarino, Del Chiaro, predicatorul Ioan Avramios sau Brecht von Brechtenberg, fiu de pastor din Strasbourg. Necesitatea de care vorbeam o regăsim și în lărgirea grupului de beneficiari ai culturii scrise din această „epocă de relativă refacere economică" în care meșteșugurile și comerțul cunosc o nouă dezvoltare. „Prin numărul populației și, mai ales, prin intensitatea vieții economice, la care se adăuga prestigiul lor cultural, cele două capitale [București și Iași] apăreau în sud-estul Europei ca două centre de o deosebită importanță. Cu tot numărul mare al elementelor străine de viața propriu-zis orășenească și îndeletnicirile agricole ale unora dintre locuitori, temelia existenței lor era dată de activitatea meșteșugarilor și a negustorilor. La Iași, de pildă, din cele circa 40 de ulițe atestate documentar, aproape jumătate poartă denumiri legate de activitățile meșteșugărești și de negoț. În cursul secolului al XVII-lea, în locul vechiului bazar de altădată, Iașii ajungea să aibă nu mai puțin de șase piețe sau tîrguri, iar Bucureștii patru tîrguri."[7] Or lărgirea orizontului cărturarilor și a grupului celor care doreau să se „desfăteze" citind sau ascultînd pagini de carte românească presupunea abordarea unor noi domenii „literare"; nevoia de

[7] Mihai Berza, *Dezvoltarea economică a Moldovei și Țării Românești* [în sec. XVII — începutul sec. XVIII], în *Istoria României*, vol. III, Buc., Edit. Academiei, 1964, p. 69.

carte de lectură și-a găsit expresia tocmai în această tipărire a „cărților de înțelepciune", cuprinzînd sfaturi și pilde lesne de parcurs, de meditat și de transpus într-o viață de alt gen decît a clericilor cititori ai *Dioptrei* sau *Melissei*.

Momentul pe care-l reprezintă tipărirea celor trei cărți brîncovenești poate fi pus în lumină și prin conturarea lui în cadrul evoluției gustului literar din țările române. Dacă este adevărat că tipărirea cărților de cult în limba română, din secolele XVII-XVIII, a avut meritul să făurească instrumentul cu care a fost creată literatura, aceste tipărituri nu au contribuit ele însele la creșterea indicelui de cititori și la formarea gustului pentru citit, lentru literatura scrisă. Facem această precizare, care poate părea inutilă (întrucît are caracter de evidență), deoarece în numeroase studii este salutată apariția unor cărți de cult în limba română drept un eveniment care a contribuit direct la progresul piteraturii române (sugerînd imaginea unor cititori pasionați, care așteaptă cu înfrigurare apariția unui *Molitvelnic*). Dar, în același timp, activitatea tipografiilor române din secolul XVII s-a soldat cu o serie de consecințe culturale ce nu pot rămîne numai de interes lingvistic.

Dacă se ține seama de faptul că pînă în secolul XVII singura literatură masivă și diversificată a fost cea populară orală și dacă se ia în considerație că toate curentele și mișcările culturale s-au afirmat strălucitor, dar au fost continuu disjunse datorită evenimentelor politice dramatice (și aceasta mai ales în secolul XVIII, cînd literatura pornise pe un făgaș propriu[8]), reiese cu prisosință

[8] Fenomenul poate fi urmărit, de exemplu, în cadrul tuturor celor trei mișcări culturale din epoca luminilor, de care ne ocupăm mai departe; după aproape fiecare afirmație făcută de un Chesarie, de un Iacov Stamate sau Samuil Micu, privind „era nouă" ce s-a deschis culturii române, a urmat o nouă catastrofă, un alt război, o epidemie pustiitoare sau o foamete care a decimat pe cei care ar fi trebuit să se bucure de beneficiil e culturii. Fluctuațiile demografice, care au continuat să existe în secolul XVIII în țările române, așa cum apăruseră în secolul XVII sau în cele precedente în alte țări europene (de exemplu, analiza consacrată „vechiului regim" în Franța, sub acest aspect, de André Armengaud, *Démographie et sociétés*, Paris, Stock, 1966) au imprimat un mers sinuos evoluției care pornise viguros după 1770.

că în momentul în care literatura a intrat în etapa modernă factorul care i-a permis afirmarea rapidă a fost existența unei tradiții literare constituite, anume, cea populară orală. Dar scriitorii din secolul XIX s-au îndreptat spre această tradiție și sub impulsul primit din partea scriitorilor culți precedenți (Dosoftei, Miron Costin, Cantemir ș. a.), care la rîndul lor profitaseră de cuceririle estetice ale geniului popular, după cum, atunci cînd umaniștii au transformat într-o problemă de conștiință culturală o stare de spirit a maselor, literatura orală a beneficiat de nivelul atins de acești scriitori.

În acest punct credem că trebuie făcută o dublă precizare: pe de o parte, trebuie ținut seama de biruința pe care a înregistrat-o limba română în secolul XVII, cînd a devenit instrument de cultură, impunîndu-se ca atare atît creatorilor care au mînuit ulterior cuvîntul scris, cît și celor care au mînuit, mai apoi, cuvîntul rostit, fiind, însă, siliți să țină seama de stadiul atins de limbă în cărțile scrise, după cum, pe de altă parte, e necesar a lua în considerație raportul ce s-a stabilit între limba română și cele slavonă și greacă în aceste două secole. Dacă în ceea ce privește raportul cu limba slavonă, acesta a fost elucidat în lucrarea temeinică a lui P. P. Panaitescu [9], raportul cu limba neogreacă urmează să fie analizat de acum încolo, și aceasta cu atît mai mult cu cît ignorarea stadiului atins de cultura română în etapa afirmării umanismului și acordarea unui rol cultural formativ limbii neogrecești duce uneori la concluzii grăbite, care în loc să aprecieze aportul acestei limbi ca vehicul de cultură, ca instrument de comunicare cu alte culturi (funcție pe care slavona o pierduse), exagerează utilizarea cărților și limbii neogrecești, etichetînd epoca drept o fază a „influenței grecești"[10]. Aportul pe care cartea

[9] Ne referim la *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Buc., Editura Academiei, 1965.

[10] În acest sens, articolul lui W. Theodor Elwert, *Zur Griechisch-Rumänischen Symbiose der Phanariotenzeit, Beiträge zur Südosteuropa-Forschung*, München, 1966, p. 391—402, care, pornind de la datele expuse, în urma unei analize pur lingvistice, de L. Gàldi (*Les mots d'origine néogrecque en roumain à l'époque des Phanariotes*, 1939) și de la titlul dat de N. Cartojan celui de-al doilea volum al operei

neogrecească l-a adus la lărgirea ariei de informație de care puteau dispune cărturarii români din Principate și al literaturii neogrecești la începuturile poeziei românești se cer a fi reevaluate, pornind de la o serie de contribuții documentare strînse pînă în prezent. Ne limităm aci, pentru a nu lărgi prea mult paranteza, să semnalăm că mare parte din poezia Văcăreștilor se aseamănă cu cea contemporană neogreacă, dar, în același timp, are caracterul unui text ce se „cîntă", fiind așadar pe linia cîntecului popular. Am regăsi aci acea întrepătrundere a poeziei cu muzica care a stăruit în etapa veche a literaturii române și despre care vom mai avea ocazia să vorbim în capitolul următor.

Apreciind literatura populară orală ca o constantă și urmărind realizările literare obținute de umaniști, cît și rolul pe care l-a avut difuzarea cărții în limba română în toate cele trei țări române, despărțite politic, dar unite cultural în secolele XVII—XVIII, apar în lumină cîteva aspecte deosebit de interesante.

Primul fapt care reține atenția este legătura ce s-a stabilit între cartea tipărită în limba română și preocupările umaniștilor. La sfîrșitul secolului XVII apar în limba țării, în afara cărților strict legate de uzul liturgic, lucrări de edificare religioasă și psaltiri. Cărturarii care publică, în cea de a doua jumătate a secolului XVII, lucrări cu caracter didactic pornesc de la prototipuri con-

sale (*Cărțile populare în literatura românească*, 1939): „epoca influenței grecești" — dar referitoare numai la aceste cărți populare — ajunge la generalizări insuficient întemeiate: secolul XVIII apare ca o reîntoarcere la Bizanț, iar elementele care vin să afirme această „uniune" greco-română pornesc dintr-un centru occidental... evident că este vorba de Viena. Nu poate părea ciudată în această prezentare precizarea că Ienăchiță Văcărescu a continuat, în fond, pe Dukas, Sfranțes și ceilalți cronicari bizantini, după cum nu e surprinzătoare nici trecerea sub tăcere a rolului pe care „luminile" franceze le-au jucat în progresul conștiinței naționale, atît de caracteristică întregului proces cultural din toate cele trei țări române la sfîrșitul secolului XVIII. Pentru a vorbi despre acel „cerc cultural complet diferit" din Transilvania (p. 394), autorul a trebuit să lase deoparte toate elementele „bizantine" din opera marilor dascăli ai Școlii ardelene, pentru care facem trimitere fie numai la analiza grăitoare a vocabularului filosofic al lui Samuil Micu efectuată de Lucian Blaga, *Gîndirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, Buc., Edit. științifică, 1966, p. 164—170.

sacrate, adăugînd, însă, contribuții originale; în același timp se încetățenește uzul psaltirii în limba vorbită. Or, umaniștii își desfășoară activitatea, pe care o denumim literară, în aceleași domenii: ei scriu o literatură didactică și versifică pornind de la versetele psalmice, dar, evident, într-un alt spirit și într-un alt stil. În privința stilului, precedentele pot fi regăsite în imediata apropiere, în timp ce pentru definirea spiritului trebuie să ne îndreptăm mai departe spre mișcarea de idei europeană.

Schematizînd datele, se poate urmări în secolul XVII, paralel cu progresul înregistrat de limba română, o deschidere tot mai largă spre cititori și ascultători. Dacă în *Psaltirea slavonă* din 1637, apărută în Muntenia, se face o afirmație de o interesantă semnificație culturală, atunci cînd tipografia e desemnată a fi „mai scumpă decît toate comorile pămîntești", în *Pravila* lui Matei Basarab, din 1640, se dă indicația clară ca această tipăritură „să nu ajungă în mînă de mirean". În 1643, însă, Varlaam va justifica apariția *Cărții de învățătură* prin „necesitatea de a înțelege legea", atestînd, astfel, drepturile de cetate ale limbii române în cartea didactică, cartea de ritual rămînînd mai departe sub egida limbii tradiționale. Un nou impuls e dat în 1648 de Simion Ștefan prin *Noul Testament*, scos pentru „toți rumânii", pentru ca, în 1651, să fie publicată, tot în Transilvania, o *Psaltire* română, în prefața căreia sînt ironizați clericii latini, care vorbesc ca „gaițele", rostind cuvinte fără să înțeleagă sensul. Și iată că în 1652 se aduce un limpede elogiu învățatului, în prefața la *Îndreptarea legii*, om mai util societății ca nobilul, acordîndu-se, tot în numele „legii", un loc important și învățăturii extracreștine, celei „dinafară". Cînd Dosoftei publică, în 1673, *Psaltirea în versuri*, el poate prea bine să justifice inițiativa sa prin „îndemnarea spre rugă"; cartea cuprinde și versurile lui Miron Costin despre originea românilor, dovadă, așadar, că poezia s-a încetățenit printre cărturari, care-și încearcă măiestria pe temele la care meditează. De fapt, un an mai tîrziu, Mihail Halici dedică o *Odă lui Fr. Papai* (Aiud, 1674). Progresul e destul de rapid și limba română pătrunde în însăși citadela slavonismului, cînd apar *Liturghiile* lui Dosoftei (1679) și Teodosie (1680). Paralel, cărțile au început să fie înzestrate cu

o dublă prefață, alături de dedicația convențională închinată patronului, apărînd cuvîntul adresat cititorului; acesta se amplifică rapid, și la explicațiile legate de cuprinsul respectivei cărți se alătură discutarea problemelor celor mai importante „la ordinea zilei", în special cele care se referă la situația politică a românilor. De pe acum prefața devine un bun prilej de a trata problemele de interes general, și în secolul XVIII, pe acest fir, vor fi introduse în centrul preocupărilor cele mai diverse chestiuni. Dar devenind un prilej de discuție, prefața a adoptat „un stil colocvial" care inspiră pe umaniști; discuția aceasta se poartă între cărturari, dar legată fiind de un text cu o largă audiență și de o problematică „națională", ea menține în prim plan referirea la întregul „norod". În 1681, Dosoftei adaugă la *Molitvănic* pomelnicul domnilor în versuri, și exemplul său va fi urmat de toți cei care vor continua să adauge cronologii de voievozi în cărțile de ritual, după cum va fi urmat de toți cei care își vor exersa talentul scriind versuri la stema țării.

Cartea tipărită a adus, astfel, în prim plan preocuparea de a formula o terminologie română adecvată conceptelor ce sînt vehiculate în textele scrise în limbi „sacre", după cum a încetățenit un început de dialog cu niște cititori care sînt în primul rînd clericii, dar și cei care pot să-i asculte. S-au stabilit de-a lungul acestui progres al limbii române și premisele unui stil de care umaniștii au putut beneficia; versurile, însă, atestă mai pregnant evoluția mentalității.

Este adevărat că atîta timp cît poezia imnografică nu va fi tradusă (și strădUința nu va lua amploare decît în secolul următor), tematica rămîne îngustă pe acest plan, lărgirea sferei de preocupări urmînd să se petreacă sub influența masivă a poeziei orale; dar *tipărirea* versurilor e plină de semnificații. Prima semnificație pe care o putem desprinde este că din acest moment se manifestă un fenomen ce poate fi surprins în Renaștere, în general, anume o încredere în capacitatea literară a limbii naționale scrise și, drept consecință, o încredere, ce va continua să

sporească, în valoarea literaturii ca instrument al rațiunii[11]. În al doilea rînd, poate fi constatat și aici rolul pozitiv al cărții tipărite care a contribuit la avansul limbii naționale[12]. Menținerea structurii feudale nu a permis cărții să evolueze rapid, dar semnele indică manifestări de un caracter nou, începuturi care vor fi treptat dezvoltate. În sfîrșit, lărgirea domeniului de activitate a cuvîntului scris a sporit sfera de acțiune a cărții tipărite în vederea cimentării unității culturale a celor trei provincii române. În acest sens, numeroase date atestă nu numai o intensificare a circulației cărții în limba română, dar și încetățenirea unui nou gen de activitate: a copiștilor călători care porneau din Moldova pentru a ajunge în Bihor[13] sau străbăteau toate cele trei provincii[14]. Exemple în acest sens sînt furnizate de înseși textele literare, ca *Psaltirea* lui Dosoftei, care trece din mînă în mînă în Moldova

[11] Constatările se referă la Renașterea engleză, și ele se datorează lui L. G. Salingar, *The Elizabethan Literary Renaissance*, în *The Age of Shakespeare*, London, Cassel, 1961, p. 43—108.

[12] Cf. Lucien Febvre et Henri-Jean Martin, *L'apparition du livre*, Paris, Albin Michel, 1958, 557 p.

[13] Ca acel Vasilie Sturze, care scrie la 1699 și 1701 două manuscrise pentru comunele Lazuri și Stracăș, v. V. Mangra, *Rolul diacilor din Moldova în cultura românilor din Bihor în secolul al XVII-lea*, *Familia*, Oradea, 1892, nr. 18, p. 205—207. Împreună cu Agaton Moldoveanul ot Iași, acest Vasilie Sturze copiază în diferite localități din Banat, între 1693 și 1717, nu mai puțin de 13 cărți; cf. Virgil Molin, *Copiști moldoveni în Banat la începutul secolului al XVIII-lea*, *Mitropolia Banatului*, 1964, 4—6, p. 210—221.

[14] Capitolul circulației cărților române va trebui scris de acum înainte, în urma strîngerii tuturor însemnărilor aflate pe cărți și manuscrise. După datele aflate pînă acum la dispoziție se poate constata o politică culturală a domnilor munteni și moldoveni față de Transilvania, prin donații (numeroase cărți din Transilvania au fost donate personal de Șerban Cantacuzino și de Stolnicul Cantacuzino), o activitate intensă a colportorilor, de la care sînt cumpărate cărți de întreaga obște, o păstrare cu dîrzenie a lucrărilor achiziționate (cum e acel proces de la 1745 dintre succesorii unui preot și sătenii din Boholț pentru *Cazania* lui Varlaam), o achiziționare succesivă care face ca o carte să treacă prin toate provinciile românești, o grijă specială, care determină pe oameni să răscumpere cărțile „robite" (ca acel *Minei* răscumpărat de la tătari de Mușat din Galați, la îndemnul dascălului Grigore, în 1630).

(unde un singur exemplar a avut cel puțin 14 posesori[15] și e copiată în Munții Apuseni[16]), sau *Divanul* lui Cantemir, care intră pe un circuit larg chiar înaintea *Hronicului*, adevărată piatră de temelie pentru promotorii Școlii ardelene[17].

Activitatea poetică a lui Dosoftei și a lui Miron Costin se înscrie în istoricul cărții tipărite în limba română, dar ea se integrează în sfera largă de preocupări a umaniștilor care se diversifică sub impulsul unui nou spirit. Avînd certitudinea că lucrează în vederea „renașterii" poporului român, toți cărturarii din cele trei provincii pornesc de la specificul pe care îl oferă limba vorbită de popor, ca și de la originea latină ce îl diferențiază. Adevărate spirite enciclopedice, ei sînt animați de o curiozitate de gen umanist care-i îndeamnă să apeleze la surse cît mai ample, cele livrești ocupînd un loc de preemțiune, după cum ne atestă biblioteca Stolnicului Cantacuzino[18]. Lipsa datelor nu ne poate împiedica să afirmăm că această bibliotecă personală ne dă un indiciu și asupra fondului de cărți de care trebuie să fi dispus un Miron Costin, un Dosoftei sau un Gheorghe Brancovici[19]; opere procurate din diverse țări au îmbogățit colecțiile de care dispunea Constantin Brîncoveanu sau un Matei Crețulescu, care-și lăsa biblioteca fiilor săi, îndemnîndu-i să învețe „grecească, iar mai vărtos latinească și italianește"[20]. La curiozitatea livrescă se adaugă aceea atestată de călătorii[21]. Cărturarii s-au sprijinit reciproc, în măsura

[15] V. exemplarul descris de S. Fl. Marian, *Inscripțiuni de pe manuscripte și cărți vechi din Bucovina*, P. I, Suceava, 1900, p. 105.

[16] V. Romulus Todoran, *O copie ardeleană a „Psaltirei în versuri" a mitropolitului Dosoftei*, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, 1956, p. 291—297.

[17] Șt. Pașca, *Des copies du „Divan" de Démètre Cantemir en Transylvanie*, *Langue et Littérature*, 1943, p. 116—124.

[18] C. Dima-Drăgan, *Orizonturi umaniste în cultura românească din secolul al XVII-lea*, *Studii*, 1966, 4, p. 667—682.

[19]. V. C. Dima-Drăgan, *Cultural relations between the Serbian chronicler George Brankovich and the Stolnic Constantin Cantacuzino*, *Revue des études sud-est européennes*, 1964, 3—4, p. 553—560.

[20] N. Iorga, *Istoria învățămîntului romănesc*, Buc., Editura Casei școalelor 1928, p. 44.

[21] Idem, *ibidem*, p. 44—50.

în care vicisitudinile nu i-au împiedicat, și lexiconul comandat de Mitrofan lui Teodor Corbea[22] ne oferă o indicație în acest sens. Din cărți și din tradiția orală ei culeg date pe care le sistematizează în lucrări geografice, istorice, filosofice sau literare; dar preocupările istorice predomină. Interesant este faptul că beneficiind de progresele făcute de cartea tipărită religioasă, ei nu continuă pe acest făgaș, și preocuparea axată pe dogmatica creștină le rămîne străină, nici unul dintre cărturarii epocii neangajîndu-se în redactarea unor lucrări de polemică religioasă. Dacă în Țara Românească Dosoftei al Ierusalimului află un larg sprijin, aceasta se datorează faptului că pozițiile menținute de ortodoxie (împotriva otomanilor) nu sînt considerate, încă, ineficiente, dar și faptului că polemica purtată de acesta cu latinii se dovedește a fi utilă într-un moment în care imperiul habsburgic îmbină expansiunea sa politică cu una catolică. În schimb, se cultivă acum o literatură de „întrebări și răspunsuri" ce denotă apariția unei maniere de „a discuta" despre dogme, un oarecare spirit de independență, care se afirmă în cazul publicării scrierii lui Ioan Cariofil, condamnată de Dositei. Acest aspect ne introduce, de altfel, în spiritul *raționalist-ortodox*, ce se regăsește și în celelalte preocupări. Desigur că definirea acestui spirit presupune o analiză amplă, ce nu e direct legată de tema noastră, dar existența „raționalismului", ca și supraviețuirea culturii antice în cea bizantină[23] (continuînd să predomine, ca stil, în etapa de care ne ocupăm), impune ca definirea umanismului român să nu fie făcută numai în funcție de o reînviere spectaculoasă a studiilor clasice (determinare care la rîndul ei ar desființa posibilitatea depistării unor preocupări beletristice[24]). Lipsa preocupă-

[22] Ne referim la *Dictiones Latinae cum Valachica interpretatione*, 1700, descris de N. Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj, 1944, p. 40—41.

[23] Trimitem la P. Lemerle, *Byzance et la tradition des lettres helléniques*, Beograd, 1962, 24 p.; chestiunea nu va fi rezolvată decît atunci cînd se va scrie pentru sud-estul european o sinteză similară celei realizate de E.R. Curtius pentru evul mediu occidental.

[24] Cf. Tudor Vianu, *Die Rezeption der Antike in der rumänischen Literatur*, în *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, Band I, Berlin, Aka-

rilor polemice confesionale, discutarea adevărurilor acceptate anterior ca axiome și deplasarea interesului spre temeiurile latine ale culturii române marchează un moment de „desacralizare" a scrisului, apărut pe urmele stabilirii unei distincțiuni între clerici și laici (distincție prevestită în prefețele amintite mai sus), și care concentrează eforturile făcute de cărturarii laici de a intra în posesia unui domeniu deținut pînă acum numai de clerici[25]. Și astfel, în timp ce cărturarii clerici își extind activitatea spre domenii neabordate pînă acum, laicii introduc în circuitul cultural valori prea puțin prețuite de predecesorii lor sau de-a dreptul ignorate; omul începe să se miște într-un cadru nou, și natura, care a ocupat pînă de curînd un loc redus în imaginea curentă a vieții, asemenea peisajelor miniaturale ce se întrevedeau prin fereastra adăugată în vechile tablouri cu subiecte religioase, capătă proporții tot mai mari, ca în reprezentările ample ale maeștrilor Renașterii. Curiozitatea se extinde, într-un spirit enciclopedic, spre întreaga „fire", dar ceea ce pare a contribui la delimitarea domeniului propriu literaturii este spiritul nou ce se manifestă în scrierea istoriei.

Afirmația pe care o regăsim la Miron Costin, la Stolnic sau la Cantemir că au luat totul de la început e o dovadă că ei își propuneau să scrie istoria „din nou"; de altfel pretenția lor e

demie Verlag, 1962, p. 333. Despre rolul aristotelismului în cultura română din secolele XVII—XVIII, v. articolul lui C. Noica din *Studii clasice*, IX, 1967, p. 254—266. O precisă definire a umanismului român credem că trebuie să țină seama de ceea ce se înțelege prin „umanism bizantin"—pentru care v. și Marcello Gigante, *Per l'interpretazione di Teodoro Metochites quale umanista bizantino*, *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, Roma, 1967, p. 11—25, unde sînt recapitulate opiniile lui H. Hunger, J. Verpeaux, A. Heisenberg, A. Pertusi, P.O. Kristeller ș.a.

[25] V. Georges de Lagarde, *La naissance de l'esprit laïque au déclin du Moyen Âge*, I, Louvain-Paris, 1956, p. 158. Se poate, pe drept cuvînt, vorbi despre existența unui climat spiritual propice introducerii în învățămînt a „cursurilor de științe, în general, și de medicină, în special". Propunerea lui H.W. Ludolf, prin capuchehaia de la Constantinopol, de a trimite, în 1700, profesori de la Halle pentru organizarea învățămîntului bucureștean, denotă succesul înregistrat de Academia domnească; cf. Nicolae Vătămanu, *De la începuturile medicinei românești*, Buc., Edit. științifică, 1966, p. 233.

justificată și prin atenția acordată faptului istoric, analizat „critic" și apreciat ca element fundamental al istoriei. Prin aceasta ei nu mai confundă „criteriul coerenței faptice (istoria) cu acel criteriu al coerenței estetice (descrierea artistică)"[26] și redactează anale ample, total deosebite de înregistrarea datelor și mult superioare enumerării cu scop predominant moralizator. Preocuparea aceasta majoră ia, apoi, contururi precise, prin scrupulozitatea ce întemeiază fiecare afirmație, în genul istoriografiei din celelalte țări aflate în „perioada erudiției"[27]; iar în momentul în care domeniul istoric a fost delimitat, sînt eliminate toate elementele inaderente. Delimitarea apare, de exemplu, din primele rînduri ale *Istoriei Țării Rumânești* scrisă de Stolnic: „Nu grăiesc aici, nici zic de marele Moisi, carele de nici un om învățat sau știut n-au fost, de au scris zidirea și alte legiuiri. Nici vorbesc de alți mulți sfinți proroci carii știia neînvățați de nimeni și cele ce fusese, și cele ce era, și cele ce vrea să fie. Derept că acelora știința și învățătura nu era firească și omenească, ci peste fire și dumnezeiască..."[28]. Istoria omenirii este, deci, o știință firească, întemeiată pe cunoașterea rațională, dobîndită prin „învățare"; ea se deosebește de istoria sacră. O dată delimitat domeniul istoriei profane, toate atestările care nu concordă cu „faptul istoric" nu mai pot fi înglobate în scrierea de acest gen și sînt expediate în alte domenii ale activității spirituale. Cu un asemenea criteriu respinge Stolnicul *Alexandria*, după cum desființează printr-o ironie Cantemir sau Miron Costin „basmele" acceptate fără discernămînt de „săr-

[26] R. G. Collingwood, *Speculum mentis*, Oxford, 1956, p. 214.

[27] V. J. W. Thompson, *A History of Historical Writing*, II, New York, 1954, p. 3—57.

[28] V. *Cronicari munteni*, Buc., Edit. pt. literatură, 1961, I, p. 4. Probabil că din asemenea preocupări „istorice" a pornit și inițiativa celui care a tradus Herodot în această vreme. (O recapitulare a acestei chestiuni, la M. Marinescu-Himu, *În jurul celei dintîi traduceri românești a lui Herodot. Studii clasice*, 1964, p. 309—323). Legendele fuseseră adoptate de Simeon Dascălul din cronicile poloneze, unde se formase opinia că în părțile dunărene fusese constituită o colonie a celor condamnați de împărații Romei, în care fusese trimis și Ovidiu. V. P.P. Panaitescu, *Contribution à l'histoire de la littérature de chancellerie dans le Sud-Est de l'Europe, Revue des études sud-est européennes*, 1967, 1—2, p. 33.

manul" Ureche sau Simeon Dascălul. Fantezia își trasează, astfel, la rîndul ei, un teritoriu al său propriu, care exercită atracție asupra enciclopediștilor umaniști. Și, după ce a redactat o scriere „istorică", Miron Costin abordează un domeniu „literar" cu intenția clară de a face un prim pas și în acest domeniu neabordat al culturii române; afirmația lui din prefața la *Viața lumii* („Nu să poftescu vreo laudă dintr-această puțină osteneală, ci mai multu să să vază că poate și în limba noastră a fi acest feliu de scrisoare ce să chiamă stihuri") ne conduce spre acest sens, spre care ne îndreaptă și motivele ce au patronat redactarea *Istoriei ieroglifice* a lui Cantemir.

Desigur că folosirea termenului de „beletristic" ar putea părea exagerată, cu atît mai mult cu cît intenția creării unor valori estetice poate fi pusă sub semnul întrebării. Cert este, însă, că umaniștii au conștiința că preocupările sînt deosebite, așa cum scopurile urmărite de operele lor diverse nu este identic. La rîndul ei, această activitate literară nu poate fi evaluată în funcție de criteriile noastre actuale; ea se subsumează unor scopuri imediate și depinde de mentalitatea epocii. Chestiunea aceasta ar putea fi elucidată în măsura în care, ținîndu-se seama de faptul că în cadrul Renașterii se manifestă alături de un curent „umanist" un curent „platonic" și altul „aristotelic[29], s-ar elucida trăsăturile „umanismului" român pornindu-se de la caracteristicile curentului „aristotelic" (ce predomină nu numai în formația Stolnicului Cantacuzino, dar și a lui Miron Costin); cercetarea amănunțită a acestei trăsături specifice ar putea, probabil indica atenția acordată „virtuții" de inspirație aristotelică în scrierile literare ale umaniștilor români, așa cum apare ea de exemplu în opera dascălului de la Padua, Pomponazzi[30]. Înflorirea aristotelismului

[29] P.O. Kristeller, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1956, p. 262.

[30] Pomponazzi analizează cele trei facultăți umane — speculativă, tehnică și morală — pentru a conchide că ultima este cea mai proprie omului: „Quo fit ut omnes homines possint et debeant esse bene movigerati, non autem philosophie, matematici, domificatores, et reliqua .." — *De Immortalitate Animae*, apud Kristeller, *op. cit.*, p. 277, nota 19.

„renascentist"[31], în centrele spre care se orientează cărturarii români şi de unde vin dascălii care vor preda în şcolile nou înfiinţate, lăsînd pe urmele lor numeroase manuscrise de un interes inestimabil, explică accentul ce cade pe om şi demnitatea lui în mişcarea culturală brîncovenească, precum şi creşterea necesităţii de a se difuza „precepte de morală laică, comportînd un alt temei teoretic decît preceptele de morală religioasă"[32].

Dar referirea la „Omir" şi la „Verghilie" din opera lui Miron Costin[33] poate dezvălui şi o reconsiderare a „culturii cu dominantă estetică", cea antică, de care se distanţase cultura medievală din momentul în care refuzase să ia în considerare „strălucirea misterioasă a splendorii verbale" în favoarea lucrurilor la care se refereau cuvintele — *„res non verba"*[34]. Ar putea fi regăsită aici, pe lîngă o încercare de delimitare a domeniului literar, şi o tentativă de a se realiza o primă probă a vibraţiei poetice de care e capabil cuvîntul românesc încetăţenit în cultură de tradiţia orală şi de cartea tipărită. Fie că acest proces a fost intenţionat sau nu, preocuparea literară a umaniştilor s-a soldat cu cîteva realizări artistice, în care Perpessicius regăsea, pe drept cuvînt, un „preeminescianism"[35]. Asemenea realizări, obţinute în

[31] V. P. O. Kristeller, *Renaissance Aristotelianism, Greek, Roman and Byzantine Studies*, 1965, 2, p. 157—174.

[32] G. Cronţ, *L'Académie de Saint-Sava de Bucarest au XVIIIe siècle. Le contenu de l'enseignement, Revue des études sud-est européennes*, 1966, 3—4, p. 4 55. Privitor la rolul jucat de „academia" brîncovenească în desfăşurarea mişcării culturale ce a iradiat în întreg sud-estul european, v. concluziile întemeiate pe o amplă bibliografie şi pe o serie de noi interpretări din studiul lui Victor Papacostea, *La fondation de „l'Académie grecque" de Bucarest. Les origines de l'erreur de datation et sa pénétration dans l'historiographie, Revue des études sud-est européennes*, 1966, 1—2, p. 115—145; 3—4, p. 413—436.

[33] *Predoslovie* la *Viiaţa lumii*, în *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, Buc., Editura pt. literatură, 1958, p. 318. Interesant faptul că Miron Costin aminteşte aci de mari poeţi antici şi de autorii poeziei imnografice (despre care vorbeam mai înainte).

[34] V. H.I. Marrou, *Isidore de Séville et les origines de la culture médievale, Revue historique*, 1966, 1, p. 39—46.

[35] Perpessicius, *Locul lui Dimitrie Cantemir în literatura română*, în volumul *Menţiuni de istoriografie literară şi folclor (1948—1956)*, Buc., Edit. pt. literatură, 1957, p. 297. În *Istoria ieroglifică*, afirmă Perpessicius, se regăseşte suavitatea

cadrul unui proces de diversificare, expresie, la rîndul său, a unui moment de cert progres cultural, impun o evaluare nuanțată a operei umaniștilor români. Se poate proceda, în acest sens, la o clasificare a operelor create în această epocă, atribuite fiind domeniului literar numai acelea care s-au înscris intenționat aici (ca *Psaltirea* lui Dosoftei, *Viața lumii* a lui Miron Costin, *Divanul* și *Istoria ieroglifică* a lui Cantemir), întreaga creație rămînînd a fi studiată, din punctul de vedere al analizei literare, sub aspectul stilului (reluare a celui „colocvial" statuat anterior). Fraza elaborată (și nu confuză, cum s-a pretins) a Stolnicului e dovada unui rafinament ce se regăsește pe planul creației la Cantemir și care nu mai apare în „memorialistica" lui Neculce. Legătura acestor scrieri cu tradiția orală ar putea, de asemenea, indica un aspect major al evoluției literaturii române pînă în pragul etape moderne, după cum un alt aspect al interpenetrării tradiției orale cu literatura scrisă ni-l dezvăluie inițiativa luată de cărturarii munteni, care, în această epocă, sprijină *publicarea* unor cărți „de desfătare" de largă circulație: *Floarea darurilor* și *Pildele filosofești*. Însuși acest gest dovedește că „literatura" (evident, centrată pe virtute) începuse să ocupe un loc important în viața intelectuală din țările române, și imboldul s-ar fi transformat în evoluție, dacă contextul politic nu ar fi deviat această pornire. În orice caz, tipărirea acestor cărți (în condiții care dovedesc

cîtorva versuri din cele mai frumoase pe care le-a scris Cantemir; „*Ochiuri de cucoară — voi limpezi izvoară*, zice Cantemir într-un loc, și versul nu poate să nu trezească la cititorul de azi un intim ecou preeminescian. Se poate însă vorbi de preeminescianism înainte cu aproape trei veacuri? De bună seamă. Căci nu e riscat a spune că armonia eminesciană e altoită pe tulpina cu sevă incoruptibilă a poeziei populare. De aceea cînd mitropolitul Dosoftei în a sa *Psaltire pre versuri* paralel cu stihuri culte și făcînd un atît de larg spațiu inspirației populare, ajunge să dea versuri ca acestea: „*Preste luciu de genune — Trec corăbii cu minune*", cine nu surprinde în alunecarea luciferică a navelor pe mare același timbru preeminescian?" „Locul lui Dimitrie Cantemir în literatura noastră se situează pe linia marilor creatori de mituri și expresie, și dacă anumite legende și anume circumstanțe neprielnice au zădărnicit în parte recunoașterea aceasta, nimic nu oprește ca viitorul să repare această injustiție, și chiar să-i accelereze procesul" (p. 303).

destinația lor „populară"[36]) se conexează de aceleași preocupări pe care le-am văzut apărînd la mai mulți cărturari.

Dar ceea ce ni se pare că atestă incontestabil existența unor preocupări literare culte în această epocă este afirmarea unui stil cultural care, în special sub forma sa brîncovenească, se înfățișează ca o sinteză armonioasă, împlinită prin realizări pe multiple planuri: nota specifică din pictura brîncovenească, din arhitectură și artele minore se regăsește în operele istorice, filosofice și literare, iar toate laolaltă se cuprind în conceptul de civilizație pe care îl are și-l exprimă clar Dimitrie Cantemir în *Hronicul româno-moldo-vlahilor*, atunci cînd afirmă că un neam dobîndește cinste atunci cînd posedă „bunătățile obiceinice, cunoștința cinstii și nevoința spre dînsa, învățătura și vredniciile, care singure numai cele proaste (simple) și varvare obicee a schimba și a strămuta pot..."[37].

Alexandria, despre care vorbește Stolnicul Constantin Cantacuzino, a continuat să fie copiată în tot secolul XVIII, pînă ce a fost reluată la Sibiu, ca și *Pildele filosofești*. Ea s-a perpetuat nu numai în lectura locuitorilor acestor tărîmuri[38], dar a pătruns și în fondul literaturii populare, ca și în scrierile cărturarilor, după cum a demonstrat N. Cartojan[39].

[36] V. R. Mandrou, *De la culture populaire aux 17e et 18e siècles*, p. 9—10, care vorbește despre cultura populară și cultura maselor, adică aceea cu care masele „se hrănesc". Destinația „populară" a *Pildelor filosofești* ar putea fi dedusă și din literele folosite, lipsite de delicatețea celor utilizate în alte tipărituri ivirene.

[37] V. și comentariile lui P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir, viața și opera*, Buc., Edit. Academiei, 1958, p. 251.

[38] Indicații în acest sens, la Dan Simonescu, care a republicat textul în 1956 și 1958, precum și în *Cărțile populare în literatura românească*, Buc., Edit. pt. literatură, 1963, vol. I, p. 5—84. S-a remarcat că în timp ce umaniștii și-au propus să realizeze o istorie critică, romanul a continuat să fie gustat, în vechea lui formă, de masele largi, tocmai pentru că „distra înlocuind lecturile religioase"; cf. I. Bitay, *Figura lui Alexandru Macedon în cultura țării noastre în secolele XVI-XVII*, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia*, 1965, 1, p. 19—32.

[39] N. Cartojan, *Alexandria în literatura românească*, 1910, p. 85—101: *Alexandria în scrierile cărturarilor și în literatura populară*.

O difuzare tot mai intensă a cunoscut și *Floarea darurilor*,[40] asupra căreia stăruim puțin pentru a desprinde cîteva date semnificative. În afara copiilor independente de versiunea lui Filotei, tipărită de Antim (două din secolul XVI, două din secolul XVII și una din 1702), numeroase alte manuscrise au fost realizate pornindu-se de la tipăriturile apărute la Brașov, în 1807 și 1808, și la Sibiu, în 1834, dar în special de la cartea apărută la Snagov. În miscelanee, uneori combinată cu *Pildele*, sau în copii de sine stătătoare, opera se multiplică în tot cursul secolului XVIII în toate cele trei țări române (de exemplu *Ms. 2215* la Rîmnic, *Ms. 2369* la Mediaș, în 1764, *Ms. 5476* în Moldova, pe la 1770), pentru variate categorii de cititori. Un volum cuprinzînd *Învățăturile creștinești* și *Floarea darurilor*, păstrat azi la Biblioteca Academiei, a însoțit peregrinarea, plină de momente dramatice, a unui negustor Petru din București, care a înfruntat neliniștea mării pentru a ajunge la Constantinopol, în 1706, pentru ca apoi volumul să se întoarcă în țară, trecînd din mînă în mînă[41]. O copie din 1794 e realizată de un logofăt Matei Iordăchescu pentru uzul său, ca și pentru cel al cunoscuților săi, toți aparținînd unui mediu de meseriași, Matei fiind „fratile răposatului Anghel șalvaragiul"[42]. Un miscelaneu care a aparținut lui Gheorghe Lazăr cuprinde pe una din file „Scara cărții numite *Floarea darurilor*" (*Ms. 559*, f. 77). Opera a intrat în asemenea culegeri de texte nu numai fragmentar, ci și cu adausuri, fenomen caracteristic peregrinării cărților de desfătare brîncovenești, mereu sporite și îmbunătățite, sub aspectul limbii, în secolul XVIII[43].

[40] O listă a manuscriselor în introducerea lui Dan Simonescu la fragmentele reeditate (capitolele 3,4, 13, 14, 25, 26), în *Cărțile populare în literatura românească*, vol. II, p. 277, nota 4. Toate manuscrisele citate în continuare sînt din colecția Bibliotecii Academiei.

[41] Livia Bacîru, *Povestea unei cărți...*, *Revista bibliotecilor*, 1965, 2, p. 97—100.

[42] Cf. G. Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, Buc., Edit. Academiei, 1959, p. 134—135.

[43] V. *Ms. 1986*, nemenționat în lista citată supra: „Adunări de învățături ale multor filosofi și dascăli, trebuincioase la oricarele va vrea să-și împodobească viața cu fapte bune, din care unele s-au tălmăcit după grecie și s-au tipărit la leat

Opera tipărită la Snagov în 1700 era prezentată cititorilor de către paharnicul Sarachin, care suportase cheltuielile, ca o adevărată „descoperire". În realitate, cartea fusese cunoscută mai demult cititorilor români, poate chiar de la sfîrșitul secolului XVI, printr-o traducere făcută direct după originalul italian[44]. Se relua, în orice caz, o tradiție cu intenția vădită de a se realiza o ediție corectă, după intermediarul grec, și în același timp integrală; tipărirea statua un text care circulase în țările române, dar care devenise rar și, în parte, confuz. Redînd integral opera italiană, tipografia munteană sporea ponderea acestei cărți, și anume, în cadrul procesului de diversificare despre care am vorbit, într-o direcție cu largi perspective. Sensul acordat cărții era destul de bine întrevăzut de vreme ce literatura „didactică" nu a fost nelipsită de nuanțe în ochii cărturarilor din acea vreme. În predoslovia la *Învățăturile creștinești*, apărute tot în 1700, se arăta clar că această carte cuprindea „nu învățături de obicei [etice] și politicești, precum sînt acelea ale lui Epictit și ale altora. Ce sînt socotele creștinești, carele privesc numai cătră adevărul cel evanghelicesc și cătră credința lui Hristos". Așadar, în același an, ieșeau de sub teascurile muntene două categorii de învățături: unele „creștinești" și altele „etice-politicești". Nu s-ar putea susține că se urmărea prin *Floarea darurilor* o simplă ilustrare a învățăturilor biblice, realizată cu ajutorul filosofilor antici. Și aceasta deoarece, pe de o parte, cartea e tipărită de sine stătător, și nu în anexa vreunei opere teologice (fiind destinată unei circulații independente, așa cum s-a și întîmplat, de altfel), iar pe de altă parte, deoarece ea era scrisă într-un anumit spirit.

„Om de bun-simț și de cultură", cum îl denumește G. Ber-

7250 [o eroare, în loc de 7208], iar acum s-au mai îndreptat acelea în cuvinte și s-au mai adăugat..." De asemenea, *Ms. 6064*, realizat de Petcu Nicolau la Brașov, în 1806—1807, tot după tipăritura ivireană. (E vorba de un miscelaneu.)

[44] V. N. N. Smochină și N. Smochină, *O traducere românească din secolul al XV-lea a cărții „Floarea darurilor"*, *Biserica ortodoxă română*, 1962, 7—8, p. 712—738. Contraargumentele aduse de P.P. Panaitescu în lucrarea sa *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, p. 111, nu sînt convingătoare.

toni[45], autorul culegerii *Fiori di virtù* se îndreptase spre cele mai variate surse, contopind extrasele sale într-un mod și cu o intenție care depășea mecanica medievală aflată la baza bogatei literaturi de florilegii. Așa cum s-a stabilit de curînd, autorul operei este un laic, care, compunînd lucrarea la începutul secolului XIV, a apelat și la primul tratat de filosofie scris în limba italiană, *Convivio*. El a folosit una din sursele de inspirație ale lui Dante, *Summa virtutum et vitiorium* a lui Guglielmo Peraldo, din care traduce fragmentul referitor la semnele nobleței sufletești din capitolul 34[46], sau o maximă indicînd drept autor pe cel arătat de Dante (ca în cazul maximei 13 din capitolul 13: „Seneca au zis, eu de aș avea un picior în groapă, încă-mi trebuiește să învăț", citată de Peraldo anonim, iar de Dante cu numele lui Seneca în *Convivio*, IV, 12). Așadar, „curentele de înțelepciune ajung la *Fiore di virtù* din multe zone culturale; marea preocupare a autorului este de a le contopi și, cîteodată, de a le confunda uimitor"; întocmitorul operei nu poate proveni din mediile mănăstirești, de vreme ce dă dovadă „de un gust mai curînd laic și cetățenesc al culturii și al vieții", în special prin preluările din opera lui Guido Guinicelli și Dante. Prezența acelui „ermellino", *armelinul* din textul

[45] G. Bertoni, *Il Duecento*, Milano, 1912, p. 192, citat de N. Cartojan, *Fiore di virtù în literatura românească*, Academia Română, Memoriile Secției Literare, S. III Tom. IV, 1928, p. 2.

[46] Textul lui Peraldo: „Et notandum est quod sex sunt signa verae nobilitatis: Primum est liberalitas... Secundem signum nobilitatis est gratitudo seu recognitio beneficii... Tertium signum nobilitatis est mansuetudo et misericordia... Quartum signum nobilitatis est virilitas seu strenuitas... Quintum signum nobilitatis est timere opprobium vel servitutis, vel proditionis, vel alterius cuiusque turpitudinis... Sextum signum nobilitatis est cordis magnitudo, qua quis modica contenuit et magna appetit".

Textul din *Fiore di virtù*, XXXV, 45: „Li signi de la nobiltà sieno quisti: essere libero, reconoscere li servisii, essere mansueto, avere misericordia d'altrui, essere pio, temere desonore ch'è d'onne soça cosa, avere valoroso animo".

Text rom.: „Și semnele blagorodiei [nu folosește termeni diferiți pentru nobilità și gentilezza] sînt acestea: ca să fi slobod, ca să-ți aduci aminte de slujbe, ca să fi smerit, să-ți fie milă de altul, ca să fi înțelept, ca să te temi de necinste pentru fieștecare lucru strîmb și să aibi suflet de treabă și cuvios."

Reproducere din studiul Mariei Corti, cit. infra.

român reprodus în anexă, apare ca o invenție a autorului în vederea ilustrării teoriei „gentilezzei", a nobilității formulate de cei doi poeți. Făcînd apel la tratarea „existențială", așa cum apare ea la Dante, și nu la cea „esențială", cum apărea în discuțiile „cortese" din Franța și în *Trattato d'amore* al lui Andrea Cappellano, a teoriei nobilității, autorul și-a scris opera sub influența spiritului nou ce prevestea Renașterea, ceea ce este denumit drept „revanșa cetățenească-burgheză" de către cercetătoarea Maria Corti[47], care a adus noi lumini asupra operei italiene de circulație europeană.

Capitolul 34 din *Floarea darurilor* cuprinde descrierea noii nobleți, dobîndită din făptuirea virtuoasă, opusă nobleței de sînge, împotriva căreia Dante afirma în *Convivio* că trebuie să se argumenteze și „cu cuțitul". Această *„gentilezza"* dedusă dintr-o concepție înnoitoare pătrunde, prin tipăritura lui Antim, în cercurile române (deși cuvîntul folosit, „blagorodia", nu exprima viguros conceptul). Avem de a face cu primul contact român cu opera dantescă[48], și, în cazul cărturarilor munteni, cu reluarea unei tradiții de orientare spre centrele culturale avansate, de unde ar fi putut să fie receptate ideile unei noi atitudini față de viață. „Blagorodia" se însoțește cu simțul măsurii, ce se dobîndește din evitarea a ceea ce este „prea mult" și a ceea ce este „prea puțin". În acest echilibru interior, care dă frumusețe valorii etice, oamenii secolului XVIII au regăsit un reazem și un punct de rezistență în fața unor vicisitudini istorice de o rară intensitate. Cartea nu ilustrează un text biblic, ci am spune invers, deoarece apelul, din final, la „geneza" lumii apare ca o pildă de măsură, de echilibru ce se regăsește în însăși apariția formelor vieții. Ritmul în care a fost creată lumea e un exemplu major pentru cel care, doritor să dobîndească noblețea prin faptă și virtute, nu se lasă purtat de soartă și de fantasme. „Precum se ține calul cu frîul, așa se țin toate darurile cu măsura", pentru ca omul, cuprins încă între limite ce nu-i permit să se avînte, să realizeze acea seninătate și forță morală pe care i-o putea sugera și un ermelin.

[47] Maria Corti, *Le fonti del Fiore di Virtù e la teoria della „nobilità" del duecento, Giornale storico della letteratura italiana*, Torino, 1959, 413, p. 1—82.

[48] Am semnalat acest fapt în *Steaua*, 1965, 9, p. 120—121.

Tradusă în momentele de afirmare politică și culturală română din perioada anterioară, opera a fost reluată într-o etapă mai avansată și a răspuns unor necesități mai largi, după cum ne confirmă difuzarea sa ulterioară. Sinteza realizată de scriitorul italian cu elementele furnizate lui de florilegiile medievale și de operele ce-i erau contemporane răsfrînge un spirit nou, ce e captat în epoca brîncovenească. Chiar dacă „revanșa cetățenească" nu putea să atragă puternic pe cărturarii munteni, prestigiul acordat demnității umane, linia de conduită arătată celor mari, valoarea dreptei socotințe se impuneau celor care se străduiau să acorde minții umane un rol tot mai preponderent. Dar sinteza laicului italian, întemeiat, în special, pe surse occidentale, și-a găsit curînd o completare simetrică (izvorîtă, am spune, din simțul măsurii), prin publicarea unei alte sinteze, datorată unui laic francez, întemeiat, de data aceasta, pe surse orientale: în 1713, cînd vedeau lumina tiparului *Pildele filosofești*.

Lucrarea pe care a tradus-o în italiană Del Chiaro, pentru a fi, apoi, redată în greacă de predicatorul Curții, Ioan Avramios, și, în sfîrșit, în română de Antim Ivireanu, este *Les bons mots et les Maximes des Orientaux. Traduction de leurs ouvrages en arabe, en persan et en turc. Avec des remarques*. Par Mons. A. Galland. A Paris, 1694[49].

Antoine Galland este unul din cei mai de seamă orientaliști francezi ai epocii (născut în 1646, a murit în 1715); a însoțit pe ambasadorul francez, marchizul de Nointel, la Constantinopol, unde și-a perfecționat cunoștințele de limbi orientale, a strîns prețioase manuscrise și numeroase inscripții. Jurnalul său, publicat și adnotat de Charles Schefer, furnizează interesante date în acest sens. În 1679 a călătorit din nou în Levant, stipendiat de Compania Indiilor Orientale, care a apelat la serviciile sale pentru a procura lucrări rare pasionatului bibliofil care a fost Colbert. Galland a publicat 27 de lucrări, a contribuit la redactarea

[49] Amănunte asupra identificării pe care am izbutit să o facem în *Contribuții documentare la tratatul de Istoria literaturii române*, *Steaua*, 1965, 9, p. 118—120, unde am menționat și interesul purtat acestei cărți de M. Gaster, N. Cartojan, Ramiro Ortiz, Demostene Russo, Damian Bogdan, N. Șerbănescu ș.a.

finală a celebrei *Bibliothèque Orientale* a lui d' Herbelot şi a lăsat în manuscris 6 opere, printre care o traducere a *Coranului*, o istorie generală a împăraţilor turci şi un catalog *raisonné* al istoricilor turci, arabi şi persani. Dar lucrarea care l-a făcut celebru este traducerea în franceză a operei *O mie şi una de nopţi*, care datorită lui a intrat în circuitul european (10 volume antume şi 2 postume)[50].

În prefaţa opusculului, tradus în română parţial, Galland indică sursele culegerii sale: „Ele sînt adunate din cele publicate de Erpenius şi Golius, confuz şi amestecate cu proverbele arabe, din două culegeri manuscrise, una adusă de mine de la Constantinopol şi cealaltă aflată în biblioteca decedatului M. Thevenot, din *Tablele indiene* ale lui Bidpai, atît în persană, cît şi în turceşte, şi din alte cîteva cărţi arabe, persane şi turceşti de morală, atît în versuri, cît şi în proză". Orientalistul francez apare, din mărturisirea sa, mai stăpîn pe materie decît Thomas van Erpe, considerat primul învăţat olandez care a dat un viguros impuls studiilor orientale în Europa şi decît contemporanul acestuia Iacob Golius (1596—1667)[51]. Desigur că identificarea surselor tuturor maximelor reproduse de Galland apare ca o muncă titanică[52] şi, în fond, puţin utilă, deoarece elementul cel mai important în elaborarea acestei culegeri ni se pare a fi fost *gustul* traducătorului: „Am ales, scrie el în continuare în prefaţa citată, pe acelea care meritau să fie publicate. Le-am lăsat deoparte pe celelalte, deoarece erau prea vulgare sau prea insolite şi nedemne de curiozitatea oamenilor respectabili."

Tot pentru *„des honnêtes gens"*, cartea a fost tradusă de către

[50] Date utile în prefaţa lui Ch. Schefer la *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople (1672—1673)*, Paris, E. Leroux, 1881, şi la J.M. Quérard, *La France littéraire ou Dictionnaire bibliographique*, Paris, 1829, tome III, p. 244—245.

[51] Cităm după prefaţa la ediţia apărută în 1730, pe care am găsit-o în Biblioteca Institutului de istorie al Academiei.

[52] După aprecierea lui Mohamed Abdel-Halim, *Antoine Galland*, Paris, A. G. Nizet, 1964, p. 251, care a întocmit o listă a ediţiilor acestei cărţi (p. 477—478), ce trebuie completată cu aceste două ediţii brîncoveneşti, în greacă şi română.

Del Chiaro, pornind, probabil, de la un exemplar pe care și-l procurase Brîncoveanu de la Paris[53]; a fost tipărită, apoi, în greacă, pentru a fi difuzată în toată zona sud-est europeană, unde această limbă se impunea ca instrument de cultură și, în același an, în română pentru cititorii de pe teritoriul țărilor române. Deși a trecut prin atîtea filiere, textul român nu e mult deformat, cum afirma Del Chiaro; pentru a dovedi acest lucru am adăugat la maximele reproduse în anexă și textul original, comparația ce se va putea face procurînd, în același timp, și indicații utile privitor la eforturile făcute de Antim de a găsi corespondentul român variatei game de concepte pe care le conținea textul inițial.

Cartea s-a difuzat cu o intensitate ce confirmă aderența ei la mentalitatea epocii atît în greacă[54], cît și în română.

În 1783, cartea e republicată la Rîmnic, prin grija lui Grigore Rîmniceanu, pe care-l vom reîntîlni în capitolul următor; în același an, pentru a răspunde cititorilor din Transilvania, cartea e scoasă într-un nou tiraj la Sibiu, cu ajutorul unui meșter venit, de asemenea, din Rîmnic (Radu Rîmniceanu)[55]. În același oraș, în 1795, vede lumina o ediție ce se apropie de cuprinsul cărții publicate de Antim, adică fără adaosurile lui Grigore Rîmniceanu. După părerea noastră, lucrarea a apărut cu sprijinul cărturarilor care se grupaseră în „Societatea filosoficească a neamului românesc în mare principatul Ardealului", ținînd seama de raportul ce poate fi stabilit între programul acestei societăți și cărțile ardelene apărute între 1795 — cca 1815. Reluată în 1844 în tipogra-

[53] După informațiile furnizate de C. Dima-Drăgan, care va publica un studiu cu noi date despre biblioteca lui Brîncoveanu. De altfel, în 1709, Hrisant Notara fusese la Paris, însoțit de Răducanu Cantacuzino; v. *Documente Hurmuzaki*, XIV, 1, p. 327—328, și comentariile lui N. Iorga în *Istoria învățămîntului românesc*, p. 46.

[54] Indicații în articolul nostru *Un livre de chevet dans les pays roumains au XVIIIe siècle : Les Dits des Philosophes*, *Revue des études sud-est européennes*, 1966, 3—4, p. 513—533.

[55] Din compararea literei folosite rezultă că cea de a doua ediție a fost realizată în Sibiu, deși A. Sacerdoțeanu, *Tipografia episcopiei Rîmnicului (1705—1825)*, *Mitropolia Olteniei*, 1960, 5—6, are unele ezitări (cp. p. 302, nota 27 și p. 338—339, n-rele 97, 98).

fia metropolitană din Iaşi, cartea era destinată mediilor mănăstireşti, începînd astfel să-şi restrîngă sfera de acţiune. În 1909, Nicolae Iorga a reeditat-o în proporţii foarte modeste şi cu scopul vădit de a reaminti o lucrare ce reflecta un filon important al tradiţiei culturale române.

Cele două ediţii, din 1713 şi 1783, au fost recopiate de meşteri din toate cele trei ţări române, şi difuzarea manuscriselor (dacă ne referim doar la colecţiile Bibliotecii Academiei din Bucureşti) dezvăluie succesul de care s-a bucurat cartea timp de cîteva decenii. Dar maximele au mai văzut o dată lumina tiparului, şi anume, în *Octoihul mic*, apărut la Iaşi, în 1786, sub îngrijirea lui Leon Gheuca, pe care-l vom regăsi printre fruntaşii mişcării iluministe moldovene de la sfîrşitul secolului XVIII; în primele pagini ale cărţii se află un grupaj de cîteva maxime, care, semnificativ, se referă la învăţămînt şi comportarea la curtea domnească, două chestiuni care au frămîntat îndelung minţile iluminiştilor moldoveni[56].

Arareori apar pe copiile manuscrise note şi însemnări care să ne introducă în viaţa îndelungată şi plină de întîmplări a acestor *Pilde*, dar înseşi traseele parcurse evocă o peregrinare uimitoare. O copie a ediţiei lui Antim e realizată în Transilvania, în preajma anului 1773 (*Ms. 536*), aceeaşi ediţie fiind folosită şi de un meşter caligraf moldovean, în 1745 (*Ms. 2110*). În aceeaşi epocă, dar la celălalt capăt al teritoriului român, arhimandritul Ghenadie scria la Cozia, unde generalul conte de Wallis îl instalase egumen, un alt miscelaneu, în care maximele sînt înşirate sub titlul, scornit de copist: „Toată cunoştinţa filosofiei cu pilde filosofeşti" (*Ms. 3472*). Puţin mai tîrziu, în 1775, cartea era difuzată printr-o nouă copie, citită de mai multe generaţii, (după cum ne atestă notele marginale scrise de mîini diferite) şi realizată, de data aceasta, într-o comună transilvană, lîngă Braşov

[56] Nicolae Iorga a subliniat în *Histoire des Roumains*, vol. VIII, Buc., 1944, p. 18, semnificaţia iniţiativei luate de Leon, care a pus la îndemîna celor care utilizau *Octoihul* nu numai în biserici, dar şi în şcoli o serie de sentinţe referitoare exclusiv la rolul învăţăturii şi la comportarea la curţile princiare, fără să identifice sursa.

(Ms. 3820) ; într-un alt oraș, tot pe aceste meleaguri, lîngă Mediaș, Simion din Hiatfalău scrie, în 1764, o copie a *Pildelor*, după ce copiase și *Floarea darurilor (Ms. 2370)*. Mult mai interesant e manuscrisul din 1760, datorat logofătului Matei Voileanu, care ne evocă acea „instituție populară" care a fost șezătoarea, atunci cînd notează că avea obiceiul să citească cu glas tare cele scrise de mîna lui țăranilor adunați pe prispa casei, în zilele de sărbătoare; ne putem imagina cît de atent vor fi fost ascultate maximele care îndemnau la rezistență și la nădejde în vremea în care autoritățile imperiale încercau să subjuge conștiințele folosind ademenirile și tunurile[57].

Alături de aceste copii bogate, scrise după cartea tipărită de Antim, se desfășoară înaintea ochilor noștri o altă serie de manuscrise, cu ample extrase (trecînd peste sută): un manuscris oltean, provenind din Craiova, cuprinde asemenea sentințe, laolaltă cu versurile privitoare la decapitarea lui „Grigore Ghica-Vodă", cu istoria căderii Constantinopolului, cu un capitol din *Floarea darurilor* și alte extrase, toate copiate în 1781 (*Ms. 1234*); în altă parte (*Ms. 273*), maximele convietuiesc cu *Istoria Troiei*, cu povestirea căderii Constantinopolului, cu întrebările puse de Leon cel înțelept filosofilor. În ultimele două decenii ale secolului XVIII copierea operei pare să se întețească, desigur sub imboldul reeditărilor de la Rîmnic, Iași și Sibiu: pe la 1778—1791, logofătul Ioan scria o copie în Transilvania, pe care trebuia să o întrerupă, fiind chemat sub arme de imperiul care nu izbutea să înfrîngă Revoluția franceză (*Ms. 3344*); Alexandru Batcul scria un alt manuscris (*Ms. 1364*), în 1785, la Iași[58]; logofătul Teodorache,

[57] V. *Codicele Mateiu Voileanu*, Sibiu, 1891, p. 66—141. Însemnările autobiografice ale logofătului procură date utile privind frămîntările confesionale din Transilvania, în jurul anului 1760, cînd prozelitismul catolic al imperiului habsburgic ascundea, în fond, o extindere a dominației politice asupra conștiințelor românilor transilvăneni. (În acest sens, și Helmut Rumpler, *Politik und Kirchenunion in der Habsburger-monarchie, Österreichische Osthefte*, Viena, 1964, 4, p. 302).

[58] Despre itinerariul parcurs de acest manuscris „călător", date interesante la Paul Mihail, *Manuscris ieșean din 1784, Studii și cercetări istorice*, Iași, 1943, p. 389—391.

fiul lui Gheorghe Luca, „din mahalaua Lucaci", din București, alcătuiește, cu o caligrafie demnă de admirație, un miscelaneu din care nu lipsește *Floarea darurilor* (*Ms. 1125*); un alt manuscris cuprinde numai *Pilde* (*Ms. 2562*), în timp ce altul (*Ms. 1128*) include fragmente culese din multe cărți; „după tipar s-au scos" și maximele înșirate de Copce Negoiță (*Ms. 3145*), în 1783, care așază în fruntea culegerii sale un desen reprezentînd doi filosofi comunicîndu-și unul altuia maximele înțelepciunii atît de prețuite. În aceeași vreme, un preot moldovean adună pentru fiii lui extrase din cărțile cele mai citite în acea vreme în sate: vieți de împărați bizantini, versuri despre decapitarea domnitorului Grigore Ghica și a boierilor Bogdan și Cuza, precum și din *Pildele filosofești* (*Ms. 3391*). Mai puțin interesante sînt manuscrisele *5785*, din secolul XIX, și *1286*, din secolul XVIII, acesta din urmă scris în Moldova de un caligraf care ostenea din greu cu pana în mînă; în *Ms. 1785*, tot din secolul XVIII, maximele se află alături de fragmente din *Istoria Troiei*.

O categorie întreagă de copii ne dezvăluie mai clar că asemenea miscelanee îndeplineau funcția unor mici „biblioteci portative", în file puține fiind adunate fragmentele care plăcuseră cel mai mult respectivului cititor; în lipsa unui comerț mai intens cu cartea și în ciuda vremurilor care nu-l lăsau să parcurgă în tihnă opuri înșirate pe rafturi, omul îndrăgit cu cartea își aduna între două scoarțe numai pasajele de care nu se putea despărți. Or, *Ms. 1318*, scris, în 1795, în Transilvania, și *Ms. 3746*, de la începutul secolului XIX, nu rețin decît maximele care se referă la om și la comportarea pe care e dator să o aibă în societate; mai sugestiv, *Ms. 1209*, scris de Pascal Scorțeanu pe la 1811, cuprinde maxime privitoare la dobîndirea înțelepciunii și la relațiile cu oamenii în societate, scoase atît din *Pilde*, cît și din *Floarea darurilor*, unde sînt atribuite lui Platon sau Seneca. În acest sens *Ms. 2808* are o importanță deosebită; într-un format redus (am fi îndemnați să spunem „de buzunar"), cu o legătură artistic lucrată, o caligrafie impecabilă a reprodus maximele referitoare la rostul și firea omului (f. 95—129), urmate de trei capitole extrase dintr-o altă lucrare: „Învățături politicești. De înțelepciune în petre-

cere", „De înțelepciune în vorbă", „De cuvința care se cade a o ținea cînd ești cu alții" (f. 129—149 v). Adevărat breviar destinat să ofere posesorului său sfaturi bune a fi cercetate adesea, pentru a-l face să devină *„un honnête homme"*... Revenim mai jos asupra acestei culegeri de o semnificație deosebită.

Într-o altă serie de manuscrise, selecția maximelor denotă o nouă direcție a gustului literar la sfîrșitul secolului XVIII: *Ms 116* și *Ms. 3275*, culegeri de sentințe ironice, în parte misoghine, aparținînd unui anume gen de umor ce se dezvoltă[59]. În schimb, în *Ms. 3093* maximele se află laolaltă cu norme juridice, extrase din pravilele de prestigiu în sud-estul european, o întîlnire ce ne confirmă, după cum vom arăta, spre ce surse variate s-a îndreptat, la un moment dat, curiozitatea laicilor.

Indicațiile statistice pe care ni le oferă cele 25 de manuscrise menționate sînt destul de grăitoare: 10 sînt scrise în Țara Românească, 8 în Moldova și 7 în Transilvania; 3 au fost copiate în prima parte a secolului XVIII, 17 la sfîrșitul secolului, iar 5 în primele decenii ale veacului următor. Se poate afirma, deci, că opera a circulat cu o intensitate egală pe întreg teritoriul patriei, înregistrînd cel mai mare succes la sfîrșitul secolului XVIII, cînd sînt reactualizate marile lucrări din epoca Brîncoveanu-Cantemir și cînd interesul pentru problema „omului" atinge un punct culminant.

Pentru a preciza locul pe care-l ocupă *Pildele filosofești* în lectura oamenilor din secolul XVIII, nu e lipsită de interes semnalarea faptului că tipăritura din 1713 e prima „carte de înțelepciune" publicată în limba română, exceptînd *Divanul* lui Cantemir (1698). Am putea include în această categorie alte două cărți apărute anterior: *Învățături peste toate zilele*, Cîmpulung, 1642, destinate a fi citite de „toți creștinii", și *Cărare pe scurt* , Alba-Iulia, 1685, dar elemente înnoitoare sînt, deocamdată, firave, și regulile privind îmbrăcămintea, comportarea la masă, în viața cotidiană se subsumează preocupării de a da un sens tuturor actelor, conform cu preceptele biblice. Dacă îndrumările unui Antonie cel

[59] Asemenea culegeri, ce nu pornesc dintr-același sentiment de gravitate manifestat anterior, trădează în parte apariția spiritului critic. În 1777 se traduc,

Mare[60] fuseseră puse la dispoziția celor care „fugiseră de lume", normele cuprinse de cele două cărți se adresau unor oameni ce conviețuiau laolaltă, dar oamenii aceștia erau, în continuare, chemați să se conformeze textelor sacre. *Apophtegmele* nu-și vor pierde caracterul de norme, pentru a se transforma în simple indicații, decît atunci cînd vor începe să pătrundă în lucrări cu o destinație mai largă, atunci cînd vor deveni „sfaturi către sine însuși" la dispoziția unor oameni ce trebuie să facă față unor situații extrem de complexe și mult diferite de cele în care viețuiau cei retrași din lume[61].

Un asemenea prim moment îl reprezintă asimilarea vechilor „oglinzi", *Dioptra* lui Filip Solitarul și *Melissa* lui Antonie din Bizanț[62], mai înainte citite în mănăstiri, de către laici; dar din acel moment sfaturile nu mai au valoare normativă, ci doar una facultativă. E cazul *Învățăturilor lui Neagoe către fiul său Teodosie*[63], în care preluările din operele ascetice sînt retopite și capătă un nou sens, pentru a corespunde unei vieți trăite în societate; opera domnitorului e cercetată din nou de un Petru Șchiopul[64] sau de un Ștefan Cantacuzino[65], care evident că apelează la ea ca la niște „sfaturi către sine însuși". Culegerile de sentințe se

în același spirit, fragmente din *Philogelos*, perpetuate în manuscrisele neogrecești. Despre această operă antică, v. G. Soyter, *Griechischer Humor von Homers Zeiten bis heute*, Berlin, Akademie Verlag, 1959, p. 39.

[60] Hans Georg Beck, *Kirche und teologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959, p. 123.

[61] Cf. Endre von Ivanka, Κεφάλαια. *Eine byzantinische Literaturform und ihre antiken Wurzeln*, *Byzantinische Zeitschrift*, München, 1954, p. 291.

[62] H. G. Beck, *op. cit.*, p. 642.

[63] V. Dan Zamfirescu, *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității*, *Romanoslavica*, 1963, p. 341—398, studiu republicat în volumul său apărut la Editura pt. literatură în 1967. Referitor la preocupările societății românești reflectate în această operă , v. Virgil Cândea, *Primul monument al experienței diplomatice românești medievale : „Învățăturile lui Neagoe Basarab"*, în V. Cândea, Dinu C. Giurescu, Mircea Malița, *Pagini din trecutul diplomației românești*, Buc., Edit. politică, 1966, p. 100—113.

[64] N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. 2, I, p. 216.

[65] Pompiliu Teodor, *Două manuscrise pentru biblioteca lui Ștefan Cantacuzino*, *Anuarul Institutului de istorie din Cluj*, 1962, p. 229—232.

îmbină, în acest stadiu atins de societatea română, cu miscelaneele în care sînt adunate fragmente din cărțile populare sau din hronografe. Se distinge, astfel, o literatură istorică (ce s-a bucurat de prestigiu în Bizanț[66]), o literatură de imaginație (întreținută, în special, de cărțile populare) și o literatură etico-filosofică, cărțile de înțelepciune. Acestea din urmă evoluează treptat, și *Divanul* lui Cantemir recomandă, în spiritul tradițional, lupta împotriva „lumei", dar nu prin părăsirea ei, ci în însuși cadrul ei[67].

În secolul XVIII mai circulă o categorie de scrieri ce ne permite să precizăm locul ocupat de *Pildele filosofești* în cultura română: scrierile de genul *Fürstenspiegel*, de proveniență bizantină[68]. Atît *Sfaturile* lui Agapet, cît și cele atribuite împăratului Vasile Macedoneanul se regăsesc în numeroase manuscrise românești. Cele din urmă au fost traduse din slavă în secolul XVII, pentru a fi redate în neogreacă în versiunea publicată de Hrisant Notaras, în 1691, la București. Se poate constata, însă, că după ce au intervenit în confruntarea dintre puterea spirituală și cea temporală, din epoca brîncovenească, operele de acest gen s-au dezintegrat treptat, fragmentîndu-se și amestecîndu-se cu paragrafe de alt gen, pentru a persista, pînă în cele din urmă, numai în miscelaneele întocmite în mănăstiri[69]. Sfera lor de acțiune descrește, în timp ce *Pildele* se mențin fie datorită unor culegeri „tematice", fie datorită conviețuirii lor cu alte norme, cum am văzut că s-a întîmplat în *Ms. 3093*, unde extrase din codurile lui Justinian Rinomitul și Ștefan, „împăratul sîrbilor", nu sînt adunate pentru a forma un corp de legi, ci un breviar util unui

[66] Cf. Ernst Barker, *Social and Political Thought in Byzantium*, Oxford, Clarendon Press, 1957, p. 20.

[67] *Istoria literaturii române*, vol. I, Buc., Edit. Academiei, 1965, p. 613.

[68] Pentru această problemă, în general, v. Herbert Hunger, *Fürstenspiegel in der griechischen Literatur* în *Lexikon für Theologie und Kirche*, IV, 1960, p. 474.

[69] Amănunte în articolul nostru *Un livre de chevet dans les pays roumains au XVIIIe siècle*, p. 523—526. Noi date și interpretări, în articolul consacrat „oglindei principelui" în țările române (din aceeași revistă, 3/1968), unde am insistat asupra confruntării dintre spiritual și temporal în epoca brîncovenească.

iubitor de lectură, care anexează la aceste fragmente părți din *Alexandria* și rețete medicale.

Unor necesități izvorîte dintr-o viață socială ce se dezvoltă continuu a răspuns cartea brîncovenească, al cărei succes confirmă alegerea inspirată făcută de cărturarii români.

Păstrîndu-și privilegiul de a ghida pe laici, biserica a fost antrenată de mișcarea inițiată de intelectualii care formulau noi concepte, conforme cu dezvoltarea culturală și cu obiectivele vizate de politica externă a Țării Românești și a Moldovei. Planurile de intervenție în sud-estul european ale lui Șerban Cantacuzino[70] și diplomația abilă a lui Constatin Brîncoveanu urmăreau o eliberare a țării de dominația otomană, scop ce a devenit manifest în alianța lui Dimitrie Cantemir cu Petru cel Mare. Politica dinamică îndreptată spre sud-est s-a îmbinat cu manifestările pe plan cultural destinate să exprime strălucirea unor „monarhii culturale" (după caracterizarea lui Iorga) ce raliau speranțele popoarelor „creștine" din această zonă a Europei. Sub presiunea pleiadei de cărturari, patronată de domnitorii români, tipografiile au dat curs noilor inițiative, și, timp de mai multe decenii, au scos la lumină cărți în felurite limbi și de conținut variat. Cu speranța că vor putea să le vadă tipărite, cărturarii mai influenți și mai informați au început să redacteze cronici ample și documentate sau să abordeze noi domenii de cunoștințe. De altfel, cărturarii ajunși în fruntea bisericii s-au angrenat integral în această afirmare cultural-politică, și activitatea lui Antim Ivireanu ne dezvăluie multiple aspecte ale unor confruntări dintre tradiție și inovație. În timp ce persistă în a da sfaturi „credincioșilor" și îndrumări domnului, în spiritul operelor parenetice populare și al scrierilor de genul *Fürstenspiegel* bizantine, Antim susține planurile politice și apără mitropolia țării de interferențele patriarhiei ecumenice; scrisoarea lui, adresată patriarhului Constantinopolului la 26 decembrie 1710[71], indică, printre altele,

[70] V. Virgil Cândea, *Semnificația politică a unui act de cultură feudală*, *Studii*, 1963, 3, p. 651—671.

[71] V. textul tradus și comentat de Alexandru Elian, *Antim Ivireanul — apărător al prerogativelor scaunului mitropolitan al Ungrovlahiei*, *Studii teologice*

că Antim înțelegea să lege instituția pe care o conducea de destinele Țării Românești, și nu de țelurile „suprastatale" ale patriarhului ecumenic, atitudine ce constituie o primă etapă în procesul de destrămare a „conștiinței ortodoxe", proces care va evolua într-un ritm susținut în epoca iluminismului (după cum rezultă din cercetarea atentă a fazelor parcurse, în special, de mișcarea iluministă moldoveană). În cadrul acestui proces de afirmare culturală și de diversificare a preocupărilor și-au făcut apariția cărțile de „desfătare", care apoi au continuat să întrețină gîndul formulat și exprimat în limba română în tot cursul secolului XVIII. Traducerile lui Milescu, investigațiile sale în marginea chestiunilor de credință ortodoxă, considerațiile sale despre originea poporului român[72] au fost continuate de Stolnicul Cantacuzino și de „dragomanul celor două culturi" — orientală și occidentală — Dimitrie Cantemir. Afirmarea latinității, atestată și prin interesul purtat învățămîntului în limba latină[73], se amplifică pe măsură ce orizontul intelectual se lărgește[74] și preluările din Orient și Occident se contopesc într-un spirit original, datorită tocmai acelor căutări ce se îndreptaseră spre temeiurile civilizației române, după cum se declaraseră deschise receptărilor capabile să dea mai multă vigoare „raționalismului ortodox". În cadrul acestui orizont și între asemenea fruntarii se va fi înscris și cartea tipărită în 1713.

Maximele orientalilor, selecționate de un om al secolului său, A. Galland, se desfășurau pe un registru destul de amplu, îmbrăți-

1966, 9—10, p. 519—530. Autorul remarcă judicios că, în acest document, „Antim ia atitudine pentru dreptul pozitiv împotriva celui consuetudinar", dovedindu-se, deci, partizan al codificărilor scrise, subliniind, în același timp, faptul că Antim „își acordă plăcerea de a servi patriarhului ecumenic o lecție".

[72] V. C.C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul. Contribuțiuni la opera sa literară, Academia Română, Mem. Secț. Ist.*, S. III, T. VII, Buc., 1927.

[73] M. Marinescu-Himu, *Contribuții la istoricul învățămîntului latinei în țara noastră, Studii clasice*, 1963, p. 355—361.

[74] V. Eugen Stănescu, *Studiu introductiv* la *Cronicarii munteni*, vol. I, Buc., Edit. pt. literatură, 1961, p. CIV. Pentru contextul sud-est european, v. Cl. Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans*, Buc., 1948.

șînd atît raporturile omului cu societatea, cît și idealul perfecțiunii umane sau sensul general al vieții; la înțelepciunea proverbului arab, persan sau turc se adăuga observația poetului sau a gînditorului ce a contemplat lumea sau a trebuit să răspundă cerințelor unei vieți de curte. Deși sentințele religioase predomină, nu lipsesc din această carte concluziile la care au ajuns cei care au încercat să înțeleagă mecanismul vieții sociale aflate, în timpul lor, ca și în secolul XVII, sub semnul absolutismului monarhic. Pe un plan mai larg, unele maxime din *Pildele filosofești* se întîlnesc cu unele sfaturi din *Floarea darurilor*: chibzuința și precauția sînt recomandări firesc întîlnite în cele două opere, ce caută să deschidă cititorilor un făgaș prin pădurea întunecată unde pîndesc fiare, întruchipînd nu numai păcate, dar și forțe politice care-și dispută prada strivind bunul cel mai de preț care este omul. Pentru că pe om se centrează suma tuturor observațiilor și gîndurilor exprimate în cartea de înțelepciune intrată în circuit românesc. Or, în această privință, e de remarcat că, în sensul „aristotelismului renascentist", cartea vine să aprofundeze virtutea prin investigarea psihologică pe care o lărgește; interesul pentru „sufletul" din care pornește viciul și virtutea se preschimbă, treptat, în curiozitatea pentru psihic, evoluție ce își află un temei în opera publicată în 1713, și o justificare, apoi, pe măsură ce parcurge deceniile, plasîndu-se într-un context tot mai mult invadat de raționalismul iluminist. Gruparea tematică a maximelor în miscelaneele compuse în a doua jumătate a secolului XVIII oferă prețioase date în vederea reconstituirii acestei evoluții. În altă ordine de idei, însăși opoziția dintre înțelepciune și lume se va transforma continuu, în decursul secolului, pornind, însă, de la o bază ce îngăduia asemenea preschimbări, deoarece atît *Pildele filosofești*, cît și *Divanul* lui Cantemir plasau acest conflict în însăși complexitatea existenței cotidiene; pe măsură ce învățămîntul sistematic, rațional, a înlocuit sistemul transmiterii orale a cunoștințelor de la dascăl la ucenic, opoziția a început să se estompeze și, în acel moment, cartea din 1713 a fost supusă

fragmentării și selecției, cum ne indică scurta culegere întocmită de Leon Gheuca în 1786.

Cu alte cuvinte, cartea aceasta de meditație din epoca brîncovenească a însoțit evoluția mentalității din secolul XVIII, și în ea pot fi regăsite elemente ce au persistat, apoi, în etapa în care dintr-un ansamblu cultural oarecum nediferențiat a început să se desprindă literatura ca atare. Dacă anume etape ale itinerariului ne sînt azi semnalate de adaosurile sau selectările efectuate, elementele capabile să persiste pot fi deduse dintr-o atentă lectură a celor aproximativ 1 000 de maxime incluse în edițiile realizate din versiunea italiană a lui Del Chiaro. Pe firul preocupărilor noastre, ne-am opri cu precădere la cîteva.

Omul despre care vorbește această operă are la dispoziție un timp bine delimitat pentru a acționa și a gîndi: vremea e „o roată" ce nu se oprește nici o clipă (337/2), iar existența omului, „o casă" în care stă un răstimp, pentru a se duce (326/3). Sub acest semn al efemerului, omul e dator să lucreze la propria sa perfecționare; alegînd binele și ocolind răul, omul intră în grațiile „Sophiei", care-l ajută să treacă cele mai dificile obstacole. Înțelepciunea dobîndită îi conferă, astfel, distincția cuvenită, aceea pe care noblețea sîngelui nu o poate da. Ca și în alte cărți de înțelepciune medievală, noblețea cade pe un plan secundar; în cartea aceasta, însă, publicată într-un moment de afirmare culturală, rezonanța maximelor de acest gen e mult mai puternică, deoarece ea nu urmărește atît de mult să deprecieze „evghenia" de dragul „bunătății" (240/10), cît să aducă în prim plan pe cărturar, pe acel care „nu aduce vii pentru morți și nu dă un mort pentru un viu" (284/1), pe cel care leagă fiecare act al său de un principiu și încarcă, astfel, viața cu rodul meditației. Aparent doar, cărturarul e un spectator; dacă i se recomandă ca „la fieștecare politie sau împreunare sau soțiime să nu te apuci la lucrul carele să cuvine la treaba tuturor de obște" (234/6), aceasta nu se datorește unei rezerve salvatoare, ci faptului că realizarea continuă să fie individuală. Desprins din lupta ascetică, omul nu e de îndată plasat în cadrul său firesc, social, și maximele continuă să se ocupe de „desăvîrșirea" lui personală chiar în contactul cu ceilalți; dar

realizarea aceasta presupune o plinătate obținută prin lupta inteligentă, prin cunoașterea resorturilor vieții, prin utilizarea celor mai diverse mijloace. În acest sens se poate recurge la procedeul „machiavelic" de a antrena în luptă pe propriul tău vrăjmaș cu un șarpe, conflict de pe urma căruia nu poți avea decît foloase (262/2), după cum e de dorit să apelezi la răbdare pînă ce se risipește puterea prostească a celorlalți. Și aceasta, pentru a obține acea plinătate proprie unui „*honnête homme*", unui „om mare însuflețit", cum zice Antim (299/7). Perfecțiunea individuală se dovedește a fi totuna cu demnitatea umană, căreia cartea din 1713 îi aduce un evident omagiu. Această demnitate nu se eclipsează, chiar atunci cînd viciul e aparent biruitor (343/8), după cum nu depinde nici de rang, deoarece „de multe ori un rob iaste vrednic mai de multă cinste decît un boiariu" (276/2). Omul adevărat e neclintit în adversități, e plin de modestie, dar și de îndrăzneală, ținînd la propria sa reputație și prețuind știința (236/5); el va lega trainice prietenii, după cum va apela adesea la sfatul cărților, fără să devină dependent de acestea. „Școala vieții" îl va învăța ea singură pe unde să pășească. Nici favorurile regilor, nici prestigiul forței nu vor face pe acest „om mare însuflețit" să se abată din drumul său, luminat de înțelepciune. Viața însăși îl învață că „suspinele celor supărați cu nedireptatea nu sînt nefolositoare" (252/4), și de aceea el nu se va asocia niciodată cu cei care se încred numai în puterea oarbă; întemeiate pe experiența vieții, maximele au insuflat tuturor celor care le-au parcurs o nestrămutată nădejde că soarele reapare întotdeauna după ce a trecut prin eclipsă (343/8); răbdarea, înțelepciunea, bunul cumpăt, recomandate cu stăruință, au furnizat tocmai acele chei de care oamenii de pe aceste meleaguri aveau nevoie pentru a deschide zăvoarele sub care li se înfățișau întîmplările cele mai variate și mai crude aduse de vifornițele anilor. Omul recomandat de *Pilde* e evident înțeleptul care ocolește pe cei proști (341/8), ca și pe cei nedrepți; cărturarul e superior omului de arme, ca și nobilului încărcat de titluri.

La acest elogiu adus înțelepciunii cartea adaugă simpatia, încă ineficientă, față de cei oprimați, ca și dragostea pentru orice

activitate ce poate îmbogăți spiritul uman. Or, acest caracter „deschis" al operei i-a asigurat larga difuzare de-a lungul cîtorva decenii, în care mentalitatea n-a încetat să se preschimbe. În lectura ei, oamenii secolului XVIII au găsit recomandări pe care le-au putut interpreta diferit, după cum au aflat sfaturi de care aveau necontenită trebuință ; în fraza adeseori stîngace, cugetarea gînditorului oriental le-a adus, cu siguranță, scînteierea de care aveau nevoie, așa cum alții au întîlnit în versuri mai măiestre aceeași caldă sfătuire: „Omul să cade să fie întărit ca un turn, iară nu ușor și lesne mutat ca vîntul" (332/1), le-a spus această carte asemeni versului înaripat al lui Virgiliu, adresat lui Dante pe brîurile Purgatoriului: „rămîi ca turnul ce nicicînd se-ndoaie, chiar dacă vîntul îl izbește-n creastă" (*Purg*. V, 14—15), după cum i-a învățat că de-ar fi „caști ca gheața și puri ca zăpada, tot nu vor scăpa de calomnie", cum ar fi spus *Hamlet* (III,1); în cuvintele cărții: „Măcar că se silește omul să fugă hula oamenilor, dar nu e cu putință să scape de limba lor"... (338/2). Numeroase paralelisme ar putea fi, apoi, stabilite între aceste maxime și cele formulate de moraliștii francezi, de La Bruyère, La Rochefoucauld și ceilalți. O carte, așadar, adecvată unui spirit umanist, accentuînd continuu demnitatea umană, *Pildele filosofești* au corespuns mentalității acelei etape culturale și au continuat să vieze, datorită, repetăm, acelei trăsături majore a sa, caracterul „deschis" din care se deducea, în primul rînd, că „orice acțiune cere o pricepere deosebită" (288/6).

De aceea cartea a fost adeseori reeditată și copiată, îmbogățindu-se continuu cu maxime ce reflectau gîndurile epocii. Ea a crescut chiar de la început: Ioan Avramios și, pe urmele lui, Antim au adus amendări (ca în cazul parantezei introduse în maxima 278/3) și au adaos un grup destul de numeros de noi sentințe. Mai tîrziu, Grigore Rîmniceanu, pe care-l vom întîlni printre cărturarii iluminiști din centrul de pe malul Oltului, a compus el însuși alte maxime și le-a introdus în ediția din 1783; între acestea capătă un deosebit ecou acelea în care se vorbește de „patrie", „oraș", „meșteșug". Nu mai puțin semnificative sînt corectările și titlurile pe care le introduce alt cărturar iluminist,

Leon Gheuca, în 1786: el nu mai crede că e suficient a spune că „faptele cele bune sînt blagoslovenia vieții noastre" (244/2) și, de aceea, precizează: „faptele cele bune și învățătura...", iar cînd publică selecția sa, îi dă și un titlu: *Pildele învățăturii cătră cititor*, certificînd prin subtitlu că sentințele (ce se referă exclusiv la învățătură și la comportarea la Curte) constituie „Osebită învățătură pentru paza omului". Maximele de el culese, de genul celei referitoare la greșelile „Domnului" (316/2), se desprind astfel din cartea ivireană și se alipesc la opera pe care o întreprinde, prin traduceri, anume de literatura antidespotică. De o importanță deosebită este, însă, acel *Ms. 2808*, în care cîteva zeci de maxime din tipăritura brîncovenească sînt urmate de trei capitole extrase din însăși lucrarea lui Samuil Micu, *Învățătură politicească*; sînt redate fidel capitolele IV—VI, în text integral (cu excepția paragrafelor 106, 108, 109, 118, 122, 125)[75]. Nu avem de-a face numai cu un ecou, foarte important, al operei lui Micu, ci, în special cu un atestat al vitalității cărții brîncovenești, care după ce a menținut preocuparea filosofică, în prima parte a secolului XVIII, a sfîrșit prin a îmbrățișa vigoarea noilor idei din operele iluministe din a doua jumătate a secolului. Selecția copistului nostru dovedește cu prisosință felul în care cartea s-a difuzat și s-a modelat după cerințele timpurilor, legînd investigațiile umaniștilor din Țara Românească de constatările iluminiștilor transilvăneni. La Dinicu Golescu, în *Adunare de pilde* (Buda, 1826), procesul selectării e dus și mai departe, maximele culese din cartea brîncovenească amestecîndu-se cu proverbele populare și cu sentințele compuse de însăși mintea acestui cărturar luminat. În *Pilde i povățuiri*, opera masivă a fratelui său, Iordache, maximele orientalilor se revarsă ca un afluent în marea matcă a înțelepciunii, și de aici ochiul atent al lui Eminescu le va surprinde cu pricepere; însemnări în creion indică locurile la care a poposit mintea genialului poet, care a strîns în opera lui tot ceea ce a vibrat, de-a lungul secolelor, în inima poporului său.

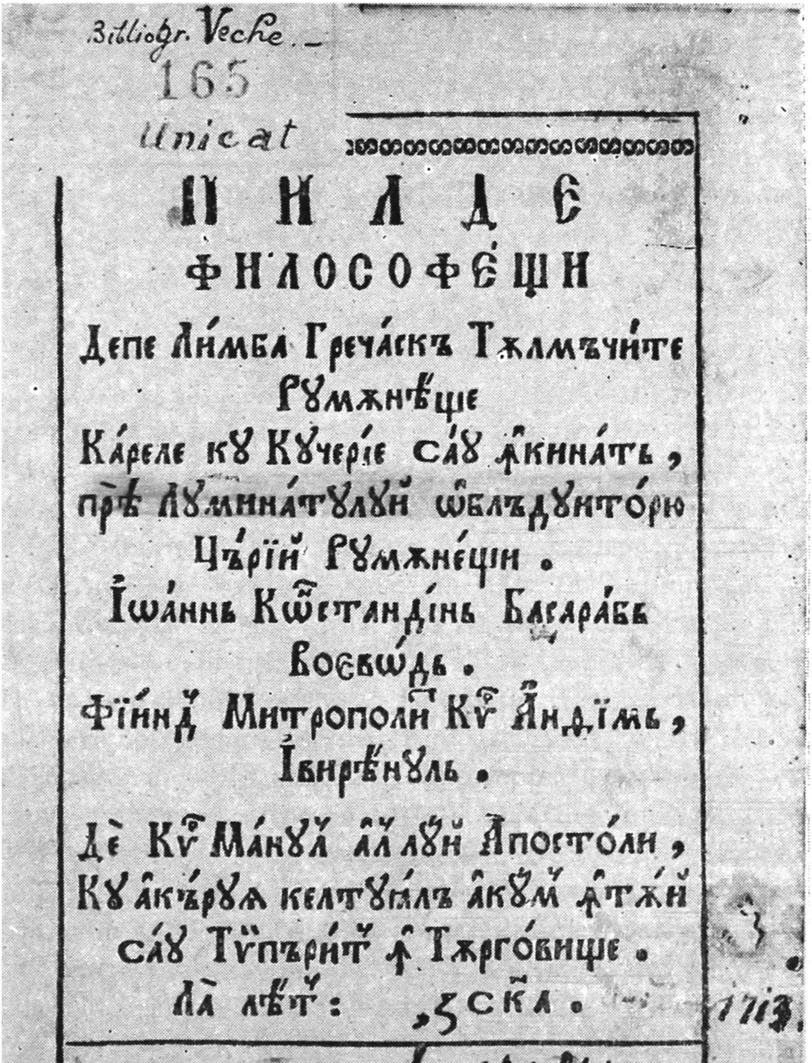
[75] Cf. Samuil Micu, *Scrieri filozofice*, Buc., Edit. științifică, 1966, p. 261—272. După cum arată editorii textului, P. Teodor și D. Ghișe, scrierea lui Micu urmărește îndeaproape originalul lui F. Chr. Baumeister.

Ar mai trebui căutate, apoi, similitudinile evidente dintre gîndurile închise în aceste *Pilde filosofești* și afirmațiile cuprinse în corespondența, hrisoavele, documentele epocii, pentru a stabili nu numai simple comparații erudite, dar și anume caracteristici proprii moralismului *clasic* românesc. În opera lui Antim contaminările se explică firesc, și începutul unei predici („Puțin ajutor va putea lua un bogat de la un sărac și puțină laudă va auzi un cinstit de la un neînvățat"[76]) ne va reaminti o „pildă filosoficească" („Trei feluri de oameni nu scot nici un bine de la alți trei: cel de treabă de la cel netrebnic, cel bun de la cel rău și cel înțelept de la cel nebun" 264/4); dar locul *Pildelor filosofești* în cultura brîncovenească nu se deduce din asemenea comparații, ci prin referirea la ansamblul preocupărilor și la modalitățile de exprimare ale acestora. O stare de spirit ce se manifestă și în cealaltă mare carte deschisă în fața ochilor celor mulți: pictura. Pe Valea Oltului, la Mamu, pictată de zugravii din școala lui Pîrvu Mutul, fresca e grăitoare. Artiștii s-au dispensat de modelul pe care-l aveau în imediata apropiere, în biserica de la Stănești, unde odihnește eroul din vremea lui Mihai Viteazul, Stroe Buzescu; în locul sfinților cu priviri dîrze, îmbrăcați în armuri și înzestrați cu toate armele veacului, ei au reprezentat chipuri gînditoare, îmbrăcate după moda italiană, în nuanțe ce îndeamnă la meditație. Figuri demne, conștiente de importanța lor, se înșiruie pe pereții de la Hurez, unde zidarii și-au păstrat un colț și pentru ei; sfinții prevăzuți în erminii încep să fie înlocuiți de sfinții favoriți, și portrete imaginare iau locul figurilor simbolice. Culorile aspre se diluează, și nuanțe multiple unduiesc pe scenele care se individualizează din registrele mai înainte obligatorii, ca și cum ar prevesti că fiecare episod poate deveni un tablou, în care subiectul să fie un simplu pretext de a evoca viața ce se desfășoară dincolo de zidurile masive ale lăcașului. Lumea care asistă din cupole și firide la forfota necontenită a celor ce se perindă pe dalele de piatră apare mai puțin ca un alt univers ce cheamă la sine pe cei aflați în anticamera eternității, ci mai curînd ca o întruchipare

[76] *Predici*, ediția G. Ștrempel, 1964, p. 109. Cp. maxima 276/2 cu începutul didahiei de la p. 231.

a năzuințelor; în seninătatea figurilor se citește biruința nedreptății, a temerii, a suferinței, dar mai ales se descoperă acel lucru minunat că „ori la ce feliu de stare a nenorocirii, frumusețea are acest dar ales, adecă trage la dînsa ochii tuturor" (334/7).

Spre un asemenea „dar ales" au năzuit cei care, între scoarțele aceluiași volum, cu miniaturi și ornamente, puteau afla întîmplări din viața marelui Alexandru sau frînturi din gîndurile lui Dante și Saadi.

ПИЛДЕ
ФИЛОСОФЕЩИ
Депе лимба гречаскъ тълмъчите
румънеще
Кареле ку кучеріе сау ꙟкинать,
пре луминатулуи ѡбладуиторю
Църїи Румънещи.
Іѡаннь Кѡстандінь Басарабь
Воевѡдь.
Фіиндь Митрополит Кѵр Андіїмь,
Ївиренуль.
Де кѵр Мануил ал луи Апостоли,
ку акъруя келтуіалъ акум ꙟтъи
сау тупърит ꙟ Търговище.
Ла лет: ,зска.

1713

TEXTE

FLOAREA DARURILOR, 1700

79 *Pentru măsurare*, cap. 35

Măsurarea iaste precum au zis Andronic, ca să aibi măsură
întru toate lucrurile tale şi să te feréşti pururea de mult şi de
puţin. Şi această bunătate vine din alte doao bunătăţi, adecă
urmează din alte doao daruri, din ruşine şi din cinste, precum
au zis Damaschin. Ruşinea iaste ca să să teamă de fieştece lucru
carele să face strîmb carele ar face omul. Cinstea iaste, precum
a zis Macrovie, să facă lucruri frumoase şi de cinste. Deci darul
măsurii iaste ca corăbiariul, carele îndireptează corabia de o trage.
79 v. Aşa iaste şi măsura/ urmează tuturor darurilor lumii cum să cade
întru céle frumoase şi de cinste lucruri. Deci darul măsurii iaste
vrédnic, pentru aceea şi eu l-am pus mai apoi de toate bunută-
ţile, precum şade şi cîrmaciul corabiei. Iară ruşinea iaste ca şi
cîrma, carea păzéşte corabia ca să nu piară într-atîtea nevoi,
aşa nu lasă ruşinarea în măsură nici un lucru necuvios, ferindu-o
de tot lucrul cel grozav. Iară cinstea iaste precum sînt opacinile
carele trag corabia la loc bun şi la drum dirept, aşa urmează cin-
stea măsurii întru toate lucrurile céle frumoase şi de cinste, şi
din darul măsurii să soléşte libovul.

Prisian au zis, libovul iaste numai întru lucruri, ca să fie sprin-
80 tin la trup/ şi în obicéiuri frumoase şi întru libov cuvinte bune.
Şi din libov vine supţiimea şi obicéiurile célea bune şi pline de
dar, precum au zis Alexandru. Şi poţi să asémeni măsurarea pre
Armelin, carele iaste o hiară mai măsurată şi mai blagorodnică

din cîte sînt în lume, și nici odinioară nu mănîncă nici un lucru grozav și nici odinioară nu mănîncă de doao ori zioa, ce numai o dată. Și cînd ploao nu iasă afară din cuibul lui ca să nu-și întine picioarele lui. Dirept aceasta nu șade niciodinioară aiurea, fără numai pre loc uscat și cînd vor vînătorii să-l prinză, încunjură tot cuibul cu tină și așteaptă să iasă afară, și atunce astupă gura cuibului, și atunce Armelinul încépe a fugi și deaca ajunge la
80 v. tină, stă să o prinză mai bine decît să-și / spurce picioarele în tină, atîta de blagorodnică hiară iaste.

Kirad au zis, toate lucrurile carele n-au măsură își pierd darul lor.

Socrat au zis, precum să ține calul cu frîul, așa să țin toate darurile cu măsura.

Decreton au zis, cel ce suge mult, scoate sînge pre urma laptelui.

Sfîntul Venalie au zis, din toate lucrurile mijlocul iaste bun.

Galinos au zis, toate lucrurile de prea mult sau de prea puțin să strică.

Seneca au zis, cel ce aleargă mult, ades să descopere.

Aristotel au zis, tot multul vine întru uriciune.

Stualfored au zis, puținică hiare amărăște miarea și un păcat mic strică multe daruri.

81 Platon au zis, iaste nici un / lucru hiclean, carele să fie cu măsură. Păcatul cel vechi face rușine noao.

Avichena au zis, cel ce pohtéște ca să-i pară toate lucrurile dulci să le facă rar.

Seneca au zis, pentru darul rușinării, nici un lucru nu poate ca să fie nici dirept, nici cinstit fără de rușinare.

Solomon au zis, acolo unde iaste rușinea iaste credință.

Încă cel ce să téme de rușine la tineréțe iaste semn bun.

Sfîntul Isidor au zis, poartă în toată vrémea rușinea înaintea ta.

Casie au zis, cel ce nu să téme de rușine să îngroapă de viu.

Platon au zis, mai bună iaste moartea decît a nu să téme de rușine.

Arat au zis, cel ce să rușinează nu poate ca să fie în deșărtă-
81 v. ciune, / nici smeritul urît, nici slobodul a trăi rău.

Socrat au zis, cinstea acopere rușinea și curvia.

Sfîntul Avgustin au zis, cinstea omului să cunoaşte pre căutătura ochilor.

Platon au zis pentru libovul, în ce chip apa stinge focul, aşa şi libovul stinge toate răutăţile lumii.

Pentru blagorodia au zis Platon: blagorodia nu iaste alta, fără numai darul sufletului.

Seneca au zis, dar iaste numai acela carele face pre oameni blagorodnici.

Încă, blagorodia cea împromutată iaste ca şi oglinda carea arată aceea carea n-are pre dinlăuntru.

Aristotel au zis, soarele usucă tina de nu lipéşte şi blagorodia
82 cea împrumutată nu are alt cevaşi întru si/ne fără numai numele.

Şi sémnele blagorodiei sînt acéstea: ca să fii slobod, ca să-ţi aduci aminte de slujbă, ca să fii smerit, să-ţi fie milă de altul, ca să fii înţelept, ca să nu te temi de necinste pentru fieştecare lucru strîmb şi să aibi suflet de treabă şi cuvios.

Pentru darul măsurii scrie la légea véche că din ceput au făcut Dumnezeu ceriul şi pămîntul, marea şi toate le-au săvîrşit din ceasul cel dintîiu pînă seara, întîia zi. Iară a doao zi, despărţi ceriul şi apa şi le împărţi pre pămînt. A treia zi făcu marea, întru carea vor să cure apele şi pămîntul pentru ca să-şi dea rodul lui. A patra zi făcu soarele ca să lumineze zioa şi luna ca să lumineze
82 v. noaptea. A cincea zi făcu păsările şi célélalte do/bitoace şi zodiile pămîntului. A şasea zi făcu pre om după asămănarea Lui, adecă pre Adam, şi pre Eva din coasta lui Adam, carea o scoasă din trupul lui dormind, şi zise acelor doi: créşteţi-vă şi vă înmulţiţi şi umpleţi pămîntul şi stăpîniţi peştii mării şi pasările ceriului şi toate dobitoacele carele sînt deasupra pămîntului. Iară a 7 zi, odihni de lucrarea lui.

PILDELE FILOSOFEŞTI, 1713 — LES MAXIMES DES ORIENTAUX *

Bunătatea, meşterşugul şi buna învăţătură, acéstea sînt numai lucruri ce ne va vrédnicii cinstii.
La vertu, la science et les belles connoissances sont les seules choses qui nous rendent estimables (231/1).

Nu iaste sărac cela ce n-are tată, ci cela ce n-are învăţătură şi bună pedeapsă.
L'orphelin n'est pas celui qui a perdu son père; mais celui qui n'a ni science, ni bonne éducation (231/2).

Lipsirea minţii cei bune iaste mai rea decît toate sărăciile.
Le défaut de bon sens est le pire de tous les degrés de pauvreté (231/3).

Nici un lucru nu ascunde mai bine aceea ce eşti decît tăcérea.
Rien ne cache mieux ce que l'on est que le silence (231/4).

Isteciunea iaste mai bogată decît toată cîştigarea.
L'esprit est la plus riche de toutes les possessions (231/5).

* Tipăritura ivireană nu are paginile numerotate; am indicat la maximele franceze (reproduse după ediţia din 1730, Paris, aflată în biblioteca Institutului de istorie al Academiei) pagina şi numărul maximei. Cu ajutorul acestei indicaţii poate fi regăsită mai uşor şi maxima în limba română.

Cu vorbele cele dulci se cîştigă mulţi prieteni.
On se fait beaucoup d'amis par la douceur du discours (231/6).

Omul cu cît are minte mai puţinică, cu atîta are mai multă trufie.
Moins on a d'esprit, et plus on a de vanité (231/7).

Răsplătirea nu iaste mare însufleţire.
Il n'y a pas de grandeur d'âme à se vanger (231/8).

Învăţătura la un tînăr iaste cunună, şi înţelepciunea un egolpiu de aur.
La science dans un enfant est pour lui un diadème, et la sagesse un collier d'or (231/9).

Cine lasă nenorocirile să-l supuie rămîne desăvîrşit nenorocit.
C'est être entièrement malheureux que de se laisser abbattre dans les disgraces (231/10).

Cei ce iubesc bunătatea nu o lucrează pre ea, şi cei ce o lucrează nu o fac cu căzuta săvîrşire.
Ceux qui aiment la vertu ne la pratiquent pas toujours, et ceux qui la pratiquent ne le font pas dans toute la perfection nécessaire (231/11).

Nepricéperea şi netrebnicia nasc împărecheri şi între rudenii.
La grossierté et l'incivilité engendrent la discorde, même entre les parens (231/12).

Nebunul are inima lui în gură, şi înţeleptul are limba lui în inimă.
Le cœur de l'insensé est dans sa bouche, et la langue du sage est dans son cœur (232/1).

Cine aleargă neînfrînat şi are povăţuitoriu nădéjdea întîmpină ceasul cel după urmă al vieţii sale şi cade.
Qui court bride abbatue guidé par l'esperance rencontre le dernier moment de sa vie et tombe (232/2).

Zavistia nu are odihnă.
L'envie n'a point de repos (232/3).

Cînd vei lua vreo facere de bine de la cineva nu te arăta nevrédnic cu nemulțemita.
Lorsque vous avez reçu un bienfait, ne vous en rendez pas indigne par le défaut de reconnaissance (232/4).

Pohta răsplătirei iaste o împiedecare mare, carea nu lasă să trăiască neștine norocit și cu tihnă.
Le désir de vangeance est un empêchement invincible pour vivre heureux et content (232/5).

Nu se cade să pui la socoteală cuvintele unui om supăralnic și înrăutățit.
On ne doit pas compter sur la parole d'un homme chagrin et de mauvaise humeur (232/8).

O, cît iaste învățătura de folositoare la cela ce o are, de vréme ce iaste fără de preț, că nimenea nu o poate vinde pe bani.
Que la science est avantageuse à celui qui la possède, puisqu'elle est d'un si haut prix que personne ne la vent pour de l'argent! (232/10).

Trei lucruri, au curînd, au cu zăbavă, mijlocesc stricăciunea omului: muiarea lui cînd își va da inima ei la altul, șarpele ce lăcuiește în casa lui și prietenul ce n-are socoteală.
Trois choses tôt ou tard causent la perte de l'homme: sa femme lorsqu'elle a donné son cœur à un autre, un serpent dans la même maison où il demeure et un ami qui manque de conduite (233/1).

Mare nebunie iaste a alerga înaintea unuia ce nu te chiamă; și mai mare nebunie iaste a răspunde făr de a te întreba neștine; și îndoită mai mare iaste cînd te lauzi că ești învățat făr de a avea învățătură.

C'est une folie de se présenter devant quelqu'un sans être appellé; c'en est une plus grade de parler sans être interrogé, et c'en est une doublement plus grande de se vanter d'être savant (233/3).

Nu iaste boală mai primejduioasă decît lipsa minții.
Il n'y a point de maladies plus dangereuses que le défaut de bon sens (233/4).

Între célélalte greșeli, trufia și iubirea de împărecheri sînt două răutăți carele cu nevoie să pot îndrepta.
De tous les vices, la vanité et l'amour des procés sont ceux dont on se corrige le moins (233/5).

Din vorbe se trage și binele și răul ce ne vine.
Les discours attirent le bien ou le mal qui nous arrive (233/6).

A te împreuna cu cineva nu iaste lucru rău, iar nu se cade să o faci așa adése, pentru ca să nu se îndémne cel împreunat să-ți zică „ajunge".
Ce n'est pas mal de rendre visite; mais il ne faut pas que cela arrive si souvent, que celui que l'on visite soit contraint de dire „c'est assez" (233/7).

Cine dojănéște pre cineva de față îl necinstéște.
C'est insulter, que de reprendre devant le monde (233/8).

Adevărata creștinătate cătră Dumnezeu la un domn să încheie întru acéstea, adică, să stea în hotarăle sale; să păzească legăturile; să fie mulțemit întru célea ce are și să sufere cu răbdare lipsa acelui lucru ce n-are.
Le veritable culte de Dieu dans un prince est de demeurer dans ses limites, de maintenir les traitez, de se contenter de ce qu'il a et de souffrir patiemment la privation de ce qu'il n'a pas (234/2).

Mai de treabă iaste capul ce ostenéşte decît cela ce vorbéşte mult.
On a plus besoin d'un chef qui agisse que d'un chef qui parle (234/4).

La fieştecare politie sau împreunare sau soţiime să nu te apuci la lucrul carele se cuvine la treaba tuturor de obşte; pentru căci de va ieşi lucrul spre bine, soţiimea dă sfîrşitul cel bun la dînşii, iar de va ieşi spre rău, fieştecarele va da greşala asupră-ţi.
En quelque communauté, compagnie ou société que ce soit, ne vous engagez à rien de ce qui regarde les affaires communes; parce que si vous réussissez, la compagnie s'en attribuera le succes, et si vous ne réussissez pas, chacun vous attribuera la faute (234/6).

De ce iaste mai ascunsă răutatea vrăjmaşilor, de atîta mai puţin se cuvine să te încredinţezi lor.
Plus la malice des ennemis est cachée, plus on doit s'en méfier (235/2).

Să iai pildă de la strămoşii tăi şi te nevoiaşte să faci fapte bune.
Prenez exemple de ceux qui vous ont précedé et efforcez-vous de faire le bien (235/3).

Nu iaste să se minunéze neştine de cei ce cearcă lucruri carele nu li se cuvin şi apoi cad întru nenorocirile carele nu gîndesc.
Il ne faut pas s'étonner que ceux qui demandent et qui recherchent des choses qui ne leur sont pas convenables, tombent en des malheurs qu'ils n'attendent pas (235/6).

Unul ce se bucură să auză pre alţii clevetind îndată întră şi el în rîndul clevétnicilor.
D'abord que l'on prent plaisir à entendre médire, on est du nombre des médisans (235/8).

Omul carele cu adevărat se poate numi om se cunoaşte de pe cinci sémne: întîi iaste neschimbat la fietece lucru ce i s-ar

întîmpla; a dooa, aflîndu-se în mărire iaste sméren; a treia, nu se dă în laturi de pricinile ce i se aduc pentru ca să-și arate bărbăția sa. A patra, n-are alt gînd fără numai mărirea sa și cinstea sa, și a cincea, de nu iaste învățat, încailea iubéște pre cei înțelepți și învățați.

L'homme que l'on peut véritablement appeller homme se connoît aux marques qui suivent. Quelque accident qu'il lui arrive, il est inébranlable. Il est humble dans les grandeurs. Il ne lache pas le pied dans les occasions où il s'agit de faire voir qu'il a du cœur. Il n'a d'autre but que sa gloire et que sa réputation, et s'il n'est savant, il a au moins de l'amour pour les sciences (236/5).

De multe ori ostenim mult pentru ca să isprăvim vreun lucru dintru care după aceea nu cîștigăm alta fără numai întristare și scîrbă.

Souvent on se donne beaucoup de peine pour réussir dans une affaire dont on ne tire [que] du chagrin dans la suite (237/1).

Nevoiaște-te de învață învățătură pînă a nu te însura.

Apprenez les sciences avant que de vous marier (237/4).

Nevoiaște-te să aibi prieteni credincioși și nevicléni, ca să trăiești supt umbra sprejinélii lor; și așa vei avea bucurie întru norociri și ți se vor face ca o mai înainte pază împotriva nenorocirilor.

Efforcez-vous d'avoir des amis sincères pour vivre à l'ombre de leur protection, vous en aurez de la joïe dans la prosperité, et ce vous sera un préservatif contre l'adversité (237/9).

Cînd iaste rana la inimă nu știe omul ce să mai facă.

On ne sait plus ce que l'on fait quand on a le cœur blessé (238/1).

Să fii pururea făr de răutate și făr de vicleșug, măcar de ți s-ar întîmpla să-ți răpui și viața pentru aceste bunătăți.

Soïés sincère, quand même vôtre sincerité devroit vous coûter la vie (238/2).

Omul iaste înțelept după buna pedeapsă ce au luat.
On est sage à proportion que l'on a eu une bonne éducation (238/3).

Îndată ce se dă omul pre sine în lucruri necuvioase, își piarde rușinea.
On n'a plus de pudeur, si-tôt qu'on s'est abandonné aux plaisirs deshonnêtes (238/5).

Cine poruncéște cu multă stăpînire celora ce sînt supuși lui află adése alt stăpîn de-i poruncéște și lui într-acelaș chip.
Qui commande avec trop d'empire à ceux qui sont au dessous de lui trouve souvent un maître qui lui commande de même (238/7).

Cu neputință iaste să nu iasă spre bine aceea ce se va apuca neștine să facă cînd se va fi sfătuit mai întîi.
Il est impossible de ne pas réussir dans ce qu'on entreprent quand on a pris conseil auparavant (238/9).

Caută cu ce neam faci cuscrie cînd vei să însori pre fiul tău, pentru căci rădăcina dă la copaciu și la ramuri răutatea ce are.
Prenez garde avec quelle famille vous ferez alliance en mariant vôtre fils, parce que la racine communique au tronc et aux branches ce qu'elle a de mauvais (238/10).

Cine iaste înțelept și iscusit cu toții, procopséște veri la ce s-ar apuca.
Qui a de la considération et de l'honnêteté pour tout le monde réussit dans ce qu'il entreprent (239/1).

Îndrăzneala cea multă naște clevetirea, și nu iaste departe vrajba între prieteni cînd toate lucrurile se clevetesc.

Trop de familiarité engendre la médisance, et l'on n'est pas loin de l'inimitié entre amis lorsqu'on censure toutes choses (239/3).

Cine ți-au spus greșalele altuia are gînd să spuie și ale tale la alții.
Qui vient vous faire rapport des défauts d'autrui a dessein de faire rapport de vos défauts à d'autres (239/4).

De ce nădăjduiește neștine mai mult, de atîta mai puțin cîștigă; de vréme ce nădéjdea de multe ori se face o mijlocire săi nu ia aceea ce așteaptă.
Plus on espère, moins on obtient; parce que l'espérance est souvent un moïen pour ne pas obtenir ce qu'on attent (239/5).

Lucrările prietenilor tăi socotéște-le pururea spre bine pînă ve veni în știința vreunui lucru carele să biruiască pre răbdarea ta.
Interpretez toujours la conduite de vos amis par l'endroit le plus favorable, jusqu'à ce que vous en appreniez quelque chose qui lasse vôtre patience (239/7).

Păzéște-te de prietenii tăi; însă nu de cei ce ești încredințat cum că-ți sînt credincioși, măcar că nu iaste cu putință să se afle prieten credincios, fără numai cine are frica lui Dumnezeu.
Observez vos amis, excepté ceux de qui vous êtes sûr; mais on ne peut être sûr que d'un ami qui a la crainte de Dieu (239/8).

Iubéște pre prietenii tăi cu socotință.
Aimés vos amis avec précaution (240/1).

Nu căuta să iai înștiințare de lucruri ce nu s-au întîmplat să se facă, că tot lucrul stă să iai înștiințare de cele ce s-au făcut pentru ca să procopsești.

Ne vous informés point des choses qui ne sont pas arrivées; le point est de s'informer de celles qui sont arrivées, afin d'en profiter (240/7).

Vinul să fie cît de tare, niciodată nu ridică atîta mintea omului cît o ridică o patimă neînfrînată.
Le vin, quelque violent qu'il soit, n'oste pas plus l'esprit qu'une passion déreglée (240/9).

Adevărata evghenie stă în bunătăți, iar nu în mulțimea strămoșilor.
La véritable noblesse consiste dans la vertu, et non dans le nombre des aïeuls (240/10).

Mai bine iaste a bate hierul pe o necovalnă decît să stai toată zioa în picioare înaintea stăpînului tău cu mîinile legate la piept.
Il vaut mieux battre le fer sur une enclume que d'être debout devant un prince, les mains croisées sur le sein (240/12).

Nici un lucru nu iaste atîta de supăralnic cît iaste sărăcia, iar mai supăralnic iaste povățuirea cea rea a lucrurilor, drept aceea înțelepciunea iaste pururea o comoară neprețuită.
Rien n'est plus facheux que la pauvreté. Néanmoins, la mauvaise conduite est encore plus facheuse, et c'est pour cela que la sagesse est un trésor inestimable (241/2).

Cînd cunoaște neștine pre sineși la ce lucruri iaste iscusit, nici la o treabă de acelui nu i se întîmplă rău.
Jamais on n'a de mauvais succès quand on connoît bien de quoi l'on est capable (241/3).

Nu iaste lucru carele să depărteaze mai mult pre fietece féliu de om de la tine ca multa semeție și trufia.
Rien n'éloigne davantage toutes sortes de personnes d'auprès de soi que la trop bonne opinion de soi-même (241/4).

De ce iubéște neștine a-ș bate joc de alții, de aceea trage asupră-i mai multe nenorociri.
Plus on aime à railler, et plus on s'attire de méchantes affaires (241/6).

Cei săraci se cuvine să învéțe învățăturile pentru ca să se facă bogați, și cei bogați pentru ca să le aibă ca o podoabă.
Les pauvres doivent apprendre les sciences pour devenir riches, et les riches afin qu'elles leur servent d'ornement (241/9).

Omul cel fără de minte se cunoaște după vorbele lui.
L'insensé se fait connoître par ses discours (242/3).

Mai bine iaste să aibi un meșteșug pentru ca să-ți cîștigi hrana ta decît să întinzi mîna să cei milostenie ca să trăiești.
Il vaut mieux posseder un art dont on puisse gagner sa vie que de tendre la main pour la demander (242/9).

Bogățiile cele mai bune ce ar putea să dea neștine copiilor lui sînt să-i crească bine și cu cinste.
Le plus grand avantage qu'on puisse procurer à des enfants est de les bien élever (243/3).

Prietenii aceștii vremi sînt iscoditori faptelor noastre.
Les amis de ce tems sont les espions de nos actions (243/7).

Oamenii cu aceasta întrec pre dobitoace căci au cuvîntul; iar dobitoacele atunci sînt mai presus decît oamenii, cînd cuvintele oamenilor nu sînt înțelépte.
Les hommes ont l'avantage de la parole par dessus les bêtes; mais les bêtes sont prêferables aux hommes, si les paroles ne sont de bon sens (243/8).

Cu răbdarea ajunge neștine la sfîrșitul gîndului său.
On vient à bout de ses desseins avec la patience (243/10).

Faptele cele bune sînt blagoslovenia vieții noastre.
Les bonnes actions sont la benediction de notre vie (244/2).

Veri de ce neam ar fi omul, după cum va pune nevoință pentru ca să se arate procopsit, așa va cîștiga și cinstea.
De quelque nation que l'on soit, on n'est estimable qu'autant qu'on a d'industrie à se faire valoir (244/4).

Între oameni acela iaste mai înțelept carele iaste cu ceialalți mai blînd.
Le plus sage des hommes est celui qui a le plus de complaisance pour les autres (244/11).

Putem să ne apărăm de pedépsele lui Dumnezeu prin mijlocu pocăinții, iar de clevetirile oamenilor nu vom putea să ne apărăm.
On peut se délivrer des châtiments de Dieu par la penitence; mais, on ne peut se délivrer de la langue des hommes (245/1).

Doao lucruri sînt nedespărțite de minciună, multele făgăduieli și multele pricini.
Deux choses sont inséparables du mensonge, beaucoup de promesses et beaucoup d'excuses (245/8).

Un om blînd și dulce la cuvînt nu are trebuință de ajutorul cuiva
Un homme doux et affable n'a besoin du secours de personne (245/9).

Îndeamnă pre rudenii și pre prieteni să petreacă împreună și să poarte de grijă unul de altul, dară nu-i îndemna să fie vecini.
Recommandez aux parens et aux alliez de se voir et de se rendre visite; mais ne leur recommandez pas d'être voisins (245/10).

Viclénii şi mincinoşii şi fietece om care petréce viaţă necuvioasă sînt béţi de nenorocirile ce le urmează la toate lucrurile, dară această beţie iaste plata cea dreaptă a faptelor lor céle réle.

Les trompeurs, les menteurs et toutes sortes de personnes de qui la vie est déreglée sont enyvrez de la prosperité qui leur rit en toutes choses; mais cette yvresse est la juste récompense de leurs méchantes actions (245/12).

Cine are un meşteşug are o comoară.

C'est posseder un tresor que de posseder un art (246/2).

Prietenul cel mai credincios iaste acela carele ne pune pre calea cea bună.

L'ami le plus fidèle est celui qui nous met dans le bon chemin (246/5).

Isteciunea se cunoaşte întru împreunări.

L'esprit se connoît dans la conversation (246/6).

Nu iaste cu dreptate să zicem că s-au stricat veacul acesta pentru că veacul nu s-au stricat, ci s-au stricat oamenii veacului acestuia.

On dit: Le siècle est corrompu. Cette façon de parler n'est pas juste. Ce n'est pas le siècle, ce sont les hommes du siècle qui sont corrompus (247/7).

Pomenirea tineréţelor nu aduce alta fără numai întristăciune.

Le souvenir d'avoir été jeune ne produit que du regret (247/10).

Învăţătura iaste un lucru mai înalt decît orice alt lucru am putea socoti.

La science est au dessus de tout ce qu'on peut s'imaginer de plus élevé (248/5).

Se înnoiaște prieteșugul cu prietenii în fieștecare dată ce-i vom vedea.
L'amitié se renouvelle avec les amis chaque fois qu'on les voit (248/9).

Din povățuirea cea rea a oamenilor iaste lesne a cunoaște neștine vicleșugul lor.
Par la mauvaise conduite des hommes il est aisé de juger de ce qu'ils cachent le plus (249/2).

Lacrămile sînt armele celor neputicioși.
Les plaintes sont les armes des foibles (249/4).

Cela ce scrie și nu se socotéște ce scrie își pierde vrémea jumătate a vieții sale, așijderea și cela ce citéște și nu înțelége ce citéște.
Qui écrit et ne fait pas reflexion sur ce qu'il écrit pert la moitié de sa vie, de même que celui qui lit et qui n'entent pas ce qu'il lit (250/7).

Atîta cînd vei să ierți, cît și cînd vei să pedepsești pre cineva cuvintele să nu-ți fie în deșert, pentru ca să crează cînd vei să ierți și ca să se teamă de tine cînd vei îngrozi.
Soit que vous pardonniez, soit que vous châtiez, que vos paroles ne soient pas vaines, de crainte qu'on ne vous croïe pas lorsque vous pardonnez, et qu'on ne vous craigne pas lorsque vous menacez (251/2).

Cela ce se supune voirii vrăjmașului său intră într-o primejdie de carea nu se poate lepădà.
Qui se soumet à la volonté de son ennemi s'expose à un peril inévitable (252/2).

Suspinele celor supărați cu nedireptatea nu sînt nefolositoare.
Les gémissemens des opprimez ne sont pas inutiles (252/4).

Viața tiranilor nu iaste îndelungată.
La vie d'un tyran n'est pas de longue durée (252/5).

Ținérea în minte iaste mai de mult preț decît o grămadă mare de cărți.
La mémoire est préferable à un grand amas de livres (252/7).

Mărirea ce se cîștigă din bunătate iaste mai mare decît mărirea ce vine din bună rodirea neamului.
La gloire qui s'acquiert par la vertu est plus relevée que la gloire qui vient de la noblesse (253/2).

Cei neînvățați lesne primesc șederile mai sus, iar înțelepții ce cunosc cuviința aceasta nu o fac.
Les ignorans prennent facilement les premières places; mais les savans qui sont persuadez des devoirs de l'honnêteté ne le font pas (253/5).

Bătrînéțele nu să cade să se socotească parte vieții.
La vieillesse ne doit pas se compter pour une partie de la vie (254/4).

Omul niciodinioară nu se căiaște căci au tăcut.
Jamais on se repent de s'être tu (255/4).

Mai bine iaste a fi singur decît însoțit cu cei răi.
Il vaut mieux être seul que d'être dans la compagne des méchans (256/4).

Norodul nu-și părăséște pre împăratul său, nici iase din porunca lui fără multă vărsare de sînge.
Les peuples n'abandonnent pas leur monarque, et ne sortent pas de son obéissance sans effusion de sang (256/10).

Cel ce iaste învățat nu se poate a fi sărac.
Le sage ne peut être pauvre (257/1).

Nu se poartă înțelepțéște cel ce-ți dă nădéjde și apoi o ia.
Ce n'est pas la conduite du sage de donner de l'esperance et de l'ôter en suite (257/10).

Doao brésle de oameni muncesc în deșert, cei ce cîștigă și nu-și petrec cu cîștigările lor și cei ce învață de la un dascăl a căruia fapte nu se potrivesc cu învățătura și cu dăscălia lui.
Deux sortes de personnes travaillent inutilement, celui qui gagne et qui ne jouit pas de ce qu'il gagne et celui qui apprent d'un maître de qui les actions ne sont pas conformes à ce qu'il fait, ni à ce qu'il enseigne (258/9).

Mai bine iaste să ții tu singur taina ta decît fără nevoie să o încredințezi la altul ca să ți-o păzească.
Il vaut mieux garder son secret soi-même, que de le confier à la garde d'un autre (259/2).

Cel învățat cunoaște pre cel neînvățat, pentru că și el au fost mai nainte neînvățat; iar cel neînvățat nu poate să cunoască pre un om învățat, pentru că niciodată n-au fost el învățat.
Un savant connoît un ignorant parce qu'il a été ignorant; mais un ignorant ne peut pas juger d'un savant, parce qu'il n'a jamais été savant (259/4).

Însuși cela ce te ciocotințéște, acela se scîrbéște de tine întru inima sa.
Le même qui vous flatte vous déteste dans l'âme (259/5).

Mai mult trebuiește împăraților sfatul înțelepților decît înțelepților darurile împăraților.
Les rois ont plus besoin du conseil des sages que les sages n'ont besoin de la faveur des rois (259/6).

Ce temelie are prietèșugul celui neînvățat, de vreme ce însuș el își iaste vrăjmaș.

Comment pourroit-on faire fondement sur l'amitié d'un ignorant, puisqu'il est ennemi de lui-même? (259/7).

Cel ce iartă pre cei răi face nedireptate celor buni.
C'est faire tort aux bons de pardonner aux méchans (260/2).

Cu cît iaste neștine slujit, cu atîta iaste mai învățat.
Plus on fait d'experience, plus on se forme l'esprit (260/3).

Nu descoperi către prietenul tău toată taina ta, că poate vreodată să se facă neprieten ție. Și iarăș nu face neprietenului tău ce rău îți va fi pen putință să-i faci, că poate să se facă prieten ție.
Ne découvrés pas à vôtre ami tout ce que vous avés de secret, parce qu'il peut devenir vôtre ennemi. Ne faites pas aussi à vôtre ennemi tout le mal que vous pourriés lui faire, parce qu'il peut devenir vôtre ami (260/9).

Neprietenul cel înțelept iaste mai vrédnic de laudă decît prietenul cel nebun.
Un sage ennemi est plus estimable qu'un ami insensé (261/3).

Mai bine iaste a fi sărac decît a avea avére cîștigată din nedireptăți.
Il vaut mieux être pauvre que d'avoir des richesses mal acquises (261/7).

Nici un lucru nu iaste mai rău decît un om învățat a căruia învățătură iaste nefolositoare.
Rien n'est pire qu'un savant de qui la science est inutile (261/9).

Doao feluri de oameni nu se îndestulează niciodinioară, cei ce cearcă învățătura și cei ce strîng avuție.
Deux sortes de personnes ne se contentent jamais: ceux qui cherchent la science et ceux qui amassent des richesses (262/1).

Lovéște capul șarpelui cu mîna neprietenului tău, pentru că din céste doao bunătăți ți se va întîmpla una: adecă sau se va omorî șarpele de va birui vrăjmașul tău, sau biruind șarpele, vrăjmașul tău nu va mai hălădui în lume.
Frappés la tête du serpent de la main de votre ennemi, de deux bons effets que cela peut produire un ne peut pas manquer de vous arriver. Si l'ennemi est le vainqueur, le serpent sera tué, et si le serpent a l'avantage, vôtre ennemi ne sera plus au monde (262/2).

Cine iaste neslujit iaste ca un trup fără suflet.
Qui n'a pas d'éducation ressemble] à un corps sans ame (262/4).

Omul cel neînțelegătoriu și neînvățat iaste plin de mîndréțe.
Le stupide ou l'ignorant est rempli de lui-même (263/1).

Supușii ce bine sînt chivernisiți plătesc mai mult decît oștile céle mari.
Des sujets bien gouvernés valent mieux que de grandes armées (263/9).

Păzéște-te de omul cel mare după ce-l vei amăgi, și de cel nebun după ce-l vei batjocori, și de cel înțelept după ce-l vei păgubi, și de cel rău după ce vei face prieteșug cu dînsul.
Gardez-vous des grands, quand vous vous serez mocqué d'eux, d'un fou quand vous l'aurez raillé, d'un sage quand vous l'aurez offensé, et d'un méchant quand vous aurez fait amitié avec lui (264/1).

Dracul n-are putere asupra celor buni, nici domnul asupra celor săraci.
Le Démon n'a pas de pouvoir sur les bons, ni le Prince sur les pauvres (264/3).

Trei féluri de oameni nu scot nici un bine de la alți trei: cel de treabă de la cel netrébnic; cel bun de la cel rău; și cel înțelept de la cel nebun.
Trois sortes de personnes ne tirent rien de bon de trois autres: le noble du routurier, le bon du méchant, ni le sage de l'ignorant (264/4).

Cela ce slujește împăraților are doao féțe, despre una are nădéjdea să ia chiverniseală, și despre alta témerea să nu-și piarză viața; însă nu iaste înțelepciunea a se băga neștine întracest féliu de frică pentru o nădéjde ca aceasta.
Le service des rois a deux faces, l'esperance d'avoir du pain et la crainte de perdre la vie: mais il n'est pas de la prudence du sage de se jetter dans une semblable crainte pour une telle esperance (264/10).

Trei lucruri se cunosc la trei întîmplări: vitejia la războiu, înțelepciunea la mînie și prieteșugul la vréme de nevoie.
Trois choses ne se conoissent qu'en trois occasions. On ne connoît la valeur qu'à la guerre, le sage que dans la colère, et l'ami que dans la necessité (265/1).

Poți cunoaște într-o zi céle dinafară a omului, iar răutatea inimii lui nu o poți cunoaște întru mulți ani.
On peut connoître en un jour ce qu'un homme a d'acquis; mais ne vous fiez pas à lui en ce qui regarde son intérieur; parce que la méchanceté de son âme ne peut se connoître en plusieurs années (265/6).

Cu ispita se adaoge știința și cu a crédere lesne créște minciuna.
On augmente la science par l'experience, et l'on augmente le mensonge en croïant trop facilement (266/3).

Noi sîntem robi tainii ce ni s-au încredințat, și taina iaste roabă noao cînd o vom ținea ascunsă.

Nous sommes esclaves du secret publié; mais le secret est nôtre esclave tant que nous le tenons caché (266/6).

Învățatul carele se află în cei nétrebnici nu se cade să aștépte vreo cinste.
Le sage qui se trouve parmi les ignorans ne doit s'attendre à aucun honneur (266/8).

Nu iaste lucru mai cu anevoie decît a cunoaște neștine însuși pre sine.
Rien n'est plus difficile que de se connoître soi-même (266/9).

Nu iaste minune de va birui vreodinioară cel neînvățat cu bîrfélele lui pre cel înțelept, pentru că și sumpara o strică pietrile céle de mult preț.
Il ne faut pas s'étonner que quelquefois l'ignorant par son babil l'emporte sur le savant. L'émeril use les pierres prétieuses (266/10).

Cerul au dat la toți mijlocire cu carea să poată trăi, dar încăș au datorie toți să lucréze.
Le ciel a accordé de quoi vivre à tout le monde; mais à condition de travailler pour l'avoir (267/4).

Omul ce n-are minte se cunoaște despre 6 sémne: se mînie fără pricină, grăiaște cuvinte care nu sînt de nici o treabă, se încredințează la fieștece om, se preface cînd nu iaste pricină ca să se prefacă, se améstecă între céle ce nu i se cuvin și nu știe să aleagă pre prieteni din vrăjmași.
Un homme sans esprit se connoît à six sortes de marques: en ce qu'il se fache sans sujet, en ce qu'il dit des paroles qui ne servent à rien, en ce qu'il se fie à toutes sortes de personnes, en ce qu'il change lorsqu'il n'a pas lieu de changer, en ce qu'il s'embarasse de ce qui ne le regarde pas, et en ce qu'il ne sauroit faire le discernement d'un ami d'avec un ennemi (267/10).

Ucenicul ce citéşte fără de voia lui iaste asemenea cu un ibovnic ce n-are bani; călătorul ce n-are socoteală bună iaste ca pasărea fără de aripi; învățatul ce nu se apucă de aceea ce știe iaste ca copacul cel fără de roadă, şi dervişul fără de ştiinţă iaste ca o casă ce n-are uşă.
L'écolier qui apprent malgré lui ressemble à un amant qui n'a pas d'argent; le voïageur qui manque de bon sens, à un oiseau sans ailes; un savant qui ne pratique pas ce qu'il sait, à un arbre sans fruit, et un derviche sans science, à une maison sans porte (268/1).

Nu sîntem oameni cînd lăsăm de ne biruieşte mînia.
On n'est pas homme tant qu'on se laisse dominer par la colère (269/3).

Aşază-ţi cuvintele tale după înţelesul celora cu cari vorbeşti.
Mesurez vos paroles à la capacité de ceux à qui vous parlez (269/4).

Dulceaţa lumii iaste să aibi cît îţi trebuieşte, iar nu cît fără treabă prisoséşte.
Le plaisir du monde est d'avoir le nécessaire, et non pas le superflu (270/4).

Numai aceia se cade să dea sfat împăraţilor cari nu se tem că-ş vor pierde viaţa lor şi cari nu aşteaptă nimic de la dînşii.
Il appartient de donner conseil aux rois, à ceux seulement qui ne craignent pas de perdre la vie et qui n'attendent rien d'eux (270/7).

Omul iaste mai ales decît toate zidirile şi cîinele iaste mai defăimat; iar încîş se cade să mărturisim cum că un cîine mulţămitoriu iaste mai vrédnic de cinste decît omul cel nemulţămitoriu.
L'homme est la plus noble des créatures et le chien la plus méprisable. Cependant, il faut tomber d'accord qu'un chien reconnoissant est plus estimable qu'un ingrat (271/1).

Un domn ce n-are dreptate iaste ca un rîu fără de apă.
Un prince qui n'a pas la justice ressemble à une rivière sans eau (272/1).

Știința gonéște neînvățarea, iar nălucirile céle réle nu se pot izgoni de la mintea cea îndărătnică.
La science chasse l'ignorance; mais elle ne chasse pas un esprit mal tourné (272/7).

Cît vrăjmașul se arată mai smerit, vésel și blînd, atîta se cade să nu te nădăiești lui.
Plus un ennemi paroît soumis, flateur et complaisant, et plus un bon politique doit se méfier de lui (273/1).

Un om singur nu poate să ucigă cu sabia lui o sută de oameni, iar cu înțelepciunea lui poate să piarză o oaste întreagă.
Un seul homme au plus peut tuer cent autres hommes de son sabre; mais il peut, par sa prudence, détruire, une armée entière (273/3).

O zi singură a unui om învățat plătește mai mult decît toată viața celui neînvățat.
Un seul jour d'un savant vaut mieux que toute la vie d'un ignorant (274/4).

Mai dorit lucru iaste a muri neștine întru slavă decît a trăi întru ocară.
Il est plus souhaitable de mourir glorieusement, que de vivre misérablement (274/6).

Omul cel rău se cade să se socotească mort, deși trăiește, iar cel bun trăiește și între cei morți.
Le méchant doit être réputé pour mort lors même qu'il est vivant; mais l'honnête homme vit même parmi les morts (274/7).

Să nu nădăjduiască împăratul cel cumplit că va fi împărăția lui îndelungată, nici trufaşul că va fi lăudat, nici păgînul că va avea mulți prieteni, nici scumpul cum că se va socoti făcătoriu de bine şi om bun, nici cel ce cîştigă cu strîmbul că se va chema dirept şi nefățarnic.
Un roi cruel ne doit pas esperer que scn règne soit de longue durée, un orgueilleux qu'on le loüe, un méchant d'avoir beaucoup d'amis, un avare de passer pour humain et pour un honnête homme, et un interessé d'être estimé juste et equitable (274/8).

Prieteşugul oamenilor celor mari, vrémea cea caldă a iernii, vorbele cele dulci împreună cu muierile și bucuria vrăjmașilor sînt patru lucruri spre care nu se cade să te nădăjduiești.
L'amitié des grands, le tems chaud en hiver, les douces paroles des dames et la joïe des ennemis sont quatre choses ausquelles il ne faut pas se fier (275/1).

Nu te apuca de nici un lucru pînă a nu-l socoti bine mai nainte.
Jamais on ne doit rien entreprendre qu'après l'avoir bien examiné (275/2).

Cel ce-au cîştigat un meşteşug poate să zică că iaste domn.
Qui possède un art peut dire qu'il est grand seigneur (275/5).

Rea politie iaste aceea întru carea nu poate cîştiga neştine prieteni.
Le païs où l'on n'a pas d'amis est un méchant païs (275/8)

Cei mari şi cei mici se gonesc de multe ori din casele lor pentru. o greşală ce ar fi făcut numai unul întru tot ținutul.
Grands et petits sont chassez de chez eux pour une faute qu'un seul homme aura commise en toute une nation (275/10).

De multe ori un rob iaste vrédnic mai de multă cinste decît un boiariu.
Souvent un esclave mérite plus d'estime qu'un noble (276/2)

Zioa întru carea nu se face vreun lucru bun nu se cade să se numere între zilele vieții; așijderea și zioa aceea întru carea nu învățăm nici un lucru.
Le jour auquel on ne fait pas quelque bonne action ne doit pas être mis au nombre des jours de la vie, non plus que le jour auquel on n'apprent pas quelque chose (276/5).

Nu se cade să lași pre prietenul tău cel vechiu pentru cîștigarea celui nou, că dintr-o schimbare ca aceasta niciodinioară nu iase vreun bine.
Il ne faut pas se détacher d'un vieil ami pour se donner au premier venu parce que jamais on ne se trouve bien de ce changement (277/4).

Lăcomia pururea pricinuiește neajungere, dirept aceea mai întărit lucru iaste a fi mulțămit fieștecine întru célea ce are, pentru că cei ce nu sînt mulțămitori niciodată nu sînt bogați.
L'avidité mene à l'infini, le plus sur est de se fixer. Ceux qui ne se fixent pas ne sont jamais riches (277/8).

Un monarh ce se dă cu totul desfătărilor și ospéților își petréce viața lui mai fericită decît altă viață a lumii (însă potrivindu-se cu desfătările céle lumești), iar pentru ca să-și plinească datoria sa se cade să fie la împărăția lui ca un trandafir ce iaste în grădină între spini.
Un monarque qui s'abandonne entierement aux divertissements rent sa vie la première vie du monde en fait de plaisirs; mais, pour s'acquitter de son devoir, il doit être dans son roïaume comme la rose au milieu d'un jardin où elle couche sur les épines (278/3).

Nu se cade să defăimăm pre oameni cînd îi vedem nenorociți și rău îmbrăcați, pentru că și albina iaste o gînganie proastă la vedére, iar uleiul ei dă miere din destul.
Il ne faut pas mépriser les hommes à les voir rampans et mal vêtus. La mouche à miel est un insecte désagreable à

la vûë; cependant sa ruche ne laisse pas que de donner une grande abondance de miel (278/4).

Cinstele céle mari înalță pre omul cel de treabă, iară pre cel netrébnic și prost îl defaimă.
Les grands honneurs élèvent un homme bien né; mais ils abbaissent un mal habile homme (278/5).

Se îndestulează norodul de odihnă mare cînd se chiverniséște de un domn ce nu-și pune capul pre pernă să se odihnească; pentru că stăpînitoriul carele nu se odihnéște pricinuiește odihnă celoralalți.
Les peuples joüissent du repos lorsqu'ils sont gouvernez par des princes qui ne mettent pas la tête sur le chevet pour en prendre. Le monarque qui ne s'en donne pas le fait naître (278/6).

Cade-se să potrivești gîndul tău cu gîndul altuia, pentru că mai curînd află adevărul cei doi decît unul singur.
Il faut conférer son sentiment avec le sentiment d'un second; parce que deux trouvent plûtôt la verité qu'un seul (278/7).

Omul cel mai bun iaste cela ce face oamenilor bine.
Le meilleur des hommes est celui qui fait du bien aux hommes (279/4).

Prietenii cei mai mulți se apropie de tine pentru ca să se împărteșuțează mésii tale; iar daca văd că ți se împuținează avérea, îndată te părăsesc.
La plûpart de vos amis s'approchent de vous pour avoir part à vôtre table, et d'abord que vos biens diminuent, ils vous abandonnent (279/6).

Prietenii ce caută numai folosul lor sînt ca cîinii tîrgului ce iubesc mai mult oasele decît pre ceia ce le aruncă.
Les amis interessés ressemblent aux chiens des places publi-

ques qui aiment mieux les os que ceux qui les leur jettent (280/4).

Ca să ajungă neştine la diregătorii mari nu-i iaste de treabă nici neamul cel bun, nici vitejia, ci trebuieşte să aibă duh şi minte multă, pentru că avînd pricépere poate să procopsească întru toate.
Il ne s'agit pas de la naissance, ni de la valeur pour arriver aux grandes charges, mais de la vivacité et de la force de l'esprit. Il n'y a rien à quoi on ne puisse aspirer quand on a de l'esprit (280/6).

Omul cel de treabă la curtea împărătească se cade să se nevoiască să ajungă, de va putea, la o diregătorie mai mare decît aceea ce are, pentru ca să aibă prilej să facă har prietenilor săi şi pentru ca să împiedece cu puterea sa pre vrăjmaşii lui să nu-l poată vătăma.
L'avantage auquel un honnête homme doit aspirer à la cour est d'arriver, s'il le peut, à une dignité plus relevée que celle qu'il possède, afin d'être en état de faire du bien à ses amis et d'empêcher par l'autorité dont il est revêtu que ses ennemis ne puissent lui nuire (280/7).

O mie de ani ai desfătărilor nu sînt vrédnici nici unii cirte a vieţii noastre; drept aceea mult ar greşi cel ce pentru ca să se bucure de dînşii ş-ar pune viaţa lui în primejdie.
Mille années de délices ne meritent pas qu'on hazarde sa vie un seul moment pour en jouir (281/2).

Fieştece ispravă se cade să ştii cum să o săvîrşeşti şi de unde să o începi.
En quelque entreprise que ce soit, il ne faut pas moins savoir comment on en sortira que l'endroit par où on doit la commencer (281/5).

Cel ce va să procopsească la curte domnească i se cade să păzească cinci lucruri: întîi, să îndreptéze cu blîndéţe şi cu dulceaţă

mînia sa; a doao, să nu lase să-l biruiască lăcomia; a treia să fie curat și direpț întru isprăvnicia lui; a patra, să nu dea voie să-l înșale dracul trufiei; a cincea, să nu se turbure măcar de i s-ar întîmpla și cea mai mare împrotivire. Qui veut s'avancer à la cour doit observer cinq choses. La première est de corriger le penchant qu'il peut avoir aux emportements par la douceur et par la complaisance; la seconde, de ne pas se laisser séduire par le démon de l'orgueil; la troisième, de ne pas se laisser vaincre par l'interêt; la quatrième, d'être sincère et droit dans l'administration des affaires dont il sera chargé; et la cinquième, de ne pas s'ébranler pour tous les contre-temps qui lui arriveront (281/7).

Depărtează-te de cela ce nu cunoaște de ce treabă iaste vrédnic și de cela ce se siléște spre lucruri ce sînt mai presus de putérea lui, și de cela ce se povățuiaște de pohtele sale, pentru că de vei lua împreună cu dînsul dobîndă a unii zile, mai pre urmă vei să aibi pricină să te căiești mulți ani.
Eloignez-vous de celui qui ne connoît pas de quoi il est capable, qui s'obstine dans les entreprises qui sont au dessus de ses forces, et qui se laisse conduire par ses passions. Il aura de la satisfaction pour un jour et plusieurs années à se repentir (282/2).

Téme-te de cela ce se téme de tine.
Craignez celui qui vous craint (282/4).

Feréște-te de prieteșugul împăraților cu atîta socotință cît se cade a să feri de foc lemnul cel uscat.
Gardez-vous de la familiarité des rois avec le même soin que le bois sec doit s'éloigner du feu (283/3).

Muiarea cea rea în casa omului bun iaste pentru dînsul un iad într-această lume.
Une méchante femme dans la maison d'un homme de bien est un enfer pour lui dans ce monde (283/4).

Cel ce nu dă război se téme de primejdie și niciodată nu dobîndéște cinste.
Qui ne combat point craint le danger et n'arrive jamais à la gloire (283/6).

Arată-ți ale tale bunătăți și nu te întemeia pre blagorodia neamului tău; nu aduce aminte vii pentru morți și nu da pre un mort pentru un viu.
Faites parade de vôtre propre vertu, et ne vous fondez pas sur l'antiquité de vôtre origine. Ne produisez pas un vivant par un mort et ne donnez pas un mort pour un vivant (284/1).

Întocma nenorociți sînt și împărații și supușii cînd se defăimează cei vrédnici și cei netrébnici au diregătoriile céle mai de sus.
Les rois et les sujets sont également malheureux, où les personnes de merite sont méprisées, et où les ignorans occupent les premières charges (284/4).

Nu luom niciodată tot cel ce pohtim.
On n'obtient pas tout ce que l'on souhaite (284/8).

Nu se cade să te nădăjduiești nălucirilor celor dinafară, pentru că și toba, măcar că face atîta sunet și zgomot, iar iaste plină de vînt.
Il ne faut pas se fier aux apparences; le tambour, avec tout le bruit qu'il fait, n'est rempli de rien (285/8).

Înțelepciunea se cinstéște mai mult decît vitejia, de vréme ce înțelepciunea săvîrșește lucruri carele vitejia nu poate să le isprăvească.
La sagesse est préferable à la force, parce qu'elle exécute des choses dont la force ne peut venir à bout (286/1).

Fericit iaste cela ce din greșalele altora îndreptează ale sale.
Heureux celui qui corrige ses défauts sur les défauts des autres (286/3).

Fieştecare lucru cearcă vreo oarecare săvîrşire.

Chaque action demande un génie particulier (288/6).

Cel ce dă sfat nu iaste datoriu să dea altceva fără numai sfat, iar a săvîrşi célea ce sfătuieşte se cade celuia ce priméşte sfatul.

Qui donne conseil n'a que son conseil à donner, c'est à celui qui le reçoit de l'exécuter (289/3).

Tînărul ce are înţelepciune de bătrîn se socotéşte ca un bătrîn între cei înţelepţi.

Un jeune homme qui a la sagesse d'un vieillard est considéré comme un vieillard par les sages (289/6).

Un domn dirept iaste icoană şi închipuire lui Dumnezeu pre pămînt.

Un prince juste est l'image et l'ombre de Dieu sur la terre (289/7).

Direptatea pricinuieşte mai mult bine decît oştirile céle mari şi ocrotéşte mai cu tărie decît ne-ar ocroti cetăţile céle mai mari.

La justice cause plus de bien que les grandes armées et deffent plus sûrement que les citadelles les mieux fortifiées (291/9).

Cinstea şi cucernicia sînt legătura prieteşugului.

Le respect est le bien de l'amitié (292/2).

Cinci lucruri sînt mai nefolositoare în lume: o făclie aprinsă în amiaza zi; o fată frumoasă unui orb; o ploaie mare într-o pustietate sau pre un cîmp neroditoriu; o masă bogată înaintea unor oameni sătui, şi adevărul ce cu meşterşugul învăţăturii se grăieşte înaintea unui neînvăţat.

Cinq choses sont les plus inutiles du monde: un flambeau en plein midi, un beau visage devant un aveugle, une pluie

abondante dans un désert et sur une campagne stérile, un bon festin devant des gens rassasiez et la verité avec la science proposée à un ignorant (292/5).

Mulțimea străinilor la masa ta iaste blagoslovenia casei tale.
Le nombre d'hostes à table est la benediction de la maison (293/5).

Cînd cei supuși pat strîmbătate de slugile domnești și nu pot să dea știre domnului lor, împiedicîndu-i putérea cea mare a boierilor, norocul acelora iaste asémenea unui om ce i se supără de séte și apropiindu-se de rîul Nilului să bea, află acolo un corcodel, și vedérea aceluia îi ia pohta carea avea ca să ia apă.
Quand des sujets maltraitez par des officiers subalternes ne peuvent pas faire de remonstrances au prince, parce que la trop grande autorité du ministre leur en ôte les moïens, leur sort est semblable à celui d'un homme pressé de la soif, qui s'approche du Nil pour boire et qui y apperçoit un crocodile dont la vue lui ôte la hardiesse de prendre de l'eau (294/3).

Iaste mai bine să mori de foame decît să iai pita săracilor.
Il vaut mieux se laisser mourir de faim que d'arracher le pain des pauvres (294/5).

Rușinea cea mai mare ce petréce omul iaste cînd ceea ce au grăit se cunoaște aievea că iaste minciună.
Le plus grand des affronts est celui qu'un reçoit lorsque ce qu'on a avancé est connu publiquement pour faux (295/3).

Răutatea cea mai mare iaste a putea să faci bine omului lipsit și a nu vrea.
La plus grande des lachetez est d'avoir le pouvoir de faire du bien à qui en a besoin et de ne vouloir pas le faire (295/4).

Gluma cea frumoasă între vorbe iaste ca sarea în bucate.
La belle raillerie est dans le discours ce que le sel est dans les viandes (297/5).

Gluméște cu cei ce-ți sînt deopotrivă ca să nu ți se pară cu ciudă de-ți vor întoarce glumă pentru glumă.
Raillez avec vos égaux, afin que vous ne vous fachiez pas s'ils vous rendent raillerie par raillerie (297/6).

Mărirea împăraților se arată cînd fac dreptate.
La grandeur des rois éclate dans l'administration de la justice (298/8).

Cu osteneala se cîștigă odihna și sănătatea trupului.
Le repos et la santé du corps s'acquièrent par le travail (298/9).

Împarte din averea ta la cei ce sînt vrédnici, iar te păzéște să nu pohtești cele ce au alții, pentru ca să te crează cum că ești om mare însuflețit.
Faites part de ce que vous avez à ceux qui le méritent; mais gardez-vous de convoiter ce que les autres possèdent, si vous voulez passer pour un parfaitement honnête homme (299/7).

Cinstéște pre tatăl tău, pentru că și copiii tăi te vor cinsti pre tine.
Honorez vôtre père, vôtre fils vous honorera de même (300/1).

Au rău, au bine va face fieștecine, pentru sineși îl face.
Chacun fait pour soi le bien ou le mal qu'il fait (301/5).

Iaste mai bine să împodobești céle dinlăuntru decît céle dinafară.
Il vaut mieux orner le dedans que le dehors (301/11).

De te va fi pîrît neștine pentru vreun lucru rău, siléște de te dezvinovățește.

Si l'on vous a imputé quelque mauvaise action, aïez grand soin de vous en purger (302/3).

Înțelepții sînt boierii cei adevărați și domnii cei adevărați la fieștece neam și la fieștece loc.
Les savans sont les véritables nobles et les véritables seigneurs dans chaque nation (302/6).

Nu căuta diregătorie carea nu ți se cade.
Ne cherchez pas de dignitez que vous ne les méritiez (303/2).

Perii tăi cei albi sînt înainte vestitori morții tale.
Vos cheveux blancs sont les avantcoureurs de vôtre mort (303/7).

Omenia stă mai ales întru trei lucruri: întru a face omul cîte s-au făgăduit; întru a nu face nimic împotriva adevărului; și întru a fi cu bună ispravă neștine întru lucrurile sale.
L'honnêteté consiste principalement en trois choses: à faire les choses ausquelles on est engagé, à ne rien faire contre la verité et à se modérer dans ses actions (304/1).

Răbdarea te va face să scoți la cap fieștece lucru.
La patience vous fera venir à bout de toutes choses (304/2).

Iaste tiran lui-și cel ce se smeréște înaintea celora ce nu-l socotesc într-o nimic și se închină acelora de la cari nu nădăjduiaște nici un folos.
C'est être plus que tyran de soi-même que de s'humilier devant ceux qui n'en savent pas de gré et de s'attacher ceux de qui on n'a aucun avantage à esperer (304/3).

Oamenii își arată [ne]omenia lor la 5 féliuri de întîmplări: cînd își întemeiază norocirea lor pre nenorocirea altora; cînd vor ca să-i iubească muierile cu sila, arătînd cătră dînsele mai multă urîciune decît dragoste; cînd se silesc să arate

îmbunătățiți, fiind întru desfătăciuni și întru roscoasă; cînd caută să facă prietini, nenădăjduind de la ei nici un folos; și cînd fiind prietini, nu vor să facă nimic spre ajutoria prietinilor săi la nevoile lor.

Les hommes font paroître de la folie en cinq occasions differentes: lorsqu'ils établissent leur bonheur sur le malheur d'autrui, lorsqu'ils entreprennent de se faire aimer des dames par la rigueur et en leur donnant plûtôt des marques de haine que des marques d'amour, lorsqu'ils veulent devenir savans au milieu du repos et des plaisirs, lorsqu'ils cherchent des amis sans faire des avances, et lorsqu'étant amis ils ne veulent rien faire pour secourir leur amis dans le besoin (304/7).

Lumea iaste foarte strimtă pentru doi neînvățați ce să pricesc între eiși.

Le monde est trop étroit pour deux ignorans qui ont querelle ensemble (306/2).

Cel ce n-are puțintică răbdare la cîștigarea învățăturilor suspină apoi multă vréme întru întunérecul neînvățăturii.

Qui ne se donne pas un peu de patience dans l'acquisition des sciences soupire longtemps dans les ténèbres de l'ignorance (307/1).

Cei mari cinstésc pre cei mai mari decît ei și le urmează lor.

Les grands font la cour à ceux qui sont plus grands qu'eux (308/5).

Cînd iai daruri, te faci rob darurilor.

On est esclave des présens quand on en reçoit (308/8).

Cărturarul mai mult socotéște o pildă a unui înțelept decît o comoară.

Un homme de lettres fait plus d'état d'une ligne des compositions d'un savant que d'un trésor (309/1).

Semnul judecății cei strîmbe iaste cînd cel ce se judecă grăiește cuvinte suduitoare împrotiva împrotivnicului lui.
La marque d'une méchante cause est de dire des injures contre sa partie (310/5).

Cinstea ce se cîștigă cu bunătatea iaste mai lăudată decît cea din mărirea neamului.
La réputation que l'on acquiert par la vertu est plus préférable à l'éclat de la naissance (310/8).

Iaste o nerînduială fără pricinuire a face bine unuia de n-are nevoie.
C'est un dérèglement qui n'est pas excusable de placer un bienfait ailleurs que là où il est necessaire (312/10).

Să nu te nădăjduiești mîngîierilor neprietenilor tăi și să nu te înalți de laudele ce-ți dau ciocoii, pentru că cei dintîi îți pun cursă, iar cei de-a doao rîvnesc avuției tale.
Ne vous fiez pas aux caresses de vos ennemis et ne vous enflez pas des louanges que les flateurs vous donnent. Les uns vous tendent des pièges et les autres aspirent après vos biens (314/1).

Aceasta iaste nenorocirea celui ce face rău tuturor, că nu aflǎ nici un prieten la scîrbele lui.
Le malheur de celui qui maltraite tout le monde est de ne pas trouver un ami dans sa misère (314/6).

De nu-ți ajută norocul, să nu-ți pară cu ciudă, ci te alcătuiește și tu pre sineți după nălucirile lui.
La fortune ne vous est pas favorable? Que cela ne vous embarasse pas, accomodez-vous à ses caprices (315/2).

Nu iaste minune de va păzi înțeleptul tăcére între cei războinici, că zgomotul tobelor îneacă potrivirea glasului vioarii.

Il n'est pas étonnant que le savant garde le silence parmi les guerriers. Le bruit des tambours étouffe l'harmonie du lut (315/4).

Măcar o mie de réle de ar face un om din cei proști, nimenea nu le socotéște, iar un domn de va face numai o greșală se gonéște dintr-o țară într-alta.
On ne regarde pas à mille crimes d'un homme de commun; mais, pour une seule faute, on poursuit un prince d'un païs dans un autre (316/2).

Împărații sînt ca să păzească legile, iar legile céle bine păzite măresc slava împăraților.
Les rois sont pour maintenir et pour faire observer les loix, et les loix bien observées augmentent la gloire des rois (316/7).

Pohta a dobîndi avérea străină iaste netrebnicia cea mai dupre urmă.
Le désir d'avoir le bien d'autrui est la dernière bassesse (317/8).

Ori în ce casă vei intra, să fi stăpînitoriu și ochilor tăi și limbii tale.
En quelque maison que vous entriez soïez maître de vos yeux et de votre langue (318/5).

Moartea iaste odihna săracilor.
La mort est le repos des pauvres (319/5).

Cînd n-ai lîngă tine oameni înțelepți ca de la dînșii să poți învăța, învață-te de la cei neînvățați, socotind greșalele lor ca să nu cazi întru ele.
Quand vous n'avez pas des savans près de vous de qui vous puissiez apprendre, apprenez des ignorans en observant leurs défauts pour éviter d'y tomber (321/5).

La împreunări nu vorovi cu cineva în taină, măcar de a-i avea să vorovești și lucruri bune, pentru că oamenii firéște își bănuiesc unul pre altul.
Ne parlez à personne en particulier dans les compagnies, quand même vous diriez de bonnes choses, parce que naturellement les hommes se méfient les uns des autres (322/3).

Măcar de ai avea toate bunătățile, să nu te lauzi niciodată pentru că nu vor créde cuvintele tale.
Quelques perfections que vous aïez ne vous en vantez point, parce qu'on ne vous en croira pas sur vôtre parole (322/6).

Putérea nu stă întru a birui neștine pre vrăjmașul său, ci întru a-ş supune mînia sa.
La force ne consiste pas à renverser un ennemi par terre, mais à dompter sa colère (323/7).

Cel ce iaste prieten celor buni nu are pentru ce se téme de cei răi.
Qui est ami des bons n'a rien à craindre des méchans (324/1).

Doao lucruri aduc întristare: prietenul cel întristat și vrăjmașul cel vesel.
Deux choses causent de l'affliction: un ami triste et un ennemi joïeux (324/2).

Cu opt féliuri de oameni să n-aibi prieteșug: cu cel zavisnic; cu cel cu nu te socotéște; cu cel scump; cu cel nepedepsit; cu cel nebun; cu cel asupritoriu și cu cel mîndru.
N'aïez point de liaison avec huit sortes de personnes: avec un envieux, avec celui qui n'aura pas d'égard pour vous, avec un ignorant, avec un insensé, avec un avare, avec un menteur, avec un homme du vulgaire, ni avec un calomniateur (324/3).

Mijlocirea a nu fi neștine supăralnic între soțiirile céle bune iaste a grăi lucruri bune sau a tăcea și a asculta pre ceialalți.

Le moïen de ne pas s'ennuier dans les bonnes compagnies est d'y dire de bonnes choses ou de se taire et d'écouter les autres (325/1).

Mai lesne ar putea să se facă corbul alb decît a se face învățat cel ce caută să învéțe fără nevoință.
Le corbeau deviendra plûtôt blanc que celui qui cherche la science sans application ne deviendra savant (325/4).

Lumea iaste ca o casă primitoare de străini întru carea călătorul astăzi mînă și mîine se duce.
Le monde est comme une hostelerie où le voïageur couche aujourd'hui et d'où il part le lendemain (326/3).

Ia pildă de la nenorocirile altora pentru ca să nu ia alții pildă de la ale tale.
Prenez exemple des malheurs des autres, afin que les autres ne prennent pas exemple des vôtres (326/9).

Măcar că vrăjmașul tău se véde ca o furnică, iar tu să-l socotești cît pre un pil.
Quoique vôtre ennemi ne paroisse pas plus qu'une fourmi, neanmoins regardez-le comme un élephant (327/1).

Să nu cerci, nici să pohtești céle neputincioase.
Ne demandez, ni ne désirez l'impossible (327/6).

Cel ce nu se socotéște a mai trăi grăiește tot ce are în inima lui.
Qui ne se soucie plus de vivre, dit tout ce qu'il a sur le cœur (328/6).

Cît ar fi de scurtă viața de nu o ar lungi nădéjdea.
Combien la vie seroit courte si l'espérance ne lui donnoit de l'étendue ! (328/10).

Nădéjdea iaste o soție minunată și măcar că ea nu ne povățuiaște pururea la célea ce pohtim, iar încăși însoțirea ei ne place.

L'espérance est une compagne admirable; si elle ne conduit pas toujours où l'on souhaite d'arriver, au moins sa compagnie est agréable (329/3).

Cel ce vînează mărgăritarul se afundă în mare și cel ce pohtéște măriri tréce nopțile cu privighére.
Qui pêche les perles se plonge dans la mer, et qui aspire à la grandeur passe les nuits dans les veilles (329/4).

Cei mari însuflețiți se ivesc cînd au putința să facă bine și se ascund cînd sînt săraci, nesupărînd pre nimenea cu cérerea.
Les grandes âmes paroissent en public lorsqu'ils ont de quoi faire du bien, mais ils se cachent dans la pauvreté et n'importunent personne en demandant (329/7).

Cît iaste cartea mai groasă, atîta mai mult ne îngreuiază mîinile dar încăși nu iaste alt lucru mai bun decît dînsa.
Plus un livre est gros et plus il pèse dans les mains, mais, il n'en est pas meilleur (330/2).

Trei lucruri apropie pe om la împărați: meșteșugurile céle frumoase, bogățiile și buna limbuție.
Trois choses donnent accès auprès des rois, les beaux arts, les richesses et l'éloquence (330/5).

Trei lucruri fac împărăția a unui împărat să fie mulțămită: deletnicia ce dă la oameni să se apropie de dînsul, direptatea și îndurarea.
Trois choses rendent le regne des rois agréable: la facilité à se laisser approcher, la justice et la liberalité (330/7).

O povéste ce odată s-au povestit să chiamă că iaste veche.
Un conte est vieux dès la première fois qu'il a été raconté (330/9).

Cel ce are bunătate ocrotéște bunătatea precum și diamantul curățéște pre diamant, și pre bunătate acela ocrotéște carele o laudă și acopere greșalele altora.

Qui a de la vertu protège et maintient la vertu, de même que le diamant polit le diamant, et celui-là protège la vertu qui la loüe et qui cache les défauts (331/3).

Am putea să trăim cu norocire de n-ar pune ţirmoniile piedeci la mijloc.
On pourroit vivre heureusement si les cérémonies n'y mettoient pas obstacle (331/6).

Omul se cade să fie întărit ca un turn, iară nu uşor şi lesne mutat ca vîntul.
L'homme doit être ferme et stable comme un rocher et non pas léger et mobile comme le vent (332/1).

Răbdarea iaste stîlpul ce ţine pre înţelepciune.
La patience est la colonne qui soutient la prudence (332/3).

Mincinoşii sînt ceia ce se jură de multe ori.
Ce sont les menteurs qui font des sermens (332/7).

Cei fără vină vorbesc cu îndrăzneală şi slobod.
Les innocens parlent avec hardiesse (333/1).

Cela ce nu-l pizmuiaşte nimenea nu are daruri frumoase.
Qui n'a point d'envieux n'a point de belles qualitez (333/2).

Răbdarea iaste pavăza cea mai bună cu carea vei putea să te aperi de ocări şi de necinste.
La patience est le meilleur bouclier du monde pour se deffendre d'un affront (333/6).

Judecăţile între prieteni le tocméşte prieteşugul.
La querelle entre les amis redresse l'amitié (333/10).

A da învăţătură unui om rău iaste ca cum ai da sabie în mîna unui nebun.
Enseigner un méchant c'est mettre le sabre à la main d'un assassin (334/1).

Ori la ce féliu de stare a nenorocirii, frumuséţea are acest dar ales, adecă trage la dînsa ochii tuturor.
En quelque état de misère que ce soit, la beauté a cela de particulier qu'elle attire les yeux de tout le monde (334/7).

Vrémea nu iaste alt lucru fără numai o roată pornită carea şi cu sila ne aduce în toate zilele la moarte, şi de aceasta se miră şi înţelepţii, adecă cum facem această călătorie încă şi pre vrémea întru carea se odihnéşte fieştecine.
Quelle autre chose est le tems qu'une route précipitée qui nous conduit continuellement à la mort malgré nous? Et ce qui donne de l'étonnement aux sages est que le voïageur fait ce chemin même dans le tems qu'il est en repos (337/2).

Măcar că se siléşte omul să fugă [de] hula oamenilor, dar nu e cu putinţă să scape de limba oamenilor, pentru că oamenii numesc mut pre cela ce păzéşte tăcérea; scump pre cela ce nu-şi risipéşte avérea; şi neastîmpărat şi stricătoriu pre cela ce se arată darnic cu averile sale; iar tu lasă-i să zică ce vor vrea şi de alta nu te téme fără numai de judecata lui Dumnezeu.
Quelque soin qu'on prenne d'éloigner tous les sujets de médisance, personne n'est à l'abri de la langue des hommes. Ils appellent muet celui qui garde le silence, avare celui qui ne prodigue pas ce qu'il a, prodigue celui qui fait largesse de ses richesses; c'est pourquoi laisses-les dire et ne craignez que le jugement de Dieu (338/2).

Pomenirea piere, iar scrisoarea pururea rămîne.
La mémoire se pert, mais l'écriture demeure (338/5).

Nu scurta nopţile céle lungi cu somnul şi nu lungi zioa carea iaste scurtă cu păcatele tale.
N'abrégez pas les longues nuits par le sommeil et ne prolongez pas le jour qui est si court par des crimes (339/1).

Noi vedem că mor de foame ceia ce au darurile céle mai frumoase, iară cei mai nevrédnici și mai netrébnici se bucură de toate bogățiile; drept aceea unii ce n-au înțeles pricina s-au pus în numărul celor după urmă, iară nu cu cei dintîi.
Nous voïons mourir de faim ceux qui ont les plus belles qualitez et les plus indignes au milieu des richesses, et des esprits les plus élevez qui n'en ont pas su la cause se sont rangez du parti des derniers (339/2).

Lumea ș-au pierdut mintea și dăruiește pre cei ce-i seamănă ei; dar vai de dînșii de se va înțelepți lumea vreodată.
Le monde a perdu l'esprit, il favorise ceux qui lui ressemblent. Malheur à eux si un jour le monde devient sage! (339/4).

Pentru ca să ajungi la săvîrșirea învățăturii nu se cade să mănînci mult, nici să dormi mult, nici să vorbești mult.
Pour arriver au comble de la sagesse, il ne faut ni trop manger, ni trop dormir, ni trop parler (340/1).

Nici un lucru nu închipuiește mai cu cuviință pre omul ce grăiește multe decît noaptea cea mare și réce a iernii.
Rien n'exprime mieux un grand parleur qu'une nuit longue et froide de l'hiver (340/1).

O carte bună iaste prietenul cel mai bun; drept aceea te însoțéște de drag cu dînsa, cînd n-ai vreun prieten ca să-i încredințezi ale inimii tale, pentru că aceasta nu-ți va vădi tainele tale, ci încă îți mai tălmăcéște și înțelepciunea.
Un bon livre est le meilleur des amis. Vous vous entretenez agréablement avec lui lorsque vous n'avez pas un ami à qui vous puissiez vous fier. Il ne revèle pas vos secrets et il vous enseigne la sagesse (340/4).

Somnul îngrașe trupul, iar mintea créște cu priveghérea.
Le corps s'engraisse à force de dormir; mais l'esprit augmente à force de veiller (340/5).

Cel ce se apucă de lucruri nefolositoare pierde céle ce i-ar fi fost de folos.

Qui s'attache à des inutilitez pert ce qui lui seroit utile (340/6).

Înțelepciunea cea mare se arată la ceasul răbdării.

La grande force paroît en une heure de patience (341/1).

Nu iaste nimenea atîta de înțelept cît să nu se afle altul mai înțelept decît dînsul.

Personne n'est si savant que personne ne puisse être plus savant que lui (341/2).

Cugetă, că vei pricepe.

Méditez et vous comprenderez (341/3).

Bogățiile se cearcă și nu se află, iar sfîrșitul vieții ce nu-l cercetează nimenea se află.

On cherche des richesses et on ne les trouve pas; cependant, chose étrange! on ne cherche pas la fin de ses jours et on la trouve (341/7).

N-ar fi fost atîta de greu unui înțelept a freca cu unghile lui o marmură sau a mușca o necovalnă cu dinții lui sau a se călători adésea pre mare sau a mérge la un loc depărtat neavînd de mîncare pre cale, cît i se pare cu greu a vedea măcar și de departe obrazul unui om nepedepsit.

Il ne seroit pas si facheux à un savant d'emploïer ses ongles à polir le marbre, de mordre une enclume avec les dents, de faire des voïages continuels par mer, d'entreprendre le voïage de la Mecque et n'avoir pas de quoi manger en chemin, d'aller au Mont Caucase et d'en rapporter une pierre de cent livres pesant, que de voir seulement de loin le visage d'un ignorant (341/8).

Norocul vine cu lanțuri în picioare, iar cînd se duce sfărîmă toate cu putérea ce pune ca să fugă.

La fortune vient les chaînes aux pieds, mais, lorsqu'elle se retire, elle les rompt toutes par l'effort fait pour fuir (342/3).

Nu iaste mai amar lucru între prieteni decît pierderea prietenilor.
Rien n'est plus amer parmi les hommes que la perte des amis (342/5).

Nu grăi cuvinte necinstite, şi de auzi pre alţii grăindu-le, ţie să-ţi fie gîndul într-altă parte şi te fă cum că nu auzi.
Ne prononcez point de paroles deshonnêtes; si vous en entendez prononcer, songez à autre chose et faites comme si vous ne les entendiez pas (343/1).

Precum focul se aprinde cu lémnele, aşa şi vrajba se scornéşte cu cuvintele.
De même que le feu s'allume avec le bois, de même aussi la guerre s'excite par les paroles (343/6).

Să nu te miri de vei vedea pre oamenii cei vrednici la nenorociri şi la defăimări, nici de vei vedea dregătoriile că le au nevrednicii; deschide-ţi ochii şi caută cum stelele fiind nenumărate nu-şi pierd nici odinioară nimic din lumina lor şi cum se învîrtéşte cerul numai pentru ca să ne facă să vedem uneori lipsirea lunii, alteori lipsirea soarelui.
Ne vous étonnez pas de voir les personnes de vertu dans les disgraces et dans le mépris, ni de voir les dignitez occupées par ceux qui ne les méritent pas; ouvrez les yeux et considérez que les étoiles qui sont innombrables ne perdent jamais rien de leur lumière et que le ciel tourne seulement afin de faire voir tantôt une éclipse de lune, tantôt une éclipse de soleil (343/8).

Socotéşte-te pururea de unde ai venit, unde vei să mergi şi unde vei să petreci în veci.

Pensez d'où vous êtes venu, où vous devez aller et où vous devez demeurer éternellement (343/4)*.

MAXIME NETRADUSE (SELECȚIE)

[Cine poate vindeca încăpățînarea unui om care face pe viteazul și care, totuși, nu face rău nimănui?]
Qui peut guerir l'entêtement d'un homme qui fait le vaillant et qui cependant ne fait mal à personne? (243/4).

[Citiți poeziile, e un semn de bune înclinații.]
Lisez les poésies, c'est une marque de bonnes inclinations (246/3).

[Lumea ar pieri dacă toți oamenii ar fi savanți.]
Le monde périrait si tous les hommes étaient savants (260/4).

[Adeseori viața însingurată este viața unor oameni care nu pot și nu voiesc să facă nimic.]
Souvent la vie solitaire est une vie de gens qui ne peuvent et qui ne veulent rien faire (276/4).

[Nu trebuie riscată viața pentru o chestiune ce poate fi aranjată cu ajutorul banilor.]
Il ne faut pas risquer sa vie pour une affaire qui peut s'accommoder pour de l'argent (313/7).

[Reamintești greșala făcută cerîndu-ți scuze de mai multe ori.]
C'est faire souvenir que l'on a manqué que de s'excuser plus d'une fois (316/3).

MAXIME ADĂUGATE ÎN 1713

Ciocotinția se asamănă cu o înarmare zugrăvită, pentru căci scuteléște pre om, iar nu-i dă nici un folos.

* Această maximă este ultima în ediția greacă și în cea română din 1713, după șirul de maxime adăugate, deși culegerea lui Galland se încheie cu maxima 8 de la pagina 343.

De tăcérea omului rău, ca şi de a cîinelui rău, se cade să te temi mai mult decît de glasul lui.

Copiii cei neînvățați turbură slovele *Scripturii*, iar bărbații cei nepedepsiți turbură lucrurile.

Chipul împodobéşte pre idoli, iar faptele împodobesc pre bărbat.

Asémenea iaste a bea neştine din pahar de aur otravă de moarte şi a lua sfat de la prietenul cu minte rea.

Precum norii zăticnesc soarele a lumina, aşa şi cugetul îl zăticnesc şi-l întunecă pohtele.

La ospéțe cel ce nu se îmbată iaste omul cel dulce; iar la céle bune, cel ce nu face fărădelegi, acela iaste cel mai ales.

Prieteni să socoteşti pre cei ce fac folos sufletului tău, iar nu trupului tău.

Iubéşte să ți se cucerească mai mult ceia ce au amestecare cu tine, decît să se teamă de tine, pentru căci la cucernicie se află dragostea, iar la frică se află ura.

Nu iaste vrăjmaş cela ce face nedreptate, ci mai ales cela ce sfătuieşte la strîmbătate.

Unde sînt legi multe, acolo sînt strîmbătăți multe.

Cel ce are bunătate are de toate, iar cel ce are răutate pierde şi pre sineşi.

Vrémea iaste svétnicul cel mai bun.

Mai mult se foloséşte înțeleptul de la cel nebun decît nebunul de la cel înțelept, pentru că înțeleptul véde greşalele nebunului şi se depărtează de la ele, iar nebunul nu urmează lucrurilor celor bune ale înțeleptului.

Cel ce se téme și se rușinează nu face niciodată strîmbătate.

Povara cea mai grea ce poartă pămîntul iaste omul nepedepsit.

De la cei nebuni vrémea gonéște pe întristare, iar de la cei înțelepți o gonéște mintea.

MAXIME ADĂUGATE ÎN 1783 (SELECȚIE)

Se cuvine a socoti omul de-a pururea moartea ca să nu se amăgească, pentru că vrémea tréce fără să o pricépem (p. 110).

Mincinoasă, iar nu adevărată dragoste iaste aceea care urmează împuținîndu-se, că dragostea cea adevărată niciodinioară nu are sfîrșit (p. 110 v.).

Tot lucrul iaste vremélnic osebit din bunătate, care iaste vécinică și face pre oameni nemuritori (p. 112).

Scumpul fiéște vrînd să amăgească pre alții se face mincinos și călcătoriu de jurămînt, avînd inima lui mai vîrtoasă decît piatra (p. 112 v.).

Fericită și norocită iaste casa aceea a căreia familie se mulțămește în puține bucate și nu caută multe, căci acolo unde iaste pace iaste tot binele (p. 112 v.).

Ticăloasă iaste patria aceea unde se află mulțime de necărturari, căci mai de multe ori se cinstéște întîi bogatul, de ar fi și vinovat, și se înalță mai mult decît cărturarii și îmbunătățiții (p. 112 v.).

Omul care știe vreun frumos meșteșug are datorie să învéțe și pe acela care nu știe. Că de nu-l va arăta păcătuiește, de vréme ce ascunde visteria lui cea frumoasă și talantul ce au primit de la Dumnezeu (p. 113 v.).

Mare norocire iaste cînd la un oraș se află o dragoste adevărată între orășeni și cînd pentru bunele lor obicéiuri iubesc pre cel de aproape (p. 113 v.).

II

RÎMNICENII ŞI PROBLEMA TIMPULUI

Nu vom ști niciodată cîți locuitori ai tărîmurilor noastre s-au perindat pe cele douăsprezece scaune în chip de clepsidră ce înconjurau masa masivă, ca o piatră de moară, pe care au stat deschise filele cuprinzînd rodul observației și al meditației celor ce se străduiseră să găsească sensurile vieții în Occident și în Orient. Dar putem să le reascultăm pașii trecînd pe sub poarta vieții, cu mersul apăsat al celor care nu-și pierd speranța și încrederea în ziua de mîine, pe care o întrevăd undeva, departe, la capătul unui șir de eforturi, de împliniri, de reluări de la început, redat aievea ca o coloană infinită... Și aceasta pentru că, mai înainte ca un făurar, stăpîn al masei de piatră, să fi întipărit din stîncă aceste trei închipuiri, pe malul Jiului, cu un secol și ceva mai devreme, făurari ai gîndului le-au lăsat înscrise pe pagini, într-un loc apropiat, pe malul Oltului, la Rîmnic. Aci, unde tipografia mînuită la început de cărturari brîncoveni nu s-a oprit din activitate, deschizîndu-și porțile mai ales către Transilvania, au viețuit gînditori care s-au întrebat îndelung și-au lăsat puțin să străbată în pagina scrisă despre rostul și menirea culturii române; în prefețele așezate în fruntea unor cărți care au străbătut întreg teritoriul patriei și-au găsit expresia concepte ce sintetizau aspirațiile vremii.

Desigur că în operele cărturarilor laici din perioada umanistă unele afirmații fuseseră, în parte, mai clar formulate, mai temeinic argumentate, mai strîns înlănțuite; dar operele lor nu au izbutit

să pătrundă peste tot și în toate mințile. Am putea crede, atunci, că tipăriturile rîmnicene au îndeplinit o funcție de „vulgarizare", răspîndind doar ideile pe care cîțiva clerici le-au putut accepta din opera cărturarilor care-i precedaseră; dar lucrurile nu au stat așa, fie și numai pentru aceste trei motive: clericii rîmniceni au preluat din scrierile umaniștilor nu numai concluzii și indicații de surse, dar și ideile lor privitoare la importanța istoriei; ei nu, s-au mulțumit să reproducă, fie și în haină nouă, spusele altora ci au apelat la lucrări de recunoscut prestigiu în Europa; cuvîntul lor înscris pe paginile de început ale unor cărți de ritual s-a desprins tot mai mult de conținutul cărții respective, ducînd mai departe acel proces de diversificare a preocupărilor întîlnit în timpul afirmării umanismului românesc. Apelînd la surse iluministe, dînd vigoare, cu ajutorul elementelor preluate dintr-acestea, efortului major al culturii române din secolul XVIII — acela de a cristaliza teoretic pozițiile istorice care justificau dobîndirea unor drepturi esențiale, politice și sociale — cărturarii de la Rîmnic au transpus pe plan iluminist chestiunile discutate, în spiritul erudiției umaniste, de un Miron Costin, Nicolae Costin, Stolnicul Cantacuzino și, cu precădere, de către Dimitrie Cantemir, care-i depășise pe aceștia prin orizontul și profunzimea lui. Dar subliniind faptul că avem de-a face cu o evoluție, insistăm și asupra caracterului de continuitate al acestui proces, din care caracter se evidențiază și acea notă de caldă pledoarie, de îmbinare a argumentului rațional cu apelul la sensibilitate, ce conferă iluminismului român un loc propriu atît în mișcarea de idei europeană, cît și în aceea din sud-est, unde latura teoretică s-a putut avînta uneori spre fantasmele legendelor, iar cea apologetică sentimentală a atins un registru cu greu înțeles în alte culturi. Se poate regăsi în acest echilibru o certă afirmare pe un plan cultural universal.

Trebuie, de asemenea, precizat că scriitorii ale căror texte le prezentăm, în continuare, nu au trecut peste limitele unor fruntarii fixate de ortodoxie; dar din lectura textelor se impune atenției faptul că acești scriitori nu caută să slujească interesele unei anumite instituții, ce trebuie să-și argumenteze drepturile în

fața oamenilor. Ei se opresc acolo unde îndrăzneala cugetului ar putea să le aducă acuzația de erezie (și semnalăm în acest sens „precauția", foarte laxă, a lui Chesarie din prefața la *Mineiul* pe ianuarie: „...aceste mari trupuri și veșnice *oareșicum* după vederea noastră..." [subl. ns.], referitoare la materie); în schimb, ei trec dincolo de fruntariile atinse de umaniști atunci cînd încearcă să *periodizeze* istoria românilor și să argumenteze *necesitatea* afirmării politice a acestui popor. În această ordine de idei, devine evident că „sub acest scut bisericesc, sub rasa de călugăr, sub denumirea de om bisericesc, au apărut, în epoca fanariotă, aprigi propagatori ai neamului românesc, în toate părțile locuite de români. Cei civili erau urmăriți, persecutați, surghiuniți, ba și striviți, pe cînd clericii, sub pretext că cultivă cartea bisericească pentru trebuințele religioase ale poporului, erau mult mai păsuiți, ba cîteodată și încurajați." [1] Intrați în rîndurile clericilor, pentru a putea mai lesne să se ocupe de activitatea cărturărească (ce putea deveni suspectă, atunci cînd era practicată de un dascăl, de un boier român sau de un copist de cancelarie), scriitorii rîmniceni s-au dedicat vieții „duhovnicești", vieții intelectuale, pentru ca să deschidă prin cuvîntul lor noi căi forțelor ce fuseseră prea îndelung ținute în frîu de asuprirea trufașă și stupidă a imperiilor, precum și de împietrita cramponare de drepturi „consacrate" a stăpînitorilor de țărînă (cum îi denumea Hamlet).

Iscoditori cu mintea, toți cărturarii pe care-i vom trece în revistă au folosit toate mijloacele pentru a răspîndi prin tipar limba românească, pentru a furniza noi argumente celor care se luptau pentru independența țării și limitarea puterii discreționare a principelui străin, pentru a face ca pilda „fenixului", bine cunoscută în popor, să devină un imbold la luptă și la biruințe, chiar dacă obținerea renașterii însemna o trecere pe sub poarta ce oprește o clipă bătaia inimii. Opera rîmnicenilor scoate la lumină cîteva „greutăți" care, așezate pe talgerul culturii laice, au început să încline balanța în favoarea rațiunii umane, după

[1] C. Erbiceanu, *Viața și activitatea literară a protosinghelului Naum Rîmniceanu*, Buc., 1900, p. 5.

ce efortul umaniştilor reuşise să contrabalanseze talgerul culturii „sacre", tradiționale; opera lor ne indică traseul parcurs de oamenii de acum aproape două secole, pentru a ajunge la redobîndirea situației politice pierdute și pentru a porni mai departe spre făurirea unei țări și a unei culturi moderne, a unei literaturi de nivel european. Iar descifrarea cea mai importantă e aceea care ne introduce în însuşi conceptul lor despre „țară" și timp, despre locul pe care-l ocupă un popor într-o lume de care se simte legat și despre utilizarea timpului ce-i stă la dispoziție. Activitatea de iluminare prin carte și şcoală, unde discutarea latinității poporului român se amplifică mereu, e caracteristică atît lui Damaschin, cît și lui Chesarie, Grigore, Chiriac și Naum rîmnicenii, după cum caracteristică le este tenacitatea cu care au lucrat în vremuri de continue preschimbări; or, cu toții știau din *Pildele filosofești*, pe care le-au citit și le-au reeditat, că „nu iaste minune de va păzi înțeleptul tăcere între cei războinici, că zgomotul tobelor îneacă potrivirea glasului vioarii". Această stăruitoare muncă intelectuală, reflectată numai parțial în paginile scrise în timp ce tobele băteau asurzitor, apare ca un fascicol de lumină în fresca, încă întunecată, a secolului XVIII; ea ne face să întrevedem cîțiva oameni absorbiți în gesturile pe care le fac pentru a îngriji un copac multisecular, ce va aduce roade după dispariția lor, și să surprindem cîteva aspecte semnificative ale unui moment de afirmare culturală, denumit de Nicolae Iorga, cu bună intuiție, „epoca lui Chesarie." [2]

Trăsătura ce se impune în primul rînd atenției este că tipografia de la Rîmnic ocupă un loc precumpănitor în cultura română din secolul XVIII prin șirul continuu de cărți românești editate și prin aria largă de răspîndire a acestora, care acoperă întreg teritoriul român. Conform unei statistici recente, între 1508 și 1830 apar 31 de centre tipografice; „printre tipografiile mai mari se numără *București* cu 318 cărți tipărite, *Iași* cu 272, *Buda* cu 200, *Sibiul* cu 187, *Blaj* cu 164, *Rîmnic* cu 146, *Viena* cu 94, *Brașov*

[2] Titlul cărții a doua din vol. II al *Istoriei literaturii românești*, ed. 2, Buc., Pavel Suru, 1928, p. 489 și urm.

cu 68 şi *Neamţu* cu 54 de cărţi" [3]. Dar trebuie ţinut seama de faptul că, pe de o parte, Rîmnicul produce în special în cea de a doua jumătate a secolului, faţă de tipografiile cu o producţie mai mare, dar realizată şi înainte, şi după acest secol, după cum, pe de altă parte, trebuie avut în vedere că meşteri tipografi şi ediţii de la Rîmnic au susţinut activitatea desfăşurată în alte centre, ca Sibiul sau Blajul. În aceste condiţii, tipografia de la Rîmnic se înfăţişează ca un centru ce a lucrat cu precădere în secolul XVIII, cu o mare forţă de iradiere şi cu o putere de atracţie exercitată asupra tuturor celor trei ţări româneşti.

În privinţa forţei de iradiere este de remarcat că tipografia de la Rîmnic şi-a început activitatea în 1705, la o dată la care Transilvania, trecută sub dominaţia habsburgică, încetase să mai aparţină, fie şi parţial, zonei de dominaţie otomană. Atîta timp cît Banatul şi regiunea Aradului fuseseră stăpînite de otomani, ca urmare a victoriei acestora de la Mohaci, circulaţia cărţii româneşti nu fusese împiedicată de autorităţile administrative; în momentul în care imperiul habsburgic şi-a întins stăpînirea pînă la Carpaţi, cartea românească a început să fie sistematic blocată, imperiul înţelegînd să combine acţiunea sa expansionistă cu una de prozelitism catolic. Este foarte probabil ca la înfiinţarea tipografiei de la Rîmnic să fi predominat, pe lîngă considerente de ordin cultural — în special prezenţa episcopului-tipograf Antim în acest loc — cele de ordin politic, Rîmnicul avînd o legătură tradiţională cu Sibiul, ce putea fi utilizată pentru a vehicula cartea românească în Transilvania. După ce Antim scoate un *Antologhion*, în 1705, Rîmnicul se vede lipsit scurt timp de tipografie prin strămutarea aceluia la mitropolie. Dar, unul după altul, se vor perinda, ca urmare a unei tenacităţi de care a dat dovadă clerul oltean, ierarhi cărturari, pînă la sfîrşitul secolului.

După Antim, urmează Damaschin, care este una dintre cele mai remarcabile figuri culturale din epoca brîncovenească. Împreună cu Mitrofan, venit din Moldova la Buzău, el poate fi con-

[3] Barbu Theodorescu, *Cartea veche românească (1508—1830)*, *Mitropolia Olteniei*, 1959, 9—12, p. 590. Un tabel recapitulativ pe limbi şi secole la p. 591.

siderat drept cel mai important susţinător al introducerii limbii române în biserică. Om de cultură, diplomat în slujba lui Brîncoveanu [4], preceptor al viitorului domn, Ştefan, fiul Stolnicului Cantacuzino [5], conducător al unei delegaţii la Curtea imperială din Viena, venită să argumenteze drepturile Olteniei, ce nu trebuiau să fie ştirbite de administraţia ce se întinsese pînă la Dunăre (cu care prilej va fi distins de împărat), Damaschin s-a angajat într-o muncă susţinută de traducere a tuturor cărţilor de cult [6]. El nu va izbuti să le tipărească, dar opera sa nu se va irosi, deoarece de la versiunile sale vor porni toţi urmaşii lui la Rîmnic; de aceea Samuil Micu îi va aduce un binemeritat elogiu cînd va scrie că „pre la anul 1724 Damaschin, episcopul Rîmnicului, cărţile bisericeşti mai toate de pre slovenie le-au tălmăcit pre românie, carea tălmăcire şi astăzi o ţine toată biserica românească, aşea cît acum toată slovenia cu totul o au scos din beserecile sale". [7]

Damaschin nu a reuşit să treacă la tipărirea manuscriselor acumulate, deoarece a legat activitatea tiparniţei de o condiţie care vine să confirme orientarea spre Transilvania a acestui centru. Într-o scrisoare din 22 noiembrie 1725, adresată generalului Tige (a cărui „sensibilitate" culturală ierarhul încerca să o capteze şi cu ajutorul a două buţi cu vin din dealul Drăgăşanilor), el expunea dorinţa sa de a tipări *Mineele*, care, fiind un fel de breviare pentru preoţi, nu aveau de ce să tulbure seninătatea Consiliului aulic; desigur că putea să trimită cărţile spre control, dar fiind douăsprezece, aprecia că ilustrul general putea să-şi dea seama despre ce e vorba chiar dacă i-ar fi trimis un singur volum. În aceeaşi lună, Damaschin se adresase Consiliului, cerîndu-i permi-

[4] V. N. Iorga, *Istoria învăţămîntului românesc*, Buc., Edit. Casa şcoalelor, 1928, p. 48.

[5] După cum rezultă dintr-o însemnare pe o carte din biblioteca Stolnicului Constantin Cantacuzino, expusă la Muzeul de artă Dr. Minovici, cu prilejul comemorării a 250 de ani de la moartea acestuia (1966).

[6] V. Alexandru Lapedatu, *Damaschin episcopul şi dascălul*, Buc., 1906.

[7] Samuil Micu, *Scurtă cunoştinţă a istorii românilor*, Buc., Edit. ştiinţifică, 1963, p. 98.

siunea să răspîndească în părțile Aradului, în Banatul Timișoarei și în tot Ardealul cărțile pe care avea să le scoată. Din păcate, Consiliul a înțeles substratul „zelului religios" al episcopului, și în decembrie 1725 Tige asigura împărăția că a luat măsuri ca nimeni să nu treacă, fără pașaport, din Valahia în Transilvania și că, mai mult, a interzis distribuirea cărților tipărite de Damaschin [8].

După Damaschin, tipografia a dat la lumină, în 1726, *Întîia învățătură pentru tineri*, în slavă și română, rod al unei colaborări româno-sîrbe și pas important în propășirea școlilor din ambele culturi [9]. În 1719, Damaschin ceruse, cu sfatul igumenilor adunat de el, ca autonomia bisericii oltene să fie respectată și să se înființeze două școli: „o școală românească la Rîmnic, sub îngrijirea episcopului, cu cheltuiala mănăstirilor și a preoților, și o școală latinească la Craiova, sub supravegherea administrației și a boierilor, care vor îngriji de întreținerea ei" [10]. Dacă acest prim proiect al unor școli care să ființeze în acest ținut nu a fost aprobat, austriecii întemeind o școală catolică la Craiova (care a adus, totuși, un aport prin predarea limbii latine), după retragerea trupelor imperiale chestiunea a fost stăruitor urmărită și în cea de a doua jumătate a secolului funcționau la Craiova trei școli: una întemeată de episcopii de Rîmnic, pe lîngă biserica Obedeanu, alta pe lîngă biserica Madona Dudu și alta la biserica Sf. Dumitru, unde „un hrisov din 3 februarie 1765 al domnitorului Ștefan Mihail Racoviță așeza un dascăl romîn pentru învățarea copiilor săraci" [11]. Aproape toți cărturarii grupați în jurul tipografiei de

[8] Documente publicate de N. Dobrescu, *Istoria bisericii române din Oltenia în timpul ocupațiunii austriace (1716—1739)*, Buc., 1906, p. 163—167.

[9] V. Emil Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români și jugoslavi, Cercetări literare*, 1939, în special p. 185—187.

[10] Documentul în Hurmuzachi, VI, p. 340, comentat recent de I. Popescu-Teiușan, *Învățămîntul în Oltenia (secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea)*, în volumul *Din istoria pedagogiei românești*, vol. II. Buc., Edit. didactică și pedagogică, 1966, p. 108.

[11] Idem, *ibidem*, p. 109. Mihai Manolache, *art. cit. infra* susține că au fost înființate de Chesarie două școli: una grecoslavonă la metocul din București și una cu un dascăl român pentru 12 copii la Craiova.

la Rîmnic au fost şi profesori, ca Grigore şi Naum, şi sub această latură, a învăţămîntului organizat pe lîngă mănăstiri, prin oraşe şi sate, rîmnicenii au adus un aport remarcabil; pentru asemenea nevoi, apărute ca urmare a creşterii unei adevărate reţele de şcoli, puţin spectaculoasă, dar foarte eficientă în privinţa transformării mentalităţii, au fost editate atît cartea menţionată mai sus, cît şi alte cărţi religioase folosite în acest scop. Utilizarea *Pildelor filosofeşti* pentru învăţămînt ne este atestată şi de *Octoihul* pe care l-a tipărit Leon Gheuca.

Activitatea lui Damaschin va fi pusă în practică de urmaşul lui, de asemenea român, care s-a impus ca o personalitate deosebită atît în faţa habsburgilor, cît şi a otomanilor, după cum ne confirmă textul lui Grigore Rîmniceanu, reprodus în anexă. Climent a întreţinut legături strînse cu Braşovul, fiind în corespondenţă cu Radu Tempea[12], iar cărţile tipărite de el au pornit pe traseele pe care le visase Damaschin. *Antologhionul* din 1737 e achiziţionat în Rodna, în schimbul unei sume de bani şi al unui alt minei manuscris, în timp ce „popa Filip din Maramurăş, din Călineşti", de-abia după un an întreg de căutări şi cu un preţ foarte ridicat (40 de florinţi), izbuteşte să şi-l procure, atît de mult ţineau posesorii lui la el; un alt exemplar e recunoscut de un rîmnicean într-o bibliotecă particulară, şi faptul e notat cu satisfacţie: „scris-am eu logofătul Grigorie de Rîmnic pentru ce că mi-o foarte plăcut ce cărţi am văzut la părintele popa Pătru de la Căpălna". *Penticostarul* din 1743, scos după „izvodul răposatului părintelui Damaschin, episcopul Rîmnicului, din cuvînt în cuvînt, nimic schimbînd" — după cum atestă Lavrentie de la Hurez, corectorul — a pătruns, la rîndul lui, în cele mai depărtate locuri. Un „popa Ionăşel", care consemnează evenimentele locale cu un vădit talent literar (cum e acel dialog purtat în jurul dramei celor doi bătrîni care şi-au pierdut toţi cei cinci copii ai lor în „ciuma mică" din 1742), înseamnă pe un exemplar: „deci eu am ştiut că au lăsat neşte dieci, acei ce purta cărţi, la popa

[12] Mircea Păcuraru, *Episcopul Climent al Rîmnicului*, *Mitropolia Olteniei*, 1965, 1—2, p. 22—49.

Gheorghie în Daneş, şi au tremis popa Gheorghe în Băiţe la Morar Ion, şi am mers eu, popa Ionăşel, şi cu Mihoc în Băiţe şi am dat pe cartea aceasta 12 florinţi"[13]. Însemnarea e preţioasă pentru că ne dezvăluie faptul că în preajma centrului de la Rîmnic se formase un grup de dieci colportori, care încărcau tomurile în saci, le duceau peste munţi, unde le lăsau în anume locuri, de unde puteau fi ulterior achiziţionate de locuitorii satelor vecine; fixarea unor locuri de depozit era de-a dreptul necesară, aceşti colportori parcurgînd trasee ce legau Rîmnicul de Maramureş. Pe această „reţea de difuzare", cărţile rîmnicene au pătruns în toate colţurile ţării, unde au fost păzite cu veneraţie, după cum ne indică partea finală a însemnării talentatului popă Ionăşel: „şi rog pe dumile-voastre... care vi s-a tîmpla a ceti pre această carte, vă rog ca să siliţi să nu o prepurtaţi rău şi grozav, ce vă rog binişor să nu o picaţi cu lumina". Alteori, cei care doreau anumite cărţi porneau ei înşişi pe acest traseu îndărăt, cum e popa Radu din Borşa, care cumpără alături de acest *Penticostar* alte multe cărţi, „de la jupînul Cinarie, dascălul bogasierilor din Bucureşti, în bani gata". „În zilele" lui Climent, Spiridon, chelarul episcopiei, trimite aceeaşi tipăritură nepoţilor săi, Dumitru şi Radu din Arpaşul-de-Jos, dar mai dese par a fi însemnările care vorbesc despre călătoriile întreprinse de cei care aveau neapărată nevoie de carte românească: pe un *Triod* de Rîmnic, 1761, se arată că cineva din Poienii maramureşeni, „avînd dor, am îmblat şi am cumpărat trei cărţi"; pe un altul se menţionează că a fost primit în Şelimberg „de pomeană", de la comuna mai înfloritoare a Răşinarilor. Un exemplar din *Cuvintele lui Teodor Studitul*, îngrijite în 1783 de Grigore Rîmniceanu, ajunge în Moldova: „Cui i-i drag ca să aibe cărţi să-şi cumpere, precum eu păcătosul, mai gios numitul Savin Volciuschi biv-vel şetrari din satul Noosăliţa, ţinutul Herţii, mi-am cumpărat cărţi să citesc cît oi trăi în viiaţa aciasta trecătoari, iar după moartea mè vă rămîne la fii mei".

[13] Ioan Bîrlea, *Însemnări din bisericile Maramureşului*. În seria *Studii şi documente*, apărute sub îngrijirea lui N. Iorga, vol. 17, p. 63—65. Alte date sînt culese din vol. 13 şi vol. 16.

Prin cumpărări, prin donații, prin schimburi sau prin translația lor dintr-o comună într-alta, tipăriturile de Rîmnic s-au difuzat, în tot cursul secolului XVIII, în regiunea Satului-Mare, după cum stabilește o inventariere a lor[14]. În Banat, aceste cărți au pătruns în toate comunele, o hartă a ariei de răspîndire oglindind sugestiv forța de iradiere a centrului cultural oltean[15]; s-a observat că cele mai des întîlnite sînt tipăriturile patronate de Climent și *Mineele* lui Chesarie. De altfel, Chesarie a făcut el însuși donații[16] și, pentru a-și vedea opera împlinită, ajungînd, adică, în mîinile cititorilor, a mers și mai departe: a organizat transporturi, puse pe seama unui om de încredere al său, înarmat cu o scrisoare de recomandație și înzestrat cu instrumente de legat, pentru a lega cartea în momentul în care era solicitată. Asemenea transporturi vor fi fost întreprinse pe tot cuprinsul țării, deși o atestare precisă nu s-a regăsit decît într-un document referitor la Moldova. În primăvara anului 1777, curînd după apariția primului volum din seria de *Minee*, care zăbovise un timp, primul tiraj fiind socotit defectuos de scrupulosul cărturar care vroia să realizeze o operă temeinică (fapt ce-l determinase să înlocuiască pe meșterul tipograf, autor al greșelilor)[17], curînd, deci, după prima reușită, Chesarie trimite un asemenea transport în Moldova, unde tipografia lucra intens. Acțiunea lui Chesarie se explică prin aceea că el începuse o editare de importanță deosebită (12 volume, in-folio), atît prin contribuția masivă pe care o aducea la statornicirea limbii române (în epoca fanariotă), cît și prin problemele pe care editorul înțelegea să le ridice în prefețele sale. Acțiunea lui se explică, totodată, ținînd seama și de persoana la care îndrumase transportul său: Leon Gheuca, pe care-l vom regăsi în primele rînduri ale mișcării iluministe din Moldova de la sfîrșitul secolului XVIII. Înțelegerea dintre cei

[14] Dariu Pop, *Mărturii strămoșești. Note paleografice pe margini de cărți sătmărene*, Satu-Mare, 1938, 158 p.

[15] Virgil Molin, *Aria de răspîndire a cărților de la Rîmnic în Banat în secolul al XVIII-lea*, *Mitropolia Olteniei*, 1964, 11—12, p. 859—869, harta la p. 865.

[16] *Studii și documente*, vol. 13, p. 142.

[17] N. A. Gheorghiu, *Glose bibliografice*, Buc., 1937, p. 4—6.

doi cărturari a rodit, și la 25 septembrie 1777 Leon Gheuca recomanda, la rîndul său, episcopului Inochentie de Huși, care va conduce o delegație la Moscova, pe „Ioan legătorul de cărți, om al sfinției-sale fratelui Chesarie, episcop de Rîmnic, [care] fiind trimis aici cu cărți bisericești și poftindu-mă ca să-i dau voie să le vînză cui ar trebui în eparhia mea, au șezut de astă-primăvară pînă acum aice..."[18].

În opera lui Chesarie se împlinește o activitate cărturărească pe care el o va ridica pe un nou plan; dar însăși iradierea operei lui a profitat de prestigiul dobîndit de Rîmnic, care era socotit de contemporani drept un centru de cultură română. Acest ultim fapt ne este confirmat de gestul unor cărturari laici care își îndrumă manuscrisele spre această tipografie: Mihalcea Litterati și Ienăchiță Văcărescu.

Logofăt de taină și însărcinat cu diverse misiuni la Constantinopol, Mihalcea, care semna cu litere latine: „Litterati", continuă să fie o personalitate încă necunoscută[19]. Biografia lui rămîne tăinuită, după cum o culegere originală a sa continuă să fie citată, fără a fi analizată. Traducerile sale din Damaschin Studitul, *Comoara*, și Efrem Sirul, *Cuvinte*, au căpătat, în schimb, proporții exagerate, Nicolae Iorga afirmînd că ele marchează „începutul literaturii teologice la români"[20]. În fond, avem de a face cu un evident pas înainte în domeniul traducerilor din patristica răsăriteană, dar cu atîta tot, deoarece opera majoră a lui Mihalcea e *Chita florilor*, care-l situează nu atît ca primul teolog român, cît ca un continuator al direcției umaniste de la sfîrșitul secolului.

[18] Document la Arhivele Statului din București, publicat de Virgil Molin. *O legătorie de carte a Rîmnicului ambulantă, activînd prin eparhiile din Moldova, 1777, Mitropolia Olteniei*, 1965, 5—6, p. 421. De remarcat că meșteșugul legătoriei a fost practicat pe scară largă de meșteri ambulanți, după cum ne indică itinerarul parcurs în Maramureș de Ioniță Voița Suceveanul, pe la 1766—1772 v. I. Bîrlea, *op. cit.*, p. 70, 81, 86, 115, 119, 156, 182.

[19] Mihalcea înzestrează schitul Țarca, cf. Th. Codrescu, *Uricarul*, vol. VIII, Iași, 1886, p. 20. Un fragment din *Comoara* lui Damaschin, în traducerea lui, a fost publicat de M. Gaster în *Crestomație*, II, p. 38 seq.

[20] N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, vol. II, Buc., 1930, p. 161—166

anterior. Aceasta e o culegere de probleme „din cărți elinești grecești, și arăpești", dedicată nu domnitorului din 1729, ci episcopului de Rîmnic, Inochentie *(Ms. rom. 2648*, Bibl. Acad.). *Chita florilor* se compune din trei părți: *Întrebări și răspunsuri*, *A celui dintre sfinți părintelui nostru Atanasie, arhiepiscopul Alexandriei, pentru hotarele firești, după tocmeala loghicească* și *Descoperire la cele opt glasuri, cum au apărut și cum se numesc fiecare*[21]. Ni se pare evident că avem de a face cu o culegere în genul florilegiilor mult prețuite în literatura noastră veche, care se înscrie ca o contribuție tîrzie la seria de lucrări vehiculate de umaniști, în epoca brîncovenească, cu scopul de a „dialoga" asupra dogmelor creștine. Culegerea lui Mihalcea reia chestiunile pe care și le puseseră Milescu sau Stolnicul Cantacuzino, cercetează natura lumii și analizează elementele constitutive ale muzicii bizantine, arta cea mai răspîndită în culturile medievale din sud-estul european. Este evident că expunerea lui Mihalcea nu contrazice dogmele creștine, dar ea nici nu-și propune să le explice, să „facă teologie"; intenția e izvorîtă din aceeași necesitate care a patronat publicarea *Floarei darurilor* și a *Pildelor filosofești*, anume, de a difuza maxime și pilde utile celor care trăiau în societate. Cît privește traducerea operei lui Atanasie al Alexandriei, aceasta a fost, probabil, determinată atît de preemțiunea crescîndă a logicii, cît și de curiozitatea de a cunoaște „firea", care în această primă fază a ei încearcă să se satisfacă folosind fereastra oferită de patrologie. De altfel, opera aceasta se va menține în atenția unor cărturari, și ea va fi tipărită în 1741, la București, de „un necunoscut urmaș al lui Mihalcea", după expresia lui Iorga, un Ianache al doilea postelnic, care, în 1743, va îngriji tipărirea *Penticostarului* de Rîmnic, pentru a fi copiată, în 1781, de Dumitrache Moldovian, în timpul domniei lui Alexandru Ipsilante[22], și reluată, la Iași, în 1803, de Veniamin Costache. Manuscrisul lui Mihalcea nu s-a tipărit, ci a ajuns cu vremea la Mănăstirea

[21] Prefața scrierii a fost publicată în *Biserica ortodoxă română*, 29 (1905—1906), p. 779.

[22] V. D. Fecioru, *Catalogul manuscriselor din biblioteca Patriarhiei române*, *Studii teologice*, 1960, 7—8, p. 562—572.

Bistrița, unde l-a găsit Odobescu[23]; dar gestul cărturarului confirmă prestigiul de care se bucura Rîmnicul, gest repetat, cîteva decenii mai tîrziu, de Ienăchiță Văcărescu.

Poet, istoric și diplomat, primul dintre Văcărești care a legat literatura veche de cea modernă a ținut să-și publice opera sa, prima gramatică românească tipărită, acolo unde „luase începutul cel dă al doilé" limba țării, datorită „fericitului" Damaschin, a „iubitorului dă faceri dă bine" Chesarie și a lui Filaret însuși. *Observații sau băgări dă seamă asupra regulelor și orînduielelor gramaticii rumânești* a fost publicată în 1787 acolo unde fusese conservată și dezvoltată tradiția limbii românești, care în această vreme începuse să vehiculeze noi concepte. În mod firesc, „Societatea filosoficească" din Transilvania avea să alăture în programul ei numele lui Chesarie și al lui Văcărescu, al urmașului lui Damaschin și al descendentului vistiernicului decapitat o dată cu Brîncoveanu. Gramatica s-a răspîndit pe întreg teritoriul patriei și s-a impus generațiilor posterioare ca o contribuție de seamă la progresul culturii noastre[24].

Cu 11 ani înainte ieșise de sub teascurile aceleiași tipografii primul volum din seria de *Minee*, de soarta cărora își legase viața cel care afirma în prima lui „prefață-serială" „că mai mult cinstesc folosul de obște decît răsuflarea ce-mi ține viiața, a căriia toate puterile duhovnicești și trupești sînt întinse în armonie ca niște coarde, că oricînd le va mișca degetele obștii, sînt gata a face glasul ce iaste plăcut la dragostea tuturor". Autorul aducea, în acest context, o pregătire serioasă și o curiozitate erudită egală celei demonstrate de Ienăchiță în prefața la gramatica sa; de pe aceste temeiuri el avea putința să imprime un nou avînt centrului de la Rîmnic și culturii române, în general, deoarece „o literatură nu trăiește numai din existența cetitorilor și a patronilor, din pensionarea bogată și lauda reprezintanților ei. Ea este — cînd e vrednică prin originalitatea ei, de numele de literatură — o

[23] V. *Ms. 3265* al acestuia din Biblioteca Academiei.

[24] V. Al. Piru, *Literatura română veche*, Buc., Edit. pt. literatură, 1961, p. 537 seq.

manifestație de conștiință, de vitalitate, o făgăduială de dezvoltare și de prosperitate pentru poporul care e în stare s-o aibă. Cînd un popor nu-și trăiește decît ziua de astăzi, cînd privirile lui nu se uită rîvnitoare sau pline de părere de rău în trecut, cînd nu urmăresc nimic în zarea viitorului, el nu poate să aibă, cu un astfel de suflet înjosit, o adevărată literatură."[25]

Chesarie era român de origină și învățase la Școala domnească din București, unde avusese printre dascăli și pe Alexandru Turnavitu[26]; a lucrat, mult timp, cu mitropolitul Grigore de la Cozia, de care a rămas legat nu numai prin tipărituri, dar și prin acțiunile politice întreprinse în comun cu banul Mihai Cantacuzino, toate urmărind eliberarea țării de dominația străină. Între 1773 și 1780, cînd a murit pe neașteptate — otrăvit, după cum s-a pretins — el și-a concentrat activitatea pe tipărirea *Mineelor*, din care, însă, nu reuși să publice decît 6 volume, restul rămînînd pe seama succesorului său în scaunul episcopal, Filaret, care le-a scos într-un singur an, 1780, pe toate, dovadă că manuscrisele fuseseră terminate încă de pe cînd viețuia Chesarie.[27]

După ce a respins primul tiraj care-l nemulțumise, Chesarie a înzestrat volumul ieșit de sub teasc cu o prefață adresată întregului popor („tuturor celor ce cu cinste duhovnicească și cu cinste politicească să despărțesc, a cei dintîi și a cei dupre urmă ședere"); cuvîntul său trebuia să intereseze pe toți românii și, în acest punct, putem să constatăm că prefața și-a sporit la maximum sfera de acțiune, după cum a început să păstreze numai o rela-

[25] N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. 2, vol. II, p. 490.

[26] O sinteză recentă la Mihai Manolache, *Viața și activitatea episcopului Chesarie al Rîmnicului*, *Biserica ortodoxă română*, 1966, 1—2, p. 129—151, și N. Șerbănescu, *Episcopii Rîmnicului*, *Mitropolia Olteniei*, 1964, 3—4, p. 196. Despre profesorul de la Academia din București, Alexandru Turnavitu, v. Alexandru Elian, *Conspiratori greci în Principate și un favorit mavroghenesc: Turnavitu*, *Revista istorică*, 1935, 10—12, p. 11.

[27] O analiză a versiunilor precedente utilizate (Dosoftei, Radu Greceanu, manuscrisele lui Damaschin) și o precizare a aportului adus de grupul de cărturari (Chesarie, mitropolitul Grigore, Rafail, Anatolie, Iordan Cappadochianul, Filaret) la realizarea acestei ediții la G.F. Țepelea, *Mineele de Rîmnic*, *Biserica ortodoxă română*, 1966, 3—4, p. 369—387.

tivă legătură cu însuși cuprinsul cărții de ritual. Neputința tipografiei de a cuprinde și alte cărți decît cele religioase face ca problematica ce ar fi putut prea bine să fie tratată într-o carte separată să se condenseze într-un spațiu fatal restrîns. De aici putem deduce că procesul pe care l-am văzut apărînd în secolul XVII ajunge acum la capăt, și afluențele ce provin din surse străine de cuprinsul cărții forțează pereții prea strîmți ai prefeței, care e gata să se reverse pe alte făgașuri. E un motiv în plus să considerăm prefețele lui Chesarie nu ca pe niște lucrări de istorie (nivelul lor putînd prea bine să dezamăgească spiritul didactic al unui profesor universitar), și nici ca pe niște considerații generale, încercate de un grămătic ce dibuie, prin întuneric, formele erudiției (asemenea unui reporter modern în fața unui templu aztec), ci drept ceea ce au fost: prefigurări ale eseului modern, izvorîte din meditația îndelung cultivată anterior. Tema centrală aleasă de Chesarie, și așteptată de cititorii săi, e evoluția istoriei și timpul.

După cum era de așteptat, prefața primului volum este un poem festiv, care recapitulează biruințele din trecut (traducătorilor de cărți religioase în limba română acordîndu-li-se al treilea loc în șirul „luminătorilor", după apostoli și după Chiril și Metodie, ierarhie evident nouă) și celebrează noua victorie culturală, prilej de a utiliza cu un sens nou cuvintele de „patrie", „patriot", direct legate de calitatea mitropolitului Grigorie, care își „trage neamul" din Țara Românească [28]. Apare, însă, un ele-

[28] În indicele întocmit de Gaster la *Crestomația* sa, cuvîntul *patrie* apare într-un text din 1742, pentru ca să revină apoi, cu frecvență, după 1770. După indicațiile pe care ni le-a furnizat N.A. Ursu, cuvîntul se regăsește în *Întîmplările lui Telemah*, Moldova, pe la 1772, *Mineele* lui Chesarie, *Cugetările lui Oxenstiern*, Moldova, pe la 1770, Șincai, *Catehismul cel mare*, Blaj, 1783, *A toată lumea călătorie a abatelui Delaporte*, Moldova, 1785, *Gramatica* lui Ienăchiță Văcărescu, 1787, *Pravila de obște*, Viena, 1788, *Calendar*, Viena, 1794, Florian, *Numa Pompiliu*, trad. de Ioan Cantacuzino, 1796, Tempea, *Gramatică românească*, Sibiu, 1797, I. Molnar, *Retorica*, Buda, 1789, Millot, *Istorie universală*, trad. de I. Molnar, Buda, 1800 etc. Apreciem că se poate regăsi și la scriitorii români care folosesc acest cuvînt asocierea ce e proprie iluminiștilor francezi: patrie și libertate (v. comentariile lui Albert Soboul în *Encyclopédie*... Textes choisis, Paris, Editions Sociales, 1952, p. 150. De altfel, atît Chesarie, cît și Grigore Rîmni-

ment cu totul nou, atunci cînd autorul afirmă că nu a pornit tipărirea seriei începînd cu luna septembrie ce deschide anul bisericesc, ci cu luna octombrie, „fiindcă întru aciastă lună au luat începere rînduialele țării, cele ce prin pace s-au așezat" aluzie la Tratatul de la Kuciuc-Kainargi și la hatișeriful sultanului Hamid, ce fusese tipărit de îndată în 1774, probabil la București.

Pacea, încheiată la 10/21 iulie 1774, constituia o serioasă înfrîngere pentru Poarta otomană, care în hatișeriful promulgat „garanta vechile privilegii ale țărilor române și prevedea garanții cu privire la colectarea și plata furniturilor către Poartă". Diploma imperială confirma victoria obținută și de țările române, care participaseră cu o mare jertfă de sînge la lupte, numeroase detașamente de voluntari țărani (estimate, în total, la peste 12.000 oameni) luptînd alături de trupele ruse; cete de meseriași și negustori organizaseră răscoale și luptaseră contra otomanilor. În același timp, la negocierile ruso-turce de la Focșani și București, din 1772, au asistat delegații formate din boieri și din reprezentanți ai clerului înalt din Moldova și Țara Românească. „În memoriile pe care le-au prezentat delegaților Austriei și Rusiei, ei au invocat, pentru a-și justifica revendicările, pretinsele acte din 1383 sau 1386 de închinare ale lui Mircea și din 1460 al lui „Laiotă-vodă", pe care s-a întemeiat și propaganda exilaților revoluției din 1848. Acte asemănătoare au prezentat și moldovenii. Pe baza acestor acte, delegații noștri susțin că țările române s-au bucurat de libertate sub domnii pămînteni și că, împreună cu Ungaria și cu Transilvania, ele au luptat împotriva expansiunii turcești și nu s-au închinat decît

ceanu puteau subscrie textul consacrat *Patriei* de același Chevalier de Jaucourt, care pășește pe urmele lui Voltaire și ale lui Rousseau: „Telle est la patrie! L'amour qu'on lui porte conduit à la bonté des moeurs, et la bonté des moeurs conduit à l'amour de la patrie; cet amour est l'amour des lois et du bonheur de l'état, amour singulièrement affecté aux démocraties, c'est une vertu politique par laquelle on renonce à soi-même en préferant l'interêt public au sien propre... Il n'est point de patrie sous le joug du despotisme".) Atît declarația lui Chsarie privind dăruirea sa binelui obștesc, cît și caracterizarea pe care o face Grigore „înțelepciunii solomonice" a poporului român conțin în esență aceeași idee despre patrie.

„sub mari condiții, folositoare și însemnate". În încheiere se cerea „scuturarea pentru totdeauna a vrednicului de plîngere jug". Pînă la fanarioți, turcii înșiși ar fi respectat actele de închinare. Samavolniciile fără frîu, dările nesfîrșite care au secătuit țara și încălcările de hotar n-ar fi început decît o dată cu domnia lui Nicolae Mavrocordat" [29]. Aceste lupte armate și diplomatice își află ecoul în paginile primei prefețe, și el se va amplifica în prefețele la volumele pe noiembrie și ianuarie, unde sînt înregistrate frămîntări politice contemporane de către un cărturar patriot (care ar fi putut, deci, să scrie o istorie a războiului ruso-turc dintre 1768—1774), și nu preluări din niște manuscrise anonime, copiate de un diortositor ce orbecăie prin chilia sa. De aceea apreciem că în primul rînd trebuie descifrate elementele concise și retoric ascunse sub haina unui stil omiletic, practicat de un cărturar iluminist, care a trăit și a scris în altă atmosferă culturală decît cea din Transilvania [30]. Evident că orizontul Școlii ardelene e superior celui al lui Chesarie, dar și acesta *știe* să apeleze la surse de prim rang și să abordeze problema vitală; în momentul, însă, în care începe să scrie, gîndul său trebuie să se disimuleze mai mult ca în Transilvania, unde exista o atmosferă generală de pretenție erudită ce impunea scriitorului să-și desfășoare sistematic argumentele. Desigur că nici în

[29] A. Oțetea, *Războiul ruso-turc din 1768—1774*, în *Istoria României*, vol. III, Buc., Edit. Academiei, 1964, p. 480—481.

[30] Arătăm mai departe de ce nu poate fi acceptată aprecierea lui N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. 2, vol. II, p. 588: Chesarie „termină acestă parte a observațiilor sale istorice — tipărite în anul în care era să apară căldurosul manifest naționalist al lui Clain și Șincai, la Viena, în 1780 — prin constatarea că astfel «se descopăr lucruri minunate» pentru români. «Aflu liniia neamului rumânesc din vechiu trăgîndu-să din slăvit neam al romanilor — valahi numindu-să după limba slovenească — a căror slavă au strălucit împreună, unde ș-au întins și soarele razele». Tot e ceva și această afirmație într-o vreme cînd senimentele de mîndrie ale altor timpuri se stinseseră cu totul!..." Despre lucrarea consacrată istoriei războiului ruso-turc există știri destul de certe, după cum preocupări istorice similare trădează și traducerea în grecește a cuvîntării ținute la mormîntul lui Petru cel Mare de ierarhul rus Platon; v. Alexandru Elian, *Din legăturile mitropolitului Moscovei Platon cu clericii români*, *Ortodoxia*, 1960, 2, p. 186—191.

Transilvania nu au fost acceptate argumentele corifeilor Școlii ardelene, care nu au izbutit să-și tipărească operele lor cele mai importante. Dar nu la deosebirea dintre autoritățile dominante ne referim aci (la acelea care au procedat ca toate autoritățile, care, de cîte ori s-au învestit cu strălucirea imperială, au asociat splendoarei stupiditatea și conservatorismul cel mai reacționar); ne referim la deosebirea de „atmosferă" culturală, la factorii care au determinat pe scriitorii din cele două provincii să scrie de la început în stiluri deosebite. Pentru că dacă ținem seama de imperativele „stilului" vom putea descifra acel „ia aminte, cititorule, la adevărul ce se asunde sub văl" de nuanță dantescă, pe care-l lansează Chesarie cînd scrie, aparent confuz: „băgați seamă la noimele ce să cuprind în slujbe" adăugînd: „noimele toate să zidesc și să alcătuiesc din materia vieții", care este *timpul*.

Ce a recomandat Chesarie cititorilor săi? Să nu facă utrenia înaintea vecerniei și să nu uite că sfinții „să vor scula la utrenia învierii cei de obște"? În cazul acesta Macarie, primul tipograf, s-a adresat unor oameni mai învățați, de vreme ce n-a simțit nevoia să dea asemenea îndrumări. „Aligoria" de care vorbește Chesarie, chiar în acest pasaj, ne duce, evident, mult mai departe, deoarece cărturarul a pornit incursiunea sa privitoare la semnificația *Mineelor* arătînd că a dat în tipar mai întîi luna octombrie, deoarece „rugăciunile acestor sfinți au făcut ochiul blînd al împărăției asupra *ticăloasei patrii*, a căriia au binevoit a-i întări cele vechi privileghiuri și obiceiuri"; e deci o obligație a creștinilor să le aducă mulțumiri acestora și să-și unească gîndul, cerîndu-le ca așa cum serii urmează noaptea, iar după aceea se revarsă lumina dătătoare de viață a zorilor, tot astfel poporul Țării Românești să iasă din privegherea nopții și să ajungă la dorita dimineață. De acest sens se conexează și ultima frază care-i asigură pe cititori că el, Chesarie, se aseamănă cu o alăută ce vibrează ori de cîte ori o ating „degetele obștei"; nu avem de-a face cu o smerenie doritoare de laude, ci cu o profesiune de credință, care a și fost dusă pînă la capăt, cărturarul rămînînd în memoria contemporanilor ca un organizator al tipografiei, al învățămîntului, ca un binefăcător al celor săraci. Dar

miezul acestei mărturii este că, scriind prima lui prefață, el nu a făcut altceva decît să dea glas aspirațiilor tuturor celor care se luptaseră pentru redobîndirea autonomiei țării. Nu ar fi exact să conchidem că planul „duhovnicesc" își pierde importanța pentru Chesarie; îndemnul lui la rugă e autentic, și scriitorul ecleziastic crede că evenimentele de pe planul istoriei omenești au o relație cu intervențiile providenței, care conlucrează cu voința oamenilor. Chesarie menține conceptul bizantin al „sinergiei", care exprimă acestă relație reciprocă dintre divinitate și voința umană. Conceptul, transpus pe planul istoriei, este expresia unei mai strînse și nuanțate conlucrări dintre cele două voințe decît o întrevedea „ambivalența augustiniană", care căuta să rezolve relația dintre cele două „cetăți" — a lui Dumnezeu și a oamenilor [31] — considerînd că, fragment din eternitate, timpul e subordonat acțiunii providenței, dar oamenii pot să-și controleze propriul lor destin. Voința umană conlucrează cu cea divină în același spirit ortodox și în concepția lui Chesarie, dar devine evident că această sinergie își fixează niște obiective care se află pe planul istoric al acestui fragment din eternitate, al timpului limitat de existența umană. Se poate, însă, vorbi de obiective ce pot fi urmărite numai în cadrul timpului istoric? Timpul acesta limitat are o individualitate proprie, caracteristici ce pot fi surprinse? Este el altceva decît o simplă uvertură?

După doi ani (și nu știm de ce apariția *Mineiului* pe noiembrie a întîrziat atîta, dacă nu cumva tot datorită scrupulelor tipografice ale editorului), Chesarie reia firul acestor idei și, fără a mai aduce laude cutărui sau cutărui patron și fără a mai vorbi de importanța sfinților din acestă lună, intră direct în materie: istoria Țării Românești se împarte în patru epoci. Prima epocă este a războiului dintre daci și romani, așa cum sînt acestea

[31] Pentru acestă problemă, în general, v. J. Le Goff, *Au Moyen Age: Temps de l'Eglise et Temps du marchand*, *Annales*, Paris, 1960, 2, p. 417—433, cu ample indicații bibliografice. Pentru „ambivalența augustiniană" se face trimitere la Marrou. Referitor la concepția augustiniană și la rolul acesteia în evaluarea „translației" culturii antice în cadrul evului mediu latin, v. E.R. Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, p. 38—39.

descrise de Dion Cassius și Zonaras și atestate de vestigiile arheologice; a doua este a întemeierii țărilor române de legendarul Negru-vodă; a treia este aceea a tălmăcirii cărților sacre în limba română; iar a patra e cea contemporană scriitorului. Preocupat mai mult de fenomenul cultural-politic decît de datul istoric, Chesarie nu insistă asupra primei epoci, denumește pe cea de a doua epoca în care au fost zidite mănăstirile, pentru ca să ajungă mai repede la cea de a treia, care i se pare mai importantă chiar decît însăși epoca construirii lăcașurilor de rugăciune, deoarece tiparul păstrează amintirea domnilor care au patronat dezvoltarea culturii și, „stricăcios fiind din fire și după alcătuire, dă nestricăciune la lucrurile lumii cele stricăcioase". Epoca a patra îi apare ca o perioadă de statorniciri și recuperări datorită documentelor scrise dobîndite din partea Porții otomane, tipărite în grabă, pentru a nu se pierde, precum și datorită fixării cu precizie a dărilor ce se schimbaseră continuu mai înainte. Această limitare a arbitrariului, prin lege, apare ca un cert semn de nouă epocă scriitorului care nu putea rămîne străin de nici o chestiune ce privea patria lui, de care se simțea legat „fizic" (după cum rezultă din raportul ce-l stabilește el între ierarhi și patrie atunci cînd afirmă că mitropolitul e fiul țării și tatăl ei spiritual, evidentă legare a puterii spirituale de „patrie"). Insistența cu care revine termenul de „patrie" denotă că episcopul de Rîmnic nu mai acordă vreo pondere „conștiinței ortodoxe", ci caută să fixeze locul bisericii în cadrul „conștiinței naționale" ce se afirmă și la care se referă el însuși mereu. Un alt semn îmbucurător îl descoperă cărturarul în starea de înflorire a Olteniei, care i se pare a fi vatra neamului românesc, stare mult mai bună decît cea cunoscută sub Decebal, sub banii așezați de romani, sub domnul Țării Românești sau sub austrieci.

Problema timpului e reluată în prefața volumului pe decembrie, unde, pornind de la nașterea lui Hristos, care a fixat începutul unei noi ere, autorul folosește prilejul oferit pentru a vorbi despre ere, despre „numărarea anilor", despre calculul lui Dionisie cel Mic. După acestă incursiune, Chesarie abordează problema principală în prefața *Mineiului* pe ianuarie, care, fiind

prima lună a anului, este răstimpul preschimbărilor. Aci scriitorul își desfășoară înlănțuirea ideilor pe două planuri, pentru a ajunge la o concluzie unică, ce răspunde întrebării ridicate de prima prefață. În ceea ce privește istoria Țării Românești, autorul întrevede în obiceiul schimbării slujbelor și al prefacerilor așteptate de clerici, boieri, negustori și tot poporul o confirmare că obiceiurile romane, de la începutul anului, s-au menținut la români; de aceea luna acesta amintește de slava din „cele vechi veacuri ale patriei". Legătura cu lumea romană nu este neclar întrevăzută, cum a crezut Iorga: scriitorul afirmă limpede că țările române sînt locuite de descendenți ai romanilor, numai că el face o dublă distincție. Principatele Românești sînt „apichii" ale romanilor prin „aducere și ale lor obiceiuri": prin *aducere*, deoarece teritoriul a fost originar locuit de daci („cînd era cei dintîi lăcuitori cu nume de dachi", care „între această supunere rîmlenească s-au oblăduit pînă la Radu-vodă Negru") și prin *obiceiuri*, introduse în viața poporului astfel format de elementul romanic. Chesarie nu are ezitări asupra originii poporului român, ci evită să se pronunțe asupra momentului în care obiceiurile romane (cele atestate, în vremea lui, de practicile clerului și de cutuma observată de boieri și negustori) au început să predomine. „Ci ori de la Traian sau de la marele Constantin, de să trag cu urmare aceste *obiceiuri* ⟨s.n.⟩ nu fac filonichie". Scriitorul nu face polemică pe acestă temă deoarece, ca autor ecleziastic, ar prefera ca toate cutumele, inclusiv cele religioase, să fi fost aduse de împăratul „creştin", pe care-l consideră, fără ezitare, împărat „roman", ca și Dimitrie Cantemir. Atenția pe care o acordă el obiceiurilor (și cu siguranță că în formularea acestei constatări socio-etnografice el a ținut seama și de portul, și de practicile populare pe care le putea observa) îl face să întrevadă o altă serie de argumente, ignorate de umaniști, în vederea clarificării originilor poporului nostru, după cum deschide perspective adevărului formulat de Stolnic (după care Chesarie citează pe Dion, Zonaras și vestigiile arheologice) privitor la supraviețuirea dacilor. Ideea acesta, care va fi preluată și mai categoric exprimată de Naum Rîmniceanu, este mai aproape de ade-

vărul științific și deci Chesarie evită să ajungă la concluziile exagerate ale Școlii ardelene. Naum o va accentua, într-o altă etapă, și pentru a răspunde celor care vorbeau de o „Dacie elenică". Constatarea privind originea ilustră a românilor, confirmată de cutumele observate în principate în luna ianuarie (care devine astfel o adevărată rază ce pătrunde prin negura adusă de decadența țării sub domnitorii străini, „sfeșnic carele și pus supt obroc, prin crăpături și prin margini ivește lumina întru care să slăvea odată" poporul român), îl face pe cărturarul patriot să exclame: „O, veacuri, veacuri", care ați adus atîta prefacere!

Dar prefacerile provocate de sosirea lunii ianuarie împing discuția pe un plan și mai general. Prefacerea este o lege a firii, ea domină cursul naturii, ca și istoria umană. Amintind vag de „stepenele" Stolnicului, vîrstele descrise de Chesarie se schematizează pe două sensuri: urcare și coborîre, ce se regăsesc atît în istoria veche, cît și în cea contemporană, dovadă că autorul conducea firul ideilor sale spre acest moment. Și, într-adevăr, după ce a amintit de cîteva mari calamități din antichitate, după ce a evocat gloria apusă a marilor imperii, el consemnează cîteva importante prefaceri contemporane: prima împărțire a Poloniei, din 1772, suprimarea ordinului jesuiților, în 1773, de papa Clement XIV, măsurile luate de Gustav al III-lea (1771—1792) împotriva Parlamentului și a aristocrației suedeze, conflictul dintre Austria și Prusia, aplanat prin pacea de la Teschen, în 1779, de pe urma căreia Bavaria a fost totuși „bărduită" de cîteva teritorii din Sud. Important e faptul că procesul de creștere și descreștere e limitat la fiecare stat în parte, și nu la civilizația umană în ansamblu; Chesarie amintește de „translația" culturii grecești spre occident, acceptată și de Stolnic. Urmează, deci, că un popor decade pentru ca altul să se ridice. Și mai complicat a fost procesul istoric din Țara Românească, unde înălțările și căderile s-au succedat pe perioade restrînse, din cauza instabilității și a neprevăzutului provocat de puteri exterioare. Chesarie nu afirmă clar acest lucru (nici n-ar fi putut), dar gîndul se ghicește atunci cînd scrie că „țărmurile" Țării Românești nu au „lima-

nuri". Legea prefacerilor a acționat continuu, și istoria a parcurs o serie întreagă de creșteri și descreșteri: dacii au biruit pe romani, apoi le-au devenit supuși; a apărut Țara Românească "cu formă de autonomie" pînă în vremea lui Laiotă, cînd s-a supus Porții; s-a ajuns la o reglementare precisă — plata birului și menținerea privilegiilor — pînă cînd a căzut Brîncoveanu, pentru că atunci „totul s-a prefăcut, precum iaste de toți știut". Evident că scriitorul adoptă acestă formulă pentru a nu vorbi de „decadența" fanariotă într-o carte dedicată unui principe fanariot, lui Alexandru Ipsilante; dar aluzia e clară.

Timpul istoric are, așadar, caracteristici și legi proprii; el are o legătură cu planurile providenței, dar, în măsura în care nu mai este o simplă uvertură la eternitate, el poate fi utilizat pentru ca oamenii să apuce *aci* pe un făgaș dorit. Ce obiective concrete pot fi urmărite de omul care știe să profite de „prefacere"? Chesarie răspunde tot cu o „aligorie", care apare ca o nouă realizare măiastră a condeiului său, deoarece, pe de o parte, îi dă putința să evite conflictul cu autoritatea politică, în timp ce, pe de altă parte, îl ajută să-și dezvăluie integral intenția unor mase largi, care știau din *Floarea darurilor* că pasărea amintită de scriitor aci apare în capitolul 25, consacrat „întăririi", încrederii: să ia aminte cititorii săi la „fenix" și să renască. Incursiunea lui Chesarie în problematica timpului se încheie cu o concluzie plină de speranțe, deși în 1774 se întrezăriseră nădejdi mai mari, de sporită independență și de noi rînduieli; dar Chesarie știe că grindina „strică rodurile uneori și asupra coptului", și de aceea îndeamnă pe toți cei care lui i se par că au intrat într-o nouă „epohas" — clericii, boierii, pămîntenii care au acum legi, străinii și cei mulți, peste care nu mai vin mereu noi biruri — să profite de timp spre înflorirea țării. În prefața pe luna februarie Chesarie abordează tot o problemă legată de timp, dar oarecum lăturalnică, ancorînd discuția în jurul vîrstei dreptului Simeon din *Noul Testament*, iar în ultima prefață dă cîteva amănunte despre credințele rîmlenilor, pentru a reafirma: „din linia cărora și noi ne tragem"; problema principală nu mai revine în aceste ultime două texte.

Timpul trebuie utilizat, deci, pentru propășirea societății, deși el continuă să rămînă dominat de providență, pe care, iarăși, oamenii au posibilitatea să o solicite să lucreze în sensul dorinței lor. Prefața pe ianuarie se încheia de aceea cu un verset de *Psalm*, care este, în același timp, și izbucnirea unei dorințe mult înăbușită și greu de stăvilit: „Fie, Doamne, fie mila ta spre noi, precum am nădăjduit spre Tine". Timpul istoric capătă o importanță sporită în mod incontestabil, și talgerul valorilor laice începe să încline acul balanței. Cît de mult, însă? Pentru a răspunde la acestă întrebare e utilă o scurtă incursiune, care, de pe urma analizei felului în care Chesarie a folosit o serie de surse, să poată pune în lumină raportul ce se poate stabili între opera lui și aceea a predecesorilor săi, precum și între opera lui și aceea a iluminiștilor europeni.

Nu numai stilul, ci și mare parte din fondul de idei din prefețe mărturisesc apartenența lui Chesarie la șirul vechilor cărturari care au luptat pentru statornicirea limbii române. Chesarie realizează o operă importantă, publicînd o *serie* întreagă de cărți în limba patriei și, conștient de acest fapt, insistă, în cadrul periodizării sale, pe epoca a treia, aceea a biruinței limbii române. El cunoaște, incontestabil, prefețele lui Teodosie, ca și pe acelea ale lui Mitrofan, care, publicînd un *Octoih* la Buzău, în 1700, vorbea de aceleași momente ca și Chesarie: prima izbîndă a cărții românești a fost înregistrată în vremea lui Matei-voievod („întîia rodire"), a doua sub Șerban Cantacuzino („roduri de mijloc"), iar a treia în vremea lui Brîncoveanu („roduri coapte"). Dar Chesarie îi depășește pe erudiții scriitori ecleziastici dinaintea sa nu numai prin limpezimea frazei, eliberată de confursiunile retorismului de curte, ci și printr-o anumită preciziune, care se integrează, la rîndul ei, în concepția mult mai elevată pe care o are el; în prefața *Mineiului* pe noiembrie el amintește aceleași faze, dar adaugă în dreptul fiecărei personalități dominante o operă: Matei-voievod, *Pravila*, Șerban-voievod, *Biblia*, Constantin Basarab, „alte multe cărți", reținînd, deci, opera legislativă a primului, monumentul limbii române la care a conlucrat un întreg grup de cărturari de pe vremea lui Șerban, bogăția de cărți

patronată de ultimul. Fazele se clarifică și se înlănțuie pentru a ajunge la veacul său, „cel de acum", în care începe să domine spiritul de dreptate și se manifestă o afirmare culturală pe multiple planuri; dar ele sînt înglobate într-o încercare de periodizare, care, la rîndul ei, constituie un prim pas spre filosofia istoriei. În acestă privință, Chesarie se apropie de Stolnic, a cărui operă a cunoscut-o în mod cert după cum ne dovedesc cele două manuscrise din opera învățatului Cantacuzino ce au fost copiate tocmai în acești ani la Rîmnic, și anume, copia din 1778, realizată de Anatolie ierodiaconul (care include în miscelaneul său și o *Cosmografie*, *Divanul* lui Cantemir și *Cronica slovenilor*) și copia din 1781 datorită ucenicului lui Chesarie, Grigore Rîmniceanu, la care revenim mai departe [32].

Recunoaștem, în același timp, atît în încercarea de periodizare, cît și în formularea „legii prefacerilor", ce anunță, în cazul Țării Românești, o epocă de renaștere, tendința principală a lui Chesarie de a da glas revendicărilor unei părți din boierime, formulate în memoriile din 1772. Cărturarul rîmnicean susține că primii locuitori ai teritoriului românesc au fost dacii, că romanii au instalat pe bani în Oltenia și că acestă regiune s-a unit cu partea din stînga Oltului pentru a forma Țara Românească. Teoria aceasta redă aproape fidel revendicările boierilor olteni, care „în argumentarea lor foloseau adesea unele elemente prezente, în formă cărturărească, în cea mai veche cronică a țării — *Letopisețul cantacuzinesc* — scrisă, de altfel, pentru a justifica poziția preponderentă în stat a Basarabeștilor olteni, a banoveților. Argumentul istoric hotărîtor invocat de boierii din dreapta Oltului era străvechea autonomie a Olteniei, conducerea ei de către bani, situația păstrată și în condițiile în care a crescut influența turcească în țară" [33]. Așadar, referirile repetate ale lui Chesarie la

[32] V. I. Crăciun și Aurora Ilieș, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV-XVIII privind istoria României*, Buc., Edit. Academiei, 1963, p. 163. Anatolie participă ca „diorthositor" la editarea *Mineelor*.

[33] Ștefan Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, Buc., Edit. științifică, 1965, p. 223. Autorul remarcă faptul că, „mai puțin călcată decît partea de la est de Olt de năvălirile barbare, Oltenia a menținut și după retragerea ad-

situația Craiovei și la rolul Olteniei în viața politică a Țării Românești exprimă poziția banilor olteni, care, în acest deceniu, se disting prin atitudinea lor hotărîtă antiotomană (Mihai Cantacuzino, Nicolae Dudescu, Ștefan Pîrșcoveanu, care a încercat să devină domn). Sursa lui Chesarie nu este, deci, decît indirect *Letopisețul cantacuzinesc* (continuu menționat ca lectură principală a cărturarului de istoricii literari, pe urmele lui Iorga), tezele sale politice fiind, în realitate, o reluare a argumentelor expuse în memorii politice de o parte din boierii patrioți în 1772.

În schimb, contactul cu opera Stolnicului Cantacuzino a fost fecund pe planul ideilor generale. Ca și ilustrul său predecesor, pe care nu-l cunoaște (opera circulînd anonim), Chesarie adoptă teza „translației" culturale din Orient spre Occident (curentă la o serie de istoriografi apuseni din secolele anterioare), formulează „legea prefacerilor" și vorbește despre „vîrste" sau „stepene". Desigur că așezarea în paralel a celor două opere poate semnala deosebiri și similitudini interesante, dar diferența care reține atenția este că, în timp ce Stolnicul apelează la surse livrești, Chesarie aduce în discuție evenimente contemporane lui, consemnează elemente constatate în urma cercetării obiceiurilor, a datinilor, a tradiției orale (pe care Stolnicul a ignorat-o sau a primit-o cu precauție); Stolnicul face istorie, în timp ce Chesarie meditează, și teoria primului se însăilează într-o amplă demonstrație, pe cînd observațiile celui de-al doilea converg spre o preocupare unică, anume de a anunța zorile „renașterii". De aceea Chesarie conferă un alt sens pildei „fenixului", pe care o preia din *Floarea darurilor*, unde a întîlnit-o și Antim Ivireanu, care o folo-

ministrației romane legături strînse cu lumea sud-dunăreană, a suferit în procesul de cristalizare a relațiilor feudale și organizării feudale de stat influența bizantină prin filiera sud-slavă" (p. 225) — ceea ce confirmă unele afirmații ale cărturarului din secolul XVIII, care, precaut, se ferea să facă „filonichie", spre deosebire de Hasdeu, care a fost mai categoric în formularea teoriei sale privitoare la banatul Basarabilor din Oltenia (v. p. 13). De reținut că episcopul a făcut parte din delegația munteană care a prezentat Ecaterinei a II-a doleanțele țării, în 1770, și că, în preajma încheierii păcii din 1774, s-a dus, împreună cu Mihail Cantacuzino, la Iași, la generalul Petru Rumianțov, cf. M. Manolache, *art. cit.*

sește într-un sens strict teologic într-unul din discursurile sale funebre [34]. Scriitorul rîmnicean are cu totul altă concepție despre timp decît cea întîlnită în *Pildele filosofești*, unde „vremea" era asemuită cu „o roată pornită care și cu sila ne aduce în toate zilele la moarte" (337/2), iar viața omului se închidea între limite necruțătoare; timpul devine pentru Chesarie un bun obștesc.

Diferențele ies la lumină în momentul în care se constată în ce mod a utilizat Chesarie lucrările străine. El apelează, ca și umaniștii români, la Dion Cassius și Zonaras, dar și la Meletie de Ianina, erudit grec, format la Padova și Veneția, autor al unei *Istorii bisericești* ce va fi tradusă de Veniamin Costache și al unei *Geografii*, mult citită în secolul XVIII; întemeiată pe surse mai vechi, dar și pe cercetări personale (întreprinse într-un spirit capabil să demonstreze „coerența dezvoltării elenismului"), lucrarea s-a bucurat de o autoritate meritată [35]. Chesarie, însă, nu se limitează la surse „clasice" și se adresează unor lucrări științifice contemporane. Disponibilitatea sa e vrednică de subliniat.

În primul rînd, pentru a elucida obîrșia unor obiceiuri, el se îndreaptă, după cum era de așteptat, spre o istorie a Imperiului bizantin; dar nu se mai mulțumește cu vechii cronicari sau cu lucrări de a doua mînă, ci obține opera cea mai reprezentativă: *Histoire du Bas Empire en commençant à Constantin le Grand, par Monsieur Le Beau*. Aci întîlnește el pasajul care-l „arată pre marele Constantin împăratul că ar fi avut lucruri ostășești într-aceste locuri" (prefața pe ianuarie), respectiv campania din 328, purtată — afirmă bizantinologul francez — împotriva „unei populații scitice bine cunoscută în imperiu; ea locuia o parte din ceea ce e denumit azi Moldova și Valahia" [36]. Istoria lui Charles

[34] Antim se referă la creștinul care moare pentru ca să trăiască în veci; cf. *Predici*, ed. G. Ștrempel, p. 258.

[35] Chesarie se referă, în special, la capitolul 26, consacrat Moesiei (vol. 3, p. 42, ediția din 1807, apărută la Veneția: Γεωγραφία πάλαια καὶ νέα. Pentru Meletie, v. B. Knös, *L'histoire de la littérature néogrecque*, Uppsala, 1962, p. 476.

[36] Citām textul după ediția din 1757, Paris, Chez Desaint et Saillant, p. 463: „Une inscription de cette année qui lui donne pour la vingt-deuxième fois le titre d'Imperator est le monument d'une victoire. La chronique d'Alexan-

Lebeau nu se mai bucură astăzi de aprecierile bizantinologilor. O reevaluare recentă îl execută concis, pornind de la caracterizarea unui panegirist al celui care fusese secretar perpetuu al Academiei, între 1755 și 1773: e uimitor cum poate fi regăsită într-un singur membru știința unui întreg corp academic — „da, dar fără inteligență", pentru a adăuga: Lebeau „analizează exhaustiv toate sursele pe care le-a citit din timpul copilăriei, în decursul unor lungi nopți de veghe — citate, ca o pildă, de biografii lui — fără să omită nici un cutremur, nici o ciumă, agrementînd, din loc în loc, povestirea sa cu reflecții morale de o mare banalitate, colorate cîteodată cu o intoleranță de prost-gust, care-l face, de exemplu, să afirme că tot *Coranul* e un amalgam monstruos de creștinism, iudaism și păgînism și că Mahomet e un impostor periculos. Aceștia sînt istorici pe care-i aprecia chiar și Fustel de Coulanges, cei care se țin strîns de text și care nu scriu și nu gîndesc decît ce le oferă acesta, adică șobolanii lui Jean de La Fontaine, care rozînd cărțile devin savanți pînă în vîrful dinților" [37]. Dacă aprecierea posterității e aspră, în schimb în vremea lor, lucrările lui Lebeau și Gibbon (*History of the decline and fall of the Roman Empire*) au dat un impuls viguros bizantinisticii, și anume, într-un sens iluminist [38]. Caracteristica e esențială pentru evaluarea informației de care dispunea Chesarie; el se adresează unei sinteze scrise în spiritul veacului și mult

drie dit qu'il passa alors plusieurs fois le Danube et qu'il fit bâtir sur ce fleuve un pont de pierre. Théophane s'accorde avec elle et ajoute qu'il remporta une victoire signalée sur les Germains, les Sarmates et les Gots; et qu'après avoir ravagé leurs terres, il les réduisit en servitude. Mais il répète la même chose deux ans après, et l'on ne peut compter sur l'exactitude de cet auteur. La situation de la ville d'Oëscos dans la seconde Mésie sur le Danube, où Constantin étoit au commencement de juillet, peut faire conjecturer qu'il faisoit alors la guerre aux Gots et aux Taïfales. Ceux-ci étoient une peuplade de Scythes déja connue dans l'empire; ils habitoient une partie de ce qu'on appelle aujourd'hui la Moldavie et la Valachie".

[37] André Guillou, *Le siècle des lumières* (*Le monde de Byzance dans la pensée historique de l'Europe à partir du XVII siècle*), *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, Viena, XV, 1966, p. 29.

[38] Agostino Pertusi, *Le siècle de l'érudition*, *idem*, p. 24.

apreciată de contemporani; versiunea germană avea să inspire, puțin mai tîrziu, pe un profesor de filosofie de la Jena: marele poet Friedrich Schiller [39].

Orientarea iluministă a lui Chesarie este confirmată de cea de a doua sursă folosită, și citată în prefața la luna decembrie prin „și să arată în Istorie": *Enciclopedia franceză*. Din corespondența lui Chesarie, publicată de Iorga, se știa că acesta a cerut cu insistență să i se procure „o carte ce să numește sfranțozește *dictionnaire encyclopédique*"; la 14 septembrie 1778 el revenea cu o nouă cerere, indicînd titlul exact și mirîndu-se că nu se găsește la Viena și că mai ușor s-ar găsi la Lipsca [40]. Din cercetarea întreprinsă am putut stabili că Hagi Pop a reușit să procure opera mult dorită de Chesarie, și acesta a folosit-o imediat, citînd-o, sub un titlu vag ce ne poate dezvălui mai multe lucruri deodată, în prefața la *Mineiul* pe decembrie, din 1779. Chesarie este, așadar, primul scriitor român care a *tradus* texte din *Enciclopedia* dirijată de Diderot. Amănuntele despre Dionisie cel Mic, „tătar după neam", ca și despre eroarea lui sînt preluate din articolele *Ere* și *Epoque* [41]. În prefața următoare, datele privitoare la reforma lui Numa Pompilius sînt inspirate de articolul *Janvier*. În prefața pe februarie apar pasaje care sînt traduse din articolul *Février*:

[39] Heinz Herz, *Schiller und die Byzantinistik*, în vol. *Byzantinische Beiträge*, Berlin, Akademie Verlag, 1964, p. 33—40.

[40] N. Iorga, *Contribuții la istoria literaturii române în veacul XVIII* și *XIX*, *Analele Academiei*, *Memoriile Secției literare*, S. II, Tom XXVIII, p. 192—198.

[41] *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. Par une société des gens de lettres. Mis en ordre et publié par M. Diderot et quant à la partie mathématique par M. D'Alembert.* Citām după ediția publicată la Berna-Lausanne, 1781. În articolul *Ere*, tome XII, p. 874—880 se enumeră divergențele privitoare la anul nașterii lui Hristos, este redat calculul lui „Denis, surnommé le Petit, né en Scythie", ca și opiniile celor care au semnalat eroarea lui Dionisie. Date similare și în articolul *Epoque*, același tom, p. 744—747, unde autorul calculului este prezentat astfel: „Denis le Petit, abbé de Rome, scythe de nation, qui florissait sous l'empire de Justinien vers l'an 507..." A fost pus la contribuție și articolul *An*, tome II, p. 456—457. Am precizat faptul că ierarhul cărturar a utilizat *Enciclopedia* în articolul nostru din *Scînteia*, 1966, iulie 14, p. 4: *Cărturari ai secolelor trecute*; am revenit cu amănunte în cadrul „Consfătuirii de literatură comparată", Buc., iunie 1967.

„iară după ce rîmlenii au făcut începere anului luna lui ianuarie (precum și noi păzim acest obicei) acum să numără a doao lună după începerea anului. Unii o numea februarie, fiindcă norodul rîmlenilor făcea jărtve în cele după urmă 12 zile ale anului ce să cuprindea în luna aceasta, ca să se curățească și ca să ceară de la Dumnezeu odihnă celor morți. Care aceste jărtve și aceste curățenii numindu-le ei februa, pentru aceia numiia acestă lună februarie. Ovid asemenea arată cum că cei vechi toate acelea ce să făcea pentru curățenie le numiia februa, și arăta cum că în luna aceasta cei vechi făcea jărtve asupra mormînturilor. La acestă lună soarele să află asupra zodiei peștilor..." În textul francez: „...Février précéda janvier jusqu'au temps où les décemvirs ordonnèrent qu'il deviendroit le second mois de l'année et suivroit janvier immédiatement... Le peuple romain faisait des sacrifices pendant les douze derniers jours de l'année, pour se purifier et pour demander aux dieux le repos des âmes de ceux qui étoient décédés; et comme ces sacrifices et ces purifications étoient appellés februa, on nomma le mois où l'on faisait ces sacrifices et ces purifications februarius. Ovide assure la même chose, tout ce qui servait, dit-il, à nous purifier, étoit appellé februa pas nos ancêtres... Ovide nous donne une dernière etymologie du mot februarius: elle peut encore venir, dit-il, de ce que dans ce mois on faisoit des sacrifices sur les tombeaux... Le soleil durant la plus grande partie de ce mois parcourt le signe du verseau, et vers la fin il entre au signe des poissons". În prefața la luna martie se regăsesc, de asemenea, fraze preluate direct din textul francez și adaptate cu modificările de rigoare: „...Romul, împăratul cel dintîi al Rîmului, împărțind tot anul în zece luni, cea dintîi rînduială au dat la această lună, care au și numit-o după numele lui Mars tătîne-său"... „Rîmlenii avea pre martie luna întîi a anului, precum și ovreii ținea. Iar unii zic că martie se numește după Mars dumnezeu, ce-l credea cei de atunci închinători de idoli dumnezeu ajutătoriu războaielor. Și măcar că luna o numiia după numele dumnezeului Mars, dar o avea afierosită supt protexoa dumnezeoaei Athina, ce însemna înțelepciune, prin care vrea să arate înțelepții rîmleni cum că cei

ce să gătesc spre războaie în luna lui martie, lîngă ajutoriul dumnezeului Mars trebuia să aibă și pre Athina înțelepciune povățuitoare. Zilele aceștii luni era însemnate pentru multele obiceiuri ce să păziia de rîmleni întru acestă lună. Căci întru această unä înnoia focul ce-l zicea ei nestins, la o capiște Vesta; întru aceasta rîdica ramurile cele vechi de finicuri ce era pre la porțile celor mari și punea altele noi; într-acestea multe sărbători, iară mai bine să zic disidemonii ei păzea..." Textul francez este ceva mai concis în articolul *Mars*: „C'est Romulus qui divisa l'année en dix mois, donna le premier rang à celui-ci, qu'il nomma du nom de Mars, son père... C'était le premier mois de l'année chez es romains, quoiqu'il eût pris son nom du dieu Mars, on l'avoit mis sous la protection de Minerve. Les Calendes de ce mois étoient remarquables par plusieurs cérémonies. On allumait le feu nouveau sur l'autel de Vesta; on ôtoit, dit Ovide, les vieilles branches de lauriers et les vieilles cornes tant de la part du roi des sacrifices, que des maisons des flamines et des haches des consuls, pour en substituer de nouvelles. Le même jour on célébrait les matronales et les anciliers, ou la fête des boucliers sacrés..." [42].

Traducerile și preluările din articolele scrise de către le Chevalier de Jaucourt, unul din cei mai harnici colaboratori ai *Enciclopediei* (și pe care Voltaire îi aprecia ca pe „un om de calitate" [43]) aruncă noi lumini asupra concepției lui Chesarie. În mod deliberat, ierarhul cărturar apelează la o istorie a Bizanțului scrisă într-un spirit iluminist și la opera cea mai reprezentativă a secolului XVIII, care „eliminînd transcendența soluționa problema printr-un antropocentrism conștient" [44]. Am adăuga că observația

[42] Articolul *Janvier* în tome XVIII, p. 62—64; *Février*, în tome XIV, p. 266—267; *Mars*, în tome XXI, p. 161—163.

[43] Apud Louis Trénard, *Le rayonnement de l'Encyclopédie (1751—1789)*, *Cahiers d'histoire mondiale*, 1966, 3, p. 724. Autorul articolului constată că jumătate din operă a fost redactată de le Chevalier de Jaucourt, „un compilator prodigios" (p. 714).

[44] Jean Thomas, *Un moment du développement culturel de l'humanité*: *l'Encyclopédie*, *idem*, p. 708.

lui Voltaire privitoare la rolul jucat de *Enciclopedie* („niciodată douăzeci de volume in folio nu vor provoca revoluția. Broșurile de treizeci de sous, acelea sînt de temut" [45]) își găsește o aplicare și în cazul prefețelor la *Minee*; dar trebuie să mai fie adus un corectiv. *Enciclopedia* e folosită de Chesarie numai pentru a da o desăvîrșită autoritate argumentelor sale privind obiceiurile romane menținute de români. Probabil că el a folosit și articolul *Flux-Reflux* pentru comparația ce apare în prefața la ianuarie, după cum va fi parcurs și alte pagini; dar ceea ce reține atenția în primul rînd e această incursiune în civilizația romană. Patriotismul luminat al lui Chesarie, cărturarul care își dedică toate puterile „obștei" și care își concentrează atenția asupra soartei țării sale, adunînd argumente din cele mai diferite locuri, apare cu și mai multă pregnanță din acestă constatare: atunci cînd urmașul lui, Filaret (dacă nu cumva Iorga a avut dreptate presupunînd că prefețele următoare au fost scrise de Iosif, viitorul episcop de Argeș și prietenul lui I. Piuariu-Molnar) [46], deci cînd unul din aceștia doi, citează la *Mineiul* pe iunie „pronunția galilor" (referindu-se la *Enciclopedia* franceză, după cum a remarcat și Dumitru Popovici [47]), ecoul din capodopera secolului XVIII

[45] Apud L. Trénard, *art. cit.*, p. 725.

[46] N. Iorga, studiul citat *supra*, p. 191: „Sub prefețele lui Filaret, cari se poate să fie scrise, ba chiar e probabil să fie scrise de protosinghelul episcopiei Iosif, român, ucenic al lui Chesarie..."

[47] Dumitru Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945, p. 102: „Le savant évêque [Chesarie], loin de borner sa curiosité à des journaux comme le *Journal encyclopédique*, s'aventurait hardiment jusqu'à *l'Encyclopédie*. C'est sans doute l'exemplaire qu'il avait fait venir en Valachie au prix de tant de difficultés qui est mis à contribution par son successeur Philarète dans la préface au *Mineiu*..." Este mai mult ca sigur că „savantul episcop" a extras din volumele *Enciclopediei* fragmente din toate articolele consacrate lunilor anilor pe care cel care a scris prefețele, după moartea lui, le-a reprodus în textul român, dar fără să le mai lege de argumentația atît de interesantă pe care numai Chesarie știa să o dezvolte. Deși texte traduse din *Enciclopedie* continuă să se regăsească și în celelalte prefețe, ele nu mai au o pondere deosebită, și de aceea D. Popovici avea dreptate să circumscrie observația sa pertinentă numai la cazul lui Chesarie: „Le fait est d'une singulière éloquence pour un serviteur de l'Eglise dont l'éducation avait été faite dans les sphères orthodoxes" (p. 103).

e aproape imperceptibil, citarea pare o trimitere la o lucrare lingvistică, paranteza (referitoare la o „oareșicare" legătură a limbii române cu cea latină) e repede închisă, și autorul purcede grăbit să intre pe făgașul retorismului teologic (convenționalism care nu permite stabilirea unei paternități — Filaret sau Iosif?). Se adaugă la lecturile lui Chesarie *le Mércure littéraire et politique*, de unde a putut lua informații de istorie contemporană (în volumul din 2 janvier 1799, p. 72, aflîndu-se un *Tableau politique de l'Europe, 1778*, cu ample date despre Polonia, Bavaria etc.) sau cartea bizară a lui Carra, pe care o judeca, îndreptățit, cu asprime, afirmînd că despre istoria Moldovei și Țării Românești ar trebui să se scrie altfel [48]. Poarta deschisă de cunoștințele sale de limbă franceză spre „Europa luminată" i-a înlesnit parcurgerea și altor cărți, despre care noi nu mai avem azi știință.

Ceea ce rămîne ca o trăsătură esențială, desprinsă din cercetarea surselor folosite, e modalitatea utilizării lor, anume funcția pe care aceste opere o capătă în vederea elucidării destinului și menirii culturii române. Pe acest plan, Chesarie duce mai departe preocupările umaniștilor, consideră un fapt indiscutabil supraviețuirea dacilor, insistă asupra datelor socio-etnografice (care-l vor preocupa și pe Samuil Micu [49]), acordă un rol important muzicii printre arte (scriind, semnificativ, în prefața la o *Psaltire* din

[48] Scrisoare către Hagi Pop, din 7 martie 1779, publicată în rezumat de N. Iorga, studiul citat. Despre cartea lui Carra, vezi studiul Mariei Holban, *Autour de l'Histoire de la Moldavie et de la Valachie de Carra, Revue historique du Sud-Est européen*, 1944, p. 155—230, care apreciază cartea drept „une sorte de monstre: ni oeuvre d'érudition, ni pamphlet, ni mémoires, ni histoire, ni géographie, ni simple recueil d'anecdotes, mais une sorte de macédoine".

[49] Samuil Micu arată în *Scurtă cunoștință a istorii românilor*, p. 162: „cum că românii cei ce astăzi sînt în Dachia, pre carii alte neamuri îi chiamă vlahi, iar ei pre sine se numesc romani, sînt din romanii cei vechi de Traian împărat aduși și așezați în Dachia, să dovedește și să adeverează întîiu din scriitori, a doaoa din obiceiuri, a treia din limbă, a patra din nume", pentru ca în capitolul consacrat celei de a doua probe să susțină că „cele mai multe obiceiuri ale românilor din Dachia sînt tocma acelea care le-au avut romanii cei vechi din Itali" (p. 84). Nu avem de a face numai cu un punct comun de vedere, ci și cu afirmarea unei noi discipline științifice, care, firesc, prinde viață din frămîntarea minților luminate ce îmbinau știința cu patriotismul.

1779 că „sufletul nostru iaste alcătuit în trup după armonia musichiei", după Pitagora, iar el, Chesarie, se „silește a nu lepăda cu totul dogma mai sus-zisului filosof"), în sfîrșit, semănă numeroase și variate idei, din care puteau să răsară concepții noi. Se poate surprinde, în această nouă fază a diversificării preocupărilor cărturărești (clar conturată în opera corifeilor Școlii ardelene), elementul nou ce justifică înglobarea lui Chesarie în rîndul intelectualilor iluminiști. Periodizarea lui e mai apropiată de incursiunea în istoria culturii întreprinsă de Voltaire în introducerea la cartea sa *Le siècle de Louis XIV* decît de aceea schițată de Stolnic, deoarece meditația lui Chesarie are drept rezultat un prim pas făcut în direcția „cuceririi lumii istorice"[50], din legea prefacerii el desprinzînd un îndemn concret la *acțiune*, iar din încercarea de periodizare lăsînd să fie dedus rolul pe care-l joacă ideile în viața socială.

Revenind la problema sa majoră, putem conchide că pentru el timpul istoric, existența terestră, căpătă o pondere deosebită în raport cu eternitatea, deși nu se desprinde net de aceasta. Timpul terestru are valențe deosebite pe același continent, și el poate „urca" într-o parte, după cum poate „coborî" în alta; existența se măsoară pe perioade sau „epohas", și de aceea omul poate fructifica timpul pentru realizarea obiectivelor sale pămîntești. În mod evident, Chesarie iese din ciclul bisericesc atunci cînd fixează un alt început publicării operei sale decît 1 septembrie prima zi a anului ecleziastic bizantin; în această privință e limpede că scriitorul rîmnicean iese din cronologia sacră pentru a întocmi o istorie profană. De aceea permanentele reluări sau vechea roată a timpului fac loc legii „urcării și coborîrii", care era adeseori utilizată de iluminiștii europeni pentru a opune decadenței soci-

[50] Ernst Cassirer, *La philosophie des lumières*. Traduit et présenté par Pierre Quillet, Paris, Fayard, 1966, p. 207—237 (*L'histoire sans frontières*). Periodizarea lui Chesarie are un caracter cultural-politic și mai puțin unul istoric-politic, și de aceea ni se pare că poate fi alăturată celei expuse de Voltaire mai curînd decît celei întreprinse de Montesquieu, cu ideile căruia Chesarie putea să fie familiarizat, după cum remarcă D. Popovici, *op. cit.*, p. 184.

ale, contemporane lor, ordinea din vechea republică romană[51]. Pe acest plan al ideilor generale, Chesarie face un pas înainte față de cronicarii umaniști care, în cadrul unui proces de diversificare a preocupărilor, acordaseră istoriei o certă autonomie; Chesarie nu ajunge pînă în punctul în care timpul se împarte în ceasuri și e măsurat nu de clopotul tradițional, ci de ceasornicul negustorului. Dar întrevăzînd afirmarea unei societăți pluraliste, alcătuită din state naționale, și convins fiind de drepturile neamului său, el dezvoltă argumentarea originii poporului român în vederea realizării unor înfăptuiri imediate. Din acest punct de vedere, investigația întreprinsă de Chesarie (meditație parte pe tema „filosofiei istoriei", parte pe tema generală a cronologiei) dezvăluie o curiozitate ce e proprie secolului luminilor, care „a încurajat încrederea în progres și a convins pe oameni că e datoria lor să împlinească legea umanității, încercînd să facă să sporească suma de libertăți, de relativă egalitate, de fericire, de „luminarea" lumii"[52]. Atragerea elementelor furnizate de operele iluministe pe filonul principal al gîndirii române din acest secol conferă operei lui Chesarie un rol de seamă în evoluția mentalității din țara noastră, după cum, prin trăsăturile dominante ale acestei receptări, opera sa poate indica unele caracteristici ale iluminismului român, etapă de laicizare, de avans al spiritului critic, dar într-un context istoric ce impune permanenta referire la „patrie" și obște. În aceste condiții, critica nu se individualizează și omul continuă să fie considerat ca membru al unei colectivități, împlinirea dezideratelor sale depinzînd de realizarea unor aspirații majore. În sfîrșit, tacita trecere pe planul istoriei omenești de pe planul permanențelor teologale putea înlesni formularea conceptului de pro-

[51] J. Irmscher, *Zum Byzanzbild der Deutschen Historiographie des 18. und 19. Jahrhunderts*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, XV, 1966, p. 98.

[52] Henri Peyre, *The Influence of Eighteenth Century Ideas on the French Revolution*, în culegerea *Problemes in European Civilization. The Influence of the Enlightenment on the French Revolution*, Boston, Heath, 1964, p. 94—95. Aprecieri interesante și în studiul lui Fritz Wagner *Kirchengeschichte und Profanhistorie im Spiegel Newtons und seiner Zeit*, *Saeculum*, München, 1963, 3—4, p. 193—204. De asemenea Matthew Anderson, *L'Europe au 18-e siècle*, Paris, Sirey, 1968, p. 313 seq.

gres. Vom constata o continuitate în elaborarea acestui concept la urmașii lui Chesarie, în special la Grigore și Naum.

Expresie a stadiului mentalității, scrierile lui Chesarie au adus un aport cert la evoluția în continuare a acesteia, întrucît au însoțit cărți răspîndite pe întreg teritoriul patriei. Sub acest raport opera sa e, evident, „reprezentativă". *Mineele* au fost retipărite la Buda, în 1805, sub supravegherea lui Iosif al Argeșului și „cu rîvna și cu osîrdia dumnealui domnului Ioan Molnar, profesor al Academiei Clujului și doftor de ochi în Marele prințipat al Ardealului"; prefața lui Chesarie la *Psaltirea* din 1779 (în care se regăsește afirmația ce vădește faptul că scriitorul acorda o deosebită importanță prefețelor, ca parte esențială a tipăriturilor — „poftesc dară pre toți cîți vor primi aceste psaltiri să nu treacă cu vederea această predoslovie") a fost reprodusă în ediția din 1805, de la Sibiu, recomandată de Ioan Bart, tipograful, cititorilor ardeleni cu semnificativa formulă: „primiți-o cu drag, căci după izvodul cel de la Rîmnic iaste făcută", pentru a fi încă o dată reluată la Buda în 1808. Într-adevăr, Chesarie împlinește vechiul vis al lui Damaschin, și cartea de Rîmnic e consacrată în Transilvania ca fiind provenită din cea mai autoritară tipografie românească. Așa se explică și lauda adusă lui în *Vestirile filosofești* din 1795, unde învățații ardeleni, grupați în prima societate filosofică din țara noastră, țin să aducă un omagiu cărturarului iluminist din Țara Românească, pomenit alături de Ienăchiță Văcărescu[53]; Radu Tempea va trece în prefața la *Gramatica* sa din 1797, în rîndul celor care au „deșteptat limba românească", pe „vestitul Chesarie", iar doi ani mai tîrziu Paul Iorgovici se va referi, într-ale sale *Observații de limbă rumânească*, tocmai la locurile culese de cărturarul de la Rîmnic din *Enciclopedia* franceză, pentru a aduce un puternic argument în sprijinul demonstrației sale pe tema romanității limbii noastre[54]. Dar rodurile („coapte", cum ar fi spus

[53] Nu a fost, pînă în prezent, pus în lumină faptul că în acest apel intelectualii transilvăneni aduc un elogiu editorului *Mineelor* „Kesarie".

[54] V. antologia *Școala ardeleană*, îngrijită de Emil Boldan, Buc., Edit. tineretului, 1959, p. 236 și 247: Iorgovici argumentează că limba română s-a format din limba „unei nații care au numerat cîndva mulți puternici împărați, din

Mitrofan) au fost culese, în special, dintr-o zonă și mai importantă pentru evoluția culturii române, anume din mințile tuturor celor care au citit sau au ascultat cuvintele de îndemn ale lui Chesarie. Textul acesta *tipărit* a confirmat o stare de spirit colectivă și a ajutat-o să progreseze într-un ritm pe care cercetătorul de azi îl poate surprinde cu greutate, dar pe care-l întrevede în documentele răzlețe ale vremii. În acest sens, poate fi depistat aportul pe care l-au adus ideile lui Chesarie într-o predică ținută în fața poporului, în 1792, de către Sava Popovici din acel centru de rezistență românească care a fost Rășinarii[55]. Influență sau paralelism, cele două manifestări se întîlnesc pe același plan de idei.

Chesarie apare ca un cărturar iluminist dintre cei mai importanți în acest sfîrșit de secol, prin această largă audiență de care s-a bucurat opera lui și prin temeiurile pe care le-a furnizat urmașilor săi. El s-a impus, de altfel, ca o personalitate remarcabilă, chiar și în fața străinilor mai puțin dispuși să recunoască meritele cărturarilor români, cum a fost Sulzer[56].

Dintre discipoli se distinge, în primul rînd, un alt rîmnicean care și-a dedicat viața lumii cărții: mai întîi corector, apoi autor de prefețe, profesor la școlile patronate de Episcopia de Rîmnic și în școala lui Gheorghe Lazăr, cel care avea să sfîrșească în scaunul episcopal de Argeș leagă prin opera lui secolul XVIII de secolul XIX, impunîndu-se așadar ca unul din cei mai reprezentativi scriitori pe planul evoluției ideilor. Grigore Rîmniceanu se afirmă de la început ca un cărturar iluminist atunci cînd ține să întocmească arborele genealogic al centrului de la Rîmnic

tre care pre Iuliiu Chesariu și Avgust imperatu, și acuma prin lunele de pre nomele lor așa-numite iiulie, avgust în toate calendarele romanești, precum și în mineiu romanesc de toate lunele, adeche mineiu de obște, spre vecinica lauda pomenim". Se deduce că Paul Iorgovici se referă la cărți extrem de populare, în sprijinul tezei sale, *Calendarele* și *Mineele*.

[55] Text publicat de I. Lupaș, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, ed. 2, Buc., Edit. Scrisul românesc, 1941, p. 85—91.

[56] J. S. Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, vol. 3, Viena, 1781—1782, p. 36, care apreciază talentul lui oratoric, cunoștințele de limbă greacă și franceză, ca și înfățișarea sa deosebit de plăcută.

înscriind în prefața la *Antologhionul* din 1786 numele tuturor celor care au lucrat, în vremi de restriște, pentru progresul culturii române. Acest mic istoric al vieții intelectuale are aceeași semnificație ca și pagina de istorie a culturii române pe care Samuil Micu o include în capitolele 22—23 din partea a treia a operei sale *Scurtă cunoștință a istoriii românilor*, unde tendința de a reconstitui ascendența intelectualilor iluminiști este evidentă.

Prefața lui Grigore mai relevă un aspect, pe care-l vom regăsi și în iluminismul moldovean contemporan, anume deplasarea centrului de greutate culturală din mănăstiri înspre orașe. În jurul tipografiilor, în preajma bibliotecilor alcătuite prin răscolirea resurselor țării și prin legături cu străinătatea, în cursul muncii asidue de tălmăcire din grecește, dar și din limbile de circulație europeană, se formează grupuri de cărturari care, în pas cu vremea, se ostenesc spre folosul „de obște". Aceștia învață în școli, dar și de la dascăli particulari (după cum mărturisește însuși Grigore într-un interesant text publicat recent, din care se deduce și faptul că el se născuse pe la 1763[57]) ; împreună cu alți știutori de carte ei alcătuiesc „filiațiunea societății noastre moderne, compusă din neguțători, meseriași, oameni de carte, mici funcționari, treptat împingînd la o parte pe vechii privilegiați, necunoscători de patrie și naționalism, și pregătind triumful acelor cete de pioni ai revoluției române care aduc în fruntea țării știința,

[57] V. articolul consacrat acestei „luminoase figuri" în revista *Mitropolia Olteniei*, 1957, 9—10, p. 615—633. În textul publicat în anexă se poate remarca gustul lui Grigore pentru fraza cu aspect de maximă, prin mijlocul expunerii sale, privitoare la utilitatea trigonometriei și a logaritmilor, strecurîndu-se și o „sentință" (în spiritul adausurilor făcute de el la *Pildele filosofești*) : „Toată știința și tot meșteșugul cu cît mai des se lucrează, cu atîta se și mai înfrumusețează și se mai lesnește". Afirmația sa că a învățat un calcul de la „un scoleriu de Ardeal", pe care l-a plătit, ne dă o indicație asupra acestei practici, cu ajutorul căreia cărturarii din acea vreme izbuteau să cumuleze cele mai variate cunoștințe. În acest sens trebuie reținută și consemnarea lui Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. 2, vol. III, p. 577: „Am văzut un contract prin care episcopia de Rîmnic, mi se pare, tocmea un dascăl latinesc, asigurîndu-i o plată în bani și în natură".

cultura europeană, conştiinţa naţională în locul ignoranţei privilegiate"[58].

Grigore Rîmniceanu se dovedeşte a fi un continuator al lui Chesarie atît prin activitatea sa strîns legată de difuzarea cărţii în limba română (copii manuscrise şi ediţii tipărite), cît şi pe planul ideilor. Autor a numeroase opere manuscrise, dintre care reţin atenţia copii ale *Floarei darurilor*, două miscelanee de aritmetică şi trigonometrie, folosite probabil în şcolile unde a fost profesor, ca şi o traducere din Teofil al Campaniei, elevul remarcabilului iluminist grec, Evghenie Vulgaris, Grigore îngrijeşte o serie întreagă de cărţi, înzestrîndu-le cu prefeţe sau sporindu-le original, cum am văzut că a procedat cu *Pildele filosofeşti*. În aceste texte, preocupările rîmnicene, continuate de-a lungul mai multor decenii, ies la lumină: ca şi Chesarie, el acordă un deosebit rol muzicii, care-l preocupa şi pe Mihalcea Litterati („nu iaste altă putere omenească, nici mai deşteptătoare, nici mai grabnică la prefacerea simţirilor, decît meşteşugul cîntării" — *Catavasier*, 1793); ca şi Chesarie, e preocupat de „translaţia" culturii pe continentul european, după cum îl atrage problema timpului. În linii generale, soluţia lui va fi aceeaşi: timpul acordat existenţei umane trebuie folosit pentru ca patria să renască. Accentul cade, aşadar, pe existenţa colectivă (adusă în prim plan şi în maximele adăugate la *Pildele filosofeşti*), pe întreg poporul român, unit prin originea şi limba comună. Ca şi Chesarie, el va reaminti cititorilor săi de pilda „fenixului" în prefaţa la *Logica*, ce va apare în timpul şederii sale la Argeş, în 1826. Dar în cadrul unei problematici similare apar o serie de concepte mult limpezite faţă de înaintaşul său. În această privinţă, prefaţa la *Triodul* din 1798 e un document de o valoare nepreţuită

Avîntul luat de spiritul ştiinţific în Europa, de cuceririle tehnicii, de progresul minţii umane se impune acestui cărturar, care elogiază continentul, inspirîndu-se din *Enciclopedie*[59]. „Podoabă

[58] V. A. Urechia, *Istoria şcoalelor de la 1800—1864*, tom IV, Buc., 1901, p. 199.

[59] E de presupus că şi în acest caz a fost folosit un extras rămas de la Chesarie. Textul francez, scris de acelaşi Louis Chevalier de Jaucourt, se află în ediţia citată, în tomul XIII, p. 466: „Je ne sais pas si l'on a raison de par-

a lumii", Europa luminată nu mai este ca pentru Chesarie expresia unei etape din istoria civilizațiilor, ci împlinirea unei evoluții. Problema pusă de Grigore nu se referă la o Europă oarecum exterioară Țării Românești. Europa lui Chesarie pare a fi partea „dinlăuntru" a continentului, pe care se află și Țara Românească, dar care aparține încă de zona tradiției bizantine, receptînd iluminismul occidental în măsura în care acesta e necesar dezvoltării culturii române în direcția tradițională. Este adevărat că prezicerea lui Chesarie privind decadența Europei nu se referă la un ansamblu, ci la anume părți, de unde se poate deduce că editorul *Mineelor* întrevedea o „Europă a națiunilor". Dar la Grigore raporturile s-au limpezit mult: Țara Românească e înglobată, fără ezitare, în continent, fiind așezată „într-o aleasă parte a Europei". Chestiunea pe care o ridică Grigore, în continuare, nu este de a ști care va fi viitorul țării, ținînd seama de prefacerile din Europa, ci, mult mai coerent legate destinele popoarelor, ce ati-

ager le monde en quatre parties, dont l'Europe en fait une; du moins cette division ne paraît pas exacte, parce qu'on n'y sauroit renfermer les terres arctiques et les antartiques, qui, bien que moins connues que le reste, ne laissent pas d'exister et de mériter une place vuide sur les globes et sur les cartes Quoi qu'il en soit, l'Europe est toujours la plus petite du monde; mais comme le remarque l'auteur de *L'Esprit des loix*, elle est parvenue à un si haut degré de puissance, que l'histoire n'a rien à lui comparer là-dessus si l'on considère l'immensité des dépenses, la grandeur des engagements, le nombre des troupes et la continuité de leur entretien, même lorsqu'elles sont le plus inutiles et qu'on ne les a que pour l'ostentation. D'ailleurs il importe peu que l'Europe soit la plus petite des quatres parties du monde par l'étendue de son terrain, puisque, elle est la plus considérable de toutes par son commerce, par sa navigation, pa sa fertilité, par les lumières et l'industrie de ses peuples, par la connaissance des arts, des sciences, des métiers, et ce qui est le plus important, par le christianisme, dont la morale bienfaisante ne tend qu'au bonheur de la société. Nous devons à cette religion dans le gouvernement un certain droit politique et dans la guerre un certain droit des gens que la nature humaine ne sauroit assez reconnoître; en paroissant n'avoir d'objet que la felicité d'une autre vie, elle fait encore notre bonheur dans celle-ci".

„Ce este Europa? Răspunsul dat de *Enciclopedie* are cu atît mai multă autoritate cu cît e un plagiat. Le chevalier de Jaucourt a copiat articolul său din *Dicționarul* lui Bruizen de la Martinière (1740) ..." remarcă René Pomeau, *L'Europe des lumières*, p. 32.

tudine trebuie să aibă Țara Românească față de transformările prin care trece întregul continent. Raportul între tradiție și inovație e clar întrevăzut, și chestiunea nu este eschivată. Dar, asemenea celorlalți iluminiști animați de un spirit reformist, Grigore nu consideră că transformările rapide (la cele bruște nici nu se poate gîndi) sînt de vreo utilitate, și de aceea textul său aduce, în continuare, un elogiu rezistenței întemeiate pe ortodoxie (ca și Chesarie, el atribuie creştinarea poporului român unui împărat roman, Constantin cel Mare). Grigore reia ideea despre echilibru, măsură și dreaptă socoteală pe care o așezaseră la temelia întregii vieți culturale aceia care editaseră la începutul secolului *Floarea darurilor* și *Pildele filosofești*; scriitorul rîmnicean continuă să creadă în funcția de bastion al țărilor române, dar, cu deplină obiectivitate, deschide larg ferestrele ce fuseseră închise de vajnicele și îngustele spirite ale luptătorilor mai noi contra „papistașilor". Progresul european nu-i pare a fi produsul rațiunii ce trebuie condamnată de un cleric, ci fructificarea darului deținut de om din partea providenței. Regăsim aceeași „sinergie" ca și la Chesarie, dar aceasta se plasează într-un proces istoric ce nu mai parcurge „stepene" sau vîrste; periodizarea lui Grigore e mult mai simplă, și ea se apropie și mai mult de concepția luminată europeană: „veacurile trecute" au fost urmate de „veacurile mai dincoace"; poporul român împlinește un destin istoric atunci cînd ține seama de „prefacerile stărilor omenești" și de „datorința de supunere". Prin aceste două elemente, cărturarul rîmnicean încearcă să definească o condiție culturală întemeiată pe un contact viu (plin de satisfacții, dar supus și durității de care viața e capabilă) cu existența[60] și pe o bună cunoaștere a contextului

[60] „Şcoala vieţii" despre care vorbeşte cărturarul rîmnicean poate fi considerată ca o dominantă proprie întregului proces de dezvoltare culturală din zona sud-est europeană, unde vicisitudinile istorice au impus alte condiţii evoluţiei culturii decît în occidentul european. Lipsa unei activităţi tipografice diversificate, a saloanelor, a teatrelor, a instituţiilor care să permită ralierea spiritelor au făcut ca preocupările culturale să-şi caute alte forme de expresie decît cele adoptate în Occident. În asemenea condiţii, tradiţia orală a căpătat un rol mult sporit, iar operele laice s-au perpetuat pe firul unei tradiţii manuscrise,

istoric, deoarece, adaugă scriitorul, supunerea a asigurat supraviețuirea („și aceasta iaste o descoperire a dumnezeaștii purtări de grijă, pentru apărarea liniștirii lor și ocrotirea îngrădirii fieștecăruia"); supunerea față de Poartă, dar bine delimitată, continuă să fie unica soluție atîta timp cît nu apar condiții generale favorabile independenței. Grigore aduce în sprijinul argumentării sale acte istorice, letopisețe interne și scrieri istorice străine; grija sa de a expune un adevăr în mod documentat este evidentă. În această privință el urmează pe drumul deschis de Stolnicul Cantacuzino, a cărui operă a copiat-o. Însăși ideea sa de bază, formulată cu ajutorul acelei „pietre de care scrie Plinie", se regăsește și la Stolnic, care scria că „iară ceștea rumâni, oricum și

pe care numele autorului nu a apărut de la început sau s-a pierdut mai apoi. În același timp, trecerile rapide de la o stare la alta, asemenea cursului mării la Bizanț, cum spunea Chesarie, s-au impus ca o coordonată a întregei activități culturale ce a trebuit să se concentreze asupra unor mari probleme, lăsînd conturarea altora pe un al doilea plan (ceea ce nu înseamnă că scriitorii nu s-au gîndit la ele). Atunci cînd Miron Costin afirmă că vremurile nu favorizează scrierea de opusuri, el se referă tocmai la faptul că a fost silit să abandoneze alte probleme importante, pentru a nu trata decît pe cele esențiale. De aceea preocupările culturale au și rămas legate de chestiunile privind existența istorică a poporului, o mai amplă diversificare a valorilor culturale, bineînțeles axate tot pe problematica majoră, nefiind posibilă decît o dată cu afirmarea pe plan național și internațional a capacităților nealterate ale poporului român. În același timp, cultura n-a ajuns să se cantoneze în erudiție și, în acestă privință, istoricii autorizați ai Bizanțului regăsesc aci o trăsătură specifică „stilului de viață bizantin... De aceea lumea spirituală a antichității, în ansamblul ei, a rămas, ca tradiție de educație și formare, mult timp o forță nemijlocită ce a dat formă vieții, în loc să devină temă de erudiție, așa cum s-a întîmplat în cazul transplantărilor tîrzii ale acesteia în alte țări"; cf. Alfred Weber, *Kulturgeschichte als Kultursoziologie*, München, 1950, apud Herbert Hunger, *Byzanz im europäischen Geschichtsdenken des 20. Jahrhunderts*, *Jahrbuch des Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, Graz, XV, 1966, p. 55

Cu alte cuvinte, explicațiile lui Grigore Rîmniceanu se subsumează unei probleme ample și importante ce merită a fi reluată astăzi într-un spirit științific. Semnalăm că, în aceeași vreme, d'Hauterive constată că moldovenii sînt „interesați, prin poziția [geografică] și depedență, să trăiască cu simplitate", *timpul* însuși neoferind răgaz decît pentru activitățile strict necesare (*Mémoire sur l'état de la Moldavie en 1787*, Buc., 1902, p. 272).

cum pentr-atîtea călcări, zdrobiri și nespuse rele ce i-au trecut și i-au călcat, tot iată pînă astăzi, cum s-au zis, că tot încă de nu să află atîta fericiți și slobozi de tot, iar încă de și domnie, stăpîniri și limba aceea a romanilor, tot stă și să ține..." Dar ideea această majoră e mult amplificată față de predecesor, deoarece el pornește de la un alt stadiu cultural. Conservarea înțelepciunii „solomonice" nu înseamnă pentru el respingerea iluminismului european, ci impune mai ales o cristalizare a „conștiinței de sine": să știe adică românii că nu sînt inferiori altor popoare, ci, dimpotrivă, că sînt deținătorii unei înțelepciuni care nu poate *respinge* cuceririle rațiunii (întrucît el afirmă: „n-au atîta atîrnare și trebuință de înțelepția cea dinafară, de a împlini toate însușirile ce dau gheografii la Evropa"). Cu alte cuvinte, poporul român a creat o cultură ce se poate dezvolta independent („fără atîrnare"), și care poate asimila cuceririle civilizației contemporane pe măsura necesităților, destul de reduse atîta timp cît funcția principală a culturii era de a asigura o rezistență spirituală („n-au *atîta* trebuință"). Indiscutabil că Grigore se referă la un specific cultural pe care încearcă să-l definească în funcție de două mari coordonate: cultura română continuă cultura „romană" din Răsărit și evoluează pe un făgaș propriu, în cadrul contextului sud-est european. Întrucît are în vedere o evoluție, scriitorul nu respinge cu o suficiență ce ar fi fost absurdă progresele realizate de cultura europeană: „iubirea de înțelepciune" conviețuiește la el cu iubirea de „multă știință", și filosofia solomonică se completează cu noile cuceriri ale minții iscoditoare; mai mult, lauda „Ziditorului" sporește atunci cînd crește prosperitatea și buna stare economică („lesnirea folosurilor"). Aceste asimilări organice, întrevăzute de Grigore pentru momentul în care trăiește el, au capacitatea să asigure evoluția firească a culturii române, care, dezvoltîndu-se datorită geniului său propriu, a știut să preia, prin Bizanț, valorile antice, așa cum poate să preia, acum, valorile elaborate de iluminism.

Textul lui Grigore are o valoare deosebită tocmai pentru că ne dezvăluie frămîntarea unei epoci de tranziție. Autorul constată un avans cultural pe întregul continent și își dă seama că

în fața culturii din țara sa se pun noi probleme. Acest avans îl atrage în mod incontestabil ca patriot, dar îi impune și o anumită rezervă, deoarece ca scriitor cleric se lasă mai ușor influențat de bruiajul creat de campania sistematică de calomnii desfășurată la această dată (1798) în tot estul Europei, împotriva Revoluției franceze, fiică a iluminismului ateu[61]... În miezul concepției sale, însă, stăruie o certă aspirație spre *dezvoltarea* înțelepciunii tradiționale, în vederea „renașterii" poporului din care s-a ridicat și, de aceea, elogiul Europei luminate și analiza „specificului" românesc nu apar ca două capitole separate, ci într-o îmbinare ce tinde să precizeze rolul european jucat de cultura română în această parte a continentului. Supus la „primejdii nenumărate", poporul român a conservat și dezvoltat o cultură cu rădăcini milenare și cu o vitalitate demonstrată de forța acesteia de asimilare, deoarece cultura a fost o școală de care au profitat toți cei care au ajuns pe acest pămînt (spre ironica „mirare" a cărturarului) și care s-au făcut „o alcătuire cu rumânii". Dezvoltarea conceptului de civilizație, formulat de Dimitrie Cantemir, e certă în paginile acestui contemporan al luminilor.

Textul din 1798 nu trece la aprecieri mai generale, deoarece el nu se adresase cititorilor, ci unui mitropolit străin, Dositei Filitti, căruia rîmniceanul ținea să-i explice unde se află[62]. Răzbate, totuși, din aprecierile date unor inițiative ale lui Dositei, că Gri-

[61] În acest sens, v. studiul nostru *L'image de la France dans les pays roumains pendant les campagnes napoléoniennes et le Congrès de Vienne*, *Nouvelles études d'histoire*, Buc., 1965, p. 219—242. Trebuie remarcat, însă, că în timp ce cărturarul român refuză să accepte ceea ce ar fi putut aparține unei concepții atee, forul patriarhal din Constantinopol poartă o campanie sistematică împotriva „voltairianismului", în numele unei adevărate doctrine politice, întemeiată pe teza că însăși cucerirea Constantinopolului a fost îngăduită de Providență — pentru ca să fie apărată de pericolul ereziei latine credința ortodoxă — cf. Donald M. Nicol, *The Byzantine View of Western Europe*, *Greek — Roman and Byzantine Studies*, Durham, 1967, 4, p. 334. Revenim asupra acestei probleme în volumul nostru *Explorări*.

[62] Din ultimul paragraf al textului se deduce că Grigore intenționa să scrie, probabil, biografia lui Dositei Filitti, care a întreprins o serie de acțiuni utile atît pe plan social, cît și cultural. Astfel, el a stăvilit unele abuzuri cu veniturile mănăstirilor închinate, stabilind să se dea la locurile sfinte numai atît cît

gore lega, în același timp, conceptul de patrie de poporul român, în ansamblu; aluziile la recunoștința celor mulți, laudele adresate pentru lucrările de utilitate publică ne duc spre acest sens, care poate fi clarificat prin referirea la prefața la *Logică*, scrisă în același spirit, „căci în cîtă vreme neamurile Evropii nu băga în seamă limba sa ceea ce se vorbea, erau muzele închise în mănăstiri și în palaturi, numai la aceia cari avea vreme și mijloace ca prin limba latinească să le cîștige. Iar după ce au cunoscut paguba care urma la obște din pricina aceasta, au început fieștecare neam a-și împodobi limba sa cea vorbitoare și a se apropia de filosofie. Deci dintru această urmare s-au făcut acum acolo științele de obște și se fălesc prin tîrguri, prin prăvălii, printre meșteri, prin tabere și prin toate breslele." Accepțiunea tot mai largă acordată ideii de participare la cultura contemporană se impune ca o trăsătură evidentă a operei cărturarilor rîmniceni, care, pe de altă parte, nu au putut împinge mai departe investigațiile lor privind specificul român și valoarea actului uman pe plan istoric atîta timp cît situația politică europeană și, în primul rînd, dezvoltarea economică și socială a țărilor române nu au trecut prin transformări adînci, care să ofere cărturarilor perspective mai concrete.

Dar scrierile celor doi cărturari rîmniceni consemnează formularea valorilor iluministe în cultura română și sub raportul stilului, fraza apropiindu-se de stilul colocvial modern; efort cu atît mai remarcabil cu cît evoluția se petrece în cadrul însuși al unei instituții tradiționaliste, care, în special sub influența grecească, cultiva de predilecție retorica tîrzie bizantină, grupînd măiestrit clișee șterse și descriind cu migală din cuvinte arabescuri obositoare. Aluzia la Plinius și la legenda tînărului din Ahaia sînt în spiritul cărților de desfătare brîncovenească ce au salvat

este scris în actele de danie; s-a împotrivit la birul pe văcărit pus de Constantin Hangherli (1797—1799), „care în Divan amenință pe Dositei că îi dă în cap cu topuzul, Dositei răspunse că îi dă în cap cu cîrja și puse să tragă clopotele mitropoliei"; a reformat cîteva școli și a sprijinit tinerii dornici de învățătură, ca Macarie muzicologul sau Eufrosin Poteca; cf. Gh. Moisescu ș.a., *Istoria bisericii române*, II, Buc., 1958, p. 244—249.

în acest secol literatura română de retorismul sec, asemuit în *Pildele filosofești* cu o nesfîrșită noapte de iarnă. Fraza vibrează, urmărind cu fidelitate patosul scriitorului ce-și apără poporul, îl îndeamnă să renască și să se lumineze, după cum exprimă cu măiestrie „aligoriile" acestuia sau meandrele pe care scriitorul trebuie să le facă pentru ca aluziile să fie înțelese și de alții decît cei care le citeau primii. Cu asemenea măiestrie textele au străbătut epoca de vicisitudini istorice în care au avut loc aceste transformări în mentalitate, pînă în epoca modernă, cînd ele au fost reluate și apreciate. Odobescu, de exemplu, regăsindu-l pe Grigore Rîmniceanul în cercul Văcăreștilor, de care a fost intim legat, îl considera drept „unul din cei mai învățați și demni de laudă călugări"[63]. Supletea frazei, încărcată de idei înnoitoare și de sentimente puternice, gata să izbucnească în perioade ample, mobilizatoare, are un echivalent, bineînțeles mai timid, dar semnificativ, în versul scris sub stema țării (primele poezii tipărite, încă din secolul anterior). În timp ce traducerea *Mineelor* scoate la lumină poezia imnografică bizantină, cu un bogat registru de imagini, strofele ce însoțesc stema ies din cadrul tradițional și se adaptează textului prefeței; în acest fel apar versurile pe un fond de idei dat, care prevestesc poezia patriotică, într-o epocă în care sînt compuse, și se difuzează intens „cronicile rimate" pe tema unor dramatice întîmplări naționale, cum au fost uciderea lui Constantin Brîncoveanu sau decapitarea boierilor moldoveni Bogdan și Cuza. Aceste stihuri vin să îmbogățească poezia epocii, care ia un mare avînt datorită Văcăreștilor. În acest sens e grăitoare comparația dintre versurile publicate în primul volum al *Mineelor*, reproduse din *Octoihul* tipărit la Rîmnic în 1750:

> În Saretha și Carmil, munte cu pustie,
> Cu trude nemernicind prorocul Ilie,
> Corbul îi aducea lui hrana cea trupească
> Iar acum noao, hrana cea sufletească...

și poezia inspirată, apărută în volumul pe luna martie, în care și-a făcut apariția dialogul, aluziile mitologice s-au înmulțit, iar

[63] Al. Odobescu, *Poeții Văcărești* I, Buc., 1887, p. 291.

versul se împletește în jurul temei majore abordate de Chesarie, sugerînd, prin „aligorie", că o eră nouă începe, după terminarea „potopului", a veacului de suferințe acoperit „cu nori de lacrimi":

Corbule, în gură arma domnilor ţiind,
Pentru ce ai zburat în Valahia viind,
Despre amîndoao părţile pre Apollon avînd
Şi pre geniile nopţii frumos luminînd?
Noe pre pămînt m-au trimis din casa cea întunecoasă
De va fi încetat potopul cei din chivot să iasă...

În centrul de la Rîmnic își desfășoară activitatea și alți numeroși cărturari, parțial cunoscuți sau încă ignorați. Afară de Rafail, care lucrează la *Mineele* lui Chesarie, copiază traducerile lui Mihalcea Litterati și *O mie și una de nopți*[64], adunînd cărți pentru sine [65] și răspîndind manuscrise întocmite pentru alții (transcriind, după o evaluare, 2935 de file[66]), ar trebui reținut Chiriac Rîmniceanu, care, de asemenea, copiază cărți și manuscrise, dovedind totodată o mare atenție pentru vestigiile trecutului (pe care le-a ocrotit la Căluiu), ca și pentru evenimentele contemporane (consemnînd amintirile sale despre evenimentele de la 1821); acesta adună scrieri de la Athos, devine profesor la o școală pentru „țercofnici" și îmbină, ca și ceilalți rîmniceni, cărturăria cu dragostea

[64] Dan Smîntînescu, *Rafail Monahul, Mitropolia Olteniei*, 1958, 1—2, p. 65—71.

[65] O serie de manuscrise le obţine de la Grigore Rîmniceanu. V. şi I. Ionaşcu, *Contribuţii la istoricul Mănăstirii Hurez*, Craiova, 1935, p. 18—22.

[66] Manuscrisele au putut fi scrise şi pentru şcoala de la Mănăstirea Hurez, V. Gh. Pîrnuţă, *Contribuţii la cunoașterea începuturilor învăţămîntului sătesc din Ţara Românească (secolele XVII-XIX)*, în volumul *Din istoria pedagogiei românești*, p. 97. Descrieri de manuscrise copiate de el la G. Ştrempel, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, p. 196—202, care, dintr-o confuzie, îl împarte pe vrednicul călugăr în două: unul în Ţara Românească, altul în Moldova, deşi corectorul de la Rîmnic a stat o vreme la Secu. De reţinut iertarea pe care și-o cere la sfîrşitul *Ms. 2353, Istoria Rusiei și Viaţa lui Petru cel Mare*: „că nici din *Scriptură* învăţat nu sînt — că altă dăscălie n-am învăţat fără numai *Psaltirea* rumâneşte — nici la cărţi istoriceşti sau de alt feliu n-am cetit, ca să-mi fie mintea mai deschisă, ca să poci îndrepta greşalele altora".

de patrie[67]. Grija pentru documentul istoric îl caracterizează și pe Dionisie Eclesiarhul, pornit din același centru, autor al *Hronografului Țării Românești*, cu vădite însușiri literare, dar și al unor condici masive de documente[68]. Colaboratorul lui Filaret, Iosif, viitorul episcop de Argeș, se remarcă atît prin spiritul filologic cu care lucrează editarea de texte, cît și prin legăturile strînse cu neostenitul iluminist transilvănean, I. Piuariu-Molnar. În scurta istorie a literaturii române pe care o întocmește dr. Vasile Popp, în prefața la *Psaltirea* lui Ioan Prale (1827), e trecut, pe drept cuvînt, în șirul rîmnicenilor și Ilarion, episcopul de Argeș, care s-a impus mai puțin pe plan cultural, dar a împlinit cu fapta ideile acelora, luînd parte la mișcarea revoluționară a lui Tudor Vladimirescu. Un loc deosebit îl ocupă în acest șir Naum Rîmniceanu, care, cu o bogată activitate, se dovedește a fi un continuator al ideilor formulate la Rîmnic; el aduce noi argumente în sprijinul tezei supraviețuirii dacilor, adîncește problematica socială, înfierînd abuzurile clasei suprapuse, și se afirmă ca unul dintre cei mai avansați exponenți ai conștiinței naționale de la începutul secolului XIX, alături de Zilot Românul (care trebuie căutat tot în acest grup). Figură interesantă și pentru că îmbină tradiția rîmniceană cu ideile lui Petru Maior, pe care-l „citise cu sete"[69], Naum exprimă necesitatea „sincronizării" cu mișcarea culturală europeană, ce se deducea, de altfel, din textul lui Grigore Rîmniceanu. Ca și Dinicu Golescu, el se orientează spre sursele luminilor, apreciind că „Europa asemenea covîrșește și cu mulțimea nenumărată a oamenilor întru care totdeauna au strălucit darurile firești și la bunele obiceiuri, și la știința învățăturilor, și la iscu-

[67] Date despre acesta la C. Erbiceanu, care i-a editat și amintirile despre evenimentele de la 1821, în *Biserica ortodoxă română*, XII-XIII. Activitatea lui multilaterală urmează a fi reconstituită.

[68] Ca toți rîmnicenii, el copiază documente, întocmește condici, scrie pomelnice, activitate ce reflectă o parte din preocupările istorice întreținute în acest centru. Date și indicații bibliografice despre Dionisie Eclesiarhul la Al. Piru, *Literatura română premodernă*, p. 167—179.

[69] C. Erbiceanu, *Viața și activitatea lui Naum...*, p. 16. *Cronica inedită de la Blaj* a acestuia a fost editată de Șt. Bezdechi la Sibiu, în 1944.

sința armelor, și la tot lucrul cel mai de folos în viața oamenilor"[70]..

S-ar putea urmări o evoluție a conceptelor vehiculate de rîmniceni, pe care îi raliază nota comună, ce e, de fapt, proprie întregii mișcări iluministe române: preocuparea pentru destinele culturii române, frămîntarea unor cărturari „iubitori de om și folositori de obște", după expresia lui Dinicu Golescu. Centrul de la Rîmnic se impune, totuși, atenției prin cîteva trăsături proprii, dintre care se distinge marea capacitate de radiație a cărții tipărite aici, ce a răspîndit problematica nouă înscrisă în originalele prefețe. Activitatea tipografică și atmosfera culturală atrag oameni din popor, care, îmbrăcați în straie de călugăr, încearcă să rezolve chestiuni de un interes general. Comparată cu mișcarea moldoveană, activitatea de la Rîmnic poate fi asemănată celei desfășurate la Neamț, unde limba română e cultivată cu aceeași vigoare, dar într-un cadru mult mai tradițional; asemănată cu cea desfășurată de cărturarii de la Iași, opera rîmnicenilor e mai strîns legată de mentalitatea populară și datorită faptului că cei care scriu textele aparțin acestui mediu, în timp ce iluminismul moldovean are caracteristici nobiliare, ce-l apropie de cel apărut în Polonia sau Ungaria. Atît în acest centru muntean, cît și în Moldova și Transilvania, luminarea înseamnă mai puțin o negare a conceptelor tradiționale și mai mult o dezvoltare și adaptare a lor la cerințele vieții politice și sociale din secolul XVIII. Rîmnicenii, ca și ceilalți cărturari iluminiști români, evocă epoca de glorie și analizează contextul istoric contemporan, discutînd probleme de vie actualitate și formulînd soluții; aceste soluții nu sînt categorice, iar problemele nu sînt disecate *in abstracto*, deoarece aspirația spre libertate se însoțește cu o atenție încordată asupra evenimentelor europene ce ar putea la un moment dat să indice o poartă de ieșire. De aceea discuția e de natura meditației, prefigurînd eseul, iar formulele preconizate rămîn deschise unor corectări și ameliorări. În același sens,

[70] Text reprodus în documentata prezentare a lui Adrian Marino, *Iluminiștii români și „afacerile Europei"*, *Lumea*, 1964, 39, p. 24—25.

conceptele vehiculate de transilvăneni au o notă similară. În schimb, „deschiderea" iluminismului moldovean se manifestă, mai ales, printr-o mai mare disponibilitate, cărturarii dovedindu-se atrași nu numai de chestiunile politice, dar cu precădere (față de rîmnicenii care nu le-au ignorat[71]) de problemele sociale și de cele strîns legate de raporturile omului cu lumea înconjurătoare, apropiindu-se parcă mai mult de domeniul propriu literaturii, după cum ne indică operele care atrag pe toți cei grupați în jurul lui Leon Gheuca, corespondentul lui Chesarie.

O altă operă „reprezentativă" vine să ateste evoluția gustului literar din acest răstimp în Principate, procurîndu-ne în același timp și o dată, aceea a primului contact dintre literatura noastră și cea engleză: traducerea celebrului *Essay on Man* al lui Alexander Pope de către una dintre cele mai interesante figuri ale sfîrșitului de secol, Ioan Cantacuzino (care este, în același timp, și primul traducător al lui Rousseau la noi)[72]. Desigur că

[71] La acest capitol al activității rîmnicene merită atenție și traducerea lui Grigore, menționată mai sus: Teofil al Campaniei, *Cămara dreptei credințe*, în care figurează cîteva capitole privitoare la „politică", la raporturile dintre membrii „obștei". În cap. 104 (Bibl. Acad., *Ms. rom. 3400*, f. 270 v. seq.), „pentru politicoșii cei adevărați", se recomandă studiul operelor clasice ale lui Isocrate sau Cicero, dar și subsumarea intereselor particulare celor generale sau instaurarea unei riguroase dreptăți prin aluzii contemporane; „legea iaste sufletul obștiii", se afirmă, în concluzie. În cap. 105 (reprodus de C. Erbiceanu în *Biserica ortodoxă română*, 26 (1902—1903), p. 179—187) sînt criticați „mincinoșii politicoși oameni": „Cînd vei vedea la un oraș că nu au rușine și unire, ci fieștecarele se sîrguiește numai pentru folosul său și nu grijaște pentru folosul celorlalți, atunci nu numai cele bisericești și politicești pravile strică, ci și toate vor ajunge la sfîrșit stricăcios". Mai aproape de *Itica ieropolitica* tradusă de Vartolomei Măzăreanu, această scriere nu atinge nivelul antologiei originale a lui Leon Gheuca, așa cum frumusețea muzicii (evocată în „prea frumoasa prefață" a lui Grigore la *Catavasier* și apreciată ca atare de N. Iorga, care a reprodus-o în *Revista istorică*, 9, 1925, p. 216—219) apare ca o palidă imagine pe lîngă fragmentele ample ce intră în circuitul romănesc datorită cărturarilor moldoveni.

[72] V. studiul amplu și competent semnat de G. Ivănescu și N.A. Ursu, în *Studii și cercetări științifice — Filologie*, Iași, 1959, p. 135—140. Traducerea comediei *Narcisse* a fost semnalată de Al. Ciorănescu, *O veche traducere din J. J. Rousseau*, *Revista Fundațiilor*, 1937, 6, p. 659—665, care nu a identificat pe autorul versiunii. Am reluat problema, cu noi date, în studiul *Ecouri rousseauiste*

Ioan Cantacuzino nu aparține „Școlii de la Rîmnic", și înglobarea lui în acest capitol poate părea puțin forțată. Dar boierul muntean s-a dovedit la fel de interesat de chestiunea renașterii naționale ca și Chesarie, după cum a fost sensibil, ca și Grigore Rîmniceanu, la mișcarea de idei de pe continent. În același timp, opera lui poate fi legată și de mișcarea cultural-politică din Moldova, ce se resimte, în aceste decenii, de influența polonă și de aceea a saloanelor rusești. Patriot ca rîmnicenii, unind acțiunea politică cu meditația pe tema destinului uman, Ioan Cantacuzino se încadrează și în mișcarea moldovenească, sensibilă la transformarea gustului literar din Europa. Traducerea lui s-a bucurat indirect de difuzare, deoarece a stat la baza satirei *Omul*, inclusă în volumul de *Poezi noo* ale acestui prim poet român cu un volum tipărit. Cam în aceiași ani, Constantin Conachi acordă, la rîndul lui, atenție satirei engleze, apelînd la o altă versiune franceză, aceea a lui Du Resnel[73], dar transpunerea lui rămîne în manuscris. Fie că o considerăm contemporană celorlalte traduceri din Rousseau, Florian și Montesquieu, adică din 1796, fie că este chiar din 1807, așa cum stă scris pe *Ms. rom. 6002* din Biblioteca Academiei, traducerea lui Cantacuzino redă pentru prima oară, integral, o operă literară engleză în limba română; intră astfel în circuitul culturii noastre o capodoperă a iluminismului european, versul lui Pope difuzînd cu generozitate principiile lui Leibniz și Locke[74]. Interesante sînt soluțiile traducătorului român care găsește cu mai multă ușurință ca Gheuca echivalentele românești, după cum e de reținut și un anume spirit de independență,

în cultura română, *Viața românească*, 1962, 7, p. 79—85; 1964, 3, p. 179—183, și în studiul pe care l-am inclus în volumul *Explorări*.

Nicolae Bălcescu a schițat un admirabil portret al „spătariului Ioan Cantacuzino" în *Magazin istoric pentru Dacia*, 1845, ce debutează cu fraza: „Niciodată oamenii n-au lipsit evenimentelor, a zis famosul Monteschiu" (v. *Opere alese*, Buc., Edit. pt. lit., II, 1960, p. 91). Vezi și articolul lui Al. Alexianu din *Glasul bisericii*, 1967, 5—6.

[73] Dumitru Popovici, *Pope și Conachi*, *Studii literare*, Sibiu, 1942, p. 224—228.

[74] V. H.V.D. Dyson and John Butt, *Augustans and Romantics, 1689—1830*, London, 1950, p. 57; Bonamy Dobrée, *English Literature in the Early Eighteenth Century, 1700—1740*, Oxford, 1959, p. 539—540.

care nu-l face să traducă cuvînt cu cuvînt textul francez al lui Silhouette[75]. Am reprodus și versiunea engleză pentru a pune în lumină faptul că traducerea română capătă un stil foarte prozaic mai ales datorită frazei lui Silhouette, aproape opac la poezie și de multe ori confuz. Poemul lui Pope e transpus în aceste condiții ca o operă eminamente didactică în circuitul românesc, dar scriitorul român se dovedește deplin înzestrat să treacă dincolo de baricada ridicată de intermediar, întrucît din poezia travestită în proză știe să creeze o nouă poezie, originală. Am fi înclinați să afirmăm că acest „caz" demonstrează încetățenirea valorilor beletristice în cultura română și că el marchează o evoluție unitară a culturii române prin însăși persoana acestui muntean, care e legat de mișcarea culturală din Moldova; cu un orizont de care nu sînt străini nici Ienăchiță și Alecu Văcărescu, exilatul muntean abordează opere ce fac în acest răstimp obiectul explorărilor cărturarilor moldoveni.

[75] Silhouette, care a devenit ulterior celebru ca om de finanțe, a publicat traducerea sa în proză după trei ani de la apariția poemului lui Pope în patru tiraje, urmate de alte trei în 1737 și de încă unul în 1738; cf. E. Audra, *L'influence française dans l'oeuvre de Pope*, Paris, 1931, p. 87—88. Am utilizat în anexă unul din primele tiraje, din 1736.

МИНЕЮЛ
ЛУНИИ ЛУИ ОКТОВРИЕ
Ꙟ каре с'ау тупърит акума ꙟтѫю ру
мѫнеще ꙟтру ꙟтѫѧ домние а пре
ꙟнълцатулуи домн
Iѡ Алеѯандру Iѡан Ѵѱи
лант воевод
Ку благословениѧ ши тоатъ киел
туяла Пре Сфинцитулуи Митропо
литъ ал Оуггровлахиеи
Кѵр Грнгорие.
Прин исжрдиѧ Сфинцииселе кънтеиниеи
де Дамнезеу Кѵр Кесарие епис
копул Рм: ꙟ сфинта епископие Рм:
ꙟ анул дела Хс: ,аѱѻѕ:
С'ау тупърит де Кутерникул ꙟтре
Преѡцин Попа Костандин Михаило
Попо вичи Тупографул Рм.

TEXTE

CHESARIE: PREFAȚA LA MINEIUL PE OCTOMBRIE, 1776*

Tuturor celor ce cu cinste duhovnicească şi cu cinste politicească se despărţesc, a cei dintîi şi a cei dupre urmă şădére, îmbrăţişare cu căzută cinste făcîndu-vă, ceiŭ de la cel Ceresc dătătoriu tot darul cel bun.

Cînd au început credința a se naște și a créște, cei ce se hrănea cu învățăturile ei întîi să socotea ca niște prunci. Pentru acéea și Sfinții Apostoli îi hrănea cu lapte, adecă cu învățături lesne pricepătoare, cu rugăciuni uşoare şi neostenitoare. Că din Faptele Apostolilor vedem că alte slujbe atuncea nu se făcea, fără numai ridicarea pîinii, rugăciuni pre scurt alcătuite cu dovediri din psalmi și învățături pentru credință, iarăși din izvorul psalmilor și al prorocilor. Iară după ce au crescut întru credință noroadele și au ajuns în vîrstă de bărbat, atuncea diadohii apostolilor, păstorii cei duhovnicești, arhiereii cei din toate locurile, au început a înălța graiurile învățăturii, a așăza slujbe în besérică la vrémea sa și a înmulți rugăciunile pentru podoaba beséricii și mîntuirea credincioşilor. Acéste slujbe, acéste rugăciuni, alcătuite fiind de luminătorii cei dintîi ai beséricii, în limba lor cea grecească, mai pre urmă s-au tălmăcit şi în limba cea slovenească, de cei ce au fost dupre vremi, şi pre alocuri luminători în Slovania. Aşijderea şi luminătorii cei de al treilea ai besérícii rumâneşti, fiind cu totul înstreinați de asemănarea limbii cei greceşti, și mai aproape de limba cea slovenească, întru aceea își făcea slujbele lor. Care

* Prefeţele lui Chesarie au fost reproduse în *Bibliografia românească veche* de Ioan Bianu şi Nerva Hodoş, tomul II, Buc., 1910. Am indicat între paranteze drepte paginile respective din *Minee*, care nu sînt numerotate.

slujbe dupre vréme rămîind cu totul neînțelese la ascultători, din păstorii beséricii rumânești, cei ce au fost adăpați sau de limba slovenească, sau de cea grecească, s-au sîrguit în tot felul de au dat în limba rumânească, pre cum se văd cîteva slujbe ale besé-
[2] ricii. Între cele/lalte cărți de slujbă se văd trebuincioase și slujbele sfinților céle ce sînt în céle 12 *Minée*, pre carii sfinți, tot deopotrivă crezîndu-i și cinstindu-i grecii, slovanii și rumânii, nu deopotrivă îi lăuda rumânii întru slujbele lor, ci cu o slujbă de obște a unui mucenic lăuda o sută de mucenici, cari toți aceștia avînd un nume de mucenic, au fapte deosebite ale muceniciei, la care fapte au asémene și laude potrivite, precum se văd întru acéste 12 *Minée*. Acéstea socotind păstorul al Ungrovlahiei, carele veacul de acum și-l socotéște luiși cinste, și patria sa se făléște întru sine ca întu o podoabă, preasfinția-sa, părintele mitropolitul, kyriu kyr Grigorie, carele neamul trăgîndu-și din Țara Rumânească, și fiind întru sațiu adăpat de limba cea grecească ce au izvorît toate slujbele, încît după învățătura limbii să se poată socoti asémene cu cei dintîi păstori ai besericii grecești, și văzînd pre patrioții săi lipsiți de slujbele sfinților celor din toate zilele, n-au putut suferi această lipsire de folos, ci vrînd ca beserica rumânească să o împodobească, și pre fiii săi cei duhovnicești cu rugăciunile sfinților celor din toate zilele mai tare să-i îngrădească, n-au socotit nici osteneală la tălmăcire, nici cheltuială la tipărire; ci la tălmăcire cînd se putea ușura de grijile duhovnicești, însuși silindu-se, și printr-ai săi ucenici dupre datorie ajutîndu-se; iară la cheltuială însuși singur încărcîndu-se. Fost-au rugat de noi amîndoi episcopii cei supuși sfinției-sale, ca să ne îngreuieze și pre noi, ca în tipografiile episcopiei noastre să mișcăm măcar dégetele la greutatea cu care se încărcase céle îngreuiate de vîrstă și de osteneli duhovnicești umerile sfinției-sale. Și cu rugăciuni plecînd cea fierbinte rîvna sa, s-au dat la episcopia Rîmnicului a se tipări luna lui octovrie și céle ce urmează după aceasta, alte doao luni. Deci eu cu toată silința îmbrățișînd tréaba, am dat în tipariu, întîi luna lui octovrie, am făcut ca să se înțeleagă tuturor slujbele sfinților ce se laudă întru această lună. Am protimisit această lună
[3] în tipariu, fiindcă întru această lună au lu/at încépere rînduialele

țării, céle ce prin pace s-au așezat. A sfinților dintru această lună rugăciuni au mișcat inima împărăției asupra cérerii țării ce întru această lună au făcut; rugăciunile acestor sfinți au făcut ochiul blînd al împărăției asupra ticăloasei patriii, a căreia au binevoit a-i întări céle vechi privileghiuri și obicéiuri. Toți dar cîți aveți evlavie cătră sfinții legii noastre, toți cîți aveți credință la rugăciunile lor, toți cîți aveți nădéjde la mijlocirile lor céle cătră Dumnezeu, îndeletniciți-vă a ceti slujbele sfinților, ce se cuprind întru acest *Minei* și în céle următoare, pre amăruntul cetiți viețile lor, și cetiți și laudele ce s-au alcătuit întru acéle vieți; vedeți înțelepciunea a dascălilor ce au alcătuit acéste laude; băgați seamă la noimele ce se cuprind în slujbe; socotiți și vremile la care sînt orînduite slujbele. Noimele toate se zidesc și se alcătuiesc din materia vieții, iară vecernia și utrenia arată prin aligorie că sfinții întru această lume ca întru o seară sfîrșindu-se, să vor scula la utrenia învierii cei de obște. Deci după mărimea harului, după măsura folosului care cîștigați din slujbele sfinților, asémenea ridicați glasuri de mulțămire pentru osîrdia preasfințitului al nostru păstoriu, carele ne-au pus înainte această masă duhovnicească, și pre mine mă cunoașteți pururea: că mai mult cinstesc folosul de obște decît răsuflarea ce-mi ține viața, a căreia toate puterile duhovnicești și trupești sînt întinse în armonie ca niște coarde, că oricînd le va mișca dégetele obștiii sînt gata a face glasul ce iaste plăcut la dragostea tuturor.

CHESARIE: PREFAȚA LA MINEIUL PE NOIEMBRIE, 1778

La toată persona ce se va îndeletnici a ceti, dînd cea întru Hs. îmbrățișare, rog pe același dătătoriu de haruri a-i dărui toată fericirea.

Trei epohas adecă veacuri însemnate au avut Țara Rumânească: un veac au fost întru carele s-au luptat cu războaie; altul întru carele s-au început zidirea mănăstirilor celor domnești; altul întru carele s-au început tălmăcirea cărților dupre slovenie pre limba

rumânească. Țara Rumânească cînd avea războaie se numea Dachia, și lăcuitorii ei, dachi și gheti, cari au avut războaie cu împărații rîmleni; însă de la Avgust Chesar, prelungindu-se războaiele pînă la Traian și Sevir, fiind Dicheval pre acéle vremi voievod dachilor, după cum Dion și Zonara cei ce istoresc de Traian anume arată pre Dicheval cum că au avut război cu Dometian și cu Traian împăratul. Iară zidirea mănăstirilor s-au început de la Radul-voievod ce-i zic Negrul, întîiul domn al țării, carele au zidit mănăstirea din Cîmpul-Lung și besérica din Tîrgul Argeșului, unde se află sfintele moaște ale muceniții Filothia. Iară tălmăcirea s-au început în zilele lui Mathei-voievod Basarab, și s-au adăogit în zilele lui Șărban-voievod Basarab. Iar la cea desăvîrșită podoabă au venit în zilele lui Constandin-voievod Basarab Brîncoveanul, prin osîrdia lui kyr Damaschin episcopul de Rîmnic. Din veacul războiului avem înștiințări: ne-au rămas sémne pline de întristăciune, că Dicheval s-au săvîrșit în robie în Beligrad; iară a lui Traian și Sevir pomeniré se săvîrșește cu picioarele podului de piatră și cu sfărîmarea turnului care pînă acum stau în marginile Dunării lîngă orașul Cerneți. Iară din zidirea mănăstirilor se slăvéște Dumnezeu cu bună orînduială; se poménește numele și se laudă rîvna ctitorilor domni; își găsesc răpaos într-însele cei ce fug din politie, precum și mulți din politie ajung din ajutoriul lor. Toate acéste folosuri se soco-
[2] tesc mici/și vremélnici, cînd se potrivesc cu folosul tălmăcirii cărților. Slavosloviile céle către Dumnezeu nu se fac numai cu gura, ci aduc și rod minții cei pricepătoare, precum Apostolul zice: numele nu rămîne închis numai în zidurile mănăstirilor, ci fiind scrise la începutul cărților, precum al lui Mathei-voievod în *Pravilă* și în alte cărți, al lui Șărban-voievod în *Biblie*, al lui Costandin-voievod în alte multe cărți, ca cu niște aripi aleargă pre la marginile pămîntului; se cunosc după moarte de cei ce nu-i știa în viață. Și această slavă nu se supune vremii, precum zidurile mănăstirești stricăciunii, ci aduce vréme și stă împreună cu curgerea soarelui, înnoindu-se cu tipariul, carele stricăcios fiind din fire și după alcătuire, dă nestricăciune la lucrurile lumii céle stricăcioase. Fără nici o sfială poci numi epohi al patrulea,

adecă veac însemnat, veacul de acum al Țării Rumânești, care l-au făcut însemnat și în vremile céle viitoare pomenit domnia prealuminatului nostru domn Alexandru Ypsilant-voievod, căci numai în zilele măriei-sale s-au învrednicit țara a cîștiga în scris de la prea putérnica împărăție așezăminturi pentru a sa oblăduire. Pentru carele precum a se așăza s-au străduit măria-sa, asémenea a se urma cu folos de obște pururea au priveghiat înțelepciunea sa. Acéiași înțelepciune au întocmit orînduială mănăstirilor, urmînd canoanelor vieții călugărești. Au ridicat dăjdile preoților după porunca Domnului, ce iaste scrisă la cartea Leviților. Și pentru ca să împlinească cuvîntul psalmistului: „pre sărac și pre văduvă va ajuta", dînd pildă cu a sa bogată dare, au pus în mijloc cutie, la carea, din picăturile prisosului dînd fieștecarele, se adaoge cît un izvor curgătoriu de haruri și răcoritoriu de cei însetați din lipsă. Iară cea mai vrednică de pomenire faptă socotesc a fi aceasta, că starea dăjdilor, ce era înființată întru nestatornicie, măria-sa, după ce cu sfat de obște au așăzat sumă, au potrivit vréme, o iotă sau o cirtă n-au mai strămutat, și aceasta în vremi nestatornice. Însă acéstea de obște. Iară deosebit veacul domniei-sale l-au însemnat Craiova, carea ca una ce e întîia lăcuită decît toate părțile Țării Rumânești, măcar că un veac au petrecut supt putérea lui Dicheval cea războinică, măcar că s-au odihnit într-un veac de ani 60 supt oblăduirea Basarabilor banoveți, ce au fost așăzați de rîmleni să oblăduiască cu titlu de bănie, pînă cînd s-au supus celui întîi domn Radul-voievod, ce se zice Negru, măcar că s-au înmulțit supt cea după
3] vremi stăpînirea vecinii/ Austriei, însă nu pomenéște ca cel de acum veac, încungiurat cu liniște și pace, mai mult decît în locurile céle ce se liniștesc prin cetăți și cu războaie.

Lăcuitorii Craiovei, cei ce nu putea să-și stăpînească viețile acum și la prisosul lor nu se supără de stăpînitori. Boierimea ce se uita pentru depărtare, se cercetează nevăzîndu-se și se mi luiaște nearătîndu-se. Deci eu întru acest veac cu liniște petrecînd, fiind îndemnat de preasfinția-sa, părintele mitropolitul țării, rîvnitoriul patriei și eparhiei, maicii sale cei trupești, și fiicii duhovnicești, adaog tălmăcirea și tipărirea a lunii lui noiem-

vrie. Toți sfinții, cari vă prăznuiți pe fieștecare zi, voi în viață prin faptă, iar după moarte prin laudele faptelor îndemnați pre toți spre urmarea voastră, căutați la atîta norod rumânesc, cari vă știu numele, vă cred sfințenia, dar din neștiința limbii și din nepricépere nu se îndulcesc de buna alcătuire a laudelor voastre, după măsura darului ce ați aflat înaintea Domnului, rugați-vă pentru paza liniștii veacului de acum, ca să poată fieștecarele a sluji pentru slava voastră, descoperind acoperemîntul neînțelégerii prin tălmăcire și puind lumina laudelor voastre înaintea oamenilor ca pre un sféșnic prin tipărire, ca să vază toți faptele voastre prin laude și să slăvească cu cîntări pre Părintele ceresc.

CHESARIE: PREFAȚA LA MINEIUL PE DECEMBRIE, 1779

> La toată persona ce se va îndeletnici a ceti, dînd cea întru Hs. îmbrățișare, rog pe acelaș dătătoriu de haruri a-i dărui toată fericirea.

Primiți dată în lumină tălmăcirii și a tipăririi și luna lui dechemvrie, caré va să zică a zécea. Numărul al zécelea iaste cinstit și săvîrșitoriu tuturor numerilor, căci după ce ajungi la numărul al zécelea, iarăși începi de la unul. Întîi ovréii și rîmlenii pînă la Numan al doilea împărat al Romei avea anul de luni zéce, și începînd de la martie, cînd au zidit Dumnezeu lumea, sfîrșea anul la luna lui dechemvrie. Întru această lună ochiul ceriului, soarele cel văzut, alergînd cu iuțime nespusă, ajunge asupra zodiei ce să numește Corn de capră. Asémenea și soarele dreptății Hs. născîndu-se după trup întru acestă lună, s-au culcat între doao vite fără nici o podoabă. Luna aceasta, întru carea s-au întîmplat Naşterea, au fost în veacul cel de al șaptelea al lumii, leat 5500 de la zidirea sa. Acest veac iaste al creștinilor și va ținea pînă la sfîrșitul lumii. Această lună au fost la treizeci și noao de ani, anul cel dupre urmă al împărăției lui Irod, și

la al patruzecilea an al împărăției lui Avgust Chesariul. Întîi istoricii număra anii de la zidirea lumii, sau de la Avraam, sau de la Olimbiiadele elinilor. Alții de la războiul ce au avut Alexandru împotriva perșilor, alții de la Dioclitian împăratul, numind acel veac, veac mucenicesc, pentru războiul ce au făcut acel tiran asupra mucenicilor. Iară din zilele lui Iustinian împărat au început să se numere de la nașterea lui Hs., ce se prăznuiește întru acestă lună. Iară obiceiul ce numără anii de la ianuarie s-au așăzat, fiindcă ianuarie iaste și încéperea anului după
[2] obiceiul rîmlenilor,/ ce vom arăta la luna cea viitoare. Și se arată în *Istorie* că obicéiul de a se număra anii de la nașterea lui Hs. întîi povățuitoriu s-au arătat Dionisie cel Mic. Acesta, tătar fiind după neam, monah după cin, numărătoriu de ani după învățătură, în loc de a se număra anii de la Dioclitian, au așăzat în besérică anii cei de la întruparea Domnului. Sînt din istoricii anilor, cari, cu adîncime cercetînd, arată că nașterea lui Hs. s-au făcut cu 4 ani mai nainte decît au socotit cel numit mai sus Dionisie. Însă toată lumea cu deobște întocmire au primit așăzarea acestui Dionisie, numind-o epohi a lui Dionisie, carea și așa va rămînea în véci, nepricinuindu-se nici o bănuială la dogmă din bănuiala vremii. Și măcar că la numărul anilor istoricii nu se potrivesc la nașterea lui Hs., dară pentru vréme și zioa lunii se întocmesc, toți cu un glas voiesc luna lui dechemvrie să fie, întru carea s-au arătat lumii nașterea Domnului. Și mai vîrtos cel întru arhierei dascal al lumii Ioan Zlatoust cu nebiruite dovediri se ostenéște a încredința Nașterea Mîntuitorului a fi întru această lună. Pentru toate céle mai sus zise, această lună iaste o mare epohi a tuturor creștinilor; iaste un chendron, din carele s-au întins în tot cuprinsul pămîntului cel necuprins împăratul ceriului; iaste o sferă carea au purtat pre ceriu un înger, ce se arăta în chip de stea și povățuia pre maghi. Întru această lună s-au arătat în lume lucruri minunate, și preste orînduiala firii întîmplate nu numai céle ce au propoveduit trîmbițele prorocilor, nu numai céle ce bine vestesc dumnezeeștile *Evanghelii*, ci și céle ce au scris mai nainte în stihuri sivilele prorocițe, luînd darul prorociei plată pentru curăția și fecioria întru carea

au petrecut. Încă și céle ce dovedesc istoricii cei înaintea *Evangheliei* și neluminați de darul ei, cari zic cum că un Prurie, popă al capiștii Irei, ce s-au zidit de Chyr, împăratul perșilor, au văzut întru această capiște o vedéré mare, și la oameni înfricoșată: idolii cei fără suflet și nesimțitori dănțuind și cei fără glas, zicînd cu glas: „Veniți să ne bucurăm pentru Ira, că poartă în pîntece ca într-un noian, corabie de multe aducătoare". Iară mai pre
[3] urmă au văzut sfărîmîndu-să acéle capiști / ce dănțuia. Tot întru acestă lună, fiindcă s-au născut prorocul de carele zicea Moisi: „Proroc va ridica voao Domnul", s-au contenit mandiile, adecă idolii ceia ce se credea de închinătorii lor cum că prorocesc la ceia ce-i întreba pentru céle viitoare. Aceste pricini eu crez cum că vor îndemna pre fieștecarele a primi cu dragoste cartea lunii dechemvrie. Acéstea vor pricinui silință ca să cinstească slujbele ce se cuprind întru aceasta, fiind spre slava Stăpînului și Domnului nostru, pentru care s-au întîmplat întru acestă lună céle mai sus zise toate.

CHESARIE: PREFAȚA LA MINEIUL PE IANUARIE, 1779

La toată persona ce se va îndeletnici a ceti, dînd cea întru Hs. îmbrățișare, rog pe acelaș dătătoriu de haruri a-i dărui toată fericirea.

Toată ceata clirosului, ce așteptați luna lui ianuarie, pentru sfințenia ce aduceți apelor prin putérea ce aveți a duhului; toată ministrația boierimei ce așteptați pe ianuarie ca o stihie schimbătoare dregătoriilor; ceata negutătorească, ce alergați la ianuarie ca la o mișcare a apei și mreajă cu carea prindeți slujbele, — toți, vă rog, aruncați ochii în fruntea aceștii cărți, și veți vedea că aceasta iaste un *Minei* al lunii cea așteptată de toți, ianuarie, în limba patriei tălmăcită și tipărită, pentru ca să aibă fieștecare știute slujbele sfinților pre cari mai vîrtos îi punem mijlocitori

a acestii luni trebuințelor. Întru această lună se află soarele în zodia lui Idrohoos, adecă vărsătoriul de ape, cînd și Mîntuitoriul Hs., iarăși întru această lună au stătut la botez în apele Iordanului. Această lună a lui ianuarie s-au adăogit de al doilea împărat al rîmlenilor, Numa Pombie (fiindcă pînă atuncea anul în zece luni numărîndu-se, să încheia la dechemvrie, precum s-au și arătat la predoslovia a acestii luni), carele dînd război împotriva latinilor și întru ajutoriu chemînd pre Ianos dumnezeul și biruind au întocmit anul de luni unsprezéce, numind-o luna lui ianuarie, afierosind-o acelui dumnezeu Ianos, și încéperea anului așăzînd-o, Ianos tălmăcindu-se va să zică portariu. De aceea cei vechi, după ce s-au așăzat și luna lui fevruarie, zugrăvia această lună cu o cheie în mîna cea dréptă, răzmată asupra a 12 stîlpi, prin care vrea să arate cum că aceasta deschide ușa la célelalte luni ale anului. Această lună o ținea toți rîmlenii încépere de an nou. La încéperea lunii acestia schimba ei oficiile și împărțea dregă-
[2] to/riile. Preacreștinul împărat Constandin cel Mare din descoperire dumnezeiască mutînd schiptrurile ale Romei cei vechi la Roma cea noao, ochiul Răsăritului, pohvala hirii, preaminunatul Vizantie și după numele său Constandinopoli, au adus într-însa și obiceiu rile Rîmului celui vechi. De la acest sfînt împărat, precum alte bune rînduieli s-au dat spre podoabă la besérică, așa și încéperea lui ianuarie s-au așezat praznic de An nou. Eu, cînd văz prinți-paturile Țării Rumânești că din vechime schimbă dregătoriile la încéperea lui ianuarie, An nou numindu-l și prăznuindu-l, întorc ochii miei înapoi la veacurile trecute și de-abia pomenite, crez cu gîndul céia ce cetesc prin istorii, și mai vîrtos pe istoricul Dion, pre carele îl întăréște Meletie gheograful, Cap. 24, scriind pentru Mysia, unde curat vădéște că Traian împăratul, după ce au supus pre dachi cu piarderéa lui Dicheval, au trecut mulțime rîmleni în părțile acéstea, făcîndu-i pre unii proști lăcuitori, pre alții stăpîni lăcuitorilor. De unde să face nu fără de cuvînt simberazma că prințipaturile rumânești, ca niște apichii ale rîmlenilor, urmează de la aducere și ale lor obicéiuri. Iară cînd văz și pre istoricul Bo, că arată pre marele Constandin împăratul că ar fi avut lucruri ostășăști într-acéste locuri, la care și Meletie gheograful scriind

pentru Mysia de sus, arată pre acest sfînt împărat tăbărît cu oștile aproape de Silistra, nu mă sfiesc a da socotélă că marele Constandin călcînd ale acestui loc părți, sau însuși întîi au adus obicéiurile rîmlénilor, sau le-au întărit găsindu-le, ca un împărat al Rîmului celui nou. Ci ori de la Traian sau de la marele Constandin, de să trag cu urmarea acéste obiceiuri, nu fac filonichie. Însă eu dintru acéstea descoper lucruri minunate, aflu linia neamului rumânesc, din vechi trăgîndu-se din slăvit neam al romanilor (valahi numindu-se după limba slovenească), a cărora slavă au strălucit împreună unde ș-au întins și soarele razele. Deci această lună a lui ianuarie, pentru obiceiul ce se păzéște la încéperea ei, iaste ca o planită carea poartă în sine pohvalele patriei noastre; iaste ca o planită întru carea se văd pre an odată razele patriei; iaste ca un sféșnic carele și pus supt obroc prin crăpături și prin margini ivéște lumina întru care să slăvea odată céle vechi veacuri
[3] ale pa/triei. O, veacuri, veacuri, ce învechești lucrurile și prefaci stările! Pravilă véche dintîi iaste dată în toată lumea ca să nască și să moară, ca să ia încépere și sfîrșit toate lucrurile. Stăpînul al tuturor n-au voit să fie nici un lucru stătătoriu. Toate cîte vezi și te minunezi, prin prefacere au că se duc la pierzare sau la oareșicare schimbare. Vezi acel soare, lipséște, luna pătiméște și scade, stélele cad; pogoară-te de la céle din ceriu și te uită la aier: acesta se preface în tot ceasul și vine de se face vînt, nor și ploaie; pogoară-te la ape: dintr-acéle mari gîrle ce le numim noi pururea curgătoare, unele cu totul s-au uscat, altele au schimbat mătcile și drumurile; însuși ochianul, lucrul firii cei mare și tainic, aci de furtuni se înalță, aci se smeréște, și cînd lipsesc furtunile, nu lipsesc de la dînsul vărsările și céle înapoi curgeri; créște și se micșorează în toate zilele pre alocurea, încît poate cinevași să hotărască cum că iaste odată să se usuce și să se aducă întru neființă cu totul. Însuși și pămîntul, de vei căuta, care îl dovedesc nemișcat și întru sine statornic? În unele locuri cade și de duh ascuns se cutremură, în alte locuri de ape se cufundă sau de foc se arde. Deci, cînd acéste mari trupuri și vecinice oareșicum, după vedérea noastră, sînt orînduite spre prefacere și pierzare, ce socotești pentru cetăți, stăpîniri și împărății, carele atîta

sînt de muritoare și stricăcioase, încît sînt și aceia cari le-au întocmit? Și precum la oameni sînt tinerețe, urmează vîrsta bărbătească, bătrînéțele și moartea, așa și acéstea au încépere, créștere, stare, înălțare, și toate le are pentru aceasta ca să cază. Un cutremur din zilele lui Tiverie 12 slăvite orașe ale Asiei le-au surpat; un cutremur în zilele marelui Constandin 12 sate ale Cambaniei le-au înghițit; un război al Atilei mai mult de o sută de orașe le-au prefăcut în pulbere. Thivele céle vechi ale Eghipetului de-abia auzirea le pomenéște. Céle o sută de orașe ale Critului abia cinevași le créde. Orașul Carhidonului, al Corinthului, al Athinei, al Spartiei și alte slăvite orașe cei vechi le-au văzut și s-au minunat, noi auzindu-le și nevăzîndu-le ne minunăm, ne spăimîntăm că nu găsim nici sémnele lor. Sate, am zis pînă acum și orașe; însă și împărății întregi și stăpîniri numite să prăvălesc într-acea rîpă a pierzării. Înflorea odată Anadolul, Asiria, Eghi-
[4] petul și Iudeia. Era /putérnice la arme, era iscusite la minte. Grecii era întru minune la învățătură. Soarta aceasta s-au mutat la Evropa. Așteaptă și căderea ei, cît îi vezi și înălțarea. Și pentru ca să crezi céle trecute, ce nu vezi, vezi céle de acum, ce le crezi: Polonia cea ca o nemărginită, iată micșorată și împărțită; iezuviții, ce duhovnicea și pre taină împărățea, din orînduiala lor ridicați; Sfețiia din republică în despotie ridicată și în monarhie; Bavaria în multe feliuri bărduită și alte stăpîniri prefăcute în noao oblăduiri, mai întîi necrezute, iar acum văzute și pipăite. De unde se véde că marele acela Meșter și Ziditoriu are pentru lucrurile omenești multe feluri de chipuri, și dupre plăcére unde socotéște le și potrivéște, și pronia dumnezeiască alergînd cu umblet fără de sunet, cu glăsuire fără de auzire, zice unuia să se scoale și altuia să cază, unuia să împărățească, altuia să se supuie, unuia să se ascunză, altuia să se ivească. Asémenea și oblăduirea Țării Rumânești, fiind și mai mult supusă supt nestatornica pravilă a lucrurilor omenești, fiind curgerea ei prin rîpe și pietre ascunse, avînd țărmurile ei fără limanuri, s-au asemănat stăpînirea ei cu paliriile, adecă cu apele céle ce de dimineață pînă la o vréme curg în sus, iar de la o vréme își întorc curgerea lor în jos; să aseamănă și cu curgerea mării pre la Vizantia, pre carea vîntul aus-

trului cînd bate îi pricinuiaşte curgerea într-o parte, şi cînd de la miazănoapte bate, întoarce curgerea înapoi. Întru acest feliu de grabnice mutări s-au aruncat soarta Ţării Rumâneşti. Cînd era cei dintîi locuitori cu nume de dachi, ei biruind pre rîmleni le lua dajde, dupre cum iar Meletie scrie pentru Misia, şi trecînd dincoace haznelele ce ţinea ca în nişte vistierii în locurile apei Arghentii (poate fi Argeşul); iar de la Traian s-au supus dachii, plătind ei dajde la rîmleni: iată biruitorii supuşi. Întru această supunere rîmlenéscă s-au oblăduit pînă la Radu-vodă Negrul, lt. 1080, sau după alţi istorici 1313. De atuncea banul Craiovei supuindu-se lui Radu-vodă şi un trup făcîndu-se, tot prinţipatul Ţării Rumâneşti se oblăduia cu formă de avtonomie de despotimos şi de alégerea la diadohie a domniei între fiii şi rudele domnului, sau dupre întîmplare între boiari cu sfat şi primință de obşte a clirosului şi a boiarilor. Această formă s-au urmat pînă la Laiota Basaraba domnul lt. 1454. La cesta s-au supus ţara strălucitoarei şi prea putérnicii Porţi, plătind dajde şi o/blăduin-
[5] du-să cu priveleghiurile sale. Care oblăduire la multe domnii s-au păzit şi ţara s-au mulţămit. Iară de la o vréme în multe reformi s-au schimbat, şi de la Constandin-vodă Basaraba Brîncoveanul cu totul s-au prefăcut, precum iaste de toţi ştiut. Acum iarăşi o suflare de vînt cu linişte, o prefacere a dréptei Celui Preaînalt au adus curgerea oblăduirii ţării la matca sa, au oprit vînturile, au potolit valurile, care strîmba cîrma oblăduirii, şi nelăsînd corabia să ajungă la liman, în multe rînduri o cufunda şi o spărgea, de-abia scăpînd cu trupul cîrmuitoriul. Ţara Rumânească s-au asemănat acum cu pasărea ce să numéşte Finix, carele cu ale sale aripi aprinzînd foc, se aprinde şi arde pre sineşi, şi făcîndu-se cu totul cenuşă, iarăşi din pulberea cenuşăi se naşte şi créşte. Aşa şi ea cu lucrările războiului, şi de singură însăşi între dînsa şi de alţii arzîndu-se, s-au adus măririle sale în cenuşă şi în pulbere. Şi prin încenuşata starea ei trăgînd ochiul milostivirii al preaputérnicii noastre împărăţii, a doao oară s-au născut şi s-au întocmit în forma oblăduirii, cu carea se ocrotea întîi. Au cîştigat bogatele mili ale împărăţiei, dăruindu-se cu privileghiurile sale. Clirosul besericesc s-au ridicat în cinste, aşăzîndu-se

scaunul mitropoliei la șădérea scaunului Chesariei Cappadochiei. Boierimea se înalță după linia familiei. Pămîntenii se protimisesc după cuvîntul pravilii cei politicești; streinii se miluiesc dupre datoria firii și a creștinătății; negutătoria se sporéște avînd curgerea sa slobodă; dajnicii se adaogă, nebănuindu-se de adăogiri de dăjdi. Toți petrec în mulțămire, rugîndu-se ca să caute din ceriu Domnul asupra țării aceștia, ce iaste ca o vie sădită de mîna sa cea dumnezeiască, lucrată și plouată din darurile sale cerești, ca să o ferească de grindini ce strică rodurile uneori și asupra coptului. Fie, Doamne, fie mila Ta spre noi, precum am nădăjduit în Tine.

GRIGORE RÎMNICEANU: PREFAȚA LA ANTOLOGHION, 1786 *

Cuviincios lucru mi se pare a fi, o, iubite cetitoriu, a nu pune supt tăcére atîtea haruri, cu care noi norodul rumânesc ne îndestulăm, din cea neadormită purtare de grijă, a celor de Dumnezeu puși prea sfințiți arhierei ai Valahiei, a cărora priveghiare pentru buna sporire și înfrumusețare a beséricii, mirésii lui Hristos ce acum se slăvéște și în graiul nostru iaste nestinsă. Și rîvna ce au spre odihna patrioților și spre umbrirea celor ce de zăduful necăjitoarelor întîmplări sînt prigoniți, iaste cu totul netăgăduită, pentru că mulți dintru aceşti prea sfințiți și înalți păstori viața lor au cumpănit-o cu moartea, în vremi de răzmiriţe; au pricinuit apărare și milă turmei lor, norodului rumânesc al pămîntului Valahiei. Și printr-înșii de la prea înălțații noștri domni cîștigă iertăciune mulți greșiți: săracii și cei scîrbiți îi au pre dînșii mîngîiere; și a toată vîrsta, atît a neamurilor celor slăvite, cît și a celor de jos, sînt părinți de obște, folositori în vremi de scîrbă, îmbogățitori de cuvîntul lui Dumnezeu (cu care se hrănesc sufletele céle doritoare de viața vécinică) și dați cu totul spre bun așezămîntul și împodobirea sfintelor besérici. Cari după vremi stătură mari întru rîvna folosului patriei lor. Și unii dintr-aceștia nu-ș crutară odihna, ci pre lîngă atîtea greutăți ale ostenélelor eparhiei, au tălmăcit înșiși cît au putut din dumnezeieștile cărți.

* Textul a fost publicat pentru prima oară de D. Fecioru în revista *Raze de lumină*, 1932, 5, p. 222—225.

Au descoperit atîtea izvoară de mursă duhovnicească, adecă cărți, care fiind mai nainte în limbă neștiută patrioților noștri, era ca niște fîntîni pecetluite; ei le deșchiseră cu limbă rumânească. Iarăș alții, acélea ce de la cei din naintea lor frați arhierei rămăsése nesăvîrșite, sau de tălmăcire, sau tălmăcite, dar netrecute cu tipariul, le-au săvîrșit. Și prin sporirea din stambă au înmulțit talantul, nu numai în eparhiile lor, ci și printr-alte părți. Și nu lipsiră unii după alții a lăsa lucruri vrédnice de vécinică pomenire, prin cea nepregetătoare nevoință a lor; însă cu nearătarea prin scrisoare s-au uitat cei mai mulți dintr-înșii, și de-abia auzi pomenindu-se cîțiva de cîte un bătrîn ce avem în zioa de astăzi din vremile lor. Și pre alții aflăm prin puține prédoslovii de cărți. Și într-acest chip numele și isprăvile lor se uită prin lenevirea celor ce mișcă condéiul limbii rumânești. Eu văz că atîtea cărți să déteră prin tipariu ca un har patrioților acestii limbi, și de atîtea ori, cît Valahia și Moldavia, Ardealul și alte eparhii au fost întru toată mulțămirea; însă această mulțămire trebuie a o împleti cineva prin condéi. Și de au trecut alții cu vedérea a nu înnoi aducerea aminte a celor mai vechi preasfinților păstori, noi oare să lăsăm supt tăcére și pre cei mai de curînd? Nu. Ci pre cîți se vestesc de oameni bătrîni cinstiți, pre cîți prin prédoslovii de cărți sînt scriși și pre cîți îi știm și noi, avem datorie să-i arătăm, ca sudorile nevoințelor lor să nu fie tăinuite, ci să se facă cunoscută rîvna ce au hrănit ei cătră folosul norodului rumânesc. Văz că preasfințitul mitropolit al Ungrovlahiei, chyr Ștefan, cu multă rîvnă și chieltuială au hărăzit limbii noastre tipariu *Pravila legii*, ce pînă în zilele sale nu era înțeleasă pămîntenilor noștri. Și după dînsul iarăș alți prea sfințiți mitropoliți ne-au hărăzit alte cărți, unii altora urmînd, precum și în zilele noastre preasfințitul și preavestitul păstoriu, și stîlpul patriei rumânești, mitropolitul Ungrovlahiei kyr Grigorie, pomul de la carele răsăriră atîtea odrasle pline de roduri, zic, atîția vestiți ucenici, plini de învățătură duhovnicească și politicească (carii printr-însul se puseră ca niște lumini, pre scaunele păstoriei cuvîntătoarelor oi), nu puțin folos arăta în neamul nostru, tălmăcindu-se prin osîrdia sa atîtea cărți, de pre limba elinească

prea limba rumânească, precum cartea sfîntului Simeon arhiepiscopul Thesalonicului și cartea sfîntului Macarie Eghipteanul și altele. Las îndoirea și întreirea tipăririi altor cărți bisericești ce s-au prennoit prin rîvna preasfinției-sale.

Acest mare luminătoriu părinte, chiemat fiind la înalta și sfînta poartă a împărăției moscalilor, în vremea războiului ce au fost între dînsa și între preaputérnicul Prag al împărăției othomanicești, la leat 1770, s-au cinstit cu daruri împărătești. Și lesne poate a socoti cineva cît folos să fi făcut acest fericit părinte Țării Rumânești. Nu voi tăcea și pentru minunatul de oarecînd episcop al Rîmnicului Craiovei, kyr Damaschin, carele pentru înălțimea învățăturii lui și pentru podoaba voroavei limbii latinești și a altor féluri de limbi, s-au învrednicit de au fost chiemat la împărăteasca cetate Viena, și s-au cinstit de împăratul ce stăpînea atunci acolo, cu daruri, din care și pînă acum să află sémne la sfînta episcopie. Acest prea ales dascăl și păstoriu, între alte cărți ce au scos de pre slovenie în limba rumânească, au tălmăcit și acestă dumnezeiască carte ce să chiamă *Anthologhion*, însă cu schimbarea din céste vremélnice au lăsat-o nepusă la tipariu. Urmat-au binefăcînd țării Craiovei și alți episcopi ai Rîmnicului din cei vechi, dar pentru ca să nu lungesc vorba, voi alége numai pre bunul și asemenea dreptului Avraam, pre preasfințitul păstoriu kyr Climent, ce se trăgea după neam din satul Pietrarii, carele s-au cinstit de doi împărați, întîi de împăratul nemțesc Carol al șaselea, întru ale căruia zile s-au hirotonit și cu dicret împărătesc s-au întărit la leat 7237; iar a doao oară de sultan Mahmut haan, fiul lui sultan Mustafa haan, împăratul othomanicesc. Pentru că stăpînind némții acéste cinci judéțe ani 21, cînd au fost la leat 7246 s-au sculat othomanii cu război asupra némților și biruindu-i i-au scos din țara aceasta. Și atunci împreună cu orașul Rîmnic au ars și episcopia. Întru acea iuțime a răzmiriții fugise și acest mai sus zis părinte Climent; însă înștiințîndu-se că era să se facă robie și pierzare desăvîrșit turmei sale, au ieșit întru întîmpinarea oștilor othomanicești și tătărești și închinîndu-se mai-marilor lor au potolit zarva și robia ce era să urmeze. Apoi petrecînd între dînșii doi ani, pînă cînd

s-au pus la orînduială țara, și cinstindu-se și întărindu-se cu ferman împărătesc al sultanului ce am scris mai sus, s-au întors la scaunul său după ce au răscumpărat mulțime de robi. Și, așezîndu-se, au înnoit zidirile episcopiei de iznoavă; au zidit besérici pre alocurea; au tipărit cărți ce pînă atunci să afla numai tălmăcite, încă de la părintele Damaschin, între carele au dat întîi în stambă și această carte. Și așa au lăsat în urma sa vécinică pomenire. După dînsul diadohul lui, părintele Grigorie ce să trăgea de neam dintr-acest oraș Rîmnicul, au urmat prennoind tipărirea cărților, și alte folosuri patriei sale făcînd. Apoi ucenicul lui, părintele Parthenie, episcopul, nu mai puțin vrea să urméze, de nu s-ar fi întîmplat turburarea grélelor războaie ce între Rosiia și între putérnica othomaniceasca Poartă s-au scornit. În urma pristăvirii acestui părinte, trecînd încă cîtăva vréme la închierea păcii ce au făcut moscalii cu othomanii, s-au înălțat în scaunul episcopiei Rîmnicului Craiovei vrédnicul de pomenire păstoriu și dascăl kyr Chesarie, unul din cei mai aleși ucenici ai preasfinții-sale părintelui Grigore mitropolitul Ungrovlahiei, îndestulat întru învățătura limbii elinești și latinești și a altora pre supt acéstea, carele nu puțin folos pricinui patriei sale și în viață, și după sfîrșit. Acesta pre lîngă alte cărți rumânești ce prennoi cu tipariul, au tălmăcit cu a sa cheltuială, și au tipărit șase luni din *Minéiul* cel mare. Apoi, pristăvindu-se, au primit cîrma păstoriei acestor cinci judéțe ale Craiovei, cel împreună ucenic, preasfințitul și aceluiaș întocma întru știința învățăturii elinești și latinești, și a altora pre supt aceasta, părintele nostru kyr Filaret, la leat 1779, carele cu neschimbată osîrdie și grea chieltuială au tălmăcit și au tipărit și pre célelalte șase luni, de s-au plinit *Minéiul*. Lîngă acéstea pînă acum la leat 1786, au prennoit tipărirea *Cazaniilor* și a *Trioadelor*, a *Evangheliilor* și a *Penticostarelor*, a *Molitvénicilor* și a *Psaltirilor* mari, a *Ceasloavelor* mari, a *Catavasierelor* și ale altor cărți mai mici. Au tălmăcit de pre limba grecească *Învățăturile* sfîntului Theodor Studitul și ale sfîntului Dorothei și le-au tipărit. Iată acum au înnoit și tipărirea aceștii cărți *Anthologhion*. Și nu lipséște a împodobi pre neamul nostru cu atîtea dumnezeiești

haruri. Nu lipséște a înfrumuseța sfinte mănăstiri cu case și cu ziduri; nu dă loc odihnei sale mai mult decît folosului de obște. Și pre această purtare de grijă, cu care preasfințit créștetul său iaste încununat dintru înălțime, de va tăgădu-i-o cineva greșaște, în vréme cînd de cei mulți iaste propoveduită.

GRIGORE RÎMNICEANU: PREFAȚA LA TRIOD, 1798*

Preacinstite, preasfințite, alesule de Dumnezeu și al nostru milostiv stăpîn, preasfinția-ta, părinte mitropolite a toată Ungrovlahia pre cea de slugă plecată închinăciune aduc cu smerenie preasfinției-tale.

Cum că iubirea de înțelepciune și de multă știință iaste la om un dar al dumnezeeștii providenții vederat se cunoaște. Și aceasta au pus aripi minții omenești ca să zboare pînă la sfera cea cu mulțime de stéle, și o au invitat ca să iscodească mărimea luminătorilor, cîtățimea stélelor celor nerătăcitoare, și pre cea cu puțin număr însoțire a planitelor, și starea lor, ținérea, orînduiala, depărtarea, mișcările, încungiurările, întocmirea și frumuséțea lor; i-au descoperit pre un pol la amiazănoapte și pre altul la amiazăzi; i-au arătat întoarcerile soarelui, pre cea de vară și pre cea de iarnă. Însă cu toate acéstea nu s-au îndestulat mintea omnească, ci pogorîndu-se de la céle de sus au orînduit pămîntului cu însemnare brîne, délnițe, vîrste, lățimi, lungimi și alte măsuri asémenea; au deosebit feliurimile sadurilor, soiurile dobitoacelor, cît pămînt iaste lăcuit și cît nelăcuit, rîuri, iazere, mări și ochianuri. Aceastaș minte iarăș cufundîndu-se cu o iscodire neliniștită pînă și în așternutul mării, pătrunzînd și céle mai dinlăuntru sînuri ale pămîntului, acolo adecă au aflat

* Text reprodus în tomul II al *Bibliografiei românești vechi*.

pre cît au putut feliurimea celor înotătoare, naşterea lor, créşterea şi înmulţirea. Iar aici au scormonit atîtea metaluri şi au scos la iveală atîtea vistierii, încît au deschis nenumărate negoaţe şi au împistrit pre céle patru părţi ale lumii cu tot félul de podoabe.

N-au obosit nici acia, au zburat iarăşi în văzduh ca un vultur, au înotat în noianul atmosferii, i-au găsit trépte, au osebit aburii din ciaţă şi au zărit norii cei umezi şi cei uscaţi, pre unii cum că suflă o adiere lină şi dulce, iar pre alţii cum că
[2] slobod uneori vifore, alteori grindină şi zăpadă, / iar alteori fulgere, tunete, trăsnete şi altele asémenea de mirare cîte se săvîrşesc prin nori din înălţimea atmosferii.

Cu această iscodire făcîndu-se omul şi ceresc şi pămîntesc şi de supt pămînt, şi al mării şi al văzduhului, au aşezat orînduieli, îndreptări şi potriviri. Dintr-aceasta dar sînt cunoştinţele ceriului, învăţăturile a tot rătundul pămîntului, ştiinţe filosofeşti şi mathimaticeşti, table de gheografie, punsule < busole> de corăbii, ochianuri mari, ochianuri mici, măestrii şi meşteşuguri de tot feliul. Şi mai în scurt a zice, printr-această iscodire şi iubire de înţelepciune au cunoscut omul pre Ziditoriul a toate şi strigă cu uimire: „Cît s-au mărit lucrurile tale, Doamne, toate întru înţelepciune le-ai făcut".

Noi cetim în *Sfînta Scriptură* şi vedem că vestitul acela Solomon, care s-au înălţat în scaunul lui David, tătîne-său, tînăr încă fiind de optsprezéce ani, după ce au încununat créştetul său cu coroana împărăţiei şi au primit în dreapta sa schiptrul stăpînirii peste atîtea ţări, cîte era şi neamuri, după ce au gustat slava aceii măriri şi i s-au închinat tot Israilul, n-au cerut de la Dumnezeu nici lungime de zile, nici bogăţie, nici biruinţă împotriva vrăjmaşilor, ci au cerut înţelepciune. „Dă-mi (zice), Doamne, înţelepciunea care şade pre scaunele tale, Tu, carele cu înţelepciunea ta ai zidit pre om ca să stăpînească preste făpturile céle făcute de tine". Deci l-au ascultat Dumnezeu la această cérere, şi nu numai că l-au ascultat, ci l-au şi lăudat zicîndu-i: „Pentru că ai cerut de la mine graiul acesta, şi nu ţi-ai cerut zile multe, şi n-ai cerut bogăţie, nici ai cerut sufletele vrăjmaşilor tăi, ci

ți-ai cerut înțelégere, iată, am făcut după graiul tău, iată, am dat ție inimă înțeleaptă".

Dintr-acéstea dar, și din alte graiuri ale *Sfintei Scripturi*, ne adeverim că iubirea de înțelepciune și de multă știința iaste, după cum am zis mai sus, un dar al dumnezeieștii purtării de grijă, pentru slava Ziditoriului și lesnirea folosurilor neamului omenesc. Însă se zice de *Scriptură* fără alégerea locurilor și oamenilor.

Iară gheografii despre altă parte, după ce arată pre céle patru părți ale lumii în gheografiile lor, voiesc ca să povestească și în-
[3] sușirile céle firești ale fieștecăria părți, / ei zic cum că oamenii Evropei au minte ascuțită, sînt nepregetători și viteji; și cum că într-însa s-au născut atîțea înțelepți, atîțea puitori de pravile, doftori, ritori și voievozi aleși, cari au dumestnicit, au învățat și au biruit pre toate célalte neamuri ale lumii cu putérea minții lor, a limbii și a mîinii; cum că într-însa au stătut céle doao vestite împărății, a elinilor și a rîmlénilor; într-însa au înflorit și înfloresc științele, meșteșugurile, bunele obicéiuri și buna nemuire; și cum că iaste cu cuviință că acestă Evropă să se numească podoaba lumii.

Eu luînd seama acestor socoteli ale gheografilor, mă îndemnez a arăta mai jos, pentru ce pricină, oare, acéle însușiri firești ce dau ei la Evropa nu fac și la noi pre toate acéle săvîrșiri cîte fac la alți evropeni.

Știut iaste preasfinții-tale că Țara Rumânească, carea se socotéște de mathimatici la treapta a 47 a meridianului și a 45 a ecvatorului, se află într-o aleasă parte a Evropei, trage un aer sănătos și supțire, se vecinéște și cu neamuri care se laudă și se răsfață în științe filosofești, toate acéstea, mijloace lesnicioase de a ridica și pre fiii patriei acesteia la tréptele laudelor de multe științe ale celoralalți evropeni. Dar iar cu toate acéstea, lăcuitorii rumâni ai acestei păzite de Dumnezeu țări nu s-au abătut a se zăbovi ceva într-acélea. Ei de cînd au priimit lumina dréptei credințe, din zilele marelui și sfîntului Constantin împărat, s-au îndeletnicit mai mult către întemeiarea credinței în țara lor, după cum mărturisesc nu numai létopisețele isprăvilor acestui neam, ci și multele féliuri de hrisoave ale fericiților domni ai aceștii țări.

Mulți tineri, aprinzîndu-se de rîvna folosului patriei acesteia, au mers cu mari osteneli și primejdii la țări depărtate, ca să învéțe în școale vestite, nu măestrii, nici măsurarea pămîntului și a înălțimii, nici astronomie, ci numai cît se cuvenea la apărarea și întărirea sfintei creștinătăți; cari întorcîndu-se nu aräta alte lucruri mai cu fierbințeală decît tălmăcirea dumnezeieștilor cărți, propovăduirea *Evangheliei* și bunele orînduieli ale sfintei
[4] beséríci, pre care, ca cum adună al/bina mierea, așa le aduna ei de la alte părți și le clădea într-acest loc. Cuvîntul mieu acesta să dovedéște din diețile mănăstirești, din tălmăcirile ce se văd a atîtea cărți și din păstrarea daniilor celor mișcătoare și nemișcătoare.

Zidirile sfintelor lăcașuri, care împodobesc această grădină a Țării Rumânești, măcar neînsuflețite și fără glas, însă sînt destule a mărturisi cum că rumânii au cu darul lui Dumnezeu o deosebită alégere și înduplecare la îmbrățișarea lucrurilor ce caută către părtinirea bunei-credințe. Ei cunoscînd în faptă cum că frica lui Dumnezeu luminează ochii și înțelepțéște pre prunci, n-au atîta atîrnare și trebuință de înțelepția cea din afară, de a împlini toate însușirile ce dau gheografii la Evropa, ci să razimă totdeauna de brațul cel nebiruit al dumnezeiștii purtări de grijă.

Preasfinția-ta, ca un păstoriu blînd al cuvîntătoarelor acestora oi, și ca un părinte duios de copiii săi, ai lăcrămat cu durére la primejdia aceii gréle foameți din anii trecuți; și plîngînd de ticăloșia sufleteștilor fii ai preasfinției-tale, le-ai mîngîiat obida cu toate acéle mijloace cîte poate să găsească o inimă părintească carea simte întocma durére la umilenia celor ce o cunosc că pătiméște împreună.

Ai văzut cu mirare și iarăși ai plîns, însă de bucurie, cînd ai primit înștiințări de afară cum că din cuvîntătoarele acéstea oi ale staulului preasfinției-tale, măcar în primejdia lipsii de pășunea cea vremélnică, dar céle mai multe ca despre partea tuturor, au arătat doao sémne vrédnice de cuvîntare, adecă datornica mulțămită către cea păstoréască purtare de grijă ce au cunoscut de către preasfinția-ta și starea cea neclătită din temeiele sfintelor așezăminturi.

Iată dar cunoştinţa înrădăcinării bunei-credinţe ce au săvîrşit ostenélele acelora cîţi s-au nevoit nu la măestrii ale înţelepţiei cei dinafară, ci la înmulţirea şi punerea în faptă a cuvîntului lui Dumnezeu.

Veacurile trecute, după ce s-au sămănat aici cuvîntul evanghelicesc şi au crescut, au văzut în ţara aceasta mari săvîrşiri ale dréptei celui Preaînalt, şi cine va vrea să le ştie pre amăruntul cercetează-le în létopiseţe, şi le va găsi nu numai într-ale noastre, ci şi într-ale altora streini.

[5] Veacurile céle mai dincoace şi pînă la noi au simţit în ograda ţării acesteia o privire jalnică: o au văzut-o făcută maidan de războaie, zbor de oşti şi acoperită cu nori de lacrămi. Dar iarăşi putérea Celui dintru înălţime o au uşurat, o au curăţit şi i-au dăruit linîştire pacinică.

Deci, cu un cuvînt a zice, vedem că după toate ploile necazurilor, după toate potoapele cîte s-au pornit ca să o înéce, s-au aflat iarăşi la starea sa cu darul lui Dumnezeu, şi s-au asemănat unii pietri de carea scrie Plinie istoricul cum că de se va aprinde o dată în foc, nu se va mai stinge nici odinioară, măcar de ar turna pre dînsa toată apa unui rîu.

Dar lîngă ţinérea pravoslavnicii credinţe păzesc rumânii şi datoria supunerii cei nemincinoase către stăpînitorii lor. Şi aceasta iaste o descoperire a dumnezeieştii purtări de grijă pentru apărarea linîştirii lor şi ocrotirea îngrădirii fieştecăruia.

Ei, fără a nu învăţa feliurimi de ştiinţe, ca alţi evropeni, fără a nu se pedepsi de dascăli meşteşugăreţi, ci numai cu céle dése luări-aminte la prefacerile stărilor omeneşti şi cu supunerea lor, au aflat pricinile de care trebuie a se feri şi cu care se cade a se sluji. Şi s-au deprins la mijloacele care au putére să tragă pre libovul celor procopsiţi. Noi vedem şi ne mirăm cum din toate părţile năzuiesc totdeauna aici streini de se sălăşluesc, se chivernisesc şi se fac o alcătuire cu rumânii. Deci dintr-aceasta urmează a chibzui lesne oricine că acest neam carele într-atîta sumă de ani supt nenumărate primejdii au păzit pravoslovia neclintită, au arătat de-a pururea toată supunerea cătră stăpînitorii săi, au primit cu braţe deschise pre toţi cîţi au nă-

zuit a se sălăşlui într-acest pămînt, se cunoaşte că iaste umbrit de putérea cea nevăzută, iaste mişcat de înțelepciunea cea cuprinzătoare a toate, iar nu de cea lumească, cu carea mulți fălindu-se s-au abătut din calea cea de umblat.

Acestui neam rumânesc eşti preasfinția-ta acum păstoriu, nu fără luare-aminte fiind ales, nici fără cea cu de-adinsul băgare de seamă a alegătorilor, ci cu vréme îndelungată cercat și lămurit ca aurul în topitoare.

La preasfinția-ta s-au adunat multe daruri vrédnice de laudă, și preste céle fireşti s-au adaos încă cu multă îndestulare céle cîștigate.

Moșia în carea ai văzut soarele întîi iaste acéia preste care au împărățit odinioară Pyrr, feciorul viteazului Ahillevs, după luarea Troadei, și Elen cel înțelept, feciorul lui Priam, în urma lui, aproape de coloniile care în părțile Ipirului s-au tras preste cîtăva vréme din neamul nostru.

Istețimea duhului preasfinției-tale te-au vestit încă aflîndu-te în școala cea lăudată din oraşul Ioannina, cum că într-o vréme vei să ajungi la treapta în care ești. N-au rămas greșiți aceia de cari am auzit cum că au făcut această sămuire pentru preasfinția-ta, că încă fiind în floarea vîrstei ai trecut tréptele învățăturilor limbii elinești, ai intrat în clirosul besericesc și te-ai ales a fi povățuitoriu, lucru care cu adevărat să întîmplă foarte rar. Neajungerea vîrstei preasfinției-tale n-au oprit atunci cunoștința celor ce te-au ales de ocîrmuitoriu unii mănăstiri întru o țară depărtată și într-un oraș mare și plin de ochi priveghitori, cum sînt Bucureștii, ci te-au trimis aici, de unde cu vestirea petrécerii cei bune și cinstite carea ai arătat, și cu osîrdia ce ai avut de ai uşurat mănăstirea dintr-atîtea gréle datorii în care o găsiseși, te-ai făcut în puține vréme pricină de laudă la multe părți ale Ipirului, și deosebit ai pătruns cu iscodirea cea firească obiceiurile acestui loc și năravurile céle bune ale celor mai aleși stătători înainte. Drept acéia te-ai cunoscut vrédnic a te socoti ca o parte a trupului țării noastre. Și mai vîrtos după ce ai încungiurat multe locuri, ai văzut multe oraşe, multe ciudesii, multe măestrii, atît politicești, cît și mihanicești, ai avut întîm-

pinare cu înalte persoane, cu vestite obraze, și te-ai vînturat în privéliștea aceștii lumi precum să vîntură grîul în arie. Apoi în vréme orînduită și cuviincioasă vredniciei și haractirului preasfinției-tale te-ai înălțat la treapta Episcopiei Buzăului. Și aceasta, după cum în faptă s-au văzut, au fost o iconomie a dumnezeieștii providenții, ca să te afli acolo în fruntea țării, 'ca un ochi deștept la vréme de strejuire și ca un tată al săracilor și lipsiților.

De acolo iarăș, în altă vréme care au avut trebuință de preasfinția-ta, te-ai ridicat în scaunul Mitropoliei a toată Un/
[7] grovlahia, orînduit fiind (socotesc) din amerințare dumnezeiască, ca un alt Iosif, spre a hrăni în vrémea foameții ceii gréle pre săracii norodului, și ca un alt Moisi blînd, spre a-i mîngîia la primejdia cea groaznică a ciumei.

Eu, preasfinte stăpîne, știind că sufletul cel smerit al preasfinției-tale nu primește nicidecum laude, las de a spune pre amăruntul facerile de bine și isprăvile céle vrédnice de cuvîntare, cîte ai arătat pînă a nu fi episcop, și pînă a nu primi toiagul cel păstoresc al scaunului Ungrovlahiei, și voiesc a scrie numai puțintéle, cîte socotesc că pot a invita pre cei din urma prasfinției-tale, ca să urméze spre a împodobi și a întări și a drége lucrurile céle încredințate lor. Deci arăt că cea mai întîi și prea trebuincioasă săvîrșire carea ai făcut la Episcopia Buzăului iaste că, găsind scrisorile céle afierositoare și hrisoavele, și toate cărțile de moșii, de danii și de întăriri nepuse în rînduială, neadunate cum se cădea, ci supt primejdie de a se strica sau a se răpune, te-ai silit de le-ai strîns și ai grijit de s-au făcut acolo acea mare condică cu mijlocul căreia se pot păstra de aici înainte temeiele daniilor și ale pomenirilor, fără témerea și pericolul în care pînă atuncea să afla. Nu te-ai strîmtorat la această ispravă nici de grélele chieltuieli ale aceii vremi iuți, nici de pornirile silnicilor răzmiriții, cînd fieștecarele să grijea numai cum îș vrea cruța viața.

Dar încă lîngă aceasta ai adaos iarăș într-aceea vréme de războaie și zidirea beséricii ce ai făcut la viile episcopiei, unde cu adevărat, pentru adunarea la sfintele slujbe, a creștinilor împre-

juréni de acolo, urma a fi trebuință mai mult de besérică decît de casele céle de lăcuință, pre care le-ai zidit lîngă acea casă de rugăciune și decît alte zidiri și împrejmuiri ce ai mai făcut. Mai pre scurt a zice, te-ai mutat și te-ai înălțat la scaunul mitropoliei țării, și această mutare și ridicare n-au stătut pricina de alt fără numai ca să facă mai cunoscute și mai vestite vredniciile preasfinției-tale și rîvna și libovul și inima cea iubitoare de îndreptări.

Tăierea nelesnirii suișului la mitropolie și lesnirea drumului carele mai nainte era o mare piedecă iaste pîrga ostenințelor
[8] duhului preasfinției-tale. De atunci și pînă /acum n-ai încetat, o dată înnoind chiliile céle vechi, altă dată zidind de iznoavă altele, uneori dregînd împrejmuirile céle stricate, iar alteori făcînd de nou; și acéstea nu numai aici, ci și pre la metoașe.

Dar oare putea-va cineva să îndrăznească a zice cum că preasfinția-ta, avînd atîtea griji, lucruri, trebi, în céle bisericești și în céle politicești, în céle dinlăuntru și în céle dinafară, nu vei fi ajuns a griji și pentru tipărirea de cărți? Nu va putea nimenea, fiindcă în zilele păstoriei preasfinției-tale în scaunul Ungrovlahiei, măcar că au fost toate lucrurile scumpe, măcar că foametea despre o parte și ciuma despre altă parte au făcut mare zăticneală, dar iar, cu toate acéstea, în vréme numai de patru ani s-au tipărit șase rînduri de cărți, adecă *Molitvélnice*, *Ciasloave*, *Psaltiri* mari, *Liturghii*, *Pravoslavnica învățătură*, și acum *Triodul*.

Deci fiindcă acest *Triod* iaste cartea aceea carea s-au alcătuit din florile céle mai alése ale *Sfintei Scripturi*, și carea rănind pre suflet cu săgeata doririi cătră céle cerești și aromindu-l cu dulcile viersuri despre zburdările céle trecătoare, îl trage ca cu o undiță la limanul cel dumnezeiesc, se cădea cu adevărat ca în capul cărții acesteia, ca într-un liman, să se odihnească oareșcum osîrdia duhului preasfinției-tale ce arăți cătră neamul nostru, căruia ești păstoriu.

Și încă de n-ai fi avut acea adîncă smerenie, carea nicidecum nu sufere să se vădească bunătățile și vredniciile ce ai, nici priméște laudele omenești, eu cu adevărat — ca o slugă în-

datorată cu multe faceri de bine ce am cunoscut de la preasfinția-ta și ca un fiu al patriei acesteia — aș fi fost silit ca să vestesc mai multe din darurile cîte sînt clădite în cămara sufletului preasfinției-tale. Însă datoria aceasta, de-mi va hărăzi Dumnezeu viață, rămîne a se împlini de mine și în alte dăți, fără a aduce turburare la iubirea ta de smerenie. Că de nu se va urma prin tipariu, se va săvîrși și prin condei, pentru ca să vădesc mai curat și mai limpede mulțămita ce păzesc cătră făcătorii de bine mie și să arăt că dacă viețuitoarele céle necuvîntătoare, și uneori și hiarăle céle mai sălbatece, răsplătesc cu feliuri de sémne facerile de bine, cu cît mai vîrtos omul cel cuvîntătoriu.

[9] Nu sînt neștiute de preasfinția-ta și istoriile și pildele cu cîte să silea și cei vechi ca să tiposească în mintea oamenilor această datorie a mulțămirii. Între care spune oarecine cum că la orașul Patrele al Ahaiei un copil au cumpărat un pui de bălaur, și-l hrănea cu mare nevoință, îi vorbea ca cum era auzind și-l învîrtea ca pre o jivină dumésticnică, îl avea lîngă dînsul totdeauna și-l răsfăța fără nici o frică. Cu acéstea toate au crescut bălaurul împreună cu copilul și s-au făcut groaznic acel șarpe, încît temîndu-se cei de oraș ca să nu vatăme pre cineva, l-au slobozit în pădurile dinprejur. Dar nu după multe zile, întorcîndu-se acel tînăr de la un zbor, au întîmpinat pre niște tîlhari. Deci aceia vrînd a-i face rău, iar el strigînd de frică, au înțeles bălaurul acela glasul tînărului, și, slobozindu-se de unde era, au răsipit pre tîlhari și au scăpat pre tînăr.

Eu lăsînd asupra plăsmuitorilor această închipuire de mulțămită, rog mai nainte de toate pre milostivul Dumnezeu ca să lungească anii preasfinției-tale și să te învrednicească ca lîngă alte mari isprăvi să adaogi și aceea pe carea doresc cei iubitori de vechile priveleghiuri, cu a mijloci încă în vréme cuviincioasă de a să face o cumpănire întocmită acolo unde s-au atîrnat prea mult la o parte, fiindcă potrivirea cea de măsură spînzură numai la lucrarea a celui aflătoriu duh, carele împodobește pre preasfinția-ta.

ALEXANDER POPE: CERCAREA ASUPRA OMULUI [1796], 1807

*Epitre première. De la nature et de l'état de l'homme part rapport à l'univers**.*

Reveillons-nous, milord: laissons les petits objets à la basse ambition & à l'orgueil des rois. Puisque la vie ne s'étend & et ne se termine guères qu'à regarder ce qui nous environne, & à mourir, parcourons donc au moins cette scene de l'homme: prodigieux labirinthe, mais qui a pourtant sa régularité; campagne où la fleur croît confondue avec le chardon; jardin qui tente par des fruits défendus. Allons ensemble, parcourons ce vaste champ; & soit

Scrisoarea dintîi. Asupra naturii și stării omului cît pentru lume.*

Trebuie să ne deşteptăm, miloarde; să lăsăm nimicurile, fie ele partea mîndriii și făliii! De vreme ce viața noastră nu se întinde și nu se curmează decît a privi numai ce ne împrejură și aci și a muri; blemați dar în calea a străbate pe cît s-a putea pe acest teatru a omului. Strașnic labirint! dar care cu toate acesteaare croirea sa; cîmp în care floarea cea mai frumoasă crește alăturea scaieților, grădină ce momeşte prin roade poprite; blemați împreună să călă-

* Fragmente din *Ms. rom. 6002*, Bibl. Acad.

** Text reprodus din ediţia *Essai sur l'Homme* par M. Pope. Traduit de l'Anglois en François par M. D.S., Paris, 1736.

couvert ou découvert, voions ce qu' il nous offre. Pénétrons les routes les plus cacheés; transportons-nous sur les endroits les plus élevés; & découvrons également ce qui rampe dans l'aveuglement, & ce qui se perd dans l'élévation. Examinons les promenades de la nature: frappons la folie dans sa course, & saisissons les moeurs dans leur naissance. Rions lorsqu'on le doit; montrons de la candeur lorsqu'on le peut; mais justifions aux hommes les voies de Dieu.

torim această împrăştiere mare şi vom vedea ce este lesne şi ce este anevoie de văzut într-însa. Să răzbatem drumurile cele mai neştiute, să ne suim pe cele mai înalte locuri, de acolo vom zări ce se tîrăşte orbeşte şi ce se pierde în înălţime; să cercetăm toate primblările naturii şi să doborîm nebunia în fugă, să zărim năravurile bune sau năravurile rele ale omului încă din naşterea lor. Să rîdem cînd o fi de rîs, să ne vestim adeveriu cît aceasta s-a putea a face, dar să îndreptăm la ochii omului lucrările lui Dumnezeu [...]

Epistle I. Of the Nature and State of Man with respect to the Universe *

Awake, my St. John! leave all meaner things
To low ambition, and the pride of Kings
Let us (since Life can little more supply
Than just to look about us and to die)
Expatiate free o'er all this scene of Man;
A mighty maze! but not without a plan;
A Wild, where weeds and flow'rs promiscuous shoot,
Or Garden, tempting with forbidden fruit.
Together let us beat this ample field,

* Text reprodus din ediţia Alexander Pope, *An Essay on Man. Poems*, III, 1. Edited by Maynard Mack, London, Methuen, 1958.

Try what the open, what the covert yield;
The latent tracts, the giddy heights explore
Of all who blindly creep, or sightless soar;
Eye Nature's walks, shoot Folly as it flies,
And catch the Manners living as they rise;
Laugh where we must, be candid where we can;
But vindicate the ways of God to Man.

Epitre II. De la nature et de l'état de l'homme par rapport à lui-même considéré comme individu.

Apprends-donc à te connoître toi-même, & ne présume de développer la divinité. L'étude propre de l'homme est l'homme. Placé dans une espèce d'isthme, être d'un état mixte, obscurément habile, grossièrement grand, avec trop de connoissance pour le doute sceptique, & trop de foiblesse pour la fierté stoïque; il est comme suspendu entre deux, dans l'incertitude d'agir ou de ne rien faire, de se croire un dieu ou une brute, de donner la préférence ou au corps ou à l'esprit. Il n'est né que pour mourir; il ne raisonne presque que pour s'égarer; & telle est cette raison, qu'elle s'égare également pour

Scrisoarea a doilea. Asupra naturii și stării omului cît pentru dînsul însuși socotit ca o ființă.

Învață dar a te cunoaște pre tine și nu te socoti de a descoperi dumnezeirea. Învățătura cea cuviincioasă omului este omul. Pus într-un loc ca o limbă de pămînt, ființă de o stare amestecată, întunecos priceput, cu necioplită mărime, cu de prisos știință pentru a avea îndoială la toate și prea cu puțină tărie a ști a răbda cu duh, el este coprins între doaă nedeslușiri, în neștiință să înceapă sau să stea, să criază un dumnezeu sau o vită și cui să dea protia, trupului sau minții. El nu este născut decît ca să moară; el chibzuiește numai ca să rătăcească, și acest fel este mintea cu care se pierde și cînd soco-

penser trop, & pour penser trop peu: cahos de raisonnement & de passions; tout est confus: continuellement abusé ou désabusé par lui-même: créé en partie pour s'élever, & en partie pour tomber; maître de toutes choses, & lui-même cependant la proïe de toutes: seul juge de la verité, & se précipitant sans fin dans l'erreur: la gloire, le jouet, l'énigme du monde. Va, créature surprenante, monte où les sciences te portent; mesure la terre, pèse l'air, règle les marées, instruits les planettes du cours qu'elles doivent observer: corrige le vieux tems, & guide le soleil. Elève-toi avec Platon jusques à l'empirée, jusqu'au premier bien, au premier parfait, au premier beau: ou entre dans les labirinthes qu'ont frayé ses successeurs, & prétends qu'en abandonnant le bon sens tu imites Dieu; semblable à ces prêtres de l'Orient qui par leurs agitations orbiculaires, tombent dans des vertiges, & croïent par leurs tournoïemens de tête imiter le soleil. Va, & apprends à la Sagesse éternelle comment elle doit

tește mult și cînd socotește puțin. Adevărată beznă de chibzuiri și de patimi sufletești; tot este vălmășire într-însul; zidit ca dinspre o parte să se ridice și dinspre alta să cază; stăpîn pe toate și singur răpire de obște; unul singur județul adevărului și iarăș repede căzînd în toate mai nesuferitele greșiri: slava și rîsul și pozna lumii. Mergi, făptură ciudată, grăbește unde învățăturile te duc; măsoară pămîntul, cumpănește aerul, dăscălește planeturiior drumul ce au să facă și povățuiește soarele. Înalță-te cu Platon, străbătînd cerurile pînă la cel dintîi bine, pînă la cel dintîi desăvîrșit și pînă la cel dintîi deplin frumos; sau intră în lavirintu ce au tras următorii lui și crede că lăsînd buna pricepere te asemuiești lui Dumnezeu; asemenea acelor derviși din partea Răsăritului cari prin învîrtirile ce fac, cad în amețeală și cred că cu turburarea capului lor ei asemuiesc învîrtirii soarelui. Mergi și învață înțelepciunea vecinică în ce chip să oblăduiască, după aceasta scoboară-te în tine, singur unde nu vei găsi nimic alt decît o deplină dezmeticire.

gouverner. Ensuite rentre en toi-même; qu'y retrouveras-tu? imbecillité.

Lorsque dans ces derniers tems les êtres superieurs virent un homme mortel développer les loix de la nature, ils admirèrent une telle habileté dans une figure terrestre, & ils regardèrent Newton comme nous regardons un singe adroit.

Peut-il, cet homme qui enseigne aux planètes les cercles qu'elles doivent décrire, peut-il décrire ou fixer un seul mouvement de l'âme? lui qui peut marquer leurs points d'élévation & d'abaissement, peut-il expliquer son commencement ou sa fin? Hélas! quel prodige! La partie supérieure de l'homme peut s'élever sans obstacle, & empiéter d'art en art; mais quand l'homme travaille à son propre ouvrage, & qu'il s'occupe de lui-même, à peine a-t-il commencé, que ce que la raison a tissu, la passion le defait.

Cînd în vremile acestea de mai de pe urmă fințele cele mai mari văzură un om peritoriu dezvăluind pravilele naturii, miratu-s-au unii asemenea iscusință văzînd-o asupra unui obraz peritoriu și au căutat lui tocmai cum căutăm noi unii maimuțe ce face jocuri multe.

Putea-va acesta ce dăscălește drumul ce fac planeturile, putea-va el scri sau hotărî o singură numai mișcare a sufletului său? el, ce știe însemna punctul înălțimilor și plecărilor, putea-va el tîlcui începerea sa și sfîrșitul său? O, Doamne, ce mirare! o parte a omului poate se înălța fără pripor și a crește din iscusință în iscusință, dar cînd omul se trudește în aflarea singur pe sine, ca să se învețe și să se știe bine, atuncea ceilaltă d-abia cît și începe, pe loc ce țese mintea sa, patimile sufletești ale lui și desfac și rup tot de tot [...]

Epistle II. Of the Nature and State of Man as an Individual

Know then thyself, presume not God to scan;
The proper study of Mankind is Man.

Plac'd on this isthmus of a middle state,
A being darkly wise, and rudely great:
With too much knowledge for the Sceptic side,
With too much weakness for the Stoic's pride,
He hangs between; in doubt to act, or rest,
In doubt to deem himself a God, or Beast;
In doubt his Mind or Body to prefer,
Born but to die, and reas'ning but to err;
Alike in ignorance, his reason such,
Whether he thinks too little, or too much:
Chaos of Thought and Passion, all confus'd;
Still by himself abus'd, or disabus'd;
Created half to rise, and half to fall;
Great lord of all things, yet a prey to all;
Sole judge of Truth, in endless Error hurl'd:
The glory, jest, and riddle of the world!
Go, wond'rous creature! mount where Science guides,
Go, measure earth, weigh air, and state the tides;
Instruct the planets in what orbs to run,
Correct old Time, and regulate the Sun;
Go, soar with Plato to th'empyreal sphere,
To the first good, first perfect, and first fair;
Or tread the mazy round his follow'rs trod,
And quitting sense call imitating God;
As Eastern priests in giddy circles run,
And turn their heads to imitate the Sun.
Go, teach Eternal Wisdom how to rule —
Then drop into thyself, and be a fool!
Superior beings, when of late they saw
A mortal Man unfold all Nature's law,
Admir'd such wisdom in an earthly shape,
And shew'd a NEWTON as we shew an Ape.
Could he, whose rules the rapid Comet bind,
Describe or fix one movement of his Mind?
Who saw its fires here rise, and there descend,
Explain his own beginning, or his end?

Alas what wonder! Man's superior part
Uncheck'd may rise, and climb from art to art:
But when his own great work is but begun,
What Reason weaves, by Passion is undone.

Epitre III. De la nature et de l'état de l'homme, par rapport à la société.

Apprends, homme borné, apprends que *la cause universelle n'agit que pour une fin, mais qu'elle agit par différentes loix.* Dans toute la folie que peut inspirer la santé la plus vigoureuse, dans la pompe de l'orgueil & dans l'impudence des richesses, que cette grande vérité te soit presente jour & nuit: qu'elle le soit sur tout au Prêtre qui prêche, au fidèle qui prie.

Considère le monde où tu es placé; examine cette chaîne d'amour qui rassemble & réünit tout, ici bas comme en haut. Vois la nature féconde travailler à cet objet; un atôme tendre vers un autre atôme, & celui qui est attiré, en attirer un autre figuré & dirigé pour embrasser son voisin. Vois la matière, variée sous mille formes différentes, se presser vers un centre commun, le bien gé-

Scrisoarea a treilea. Asupra naturii și stării omului cît pentru dînsul socotit în obște unit.

Învață și știi, omule, tu, orbule, că pricina cea vecinică și de obște nu lucrează decît pentru un singur sfîrșit, dar ști și aceasta că ea lucrează tot prin deosebite pravile, și că în toată dezmeticirea ce se poate zădări sănătatea cea mai întreagă și fălirea cea mai înaltă a mîndriii și obrăznicia cea mai nesuferită a bogățiii, tu, ticălosule, nu uita că acest mare adevăr nu trebue să iasă ție din minte nici un minut; și fie aceasta în știre și celor ce să dau de dascăli științii puterii dumnezeirii.

Pricepe bine lumea pe care tu ești pus; cercetează acest lanț de milostivire ce adună și împreună tot, acest pre pămînt, cît și în ceruri. Caută firi rodoase lucrînd pentru acest sfîrșit, și cum un atom trage spre alt atom,

néral: un végétatif mourant est le soûtien de la vie d'un autre, & quelquefois se dissout pour vivre une vie nouvelle: une forme qui cesse d'être, est succedée par une autre forme, passant alternativement de la vie à la mort, de la mort à la vie: semblable à une bulle formée sur la mer de la nature, elle s'éleve, elle créve, elle retourne à la mer. Il n'y a rien d'étranger: toutes les parties sont relatives au tout. L'esprit universel qui s'étend partout, qui conserve tout, unit tous les êtres, le plus grand au plus petit. La bête est utile à l'homme, & l'homme est utile à la bête. Tout est servi & tout sert. Rien n'éxiste à part: la chaîne se perpetuë: où finit-elle?

și cel ce este tras, cum trage și se înclină să îmbrațe pe vecinul său. Vezi ființa în mii de fețe deosebite, grăbind spre o împlinire și bine de obște; o rodire ce piere sprijinită de învierea alteia și altădată a să sfîrși ca să primească o viață noaă; o făptură ce se isprăvește și alta îndată prinzîndu-i locul, însă și tot trecînd fără curmare de la viață la moarte și de la moarte la viață, asemenea unui talaz ce se ridică pe mare și cade și iar cu marea una se face. Nimic nu este strein, fiteșcare părticică este o parte din totul cel mare și deplin. Duhul cel de obște se împrăștie peste tot, păstrează tot și unește tot, cel mai mare la tot cel mai mic. Dobitocul este trebuincios omului, omul este trebuincios dobitocului. Tot este slujit și tot slujește. Nimic nu poate sta de tot deosebit; lanțul nicidecum nu se curmează; și unde s-ar isprăvi? [...]

Epistle III. Of the Nature and State of Man with respect to Society

Here then we rest: The Universal Cause
„Acts to one end, but acts by various laws."
In all the madness of superfluous health,
The trim of pride, the impudence of wealth,

Let this great truth be present night and day;
But most be present, if we preach or pray.
Look round our World; behold the chain of Love
Combining all below and all above.
See plastic Nature working to this end,
The single atoms each to other tend,
Attract, attracted to, the next in place
Form'd and impell'd its neighbour to embrace.
See Matter next, with various life endu'd,
Press to one centre still, the gen'ral Good.
See dying vegetables life sustain,
See life dissolving vegetate again:
All forms that perish other forms supply,
(By turns we catch the vital breath, and die)
Like bubbles on the sea of Matter born,
They rise, they break, and to that sea return.
Nothing is foreign: Parts relate to whole;
One all-extending, all-preserving Soul
Connects each being, greatest with the least;
Made Beast in aid of Man, and Man of Beast;
All serv'd, all serving! nothing stands alone;
The chain holds on, and where it ends, unknown.

Epitre IV. De la nature et de l'état de l'homme par rapport au bonheur.

O Bonheur! le but & la fin de notre être: bien, plaisir, repos, contentement, quel que soit ton nom; ce je ne sçais quoi qui excite nos soupirs éternels, pour lequel nous suportons la vie, & nous ne craignons pas de mourir: tou-

Scrisoarea a patrălea. Asupra naturii și stării omului cît pentru firea lui.

O, fericire! dorirea și țintirea toatei ființei noastre; bine, desfătare, pace, tihnă și oaricare v-ar putea fi și alt numele tău, acest nepriceput și netălmăcit nu știu ce, ce zădărește dorirea noastră cea necurmată, pentru ca-

jours si près de nous, & toujours au delà de nous: toujours recherché plus loin qu'il n'est; vû confusément par le sage, comme par le fou: plante d'une semence céleste, si tu est tombée ici-bas, dis dans quel terroir mortel tu daignes croître? Brilles-tu épanoui par les rayons d'une Cour favorable, ou est-tu enterré avec les diamans dans des mines précieuses? Es-tu entrelassé avec les guirlandes des lauriers du Parnasse, ou es-tu moissonné par le fer dans le champ de Mars? Où croît-il? où ne croît-il pas? Si notre travail est vain, c'est la faute de la culture, & non du terroir. Le bonheur véritable n'est point renfermé dans quelque lieu privilegié; on ne peut le trouver nulle part, ou on le trouve par-tout: on ne peut l'acheter, il est libre; il fuit les monarques. Bolingbroke, il habite avec toi.

Demande aux sçavans le chemin pour y arriver; les sçavans sont aveugles: l'un nous ordonne d'être serviable, l'autre de fuïr les hommes: quelques-uns font consister le bonheur dans l'action, & d'autres dans le repos; ceux-

re și viața ni se face suferită și noi nu sîntem tot în groază de moarte și sfîrșit; acesta ce cu tot că nu poate fi depărtat de noi, iar noi tot căutăm pe dînsul tot înainte și înainte, și unde ar putea fi într-adevăr; acest ce-l zărește foarte încurcat pînă și omul cel mai înțelept, precum și nebunul. O, tu fericire! roadă din sămînță cerească; de ai picat tu aice jos, spune în ce brazdă peritoare tu ai binevoit să te oprești și să înflorești? te afli tu în plină floarea ta, ajutată de lumina soarelui la o curte de domn bun sau stai tu îngropată împreună cu diamanturile în vinele cele scumpe ale pămîntului? sau ești tu încununată cu cununa vlăstarilor verzi ai Parnasului? sau ești cosită în cîmpul slavei lui Aris? unde poate crește ea? sau unde nu poate crește? Cînd munca noastră este în zadar, vina este neștiința la lucru, iar nu nerodirea locului. Fericirea cea adevărată nu stă îngrădită într-un loc deosebit și nu este numai pentru unii, dar pentru toți, căci pe dînsa sau nu o poți găsi nicăirea sau că o găsești pre-

ci l'appellent plaisir & ceux-là contentement: toutes ces définitions ne disent guères plus ou moins que ceci, *que le bonheur est bonheur*. L'un dit que son plaisir est de n'avoir aucune peine; un autre ne sçait où le fixer; incertain, il doute de tout. Il y en a même qui nient que la vertu y ait aucune influence.

Abandonnons les sentiers d'une folle opinion; suivons la voye de la nature. Tous les états peuvent atteindre au bonheur: tout le monde peut le posséder: ses biens s'offrent à nous, ils ne consistent point dans aucune extremité. Il ne faut que du bon sens dans l'esprit, de la droiture dans le coeur: & qu'on se plaigne tant qu'on voudra de la diversité des portions; il n'y a pas moins une égalité de *tranquillité commune, qu'une égalité de sens commun.*

tutindenea; ea nu să cumpără și este slobodă și de bunăvoie. Ea fuge de crai și de împărați, și ea lăcuiește cu tine.

Întreabă pe învățați drumul de a ajunge la dînsa; învățații sînt orbi. Unul ne zice să fii slujnic, altul ne zice fugi, depărtează-te de oameni; unii țin că fericirea spînzură în lucrare și treabă, alții în nimic a face și a trîndăvi; aceștia o numesc pe dînsa trufie, ceilalți poprire de toate; adică toate acestea vor să zică nici mai mult, nici mai puțin decît că fericirea este fericire. Unul zice că toată mulțămirea este să nu aibă nici o supărare; celălalt, neputînd la nimic să întemeia, nu știe la ce să stea și altul va zice că și cucernicia însuși nu are nici o putere, nici o ispravă.

Să lăsăm dar cărarea dezmeticilor chibzuiri și să ținem drumul drept al naturii. Verce stare poate ajunge la fericire și toată lumea poate să o cîștige; darurile sale de bunăvoie se îndreptează cătră noi, și nu trebuie căutate niciodată pe departe. Trebuința este a avea numai bună pricepere în minte și inimă curată și lasă să se plîngă cine va vrea de nepotrivirea

Ressouviens-toi, Homme, que la cause universelle n'agit pas par des loix particulières, mais qu'elle agit par des loix générales: & qu'elle a constitué, ce qui doit s'appeller le veritable bonheur, non dans le bien d'un seul, mais dans le bien de tous. Il n'y a pas de bonheur dont joüisse un individu, que ce bonheur ne panche en quelque maniere vers toute l'espèce. Un cruel bandit, un tiran fougueux enivré d'orgueil, un hermite enterré ne peuvent suffire à leur bonheur. Ceux qui prétendent le plus de fuïr ou de haïr le genre humain cherchent un admirateur, souhaitent de s'assurer d'un ami. Si l'on fait abstraction de ce que les autres sentent, de ce qu'ils pensent, tous les plaisirs seront languissans, la gloire s'obscurcira. Chacun a sa part de bonheur; & qui en veut obtenir davantage éprouvera que le plaisir ne paye pas la moitié de la peine.

părții, căci cu toate aceste tînjiri, știut este că negreșit poate fi o deobște potrivire lină în adîncul inimii noastre, cum și măsură curată de o bună pricepere în capul nostru.

Adu-ți aminte, tu, omule, că pricina cea vecinică nu lucrează prin pravile părtașnice dar ea lucrează tot prin pravile de obște și cum că ea au așezat ceea ce era a fi și a împlini desăvîrșita fericire nu spre binele unora, dar spre binele de obște. Deci nu poate fi fericire de care să se împărtășască un obraz fără a nu se întinde oareșcum această fericire spre toată omenirea întreagă. Și pînă și un tîlhar rău și un tiran strașnic, beat în mîndria sa, și un pusnic singuratic nu pot fi destul singur spre împlinirea vrerilor cei dorite. Cel ce cearcă mai mult a urî sau a vrăjmăși neamul omenesc caută să afle cine s-ar mira de dînșii sau să aibă ajutori și prieteni. De se va da afară ceea ce pot socoti alții și ceea ce vor zice alții, toate mulțumirile vor fi slabe și toată slava va rămînea întunecită, căci toți ce pot avea asemenea norociri, nevăzute și neștiute de alții, simt negreșit că mulțămirea lor nu plătește osteneala [...]

Epistle IV. Of the Nature and State of Man with respect to Happiness

Oh Happiness! our being's end and aim!
Good, Pleasure, Ease, Content! whate'er thy name:
That something still which prompts th'eternal sigh,
For which we bear to live, or dare to die,
Which still so near us, yet beyond us lies,
O'er-look'd, seen double, by the fool, and wise.
Plant of celestial seed! if dropt below,
Say, in what mortal soil thou deign'st to grow?
Fair op'ning to some Court's propitious shine,
Or deep with di'monds in the flaming mine?
Twin'd with the wreaths Parnassian lawrels yield,
Or reap'd in iron harvests of the field?
Where grows? — where grows it not? — If vain our toil,
We ought to blame the culture, not the soil:
Fix'd to no spot is Happiness sincere,
'Tis no where to be found, or ev'ry where;
'Tis never to be bought, but always free,
And fled from Monarchs, St. John! dwells with thee.
Ask of the Learn'd the way, the Learn'd are blind,
This bids to serve, and that to shun mankind;
Some place the bliss in action, some in ease,
Those call it Pleasure, and Contentment these;
Some sunk to Beasts, find pleasure end in pain;
Some swell'd to Gods, confess ev'n Virtue vain;
Or indolent, to each extreme they fall,
To trust in ev'ry thing, or doubt of all.
　　Who thus define it, say they more or less
Than this, that Happiness is Happiness?
Take Nature's path, and mad Opinion's leave,
All states can reach it, and all heads conceive;
Obvious her goods, in no extreme they dwell,
There needs but thinking right, and meaning well;
And mourn our various portions as we please,

Equal is Common Sense, and Common Ease.
Remember, Man, „the Universal Cause
„Acts not by partial, but by gen'ral laws;"
And makes what Happiness we justly call
Subsist not in the good of one, but all.
There's not a blessing Individuals find,
But some way leans and hearkens to the kind.
No Bandit fierce, no Tyrant mad with pride,
No cavern'd Hermit, rests self-satisfy'd.
Who most to shun or hate Mankind pretend,
Seek an admirer, or would fix a friend.
Abstract what others feel, what others think,
All pleasures sicken, and all glories sink;
Each has his share; and who would more obtain,
Shall find, the pleasure pays not half the pain.

III

EXPLORĂRILE CĂRTURARILOR MOLDOVENI

„... Dacă aş fi din neamul peste care vei domni măria-ta, m-aş face istoriograful acestuia şi te-aş asigura că în confuzia generală a moravurilor, care ne face să vedem peste tot aceeaşi supunere pasivă, aceeaşi răbdare în robie, aceeaşi indiferenţă în faţa atîtor inovaţii ce se fac în toate administraţiile, fără ştirea popoarelor, noi sîntem singurii aflaţi sub o supunere încă nedesăvîrşită, a căror decădere n-a fost pecetluită şi mai lasă loc speranţei, singurii care, fără să facem parte integrantă dintr-un vast imperiu, mai păstrăm, în schimbul unui tribut, numele şi aşezămintele noastre cetăţeneşti; că n-am pierdut încă toate mijloacele utile pentru a domoli puterea celor care ne stăpînesc, ba chiar că ştim prin unanimitatea aprobărilor sau murmurelor noastre să influenţăm împlinirea sau durata autorităţii acelora şi că, în sfîrşit, sîntem singurii care mai păstrăm legile şi limba celui dintîi popor al lumii, drept titluri vrednice să dovedească originea cea mai nobilă, unele dintre obiceiurile lor ca tradiţii naţionale şi, în fine, trăsături preţioase şi neşterse ale simplităţii acelor vechi romani, care au biruit întregul univers, şi ale sciţilor, care n-au fost biruiţi de nimeni" [1].

Fraza pe care inteligentul secretar domnesc, Alexandre Maurice Blanc de Lanautte d'Hauterive, o destina lui Alexandru Ipsi-

[1] D'Hauterive, *Mémoire sur l'état de la Moldavie en 1787*, Buc., 1902, p. 20, 22.

lante reda, incontestabil, ideile modovenilor, pe care, după expresia sa, „îi îndrăgise și îi stima". Apărat de imunitate, cel care avea să devină consilier în Ministerul Afacerilor Externe sub Napoleon putea să dea liber curs unor gînduri care atunci cînd erau scrise de localnici trebuiau să se deghizeze și să e îmbrace în podoabe convenționale. Din această pricină, probabil, activitatea cărturărească din Moldova se cantonează în domeniul traducerilor; dar selecția efectuată și funcția acordată operelor receptate dezvăluie cîteva direcții principale ale mentalității ce pornesc, în fond, dintr-o conștiință bine caracterizată de fraza lui d'Hauterive.

În raport cu activitatea intelectualilor grupați în Școala ardeleană și cu aceea desfășurată de cărturarii munteni, în special în centrul de la Rîmnic, mișcarea iluministă moldovenească se impune mai puțin prin scrieri originale; oamenii de cultură de la Iași și din celelalte centre moldovene nu realizează elaborări personale care să atingă nivelul științific și erudiția istoricilor Școlii ardelene sau a problematicii istoriografilor din Țara Românească [2], dar, în schimb, se angajează într-o amplă activitate de traducere, care parcurge un variat registru de preocupări. Lucrări geografice, cărți de aritmetică și publicări de documente istorice se îmbină cu o intensă circulație, în manuscris, a unor opere literare create în pragul secolului luminilor ori în însuși acest secol, dintre care opere unele capătă o funcție deosebit de semnificativă întrucît se încriu în genul de un interes inestimabil pentru urmărirea progresului gîndirii social-politice și al mentalității din societatea română, în genul *Fürstenspiegel*.

Însuși faptul că avem de a face în special cu traduceri permite sesizarea contactelor pe care o mișcare reprezentativă din cultura română le-a stabilit în etapa luminilor cu unele dintre culturile sud-est europene și cu celelalte culturi europene pe o filieră directă. Preluarea unor opere semnificative prin intermediarele grecești, orientarea spiritelor spre obiective urmărite pa-

[2] *Istoria gîndirii sociale și filozofice în România*, Buc., Edit. Acad., 1964, p. 124.

ralel și de culturile sîrbă sau bulgară, dar cu o notă proprie, cît și descoperirea unor modele de prestigiu european în vederea rezolvării unor probleme specifice culturii române, constituie în ansamblu un fenomen capabil să dezvăluie aspecte esențiale ale formării și dezvoltării iluminismului român în contextul sud-est-european și, în general, european. În privința traducerilor e de remarcat că în mare parte, în faza veche a literaturilor din estul Europei, problema originalității nu s-a pus în termenii în care ea a fost ridicată în faza modernă a acestor literaturi. Atîta timp cît a predominat tradiția și s-a acordat un rol mai important circulației ideilor decît formei prezentării lor, lipsind, totodată, norme privitoare la drepturile de autor, scriitorii nu s-au simțit împiedicați să transpună în propria lor frază idei preluate de la alții. Originalitatea lor, incontestabilă, consta în efortul de a realiza noi sinteze din materiale date, de a regrupa concluziile unor experiențe consacrate pe care le întîlneau în florilegii sub forma sentințelor atribuite „unui înțelept" sau „filosofului". În momentul în care scriitorul s-a adresat unui material de un gen nou, el a știut să-l selecteze și să-l adapteze, continuînd, însă, a nu da atenție numelui autorului operei respective. Cercetarea unui fond amplu de traduceri din epoca transformărilor ideologice de la sfîrșitul secolului XVIII nu poate ignora spiritul original care a stat la baza selectării, adaptării și difuzării operelor preluate din alte literaturi [3]. Existența unei ample activități de traduceri denotă prin sine însăși apariția unei nevoi de primenire a operelor vechi, „uzate" și, în același timp, o amplă activitate de selectare, dublu efort care e marcat de un spirit evident inovator și, deci, original.

În cea de a doua jumătate a secolului XVIII o întreagă pleiadă de copiști lucrează intens manuscrise pentru o largă pătură de iubitori de literatură, care nu se mai declară satisfăcuți numai cu operele traduse mai înainte, cum sînt *Floarea darurilor* sau

[3] În literatura neogreacă fenomenul este , în mare parte, similar, după cum remarcă C. Th. Dimaras, *Histoire de la littérature néohellénique*, Athènes, 1965, p. 180—181.

Pildele filosofești, ci solicită noi traduceri după operele vehiculate în zona sud-est europeană. Sînt redate în românește *Istoria lui Tarlo* și *Istoria viteazului Polițion*[4], în timp ce *Zăbava fantasiei* a lui Francesco Loredano și *Istoria etiopicească* a lui Heliodor se multiplică într-un ritm susținut. Pentru gusturi mai rafinate se redă, direct din franceză, romanul lui Voiture, *Alțidalis și Zelida*[5], nuvelele cavalerului de Florian sau chiar melodramele lui Metastasio. Desigur că autorul favorit rămîne, ca și pentru cititorii greci, Voltaire, din opera căruia se traduce *Toaca împăraților*, în 1772, și apoi, în 1792, *Istoria craiului Sfeziei Carol al XII-lea*[6]. Există, însă, o preferință marcată pentru culegerile de maxime și de scurte meditații, capabile să exercite mintea cititorului asupra chestiunilor strict legate de existența cotidiană, adică asupra unor cu totul alte probleme decît cele care întreținuseră cugetarea vechilor cărturari, preocupați de descoperirea unor precepte generale și imuabile. Vartolomeu Măzăreanu traduce sfaturi morale utile din opera adusă din Rusia, *Itica ieropolitica*[7]; dar succesul

[4] Romanul a fost tradus în Moldova în a doua jumătate a secolului XVIII și a fost copiat de Iordache Chirel în 1794, copie care a servit editării textului, de Mircea Tomescu, în volumul II al *Cărților populare în literatura românească*, p. 173—216. Pentru traducerile literare din această epocă, în general, vezi N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, II, Buc., Minerva, 1901, p. 436—443.

[5] N.N. Condeescu, *Istoria lui Alțidalis și a Zelidei. Unul din primele romane franceze în limba noastră, Academia Română, Mem. Secț. Lit.*, S. III, Tom. V, Mem. 5, Buc., 1931. Autorul presupune că romanul născocit de Julie d'Angenne, fiica mai mare a marchizei de Rambouillet, scris de Vincent Voiture și completat de Des Barres, a fost tradus de Alexandru Ciohoranu sau de Dărmănescu însuși.

[6] Despre această traducere, datorată lui Gherasim Clipa, amănunte la Olga Cosco, *Primele cărți franceze traduse în românește. Istoria lui Carol al XII-lea de Voltaire, Cercetări literare*, I, 102—117; pentru ansamblul problemei, v. Ariadna Camariano-Cioranu, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, Buc., 1946, 199 p. Date interesante la C. Th. Dimaras, *La fortune de Voltaire en Grèce*, Athènes, 1951, 24 p., cercetare reluată în *Notes sur la présence de Voltaire en Grèce, Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, Genève, LV, 1967, p. 439—444.

[7] Vartolomeu Măzăreanu a adus cărți cu prilejul călătoriilor întreprinse la Kiev în 1757 și la Petersburg în 1769—1771. Inspector al „școalelor domnești, episcopești și mănăstirești" din Moldova, el traduce lucrări și întocmește mai

de care se bucură *Cugetările* contelui suedez Oxenstiern denotă faptul că cititorii din acest răstimp nu mai găsesc aceleaşi satisfacţii ca predecesorii lor în lectura sentinţelor datorate scriitorilor antici sau consideraţi „părinţi" ai bisericii.

În şirul cărţilor publicate în tipografia Mitropoliei din Iaşi, unica tipografie din Moldova, elementul nou nu apare cu evidenţă, deşi poate fi surprinsă şi aci o varietate mai mare de preocupări ca în deceniile anterioare: hrisoave — ca cele ale domnitorului Constantin Racoviţă, din 1756 şi 1757, al lui Alexandru Ion Mavrocordat, din 1785, sau al lui Mihai Şuţu, din 1793 — proclamaţii lansate de trupele ruseşti sau manuale de şcoală, cum e *Bucvarul* din 1755 şi *Lectionele* lui Toader Şcoleru din 1789, se alătură cărţilor cu un cuprins de un interes „inedit" — ca acea *Curioznică arătare din fiziognomie*, 1785, sau *Cuvîntul contra nicotinei* de Nicolae Mavrocordat, în greceşte, 1786 — culegerile de învăţături, în care se află cele mai diverse probleme. S-ar părea că preocupările istorice trec pe primul plan, deoarece ele se insinuează şi în lucrările de un caracter strict religios; în 1759 mitropolitul Iacov Putneanul foloseşte prilejul unui eveniment creştin pentru a publica în *Despre lemnul sf. cruci* un document de la împăratul bizantin Romano şi unul al sultanului Selim, aşa cum mitropolitul Iacov Stamati anexează la *Psaltirea* din 1794 lista tuturor domnilor moldoveni; dar în ultimii ani ai secolului tendinţele mult mai variate ale oamenilor de cultură din acest timp ies la lumină şi, în 1794, apare o carte de literatură, *Critil şi Andronius*, care, după opinia mitropolitului care patronează publicarea ei, are

multe culegeri de documente (Gh. Moisescu ş.a., *Istoria bisericii române*, II, Buc., 1958, p. 296—297). E de observat că atît în Moldova, cît şi la Rîmnic se fac în aceste decenii mari culegeri de documente (episcop la Huşi în 1787, Iacov Stamate îl pune pe nepotul său Thoma să traducă documente slavone, Bibl. Acad., *Ms. rom. 3692*). *Itica ieropolitica*, tradusă după o tipăritură de la Pecerska din 1712 de Vartolomeu în 1764, *Ms. rom. 67*, fusese redată în română şi în 1747 (cf. N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti*, ed. a 2-a, II, Buc., 1930, p. 164); a circulat în secolul al XVIII-lea: *M-sse 1332, 2344, 2582, 2667* din Biblioteca Academiei. O traducere, după acelaşi original rus în limba sîrbă: **Итика јерополитика**... Viena, 1774 (amănunte la Dp. **Георгије Михаиловић**, ***Српска библиографија*** XVIII *века*, Beograd, 1964, p. 117—118).

menirea să înfăţişeze cititorilor pe Creator, „cum şi toată mahina, adecă mulţimea acea minunată şi prea împodobită a lumii", iar în 1795 apar succesiv traducerile lui Amfilohie, *Gramatica theologhicească*, *De obşte gheografia* şi *Elementi arithmetice*.

După cîte explică Iacov Stamate sensul romanului spaniol al lui Balthasar Gracian, *Critil şi Andronius* este o nouă formă de *Divan*, ceea ce reactualizează genul literar abordat de strălucitul cărturar de la începutul secolului, Dimitrie Cantemir; tot astfel, Leon Gheuca reia, la rîndul său, o tradiţie atunci cînd inserează într-o carte de slujbă, *Octoihul mic* din 1786, sentinţe din lucrarea pe care Antim Ivireanul o destinase orelor de răgaz ale cititorilor de la 1713, *Pildele filosofeşti*.

Reluarea tradiţiei literare statornicite în epoca Brîncoveanu-Cantemir de către cărturarii moldoveni din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea este atestată şi de alte acţiuni ale lor, dar pe firul tradiţiei se însăilează numeroase elemente noi, ce dezvăluie un efort constant de a interveni în problematica ideologică cu ajutorul unor argumente europene, formulate în acele opere care corespundeau mai deplin necesităţilor locale. Aceste elemente noi se regăsesc în manuscrisele epocii, cu o tematică mult mai amplă şi mai variată decît aceea a tipăriturilor. Atîta timp cît tipografia din Iaşi a acoperit singură nevoile de carte ale Moldovei, cărţile de cult — niciodată suficiente — avînd un regim de preferinţă, şi în condiţiile de cenzură create de curtea domnească[8], operele în manuscris nu au ajuns să vadă lumina tiparului. Şi, cu toate acestea, ele au circulat destul de intens prin còpii, indicînd tocmai prin această supravieţuire a lor că au răspuns unor necesităţi reale, dezvăluind etapele parcurse de formarea gustului literar, transformările mentalităţii. „Lumea cărţii" care se

[8] Vezi, de exemplu, pitacul către mitropolit şi cel către episcopul de Rîmnic ale lui M. Suţu din 1784, publicate de V.A. Urechia, *Memoriu asupra perioadei din istoria românilor de la 1774—1786*, Buc., 1893, p. 400. Mihai Racoviţă hotărîse, de asemenea, controlul cărţilor în Ţara Românească în 1741, cf. art. lui Dan Simonescu din *Raze de lumină*, 1938, p. 260—262. Interesant şi pitacul lui N. Caragea din septembrie 1782, prin care interzice să se mai facă „vorbă de domnie" prin cafenelele Bucureştilor (Urechia, p. 245).

grupează în jurul acestor manuscrise — patroni, susținători, traducători, copiști — apare în acest răstimp ca o pleiadă de cărturari cîștigați de ideea progresului, și ansamblul datelor dezvăluie, în conexiunea lor, condițiile în care o mișcare literară de orientare, în special franceză, se suprapune cu mișcarea politică orientată spre înlăturarea dominației străine și spre soluționarea crizei în care intrase sistemul feudal. Desigur că circulația operelor pe care le semnalăm a depins de progresul pe care l-a înregistrat învățămîntul, atît cel organizat de principi[9], cît și cel organizat în orașe și pe lîngă marile centre culturale din mănăstiri, dar și de contactele pe care cititorii din țările române le-au putut avea cu presa și cu cartea străină[10]; acești factori explică apariția unui număr mai mare de copiști „specializați" în literatură și a unor biblioteci cu un conținut destul de variat. De asemenea, trebuie ținut seama de progresul înregistrat de cunoașterea limbilor europene în aceste decenii, în special datorită preceptorilor francezi, care pătrunseseră în a doua jumătate a secolului în familiile boierești din țările române, ceea ce a creat posibilitatea ca o serie de lucrări franceze sau italiene să fie traduse direct din original.

Cercetarea circulației manuscriselor de acest gen relevă existența unor adevărați bibliofili, amatori de literatură, care-și întoc-

[9] Ne referim la cunoscutele reforme ale domnitorilor Grigore Alexandru Ghica, în Moldova, în 1766, și Alexandru Ipsilanti, în Țara Românească, în 1776 (cf. *Istoria României*, Buc., Edit. Acad., 1964, III, p. 1044). În școala mănăstirească de la Putna se studia pe la 1788 „geografia cea tălmăcită de episcopul Amfilohie după Buffier"; v. N. Mazere, *Evoluția geografiei în școalele române, Cultura română*, 1903—1904, p. 105.

[10] Date utile în acest sens la A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. a 3-a, Buc., Cartea românească, 1930, X, p. 203—212. În afara abonamentelor la ziarele străine, a comerțului cu cărți organizat de casele în special transilvănene, a lucrărilor procurate de cei care au avut posibilitatea să ajungă în Italia, ca Amfilohie, sau la Viena, trebuie ținut seama de rolul important pe care l-a avut cancelaria domnească din Moldova de a extrage știri din presa străină pentru a fi trimise la Poarta otomană, după cum indică afirmația lui Constantin Caragea din *Efemeridele* publicate în *Documentele Hurmuzachi*, Buc., 1914, XIII, p. 91. Este ușor de presupus cu cîtă rapiditate se difuzau în mediul curții princiare știrile care semnalau atît evoluția situației politice, cît și preocupările culturale din țările europene.

mesc copii după operele cele mai prețuite. Nu ne referim numai la copiile de opere de sine stătătoare, cum realizează paharnicul Toader Jora, care în 1786 scrie *Zăbava fantasiei* și *Istoria etiopicească a lui Iliodor*, sau Ştefan Stîrce, care se dovedește mai interesat în literatura istorică, întrucît scrie *Letopisețul lui Nicolae Costin* în 1784, *Cronici moldovenești* în 1786, *Povestirea lui Tarlo* în 1786—1787 și *Cronica domniei lui Nicolae Mavrocordat* în 1791[11], dar și la culegerile, ba chiar în special la aceste *pots-pourris*-uri în care un cititor, dornic să aibă la îndemînă, într-un volum redus, fragmentele care i-au plăcut și pe care simte nevoia să le reci-, tească, adună părți din mai multe opere. Regăsim aci în condițiile dificile în care s-a dezvoltat literatura în secolul al XVIII-lea nucleul unor biblioteci „de căpătîi", realizate în urma unor lecturi mult mai vaste. Solicitat de ocupații multiple, lipsit de timpul necesar scrierii într-o epocă în care războaiele, epidemiile și evenimentele dramatice se succed inexorabil, iubitorul de literatură strînge într-un volum de cîteva sute de file acele fragmente de care nu se putea lipsi. Citām, de pildă, pe logofătul Ioan Chira, care la 1779 adună la un loc *Esopia*, *Pilde filosofești*, *Bertoldo*, *Povestiri orientale* (Bibl. Acad., *Ms. rom. 1067*)[12].

Totodată apar acum și copiștii (adevărați „copiști", care scriu manuscrise pentru alții, îndeplinind cu pana și călimara rolul teascului tipografic care lipsește), lucrînd la comandă, și, în general, contra cost aproape exclusiv opere literare. Se remarcă, așadar, o „specializare", și citām pe pisarul episcopiei Romanului, Grigore Hudeci, care redactează succesiv *Istoria etiopicească a lui Iliodor*, vol. II, în 1784, *Din scrierile lui Oxenstiern*, cartea a II-a, în 1785, *Zăbava fantasiei*, partea a II-a, în 1788, și iarăși *Din scrierile lui Oxenstiern*, cartea a II-a, în 1803, sau pe preotul

[11] G. Ştrempel, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, p. 137—138 (Jora), 228—229 (Stîrce).

[12] Logofătul Chira scrie la Mănăstirea Păngărați, plătit de egumenul Inochentie, *Ecaterina al doile, Istorie adunată a Împărăției rusăști...*, o traducere prin intermediar grec, a unei lucrări germane. Manuscrisul e dăruit lui Leon Gheuca (cf. N. Iorga, *Cărți și scriitori români din veacurile XVII—XIX*, *Analele Academiei, Mem. Secț. Lit.*, tom. 29, 1906, p. 15—17).

Ioasaf Luca, autorul unei compilații de *Cronici moldovenești*, în 1766, lucrată contra cost pentru vornicul Iordache Cantacuzino, și al altor copii de cronici executate pentru postelnicul Alexandru Hurmuzache în același an, pentru Matei Hurmuzache și alții; copistul scrie și o *Floarea darurilor*[13].

Dar circulația manuscriselor literare ne îndreaptă adeseori spre cîte un centru cultural sau spre un grup de oameni care se cunosc reciproc și își recomandă unul altuia copiștii. Acest aspect ni se pare a fi de un interes deosebit, deoarece răspîndirea unor anumite opere indică existența unui grup de cititori de literatură, de oameni de cultură doritori să cunoască operele „la modă" sau să mediteze asupra unor idei și întîmplări capabile să le descifreze propriul lor destin. Iată ceea ce ne dezvăluie circulația *Etiodicelor* lui Heliodor, deși difuzarea operei lui Fénelon, *Aventurile lui Télémaque* indică date cel puțin tot atît de interesante. Tradusă din grecește de către Toma grămăticul de la Mitropolia Iașului, opera e copiată în anii 1772—1773 de pisarul Grigorie Ilievici pentru a îndeplini comanda episcopului de Roman, Leon Gheuca *(Ms. 355*[14]*)*, apoi e scrisă de dascălul Andriotaxitul de la Neamț pentru spătarul Constantin Palade în 1782 *(Ms. 3531)*; un exemplar se află la slugerul Vasile Carp, și de pe el își execută Toader Jora copia sa la 1786 *(Ms. 57)*, cinci ani mai de-

[13] G. Ștrempel, *op. cit.*, p. 101—102 (Hudeci), 139—140 (Luca). Apreciem că este indicat să fie separați în categoria „copiștilor": bibliofilii, care-și alcătuiesc exemplare pentru ei înșiși; traducătorii, care redau în română un text care li s-a pus la dispoziție, dar modificîndu-l, îmbunătățindu-l la fiecare copiere; copiștii, care transcriu un text român în mai multe exemplare. În ceea ce privește cel de-al doilea grup, ar trebui cercetată participarea lor activă la selectarea textelor, așa cum în privința celui de-al treilea grup ar trebui urmărită compoziția lui; în măsura în care copiștii aparțineau de cancelaria domnească, posibilitățile lor de informare erau multiple, și „scriitorii" aceștia aveau, foarte probabil, o lectură destul de bogată. În asemenea condiții, grupul celor care transcriau textele pur mecanic s-ar dovedi destul de redus; în numeroasa categorie a copiștilor vor putea fi descoperiți adevărați cărturari, în general de origine modestă.

[14] Citām manuscrise române din Biblioteca Academiei. Date sumare despre circulația acestui roman, și în articolul scris de M. Marinescu-Himu, *Romanul grec în literatura română*, *Studii clasice*, 1965, în special pe. 398.

vreme, în 1781, întocmindu-și o copie pentru sine fiul slugerului, Ilie Carp, cu ajutorul condeiului lui C. Burghele *(Ms. 60)*. În 1784, Alexandru Ciohoranu, care scrie pentru Iordache Dărmănescu un exemplar al romanului lui Voiture, întocmește pentru biv vel-paharnicul Necolai Canta o altă copie *(Ms. 4837)*, iar în 1792 Alexandru Athanasiu, care scrie pentru același Iordache Dărmănescu o *Geografie*[15], execută comanda pe care i-o dăduse vornicul Ioniță Sturza *(Ms. 2868)*. O altă copie a *Etiopicelor* iese de sub pana lui Grigore Hudeci la Roman în 1784 *(Ms. 2774)*.

Iată, așadar, un grup de bibliofili și de cititori de opere literare, care strîng în biblioteca lor traduceri menite să delecteze imaginația și să le transmită precepte de conduită: Leon Gheuca, mitropolit între 1786 și 1788, Iordache Dărmănescu, Necolai Canta, Ioniță Sturza, Vasile și Ilie Carp[16], Constantin Palade; amintim pe Iordache Cantacuzino, care își face o colecție de cronici, pe Toader Jora și Ștefan Stîrce, alături de care se află copiștii care lucrează cînd pentru unul, cînd pentru altul exemplare de opere literare, recomandați fiind de la unul la altul: Alexandru Ciohoranu, Alexandru Athanasiu, Grigore Hudeci, Grigore Ilievici, Ioasaf Luca, Ioniță Chira și mulți alții. Se adaugă în acest șir Gherasim Clipa, discipolul lui Leon Gheuca, ajuns la studii la Leipzig cu nepotul aceluia, sub îndrumarea oaspetelui sîrb al lui Leon, Dositei Obradovici, și care traduce *Taina francmasonilor* a abatelui Perau, dedicîndu-o lui Iordache Dărmănescu, *Istoria Americii*, *Istoria craiului Sfeziei Carol al XII-lea* de Vol-

[15] Biblioteca Academiei, *Ms. rom. 2349 : Geografie noao*, copie din 1786 după o traducere efectuată în 1780, în aceeași Episcopie a Romanului și din același îndemn, probabil al episcopului Leon Gheuca. „Această geografie este o traducere din limba greacă..., care, la rîndul ei, este la origine un text englez trecut prin filieră franceză și italiană" (cf. N.A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești* Buc., Edit. științifică, 1962, p. 16).

Legăturile dintre acești cărturari nu pot să fie decît atestate de exemplele pe care le dăm, dar nu descrise în toată amploarea lor, însemnările de pe manuscrise fiind destul de puțin generoase cu istoricul literar.

[16] Vasile Carp va fi trimis la Viena pentru a lua legătura cu Kosciuszko; vezi doc. 304 din *Documente privind istoria României. Colecția Eudoxiu de Hurmuzachi*, serie nouă , I, Buc., Edit. Acad. 1962, p. 543.

taire, patronînd mai tîrziu, cînd ajunge episcop de Roman, traducerea operei unui dascăl grec acuzat de raționalism, Metodie Antracitul[17]; Gherasim ajută pe Gobdelas să alcătuiască în grecește o *Economie practică și generală*, sprijină apariția traducerii lui Nicola Nicolau, *Plutarh Nou*[18], fiind considerat ca un ocrotitor al cărții și de Zaharia Carcalechi[19].

Boieri mari sau de rangul al doilea, clerici și dascăli sau dieci, toată această „lume a cărții" nu se polarizează numai în jurul operei lui Heliodor; Leon Gheuca, consemnează Dositei Obradovici, își propusese să tipărească și pe *Télémaque*, ajuns și în mîinile lui Iordache Dărmănescu, ca și pe *Oxenstiern*[20].

Grupul se raliază în jurul acestui cărturar, menționat de dr. Andreas Wolf în lucrarea sa consacrată Moldovei[21], elogiat de Dositei Obradovici[22] și de secretarul francez d'Hauterive[23]; el

[17] D. Fecioru, *Catalogul manuscriselor din biblioteca Patriarhiei române*, *Studii teologice*, Buc., 1959, nr. 5—6, p. 345—387.

[18] I. Bianu și Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, III, Buc., 1910, p. 290—291. Am indicat în *Steaua*, 1966, p. 120 — 121, că Nicola Nicolau a tradus întreaga lucrare a lui Pierre Blanchard după o versiune germană, dar volumele III și IV nu au mai văzut lumina tiparului.

[19] Parte din activitatea lui Gherasim Clipa e amintită și de N. Iorga, *Francmasoni și conspiratori în Moldova secolului al XVIII-lea*, *Analele Academiei*, *Mem. Secț. Ist.*, s. III, tom. VIII, Buc., 1928, și de D. Popovici, *op. cit.*, p. 125. Mai tîrziu, episcop de Roman, ambițios și intransigent, „Gherasim arse strana și odăjdiile atinse de Meletie cel pus de turci" în 1821, cînd se retrase în timpul luptelor (cf. Gh. Moisescu, *op. cit.*, p. 431).

[20] N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, II, p. 436.

[21] Andreas Wolf, *Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, Sibiu, I, 1805, în mai multe locuri.

[22] Dositei îi dedică traducerea scrierii lui Zelikhofer, iar în *Scrisoarea către Haralambie* îl laudă pentru cunoștințele lui; amănunte la Radu Flora, *Din relațiile sîrbo-române*, Panciova, 1965, p. 138.

[23] V. *Alte contribuții la tratatul de istoria literaturii române*, în *Steaua*, 1966, 6, p. 119, unde am reprodus fragmentul din lucrarea lui d'Hauterive, *Mémoire*... p. 201, care, după părerea noastră, se referă incontestabil la Gheuca. De altfel, de la acesta, ca și de la ceilalți oameni remarcabili (elogiați, fără să-i numească, „hommes que je chéris et que je révère" — p. 204), trebuie să fi cules secretarul francez datele expuse cu căldură privitoare la originea latină a românilor, la demnitatea naturală a oamenilor din popor, la aspirația lor spre libertate (p. 20,

își asumă un rol cultural în cadrul funcției pe care o deține în biserica moldoveană, singura instituție rămasă independentă de curtea fanariotă în urma deciziei Sinodului întrunit de mitropolitul Iacov Putneanul (ianuarie 1753), care a interzis ierarhilor greci să se suie pe scaunul mitropolitan de la Iași. Leon Gheuca se profilează în centrul unei mișcări culturale care se dovedește a fi și o mișcare politică, activitatea lui relevînd legătura care a existat în aceste decenii între orientarea franceză a cărturarilor moldoveni și țelurile lor patriotice, cît și funcția dobîndită de anumite opere în cadrul acestei mișcări indiscutabil iluministe prin interesul arătat pentru cuceririle civilizației europene din secolul al XVIII-lea și prin rolul acordat rațiunii în rezolvarea problemelor sociale; în această privință, transformările mentalității se dovedesc a fi însoțite de profunde preschimbări în sensibilitate, criza conștiinței sociale fiind și o criză a sensibilității. Dacă se poate susține că literatura beletristică din acea vreme și chiar de mai tîrziu era socotită ca una dintre formele de delectare a clasei conducătoare, evident că, ținînd seama de caracterul acestei delectări și de difuzarea operelor literare în pături deosebite de clasa conducătoare, nu se poate pretinde că răspîndirea traducerilor semnalate ar fi rămas fără consecințe pentru dezvoltarea culturii românești.

Într-adevăr, parte din figurile proeminente ale acestei mișcări literare se regăsesc în conspirațiile organizate contra domnilor fanarioți. În septembrie 1777, printre opozanții fugiți la Hotin se află Dărmănescu și Iordache Cantacuzino, în timp ce Ioniță Sturza și cu Nicolae Roznovanu, de asemenea un bibliofil, sînt trimiși de domn pentru a duce tratative cu cei fugiți, fapt care

82, 88, 193 etc.); demonstrarea temeinică a latinității limbii române, ca și condamnarea luxului trebuie să-i fi fost sugerate de cel care inițiase ampla acțiune de traduceri în limba țării și care condamnase, ca episcop, luxul boierilor. Critica tendințelor boierești de a apela la puterile străine e pornită din convingerile aceluiași om, animat de „un patriotisme modeste qui déplore les abus sans éclat et concilie le désir et l'espoir d'en voir la réforme avec le sentiment du devoir" (p. 200).

presupune independența acestora față de curtea fanariotă[24]. În august 1778, cu speranța că situația încordată de la frontierele țării va putea duce la înlăturarea definitivă a domnilor fanarioți, Manolache Bogdan, activ și în conspirația anterioară, și Ioniță Cuza, exilat de Ioan Teodor Callimachi și readus în 1759, cînd boierii se răsculaseră cu orășenii[25], organizează un nou complot, înăbușit de Constantin Moruzi, care-i ucide; din conspirație fac parte din nou Dărmănescu, Iordache Cantacuzino și Roset Bălănescu, alăturîndu-li-se Manolache Romano. Caracterul francmasonic al complotului este aproape cert[26], și din această organizație cu scopuri patriotice a făcut parte atît traducătorul lucrării *Taina francmasonilor*, Gherasim Clipa, care justifică interesul pentru carte în dedicația adresată lui Dărmănescu[27], cît și Leon Gheuca, care nu a fost instalat mitropolit în 1786 decît după ce un grup de boieri l-a sprijinit împotriva domnului fanariot[28]. Existența

[24] Constantin Caragea, *Efemeridele*, p. 73.

[25] *Istoria României*, III, p. 447. E de reținut că viitorul domn al principatelor Unite este descendentul acestui Ioniță și că Bogdan e admirat de Carra pentru cunoștințele sale de limbi străine și pentru popularitatea de care se bucură.

[26] N. Iorga, *Francmasoni și conspiratori...*, crede că au fost francmasoni: Gheuca, Gherasim, Dărmănescu, Manolache Romano, care a fugit în Germania. Lionardo Panzini, adus de Alexandru Ipsilanti ca preceptor al copiilor săi la București, nota că, atunci „cînd patriarhul constantinopolitan, speriat de existența la noi a francmasoneriei aduse de ruși, o fulgeră cu anatema, afurisenia nu se publică" (cf. N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. a 2-a, Buc., Casa școalelor, 1928, p. 215).

[27] Dedicația e reprodusă în *Catalogul manuscriptelor românești*, II, p. 174—175. Intenția traducătorului a fost clară: „Cu toate că materia ei iaste întru pre rău prepus al obștiei și poate a-mi pricinui multă defăimare, însă cunoscînd că ia iaste pre departe de adevăr, am tălmăcit-o ca toți cei ce vor ceti să cunoască greșita socoteală ce au de această tagmă". Traducerea, după cum a remarcat Paul Cernovodeanu, a fost făcută după *Le secret de l'ordre des Franc—Maçons*, Amsterdam, 1778, de l'abbé Gabriel Louis Calabre Perau (1700—1767) — v. nota din *Revue des études sud-est européennes*, 1968, 2.

[28] Al. Ciurea, *Leon Gheuca*, 1942, p. 39—41.

organizației francmasonice justifică prezența medaliilor cu inscripții de asemenea natură în Moldova[29], care, la rîndul lor, dezvăluie influența pe care prezența trupelor ruse, cu un corp ofițeresc cîștigat noilor idei, a avut-o asupra formării organizației moldovenești. În același timp, o influență similară au exercitat-o și ofițerii austrieci[30].

Larga difuzare a romanului lui Fénelon și inițiativa traducerii unor fragmente din opera lui Massillon, luată de către Leon Gheuca însuși, se clarifică în momentul în care se ține seama de frămîntările perioadei acesteia, în care, după cum nota un martor ocular, era „mare împărechiere între boieri și între domni"[31]. Războaiele dintre ruși, austrieci și turci au întărit rezistența maselor împotriva dominației otomane, care, pe măsură ce înăsprea exploatarea economică, dădea evidente semne de decadență datorită

[29] P.P. Panaitescu, *Medaliile francmasonilor din Moldova în secolul al XVIII-lea*, *Revista istorică*, 1928, nr. 10—12, p. 354—355, care descrie două medalii, prima din 1772, conchizînd: „sîntem în fața unei prime mișcări naționale și democratice moldovenești premergătoare celei din veacul al XIX-lea". Despre publicația scoasă de trupele rusești în 1790, care a difuzat idei progresiste, vezi Dan Simonescu, *Primul ziar pe pămîntul țării noastre*, în *Studii și materiale de istorie medie*, 1956, p. 343—351.

[30] E. Prokopowitsch, *Die Wiener „Geheime Assoziation und der Bukowiner Bojar Basilius von Balsch*, *Südost-Forschungen*, 1961, p. 274—278.

[31] Însemnare din 1788 a monahului Galaction de la Mănăstirea Agapia pe *Ms. rom. 2987* (cf. G. Ștrempel, *op. cit.*, p. 72). Agitația boierilor e continuă în toată jumătatea a doua a secolului. Nici după ce conspirația contra lui Moruzi a fost înăbușită atît de sîngeros nu s-au liniștit spiritele. Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 ani*, II, Iași, 1857, p. 49, consideră drept caracteristică pentru domnia lui Alexandru Mavrocordat, începută în 1785, „vrajba dintre boieri". În repetate rînduri palatul domnitorului a luat foc. Frămîntarea e pe larg analizată și de d'Hauterive, *op. cit.*, în mai multe locuri. Domnia lui Alexandru Moruzi a fost tulburată „de agitația boierimii de treapta a doua, care, invocînd ideile de libertate și egalitate ale Revoluției franceze, revendica egalitatea cu marea boierime" (cf. *Istoria României*, III, p. 719).

descompunerii sistemului feudal otoman și slăbirii puterii imperiale, atestată de răscoalele interne[32]. Manifestările antiotomane se înmulțesc[33], și boierii pămînteni organizează o opoziție puternică; apelul la Fénelon, care împreună cu Saint-Simon este „reprezentantul cel mai de seamă al opoziției aristocratice", este explicabil, cu atît mai mult cu cît opoziția franceză împotriva despotismului prezentase cîteva trăsături care o făceau asimilabilă condițiilor din țările române: „această opoziție rămîne hotărît monarhistă..., concepția opozanților continuă să fie profund religioasă... opoziția aristocratică este atentă la realitățile populare"[34]. De aceea conspirația condusă de Manolache Bogdan și de Ioniță Cuza, „care în timpul războiului luptaseră pentru lărgirea autonomiei țării"[35], își propunea să înlăture pe domnul fanariot pentru a pune în locul lui un domn pămîntean (pe Manolache Bogdan însuși), invocînd măsurile antipopulare ale miniștrilor fanarioți. Pe de altă parte, însă, așa cum în Franța „clasa privilegiată e apăsată de o mare oboseală intelectuală" și în locul ei intră în luptă categoria oamenilor cu o origine modestă ajunși la funcții importante, ca acelea de abate sau episcop (cum e „Massillon,

[32] „Deplasarea treptată a centrului de progres social și economic de la pătura conducătoare turcă spre noile forțe sociale născute în sînul popoarelor balcanice oprimate" este un fenomen caracteristic popoarelor balcanice, dar nu și țărilor române, pentru care nu pătura conducătoare turcă a constituit în trecut forța care să fi promovat progresul, ci legăturile cu restul Europei (cf. D. Djordjević, *Révolutions nationales des peuples balkaniques, 1804—1914,* Belgrad, 1965, p. 12). Transformările petrecute pe plan cultural sînt exprimate în scrierile Școlii ardelene, ale cărturarilor de la Rîmnic și în cele datorate acestei mișcări moldovene de orientare franceză.

[33] *Istoria României,* III, p. 599, unde sînt amintiți voluntarii români care au participat la înfrîngerea armatei turcești la Rîmnic în 1789 (vezi și p. 601).

[34] Jean Touchard, *Histoire des idées politiques,* Paris, P.U.F., 1963, I, p. 358—359.

[35] *Istoria României,* III, p. 715.

fiul unui notar din Hyères, Fléchier, Bossuet"[36]), tot astfel devine mai activă categoria celor care, în general de origine modestă, ocupă funcții culturale în biserică sau în școlile mănăstirești sau sînt prinși în activități cărturărești: traduceri, multiplicări de opere etc. De pe poziția acestora se face apel la opera lui Massillon, care capătă menirea de a atrage atenția „celor mari" asupra răspunderilor și a rolului lor în viața socială. Din traducerea lui Gheuca boierimea putea afla cît de compromițătoare este în fața *istoriei* goana după slujbe și că viața „celor mari" este „legată cu întîmplările obștei" și „trece cu dînsele din neam în neam".

Apelînd la o ediție de *pensées diverses*, Gheuca satisfăcea, din punctul de vedere al formei, gustul cititorilor de *apophtegmata*[37], iar din punctul de vedere al fondului selecția lui corespundea unui stadiu nou în sensibilitate, pregătită să accepte tendința lui Massillon de „a reabilita inima" în morala creștină[38]. În Moldova, ca și în Franța de la începutul secolului al XVIII-lea, „politica este puternic marcată de literatură", și „această criză a conștiinței — care nu este numai franceză, ci europeană — reflectă o profundă criză economică și socială (foamete, administrație dezastruoasă). De unde tendința crescîndă de a arunca răspunderea acestei crize

[36] Maxime Leroy, *Histoire des idées sociales en France*, I, Paris, Gallimard 1946, p. 362.

[37] Cugetările lui Massillon sînt recomandate a fi citite după tehnica lecturii apoftegmelor, exact așa cum *Învățăturile creștinești* din 1700 fuseseră recomandate a fi utilizate de cititorii români. Iată textul din *Avertissement*, cu care se deschide ediția pariziană din 1751: „Toutes les pensées qui composent ce recueil sont courtes, détachées les unes des autres et sans aucune liaison nécessaire entr'elles. L'on peut n'en lire qu'une ou deux à la fois, passer d'une matière à l'autre, revenir sur ses pas sans aucun inconvénient, et il n'est aucune de ces pensées qui ne contienne ou quelque grand principe, ou quelque réflexion judicieuse, ou des vérités édifiantes; le tout mis dans le plus beau jour, et revêtu de toutes les grâces de l'élocution . Pourrions-nous craindre qu'il y eût quelqu'un assez occupé pour ne pouvoir dérober impunément à ses affaires les instants que demande une pareille lecture, quelque tête assés peu forte pour en être fatiguée, quelqu'homme assés dégoûté du sérieux pour y être insensible."

[38] Robert Manzi, *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée française au 18-e siècle*, Paris, Armand Colin, 1960, p. 649.

asupra sistemului de control economic și de arbitrar politic"[39], cu atît mai insuportabil în Moldova cu cît era impus de o dominație străină.

Faptul că transformarea concepției politice s-a însoțit cu o criză a sensibilității e indicat și de largul ecou pe care drama lui Grigore Ghica, ca și decapitarea boierilor Bogdan și Cuza (prima descrisă de banul Caragea sub forma unui adevărat „roman gotic"), l-a înregistrat în toată societatea românească, determinînd pe acel slujbaș modest din părțile Olteniei s-o pună în versuri[40] larg difuzate pe cale manuscrisă.

Dar aspectul cel mai important al crizei de conștiință poate fi observat în trecerea de la „conștiința ortodoxă" la conștiința națională, care are loc în aceste decenii.

Dacă domnii fanarioți au luat o serie de măsuri înnoitoare în timp ce marea boierime încerca să mențină tiparele vechi, grupul compact de cărturari ce se formează (atît în Moldova, cît și la Rîmnic și în Transilvania), argumentează necesitatea „continuării" tradiției și introduce idei noi preluate din scrierile iluministe europene. În raport cu reformele fanariote, care au urmărit „o aducere la zi, un *agiornamento* al regimului feudal"[41], sînt formulate acum, în proteste la Poartă sau în manifestări publice, idei pro-

[39] Jean Touchard, *op. cit.*, p. 359.

[40] N.A. Ursu, *Contribuții la stabilirea paternității unor povestiri istorice în versuri*, *Limba română*, 1966, 1, p. 53—72, care arată, pe baza unei analize filologice convingătoare, că autorul care a compus „cronicile rimate" — printre care și *Stihuri despre uciderea lui Grigore Ghica*, *Stihuri despre uciderea lui Constantin Brîncoveanu* și *Stihuri despre uciderea boierilor Bogdan și Cuza* — este „un modest intelectual al vremii, probabil vreun logofăt de casă domnească sau boierească, originar din Oltenia sau de prin vestul Munteniei", ajuns în Moldova. Prob ema este reluată de Dan Simonescu în prefața la *Cronici și povestiri românești versificate*, Buc., Edit. Academiei, 1967.

[41] Fl. Constantiniu, *Quelques aspects de la politique agraire des phanariotes*, *Revue roumaine d'histoire*, 1965, 4, p. 667—680. În timp ce domnitorii caută să perfecteze sistemul administrativ, de rezultatele căruia depindea însăși domnia lor, boierii pămînteni răspund cu o rezistență care nu are, în perioada de care ne ocupăm de exemplu, un caracter reacționar. Pe de altă parte, în timp ce marea boierime rezistă din principiu, se formează o opoziție care are țeluri progresiste, îmbinînd tendința înlăturării dominației străine cu tezele limitării put cre-

gresiste de cei ce doreau să înlăture pe principii care profitau de adaptarea sistemului vechi; grupul acestor oameni, la care se alătură din motive tactice marea boierime, e incontestabil încurajat de concepţiile politice europene formulate în secolul luminilor.

Afirmată în faţa unui invadator care se impusese pe calea armelor, şi nu printr-o formă culturală superioară, „conştiinţa ortodoxă" reprezenta expresia amplă şi sintetică a unei îndelungate tradiţii culturale. Din această conştiinţă făcea parte conceptul de „pămîntean", pe care locuitorii Moldovei îl opuneau în faţa dominanţilor de „altă lege" veniţi de aiurea. Locuitorii ţării se întemeiaseră secole de-a rîndul pe această idee de „apărare a creştinătăţii", misiune istorică şi culturală de care fusese conştient un Ştefan cel Mare. În momentul în care funcţionarii Porţii trimişi să administreze ţările române s-au prezentat ca fiii obedienţi ai patriarhiei ortodoxe, separarea de ei a impus o nouă distincţie şi, aşa cum Constantin Moruzi sfătuia pe trimisul său la Constantinopol să nu se amestece în problemele mănăstireşti, strict religioase, dar să apere marea biserică, pilonul de susţinere al viitoarei Elade[42], tot astfel boierii români au apărat mitropolia din Iaşi de pătrunderea elementelor fanariote, asigurîndu-şi punctul de rezistenţă culturală necesar, unicul în epoca feudală. Conflictul care l-a opus pe însuşi Leon Gheuca patriarhiei constantinopolitane marchează această etapă de clară destrămare a „conştiinţei ortodoxe", de trecere de la conceptul de „pămîntean" la

ţionare a suveranului. Ideea de lege e incontestabil preluată din operele iluministe. Dar ceea ce este mai important este însăşi evoluţia conceptului de „pămîntean" care, sub presiunea exploatării otomane exercitate prin domnitorii străini, a ajuns să cedeze locul conceptului de „patriot", înglobînd pe toţi cei care locuiau pe teritoriul patriei şi erau de acelaşi „neam". Distincţia apare clară în timpul opoziţiei împotriva lui Grigore Ghica, după cum a arătat N. Iorga, *Din originile politicianismului român : o acţiune de opoziţie pe vremea fanarioţilor*, *Analele Academiei, Mem. Secţ. Ist.*, s. III, tom. VIII, Buc., 1928; ea este atestată de documentele epocii, care confirmă prezenţa ei în mentalitatea boierimii. Astfel, C. Caragea consemnează în *Efemeride* că opoziţia a fost îndreptată împotriva „miniştrilor" domnului, că a antrenat un grup numeros (p.70), care "prigonea pe domni" (p. 74). V. şi documentele din art. lui Al. Vianu, cit. *infra*.

[42] C. Caragea, *Efemeridele*, p. 98.

cel de „patriot", de la rezistența comună și nediferențiată la opoziția națională, care caută să-și găsească alte temeiuri decît cele oferite de „ortodoxie"; tradiționala „conștiință" va trece pe planul al doilea în momentul în care se vor forma piețele economice naționale.

Procesul poate fi surprins mai ales în timpul radicalizării mișcării iluministe din Moldova în ultimii ani ai secolului, cînd au loc o serie de mișcări populare, însoțite ulterior de intervenții pe plan extern[43]. Refuzul boierilor pămînteni de a participa la strîngerea grînelor într-o țară secătuită, ca și manifestele aruncate în 1796 și 1799 în curțile boierilor, acuzîndu-i de înțelegere cu fanarioții, de „trecirea cu vederea a dumnilor-voastre a pămîntenilor"[44], denotă că opoziția a devenit tot mai categorică, dar că, în același timp, grupul de mici boieri și de dascăli făcea o distincție netă între „pămînteni" și „străini", separînd pe iubitorii de țară de cei indiferenți, pe „patrioți" de complicii asupritorilor. Putem, deci, constata că acest grup a beneficiat de frămîntarea ideologică manifestată și în selectarea „cărților reprezentative" de care ne ocupăm; boierii cărturari și noii intelectuali sînt cei care stabilesc o legătură perfectă între conceptele contemporane și „tradiția vechei libertăți romane" păstrate de popor, și despre care d'Hauterive mărturisea că „nu se aștepta" să o regăsească „la patru sute de leghe de Roma și după optsprezece secole de la Cicero"[45]. În anii următori avea să se limpezească în același mod, în conștiința spiritelor „luminate", exemplul Revoluției franceze. Țara care atrăgea atenția prin cultura și civilizația ei încă din anii în care era tradusă fraza lui Massillon a luat proporțiile unui mare exemplu, care demonstra că despotismul

[43] Intervenții care se îndreaptă spre Franța, v. E. Vîrtosu, *Napoleon Bonaparte și proiectul unei republici aristo-democraticești în Moldova la 1802*, ed. a 2-a, Buc., 1947; E. Vîrtosu, *Napoleon Bonaparte și dorințele moldovenilor la 1807*, *Studii*, 1965, 2, p. 402—420.

[44] Al. Vianu, *Manifestări antifanariote în Moldova la sfîrșitul secolului al XVIII-lea*, *Studii*, 1962, 4, p. 919—926. Originalul manifestului din 1796 în *Documente privind istoria României*, serie nouă, I, p. 767—769.

[45] D'Hauterive, *op. cit.*, p. 82.

poate avea un sfîrşit. Printre sursele care au fost utilizate de iluminiştii progresişti moldoveni au figurat înseşi lucrările revoluţionare din care cititorii români puteau lua cunoştinţă de principiile inserate în *Declaration des droits de l'homme.*

Credem, aşadar, că în cadrul unor asemenea frămîntări şi-au găsit locul traducerile din Fénelon şi Massillon, care s-au difuzat destul de intens şi au căpătat o pondere deosebită întrucît au fost citite concomitent cu operele iluministe ale lui Voltaire, Montesquieu sau Marmontel, din care Constantin Conachi a tradus pe la sfîrşitul secolului XVIII scrierea ce captase şi atenţia lui Samuil Micu, *Belizarie*[46].

Am reţinut ca „reprezentativă" scrierea lui Fénelon, deşi ea nu a văzut lumina tiparului în Moldova, tocmai pentru a indica faptul că realizarea aproape concomitentă a unui şir de versiuni denotă o manifestare certă a gustului „literar"; în schimb, fragmentele din Massillon, înglobate în antologia *Despre ştiinţa stihiilor*, au fost publicate în 1816, anonim, sub un titlu inexpresiv, *Hrisun Engolpion*. Ambele scrieri se încadrează, ca şi *Belizarie* al lui Marmontel, în literatura de genul „oglinda principelui", pe care-l duc pînă la capăt, pînă acolo unde suma de precepte de guvernămînt se preschimbă într-un manual de pedagogie cu o audienţă mai largă.

Încă de la începutul secolului, Nicolae Costin tradusese din latină şi adaptase *Ceasornicul domnilor*[47], urmînd exemplul unor

[46] Samuil Micu traduce opera pe la 1782, dar nu izbuteşte să o tipărească, aşa cum nu vor vedea lumina tiparului nici versiunile lui Conachi şi Diaconovici-Loga (care a putut avea în mîini traducerea lui Micu). Cel care reuşeşte să o publice e Simeon Marcovici, în 1834, iar după el va mai apărea o versiune datorită Alexandrinei Magheru, care continuă la acea dată, în 1844, să o considere o operă cu sfaturi utile pentru principi (după cum rezultă din dedicaţia ei către Gheorghe Bibescu). De un succes deosebit s-au bucurat istorioarele morale, redate în româneşte de C. Negruzzi, Grigore Pleşoianu, Ioan Theodorovici, P. Nenişor ş.a. Ion Heliade Rădulescu a reţinut şi ideile literare ale lui Marmontel, după cum a semnalat D. Popovici, *Ideologia literară a lui I. Heliade Rădulescu*, Buc., 1935.

[47] V. N. Cartojan, *„Ceasornicul domnilor" de Nicolae Costin şi originalul spaniol al lui Guevara*, Buc., 1941, 47 p., şi N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul XVIII*, I, p. 68—75.

înaintași ai săi, ca Spătarul Milescu, Antim Ivireanul și alții, preocupați de problema raporturilor dintre principe și supușii săi. Din acest gen literar, cultivat de Nicolae Mavrocordat, a intrat, în a doua jumătate a secolului XVIII, în circuit românesc și opera a cărei traducere a fost atribuită eruditului fanariot *Theatron politicon* [48]. Copii manuscrise de la 1787 și din anii apropiați acestei date demonstrează un interes destul de susținut pentru cartea de sentințe și de îndrumări utile conducătorilor; reține atenția faptul că una dintre copii e prescrisă de pisarul de la episcopia Romanului, Grigore Hudeci (*Ms. 5955—5956*), pe care în anii anteriori l-am regăsit în preajma lui Leon Gheuca transcriind *Istoria etiopicească*, *Din scrierile lui Oxenstiern* sau, mai tîrziu, *Zăbava fantasiei*. Dar în epoca luminilor pătrunde viguros, în acest gen, o nouă scriere: *Telemac* al lui Fénelon. Opera fusese tradusă încă din 1742 în limba greacă, și traducătorii români s-au putut folosi de aceste intermediare care erau mai la îndemînă. Dar, referindu-ne la circulația acestei cărți, merită semnalat faptul că Dimitrie Panaghiot Gobdelas tipărește în 1801 opera în greacă la Buda, dedicînd-o domnitorului Moldovei, Constantin Ipsilante, după cum interesant este faptul că Ștefan Živkovici, care întreține o amplă corespondență cu Vuk Karadžić, traduce *Telemac* după un exemplar găsit la Craiova [49].

În română, capodopera lui Fénelon pătrunde pe urmele pres-

[48] Traducerea operei lui Ambrosius Marlianus a fost atribuită lui Ioan Avramios de Ariadna Camariano, *Traducerea greacă a Teatrului politic atribuită greșit lui N. Mavrocordat și versiunile românești*, *Revista istorică română*, 1941—1942, p. 216—260. Opera larg apreciată în cultura greacă, cît și în cea română a mai atras atenția și Mariei Marinescu-Himu (*Raze de lumină*, 1937, p. 66—70), lui Dan Simonescu (*Revista istorică română*, 1934, p. 294—296; în această revistă și răspunsul dat de Ariadna Camariano lui V. Mihordea, 1944, 2, p. 217—223). Un studiu deosebit de interesant privind atitudinea lui Mavrocordat față de Machiavelli: C. Th. Dimaras, *Alexandre Mavrocordat, Machiavel et La Rochefoucauld. O 'Ερανιστής*, Atena, 1966, p. 1—5.

[49] Miodrag Popovici, *Vuk Ștef. Karadžić*, Beograd, 1964, p. 54. (Recenzie de Sava Iancovici în *Revue des études sud-est européennes*, 1965, 3—4, p. 705—707). V. și Lioubomir N. Vankov, *Le Télémaque de Fénelon dans les pays balkaniques*, Sofia, 1944.

tigiului dobîndit în cultura greacă, unde apăruse, pe bună dreptate, ca o continuare a *Odiseei* lui Homer. Dar ea capătă o funcție specifică, intervenind în contextul politic propriu Moldovei, unde în acest răstimp fusese ridicată de pămînteni problema raporturilor dintre domnul străin și „țară". Faptul ni-l confirmă însăși prima traducere cunoscută, *Ms. 342* din Bibl. Acad., care cuprinde *Întîmplările lui Telemah, fiul lui Odisefsu*, cărțile I-V, în versiunea lui Constantin Stăncescu, „cu osîrdia și toată cheltuiala lui Iordache Darie" Dărmănescu, cel implicat în comploturile făcute de pămînteni împotriva domnilor fanarioți. Arestat pentru participarea la complotul împotriva lui Moruzi, Iordache Dărmănescu a simțit nevoia să ascundă copia sa, care putea deveni un document compromițător; o notă de la fila 105 v. arată că „aciastă carte ci să chiamă Tilimah este a dumisale Iordache Darie Dărmănescu biv vel paharnic și au fost lăsat-o la tatăl mieu părintele Enache proin protopop ot Tărgul-Ocnii, cănd au fost dumnelui închis în turnu din urgia mării-sale, Constantin Dimitrie Moroz-voevod, 1778 octomvriu 15".

În 1780 se realizează o nouă copie la Rădăuți (*Ms. rom. 2551*, Bibl. Acad.), iar la începutul secolului XIX manuscrisele se înmulțesc (majoritatea lor pornind de la o veche împărțire a operei în 10 cărți, și nu în 24, după diviziunea modernă) [50].

Condițiile în care a fost patronată traducerea operei lui Fénelon și primele ei multiplicări manuscrise denotă că *Telemac* a interesat, în primul rînd, datorită sfaturilor și mustrărilor pe care le rostește Mentor. Circulația traducerii în mediul celor care își

[50] În afara versiunii deținute de Darie Dărmănescu (Bibl. Acad., *Ms. rom. 342*) au mai fost realizate și alte copii; aceea datorată lui Isaia trebuie să fi fost completă (*Ms. 2551*, cuprinzînd finalul operei, completează *Ms. 743*, scris de același; primele 5 cărți lipsă au existat cu siguranță). Ms-sele *1233, 1526, 1576, 2760, 2863* sînt posterioare. *Ms. 219* din Bibl. univ. din Iași, presupus a fi exemplarul pe care dorea Leon Gheuca să-l tipărească (cf. I. Minea, *Telemah în traducere românească veche*, *Cercetări istorice*, Iași, 1926—1927, p. 255), a fost realizat de Constantin Veisa ot visterie, care mai scrie, pe la 1791, un roman în scrisori, iar în 1813, o comedie (cf. Dan Simonescu, *Manuscrisele literare din Biblioteca Universitară „Cuza-Vodă" din Iași*, Brașov, 1944, p. 13); întîlnim astfel o nouă figură de scriitor din cadrul acestei mișcări moldovenești.

îndreptau atenția atît spre cuceririle științifice, cît și spre romanele europene, îmbinînd năzuința lor spre progres cu aspirația spre înlăturarea domnitorilor străini, indică cu evidență faptul că în acest mediu se punea problema revizuirii raporturilor dintre domnul cu puteri aproape nelimitate și supușii pe care se întemeia întreaga piramidă socială. Constatarea lui Mentor: „[le] pouvoir absolu [du souverain] fait autant d'esclaves qu'il a de sujets" răspundea unor întrebări pe care și le puseseră acești iluminiști. Mustrarea adresată lui Idomeneu putea fi integral însușită pentru a fi transmisă domnitorilor: „Dar oare ce socoteală vrednică de urăciune iaste a crede unii cum că nu pot avea întărire lor fără numai năcăjind și slăbind noroadele, fără numai lăsîndu-i neînvățați spre a nu-i învăța la bunătate, spre a nu le da pricină ca să-i iubească, spre a-i arunca cu frică pînă la deznădăjduire, spre a-i aduce la înfricoșată nevoia sau ca să nu poată sufla niciodată slobod sau ca să nu poată lepăda jugul tiraniei împăratului lor? Ce chip de stăpînire iaste acesta? Oare, ajunge la slavă cela ce face așa? Adu-ți aminte cum că locurile în care stăpînirea împăratului iaste singură stăpînitoare sînt acele unde împărații au mai puțină putere... Stăpînirea lui cea singură stăpînitoare face atăta robi cît supuși are; să arată cu fățărie fiiștecine cum că i se închină și tremură la fiiștecare căutătură a lui, însă așteaptă cea mai mică rădicare asupra lui. Această prefire stăpînire, ce ajunge pănă la cea de pre urmă preste măsură stăpînire sălnică, nu poate să țiia multă vreme." („Mais quelle détestable maxime, que de ne trouver sa sureté que dans l'oppression de ses peuples! Ne les point faire instruire, ne les point conduire à la vertu, ne s'en faire jamais aimer, les pousser par la terreur jusqu'au désespoir, les mettre dans l'affreuse nécessité ou de ne pouvoir jamais respirer librement, ou de secouer le joug de votre tyrannique domination; est-ce là le vrai moyen de régner sans trouble? est-ce là le vrai chemin qui mène à la gloire? Souvenez-vous que les pays où la domination du souverain est plus absolue sont ceux où les souverains sont moins puissants... Son pouvoir absolu fait autant d'esclaves qu'il a de sujets. On le flatte, on fait semblant de l'adorer, on tremble au moindre

de ses regards; mais attendez la moindre révolution: cette puissance monstrueuse, poussée jusqu'à un excès trop violent, ne saurait durer.") Readucînd în atenția suveranului datoria pe care o are față de poporul pe care-l conduce, Fénelon răspundea teoriei lui Bossuet, care se desprinsese de concepția scolastică ce menținuse în atenția sa rolul poporului în stat [51]; el îmbina deci idei tradiționale cu unele înnoitoare, într-un gen care corespundea preocupărilor proprii cărturarilor patrioți din Moldova.

Or, printr-aceasta, avem convingerea că receptarea lui *Telemac* se distinge de motivele care au patronat pătrunderea operei în cultura greacă, și anume, într-un sens deosebit de interesant, ce denotă atenția constantă a cărturarilor români la fenomenele culturale europene. Receptată în mai mică măsură ca operă literară (și aceasta numai întrucît putea crea un interes pentru „literatura utopică", care, la rîndul ei, transforma gustul pentru vechiul gen al scrierilor „profetice-apocaliptice", cum era cartea profețiilor lui Agatanghel [52]), capodopera lui Fénelon căpăta în mediul român aceeași destinație ce-i era conferită în Franța, unde, după ce cititorii desprinseseră dintr-însa „cel puțin un sentiment și o idee. Un sentiment: detestarea absolutismului [lui Ludovic XIV]... O idee: valoarea poporului" [53], era, tocmai în acest răstimp, înglobată în arsenalul iluminist de către însuși

[51] P.C. Timbal, *Histoire des institutions publiques et des faits sociaux*, Dalloz, 1961, p. 296. Prețioasă pentru tema noastră remarca lui Emile Faguet, *Dix-septième siècle*, Paris, Boivin, p. 462: „Pentru Bossuet dreptul poporului e datoria regelui față de Dumnezeu; pentru Fénelon dreptul poporului e datoria morală a regelui, iar această datorie este aceea care va fi mai tîrziu definită de Kant: „să nu faci nimic ce n-ai vrea să fie stabilit drept lege universală".

[52] Capodopera lui Fénelon este adeseori trecută în rîndul scrierilor utopice (v. François Gallouédec-Genuys, *La conception du prince dans l'oeuvre de Fénelon*, P.U.F., 1963); s-a afirmat despre el că e „un politician care rămîne poet"; cf. Jeanne-Lydie Goré, *L'itinéraire de Fénelon : humanisme et spiritualité*, Paris, P.U.F., 1957, p. 703. Indicații bibliografice de ordin general la Karl Reichert, *Utopie und Staatsroman*, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 1965, 2, p. 259—287.

[53] Paul Hazard, *La crise de la conscience européenne, 1680—1715*, Paris, Boivin, 1935, II, p. 65—66.

Voltaire, autorul ei fiind idolatrizat de J.-J. Rousseau și, puțin mai tîrziu, adus pe scenă ca un protagonist al ideilor revoluționare (în piesa *Fénelon ou les Religieuses de Cambrai* de Marie-Joseph Chénier, jucată la 9 februarie 1793 pe scena teatrului „de la République") [54].

Destinația specială acordată primelor manuscrise românești ale *Aventurilor lui Telemac* oferă indicații în vederea precizării locului pe care-l ocupă iluminismul moldovenesc în contextul istoric sud-est european. Opera lui Fénelon e receptată întrucît aducea soluții utile problematicii specific moldovenești, care, dezvoltîndu-se în cadrul unei forme statale cu caracter de continuitate, îmbrățișa atît chestiunile legate de realizarea independenței naționale, cît și pe cele legate de exercitarea puterii politice. Sub acest aspect iluminismul moldovenesc prezintă o serie de asemănări cu cel polonez și ungar, dar el păstrează o notă distinctivă, deoarece procesul de formare a conștiinței naționale prezintă aspecte diferite. Exponenții luminilor aparțin în Moldova în majoritate clasei boierești, dar apreciem că obiectivul pe care și-l propun e deosebit de cel urmărit de aristocrația polonă sau maghiară [55]. Așa cum conștiința națională română are un caracter „deschis", în raport cu conștiința feudală „închisă" [56], tot astfel problematica puterii politice se subsumează concepției

[54] V. Agnès De la Gorce, *Le vrai visage de Fénelon*, Paris, Hachette, 1958, p. 346—347. „Succesorul lui Fénelon la Academia Franceză, M. de Boze, a pronunțat discursul omagial fără să amintească de Telemaque — povestirea care indispunea pe rege" (p. 341). Aprecierea lui Voltaire se regăsește în *Catalogue de la plupart des écrivains français qui ont paru dans le siècle de Louis XIV*... în *Oeuvres historiques*, texte établi, annoté et présenté par René Pomeau, Paris, Gallimard, 1957, p. 1161.

[55] Privitor la iluminismul polonez, v. competenta sinteză a lui B. Lesnodorski, *Le siècle des lumières en Pologne*, *Acta Poloniae Historica*, 1961, p. 147—174. Despre asemănările iluminismului din Moldova cu cel din Polonia, ca și despre influențele primite din Nord, cîteva sugestii la Emanuel Turczynski, *Zur Kulturgeographie der Nationalbewegung im Südosten*, *Beiträge zur Südosteuropa-Forschung*, München, 1966, p. 426—427.

[56] Lucian Blaga, *Gîndirea românească în Transilvania în secolul XVIII*, p. 108.

privind „patriotismul" care stă la baza tuturor discuțiilor social-politice. Într-o permanentă confruntare a tradiției cu elementele noi, iluminismul moldovenesc a progresat continuu spre o bază socială tot mai largă, pe care au avut-o în vedere, de altfel, numeroșii intelectuali iluminiști de origine modestă, participanți la aceeași mișcare.

Apreciată ca o *Fürstenspiegel*, scrierea lui Fénelon se impune ca o operă literară de largă popularitate de-abia într-o a doua etapă, în primele decenii ale secolului XIX, cînd ea nu mai face parte din proiectul de tipărituri al unui iluminist preocupat de chestiunile politice (cum era Leon Gheuca), ci din planul mult mai variat al unui iluminist de talia lui Petru Maior (care o tipărește la Buda, în 1818, traducînd-o din italienește) sau a unui popularizator al literaturii franceze, cum e Grigore Pleșoianu (care o tipărește în 1831, pornind de la textul original [57]).

Traducerea lui Leon Gheuca, admirator al lui Fénelon, din opera căruia își realizase o copie personală, este și mai interesantă deoarece, pe de o parte, e înglobată într-o antologie de fragmente diverse, iar pe de altă parte, e rezultatul unui contact direct cu originalul francez. În *Despre știința stihiilor* (*Ms. rom. 194*, Bibl. Acad.) cărturarul moldovean introduce o serie de meditații pe teme de un interes general, scurte articole despre elementele naturii și cîteva „traduceri" din operele scriitorilor latini și elini. Avem de a face cu o antologie tipic iluministă, realizată în spiritul enciclopedic al timpului, „secolul dicționarelor și al compilațiilor" [58]. Articolele consacrate „stihiilor", și cărora Gheuca

[57] O nouă traducere, datorată lui A.I. Crețescu, în 1852. Cu scop didactic se publică, în 1860, la Craiova, *Proiect de educația fetelor*. Alte versiuni apar după 1900. Aceeași destinație pedagogică o capătă și opera lui Massillon, de care ne ocupăm mai departe. După apariția cărții anonime din 1816, Simeon Marcovici, pe care-l regăsim inițiind numeroase traduceri de opere importante, include în *Culegere din cele mai frumoase nopți ale lui Young* (ed. 2, 1835), un cuvînt al lui Massillon. Cînd Eufrosin Poteca, în 1846, publică în tipografia lui C.A. Rosetti, *Mic post*, el recomandă ca din tirajul de 1 000 exemplare, 900 să fie date unei școli de fete „pentru a putea să dea și dumnealor pilde folositoare".

[58] Caracterizarea aparține lui Roche du Maine, 1781; cf. Werner Krauss, *Studien zur deutschen und französischen Aufklärung*, p. 93.

le acorda mai multă importanță întrucît intitula întreaga sa antologie în funcție de acestea, relevă preocupări de ordin economic sau de domeniul științelor naturii extrem de interesante. Capitolul „pentru pămînt" descrie sumar natura acestui element pentru a aborda chestiuni de agricultură; se recomandă utilizarea felurită a terenurilor de munte și a celor de șes, lucrarea lor sistematică, într-un evident spirit fiziocratic. Capitolul „pentru apă" descrie calitățile acesteia (inodoră, incoloră etc.), pentru a scoate în evidență faptul că „apa este una din cele mai mari puteri care pricinuiește mișcare, prin mijlocirea căreia omul poate a-și da toate acele care îi lipsesc în meșteșugurile mai trebuincioase". În mod firesc gîndul ne duce, în vederea stabilirii surei, spre articolele respective din *Enciclopedia franceză*, pe care corespondentul lui Chesarie nu este exclus să o fi cunoscut; datele din articolele *Terre* și *Agriculture* sînt similare, deși textele sînt deosebite de cele române; e foarte probabil ca prietenul lui Gheuca, Hauterive, care se dovedește în *Memoriul* său că este un adept al fiziocraților, să-i fi procurat acestuia lucrările cerute pentru a expune modovenilor „secreturile cultivării pămîntului". Cert este că prin acestă antologie iluminismul moldovean trădează o similitudine de preocupări cu cel transilvănean.

Textele culese din ediția de *Pensées* ale lui Massillon denotă că Gheuca nu a intenționat să compună o nouă carte de predici; el alege o anume ediție, și dintr-aceasta selectează numai acele „cuvinte" care aveau o rezonanță socială specială. Mai mult, adaugă citate din Cicero, traduce un discurs al lui Seneca ținut în fața lui Nero (un evident exercițiu retoric, avînd ca bază discursul inserat de Tacit în *Anale*, XIV, 53), ca și un fragment din *Apologia lui Socrate* și din dialogul *Criton* ale lui Platon. La un loc, aceste capitole formulează o nouă concepție despre limitele puterii despotice, încetățenind ideea de lege în sensul iluminismului francez (ne referim, în special, la prețuirea pe care Montesquieu i-o acorda lui Cicero și la cultul lui Diderot pentru Seneca). Combinate cu aceste fragmente, extrasele din opera lui

Massillon își amplifică răsunetul; Leon duce, astfel, pînă la capăt vechea literatură bizantină de genul *„Fürstenspiegel"* (care am observat că și-a restrîns treptat sfera de acțiune în raport cu *Pildele filosofești*), deoarece el atrage atenția „celor mari" că „păcatul" lor va fi judecat de o instanță imanentă, care e dreptatea, întruchipată de lege, și istoria; „păcatul" clasei suprapuse va fi judecat nu în lumea de dincolo, ci poate chiar peste cîteva decenii apropiate, sancțiunea putînd fi eventual dispariția ei de pe planul istoric. Se poate constata și în cazul cărturarului moldovean o deplasare de interes, similară celei vădite de meditațiile lui Chesarie.

Transformarea ideologică poate fi urmărită și pe plan lingvistic, căutările traducătorului vădind, în fond, o explorare în domeniul conceptelor. Între „indecența" ce, conform normelor populare, este o „feștelire" a demnității și termenii noi ce sînt rezolvați prin apelul la lexicul grecesc sau chiar turcesc, dar și prin neologisme create ad hoc, condeiul lui Gheuca pășește șovăitor, înscriind pe pagină confruntarea dintre vechi și nou. Forme ca „tembelîcul" sau „tiriiachilîc"-ul sau calchieri grecești (ce amintesc de „simberaza" sau „apichiile" lui Chesarie, mai sigur, totuși, pe fraza sa) conviețuiesc cu transpuneri directe dintr-o limbă „soră"; seniorii care se simt jigniți de neatenție „se picarisesc", așa cum piatra de poticnire ce formează un privilegiu al celor mari devine „stînca de priieleghie".

Cuvîntările celui care judecase cu măsură și independență epoca lui Ludovic al XIV-lea, ca și pe urmașii acestuia, autorii unei formule despotice pronunțate și a unei politici ce sporise mizeria maselor, sînt transpuse în cultura română în acestă fază de „critică" și de avans al spiritului laic. De altfel, Massillon a fost considerat de Voltaire (care, se afirmă, îl păstra, alături de *Athalie* a lui Racine, printre cărțile sale de căpătîi) și de d'Alembert un precursor al filosofiei luminate, iar unii dintre revoluționari l-au revendicat, ca și pe Fénelon, drept un înaintaș.

Puțin legată de genul *„Fürstenspiegel"* și mai apropiată de literatura de meditație, o altă operă cunoaște o adevărată „vogă" în acești ani: *Cugetările* lui Oxenstiern. Traduse după 1770, mai

mult ca sigur din franceză, acestea se difuzează cu o intensitate care ne face să credem că grupul de conspiratori a aflat din diverse surse de contele Grabriel de Thureson. Așa cum s-a arătat de curînd, meditațiile acestea s-au răspîndit prin ediții franceze (ce poartă semnăturile mai multor boieri și intelectuali), prin manuscrise ce depășesc numărul de douăzeci (unele fiind deținute, ulterior, de personalități marcante ca I.S. Sturza, Mihail Kogălniceanu, V. Pogor, Iancu Codrescu, de tatăl lui C. Negruzzi), ca și prin extrase publicate, mai tîrziu, de Gh. Asachi sau Mihail Eminescu și prin prelucrări [59]. S-a susținut chiar că această operă a înlocuit, o vreme, *Divanul* lui Cantemir, fiind „mai simplă, mai elementară, mai accesibilă, atît în ceea ce privește fondul, cît și forma" [60]; cert este că ea a corespuns necesităților spiritului critic din Moldova [61] și că a alimentat cugetarea celor care, căutînd noi soluții, se delectau, pînă la descoperirea acelora, disecînd chipul lumii ce atrăsese pe înaintașii lor. Procurînd elemente noi de pedagogie laică, opera lui Oxenstiern nu a fost în nici un caz adoptată în urma unei dezabuzări de salon, ci ca o nouă atestare a spiritului nonconformist atît de caracteristic cărturarilor moldoveni; altfel, ar fi ciudat ca o operă pornită dintr-un capriciu boieresc să izbutească să înlocuiască, fie și temporar, *Divanul*, și să supraviețuiască pînă la marele poet care a regăsit-o nu pentru calitățile ei excepționale, pe care nu

[59] Șt. Bîrsănescu și N. C. Enescu, *Oxenstiern și mișcarea pedagogică din Moldova în cea de a doua jumătate a sec. al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, *Analele științifice ale Universității Al. I. Cuza*, Iași, Secț. III, Tom. IX, 1963, p. 57—68. Reține atenția, în special, frecvența cu care au fost copiate cugetările; astfel, în Biblioteca Academiei se află *Ms. 2773* din 1779, *Ms. 96* din 1780, *Ms. 3338* din 1785, *Ms-sele 265, 1472* și *1575* de la sfîrșitul secolului XVIII, *Ms. 1147* din 1803, *Ms. 5972* din 1804, *Ms. 3511* din 1812, *Ms. 5999* din 1815, scris la Socola de logofătul Grigoraș, *Ms. 2803* din 1842, *Ms. 147* din 1843 și *Mssele 1198* și *3347* din prima jumătate a secolului XIX.

[60] Șt. Pașca, *Des copies du Divan...*, p. 118.

[61] A. Lambrior, *Limba română veche și nouă. Tălmăcirea românească a scrierilor lui Oxenstiern*, *Convorbiri literare*, Iași, VII, 1873, nr. 9, p. 328; studiu republicat de Eugen Lovinescu, *Antologia ideologiei junimiste*, Buc., 1943, p. 399—420.

le avea, ci tocmai pentru că se înscrisese într-o tradiție ce-i era scumpă [62].

Dar fraza sensibilă a lui Massillon și cadrul delicat în care Fénelon și-a plasat exponenții propriilor sale idei (transformarea lui Mentor în „Athina" vădind evidente calități literare, pe care traducătorul de la Rădăuți a știut să nu le piardă) vor fi atras cu atît mai mult pe cititorii moldoveni. Dorința acelora de a cunoaște opere „literare" ne este confirmată de tipărirea chiar în acest sfîrșit de veac a unui roman: *Critil și Andronius*.

Cunoscută încă din anul 1754 prin intermediul edițiilor grecești (versiunea primă e datorată lui Atanasie Skiadas, Veneția, 1742), opera lui Gracian pătrunde în circuitul român printr-o traducere făcută din această limbă, deși nu este exclus să se fi pornit și de la un text francez. Manuscrisele care ne-au parvenit, unul cuprinzînd capitolele X-XIII din cartea I (Bibl. Acad., *Ms. 5654*), copiat în 1840, iar altul cuprinzînd cartea II (Bibl. Acad., *Ms. 2740*), copiat în 1827, ne pot sugera existența unei versiuni integrale, care s-a pierdut; din aceasta nu a văzut lumina tiparului decît cartea I, primele zece capitole. Tipăritura patronată de urmașul lui Leon Gheuca, Iacov Stamate, s-a bucurat de succes, fiind achiziționată cu sume destul de mari. „Moldova de la sfîrșitul secolului al 18-lea, sau mai bine zis Iașul acesta cu simțul critic cunoscut, remarcă Dan Simonescu, „a flerat" și acest frumos roman spaniol cu numeroase elemente comune preromantismului, la modă prin 1790, și l-a „selectat", traducîndu-l în românește, pentru partea largă de critică a moravurilor sociale și politice ce cuprinde; nu mai puțin a plăcut imagina-

[62] Eminescu publică un fragment în *Curierul de Iași*, 66/1876. Despre cugetările lui Oxenstiern ca sursă pentru *Glossă*, v. I. Scurtu în ediția de *Scrieri politice și literare*, Buc., 1905, p. 324, iar despre o influență mai amplă date la D. Murărașu, *Eminescu și Oxenstiern*, *Făt-Frumos*, 1936, p. 4—15. V. și E. Lozovan, *Les relations culturelles roumano-scandinaves au XIXe siècle*, *Revue de littérature comparée*, Paris, 1965, p. 291—301, precum și comunicarea aceluiași: *De la Mer Baltique à la Mer Noire*, în *Nord-Sud. Colloque CIPSH*, Copenhague, 1967, p. 29—30.

ția fecundă a povestirilor lui[63]". De atunci, opera nu a mai fost reeditată[64], deși ea face parte din tezaurul literaturii universale.

Prin tipărirea romanului lui Gracian a fost scoasă la lumină o carte din categoria celor care atrăseseră mai mult pe moldoveni. Imitînd, într-un spirit original, opera lui Heliodor, adoptînd o dezamăgire ce fusese regăsită și în meditațiile lui Oxenstiern și utilizînd alegoria pentru a discuta cu măiestrie literară și inteligență problemele ce-l preocupaseră și pe Fénelon (care, s-a afirmat, a găsit în Critil un model pentru Mentor al său), capodopera spaniolă întrunea mare parte din calitățile scrierilor ce n-au izbutit să ajungă pînă la teascurile tipografice, adăugînd cîteva elemente în plus. Roman plin de o fantezie antrenantă, *El Criticón* depășea *Etiopicele* prin aerul său de actualitate, după cum putea fi preferat *Cugetărilor* contelui suedez datorită tensiunii eroice pe care dezamăgirea de suprafață o ascundea; ca și *Telemac*, conținea vioiciunea unui pamflet și căldura unei evocări, dar era mai aproape de gustul celor care fuseseră deprinși să descifreze romanele ieroglifice de către Cantemir. În textul tipărit apar o serie întreagă de nume proprii și de aluzii contemporane[65] care sporeau prospețimea cărții cu aspect de basm și tendința satirică, după cum apare vechea temă a educării ingenului de un înțelept (cunoscută încă din *Varlaam și Ioasaf*), dar o inițiere efectuată nu sub forma unui dialog purtat întrun peisaj convențional, ci în vuietul pieței și al străzilor, ali-

[63] Dan Simonescu, *Un roman spaniol în Moldova secolului al XVIII-lea*, *Anuarul Liceului Național din Iași*, 1942—1945, p. 45—63. V. și George Călinescu, *Viața la țară*, *Vremea*, 1944, febr. 13, p. 9, și aprecierile generale din volumul său *Impresii asupra literaturii spaniole*, Buc., E.L.U., 1965, p. 209—212.

[64] Referințe în *Echos ibériques et hispano-américains en Roumanie* de G. Baiculescu, Al. Duțu și D. Sassu, Buc., 1959, p. 56—57.

[65] În fragmentele reținute în anexă se fac aluzii la Marki de Mortar, *marques de Mortara* (vicerege al Cataloniei în 1650), la *duque del Infantado* (don Rodrigo Diaz de Vivar), la *duque de Alburquerque* (don Francisco Fernandez de la Guera, vicerege al Perului și Mexicului), la un *vicerege* (contele de Onate, vicerege al Neapolului), pentru care v. amănunte în ediția madrilenă cit. infra. *Florans* este evident Florența.

mentat, adică, de observația vieții cotidiene [66]. Îmbinarea aceasta de autentic și fabulos va fi hotărît tipărirea romanului scris cu un secol și ceva în urmă; apelul constant la imaginație, pentru a înfățișa, în cadrul unei ficțiuni verosimile, situațiile ce pot pune în mișcare prudența sau înțelepciunea, ca și sonoritatea maximelor compuse cu ajutorul unor motive autentice au captat mințile celor care se interesau tot mai mult de viața umană, de mecanismul social. Dezabuzarea aparentă nu conducea la ascetism, ci la exersarea atenției, la deprinderea unei tactici, a „artei înțelepciunii baroce". Această înțelepciune întemeiată pe nonconformism și pe „iritare" era recomandată de un om care „rosese îndelung frîul" [67]; romanul spaniol „în care morala se înfățișa sub formă de satiră a avut desigur întreaga savoare a unui pamflet" [68], cu atît mai mult cu cît fusese scris de un profesor de *Vechiul* și *Noul Testament*, care îndrăgise scriitorii profani.

Capitolul „al șasele: Caractirul veacului" făcea să defileze trupa politicienilor „mincinoși" (atît de abstract desenați în scrierea tradusă de Grigore Rîmniceanu), a judecătorilor fără scrupule, a învățaților (medicilor) ignoranți și profitori (care nu urmăreau decît să se „gospodărească" — sensul spaniol al termenului greșit redat prin „alți cavaleri"), a soldățoilor grijulii să nu se ter-

[66] Arturo Del Hoyo, *Estudio preliminar* la Baltasar Gracian, *Obras completas*, Madrid, Aguilar, 1960, p. CLXXXIII-CLXXXVII.

[67] André Rouveyre, *Etude critique* în Gracian, *Pages caractéristiques*, Paris Mercure de France, 1925, p. 113.

[68] A. Coster, *Préface* la *L'homme détrompé ou Le Criticón*, Paris, Stock, 1931, p. XIII. Trebuie consemnată remarca lui V. Alexandrescu-Urechia, *Cărți rare : Critil și Andronius*, *Ateneul român*, Iași, 1869, p. 32: „Adevărata noastră renaștere literară nu este, cum s-ar putea socoti, numai de pe la 1821; cei de pe urmă ani ai secolului al 18-lea sînt cei ce înseamnă linia despărțitoare între noua literatură de fabule, romancie, lirism, didactice și între balada și doina străbună". Autorul acordă un rol esențial, în acestă fază, lui Iacov Stamate (despre care revista publică un studiu, semnat de M. Kogălniceanu, în numerele următoare); Urechia susține că romanul a fost tradus din franceză, și la argumentele sale plauzibile am adăuga topica frazei și frecvența unor cuvinte ca „prensul" (pt. *prince*). La p. 36—37 e reprodusă prefața lui Iacov, care e tipărită și de Dan Simonescu, *art. cit.*, p. 62—63, în alfabet latin.

mine războaiele de jaf. În același timp, elogiul adus crăiesei artelor și meseriilor, Artemi, va fi plăcut noilor pături de cititori din orașe, ca și boierilor care se lansaseră în tot felul de întreprinderi „mehanicești", manifestări ale capitalismului agrar în formare. Prevestire a spiritului critic din secolul luminilor și anticipare a scrierilor lui Voltaire[69] sau Swift, opera lui Gracian era, totodată, o culme a barocului, în care vibrase viața plină de contradicții, existența autentică. Or, în acestă privință, selectarea romanului spaniol ne dezvăluie frămîntarea unei epoci, care, solicitată în multiple direcții, caută peste tot concretul, autenticul, fără să țină seama de stiluri. Dar aceasta nu înseamnă că selecția e întîmplătoare sau că trădează o dorință de a împlanta cît mai multe opere ce se afirmaseră cîndva în istoria culturii.

Ceea ce apare ca predominant în acestă selecție, cu multiple fațete, este cerința, pe de o parte, de a amplifica datul cultural, iar pe de altă parte, de a conserva, în acestă continuă dezvoltare a vieții spirituale, un contact nemijlocit cu elementul autentic, cu aspectul concret al existenței. Admirînd pe „crăina" culturii, cititorii romanului spaniol degustau, cu egală plăcere, pagina ironică în care se vorbea despre cei care „se primblă prin înălțimile nălucirilor și în urmă merg de să odihnesc asupra unuia din coarnele lunii" (începutul capitolului VI). Ca etapă în care valorile beletristice încep să se afirme, în cadrul unui progres general înregistrat de rațiune, deceniile cînd apare primul roman de sub teascurile tipografiilor române se individualizează cu pregnanță; etapa aceasta, însă, se impune atenției și ca încununarea unei îndelungate evoluții, ce se continuă în perioada următoare, cînd același spirit orientat spre concret, spre viața autentică, străin, deci, de un sentiment „tragic" ce se contursionează și se refugiază în himere, va predomina în operele beletristice originale. Într-un sens similar, limbajul literar capătă fluență și se nuanțează (chiar dacă nu a putut urmări toată subtilitatea scriitorului spaniol, efort de care a fost scutit de inter-

[69] „Dacă ar fi trăit în secolul XVIII, Gracian ar fi fost un *philosophe*", remarcă Dorothy M. McGhee, apud Arturo Del Hoyo, *op. cit.*, p. CCIV.

mediarul destul de infidel[70]), cîştigînd, totodată, în limpezime şi în precizie. Extinzîndu-se şi căpătînd noi valori, literatura s-a legat şi mai mult de spiritul militant din cultura română.

Romanul lui Gracian arunca, în acelaşi timp, noi lumini asupra naturii, cercetată şi de autorul antologiei consacrate „ştiinţei stihiilor"; în acestă ordine de idei, el putea răspunde dorinţei celor care se considerau înţelepţi în măsura în care izbuteau să privească lucrurile (emendînd textul puţin confuz din 1794) ca fiinţe „ce se socotesc ca nişte noi-născuţi". Uimirea aceasta a îndeplinit o funcţie majoră, deoarece ea a îmboldit pe toţi cei care au redactat, în ultimii ani ai secolului, scrieri de geografie, impresii de călătorii (ca cele ale abatelui De La Porte) [71], sumare descrieri ale elementelor naturii. În concordanţă cu mişcarea de idei din lumea greacă, dar desprinzîndu-se mai uşor ca aceasta de prestigiul covîrşitor al antichităţii eline, mişcarea moldoveană şi-a îndreptat atenţia spre ştiinţele naturii, spre geografie, în special, după cum atestă prelucrarea manualului lui Buffier de către Amfilohie, *De obşte gheografie*, care a fost folosit în şcoli, mai înainte de a fi tipărit în 1795, şi care se va înscrie pe un circuit şi mai larg, atunci cînd Nicola Nicolau îl va utiliza pentru redactarea importantei sale *Geografii* în două tomuri, apărută la Buda în 1814—1815. Amfilohie a adaptat textul original (ce-i parvenise printr-un intermediar italian, procurat, cu siguranţă, în timpul călătoriei sale în peninsulă [72]) şi i-a sporit valoarea prin adăugarea unei *Însemnări de domnii Moldovei*, inspirată, desigur, de ampla cronologie a voievozilor din acest principat, anexată de Iacov Stamate la *Psaltirea* din 1794. Interesul manifestat pen-

[70] V. în special E. R. Curtius, *Europäische Literatur...*, p. 297—305.

[71] *„Le voyageur français" al abatelui Joseph Delaporte în traducere moldovenească (1785)*. Text publicat cu o introducere şi note de N. Iorga, Buc., 1940, 196 p. (Acad. Rom., Studii şi cercetări XLII). N.A. Ursu (*Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, p. 18—19) remarcă, însă, că traducerea a trebuit să fi fost făcută în Muntenia.

[72] Claudio Isopescu, *Il vescovo Amfilohie Hotiniul e l'Italia*, Roma, Istituto per l'Europa Orientale, 1933, studiu retipărit în volumul aceluiaşi *Saggi romeno-italo-ispanici*, Roma, 1943, p. 27—56.

tru lumea în care trăiește omenirea și pentru etapele parcurse de aceasta pînă în momentul contemporan, ce preocupă din ce în ce mai mult, și-a raliat interesul pentru matematica care avea să contribuie la dezagregarea treptată a sistemului de învățămînt aristotelic, aflat la baza „școlarizării" grecești de la noi sau din Grecia. Matematica aliată cu fizica a răsturnat acest sistem care întemeia fizica pe calitate, și nu pe cantitate [73]; cu bună-știință, deci, Amfilohie vorbea în prefața la *Aritmetica* sa despre utilitatea acestei discipline pentru „negustori"...

La începutul secolului XIX cultura din Moldova își găsește un admirabil exponent în Veniamin Costache, care, prin preocupările filologice și istorice, dar mai ales prin atenția acordată învățămîntului, marchează o continuare ascendentă a procesului ce căpătase vigoare în ultimele decenii ale veacului precedent [74]. În mare parte, el rămîne prins în contradicția atît de caracteristică acestui răstimp, cînd tendința de a menține valorile tradiționale se însoțește cu aspirația spre modernizare, spre statuarea valorilor laice, raționale, care s-au desprins din înseși activitățile iluministe în care protagoniștii „renașterii" se angajaseră [75]. Deosebit de expresivă ni se pare în acest sens mărturisirea pe care Daniel Philippides o face la 8.XI.1803 într-o scrisoare trimisă din Iași lui Barbié du Bocage: „Legați stupid de cuvinte și de fraze învechite, ei [cărturarii greci] privesc adevărata știință, cunoașterea lucrurilor atît de utile și de necesare omului

[73] *Art. cit.* supra al lui P. O. Kristeller.

[74] Majoritatea prefețelor scrise de Veniamin, unele de un interes deosebit (cum este aceea la *Liturghierul* din 1818, în care se explică rațiunea „latinizării" textului) au fost reproduse în volumul *Un veac de la moartea mitropolitului Veniamin Costachi* de Ilie Gheorghiță, Neamț, 1946. Despre o influență transilvană asupra lui Veniamin vorbește D. Popovici, *La littérature roumaine...*, p. 310.

[75] În acest sens, vezi și articolul nostru *Un livre grec sur les lumières occidentales traduit en roumain en 1819*, *Revue roumaine d'histoire*, 1965, 5, p. 979—988. Interesantă este și atitudinea lui Veniamin față de Societatea biblică britanică, pe care o sprijină la început, pentru ca apoi să refuze cărțile tipărite de aceasta, în urma observației primite de la Constantinopol; v. E. D. Tappe, *Rumania and the Bible Society until the Crimean War*, *The Slavonic and East European Review*, Londra, XLVI, 1968, ian., p. 98, 102.

sub toate raporturile, drept o chestiune frivolă, care nu preocupă, în mod obișnuit, decît pe oamenii fără credință, pe atei. Iată, bunul meu prieten, epitetul pe care ignoranții și superstițioșii îl aruncă în seama celor care încearcă să dezvolte facultățile acordate lor de către Creator, acelor care studiază natura și pe care-i consider a fi adev rații credincioși[76]." Dacă această confesiune ne dezvăluie piedicile speciale de care s-au lovit spiritele luminate grecești, silite să înfrîngă grămătici ancorați în tradiția antică, ea ne arată, în același timp, ce justificare își creau protagoniștii luminilor, atrași de cercetarea raționalistă, anume de a pune în lucrare „facultățile acordate de Creator". Într-un sens similar, pentru sporul „nației și al credinței" a fost susținut în acest răstimp învățămîntul laic și a fost încurajată studierea naturii și a filosofiei. Pe un asemenea făgaș, progresul poate fi surprins cu greutate, dar el este continuu, și din măruntele cuceriri începe să se desprindă beletristica în cultura română[77].

Între mijlocul secolului al XVIII-lea, cînd Iacov Putneanu publică al său *Sinopsis*, și începutul secolului al XIX-lea, cînd învățămîntul, preocupările laice și proiectele de reforme sociale intră într-o nouă etapă, se desfășoară activitatea unui grup compact de oameni de cultură, care caută noi soluții politice și culturale prin intermediul unor mai variate și multiple contacte cu marile curente ale gîndirii europene. Componența acestui grup se va dovedi, la o cercetare mai atentă a manuscriselor și documentelor de epocă, mult mai numeroasă decît a fost înfățișată aici; în măsura în care orientarea comună a cărturarilor dintr-o

[76] Textul integral al scrisorii, în volumul: Daniil Philippidis-Barbié du Bocage-Anthimos Gazis, *'Αλληλογραφία 1794—1819*, editat de Ecaterina Kumarianu, Atena, 1966, p. 122. Barbié du Bocage a întreținut o corespondență bogată și cu Ion Balș (publicată de C. I. Karadja, *Un bibliophile moldave au début du XIXe siècle : le grand écuyer Ion Balș, Académie Roumaine, Bulletin de la section historique*, 1947, p. 106—130).

[77] Despre încercările de versificație modernă, făcute pe caiete de însemnări intime, la sfîrșitul secolului XVIII, vorbește N. Iorga în *Ceva mai mult despre viața noastră culturală și literară în secolul al XVIII-lea, Analele Academiei, Mem. Secț. Ist.*, S. II, T. XXXVIII, Buc., 1916.

epocă și legătura strînsă dintre ei dezvăluie existența unei „mișcări", lupta dintre vechi și nou în acest sfîrșit de secol se dezvăluie în toată amploarea ei, și istoria literară, care a părăsit înșiruirea bio-bibliografică, dobîndește posibilitatea de a semnala trăsăturile dominante ale „crizei conștiinței" din țările române. Ceea ce considerăm că trebuie subliniat este rolul grupului de cărturari premergători ai intelectualilor moderni, care introduc în mediul român valorile europene și care, prin atașamentul față de masele populare, exprimă direcțiile dezvoltării culturii moderne. Acești cărturari selectează, în limitele lecturii pe care o pot avea, operele util a fi cunoscute și difuzate între cititorii români, iar prin munca lor, care încearcă să acopere lipsa teascurilor tipografice, răspîndesc scrierile ce descoperă noi orizonturi oamenilor preocupați de soarta civilizației române. Ca rezultat al activității lor, cartea capătă un net caracter de vehicul al noilor concepții (trecerea de la cartea-document la cartea-marfă fiind evidentă în aceste decenii), și bibliotecile particulare ce se constituie [78] devin punțile circulației ideilor și porturilor din care se îmbarcă exploratorii viitorului. Grupul de cărturari ajunge la o „conștiință de sine" atît datorită orientării comune, a unei activități ce se susține reciproc, cît și datorită asecendenței pe care iluminiștii și-o constituie; bun cunoscător al epocii, Samuil Micu s-a referit la acestă conștiință atunci cînd a amintit pe scriitorii din toate cele trei provincii române „cari după sine au lăsat și lasă vreo scrisoare de învățătură pentru neamul său și folosul de obște".

Intensa activitate cărturărească din Moldova, în cadrul căreia se desenează clar un domeniu literar, se impune atenției prin varietatea surselor utilizate și „ideile-forță" ce sînt formulate de grupul compact de intelectuali patrioți. Curiozitatea acestora („mirarea" despre care vorbea Gracian) poate fi surprinsă, în special, sub aspectul „reprezentărilor colective" [79] privind cultura europeană, așa cum acțiunea lor comună ia forma

[78] *Istoria României*, vol. III, p. 1061—1063.

[79] Ne referim, în special, la „imaginea" unor culturi europene formată în acest răstimp în țările române, ca și la ideea despre Europa, asupra căreia reve-

unei adevărate mişcări, ce parcurge cîteva faze destul de limpede conturate. Într-o primă etapă, ce se profilează în anii următori mijlocului secolului XVIII, se afirmă necesitatea dobîndirii unor noi cunoştinţe, argumentată în spirit tradiţionalist de Iacov Putneanu [80]; la limita de sus a acesteia ne întîmpină o serie de mărturii ce dovedesc faptul că informaţia s-a îmbogăţit, iar spiritele s-au pus în mişcare, însufleţite de victoriile înregistrate de Imperiul rusesc asupra vechilor dominanţi, imperiu care se dovedeşte receptiv filosofiei luminilor. Atestarea cea mai temeinică ne-o aduce o „carte reprezentativă" a epocii: corpusul de legi publicat în 1773, *Învăţătura Ecaterinei II*. Cel care a patronat acestă tipăritură, mitropolitul Gavril Callimachi, salută în prefaţă înscrierea unui eveniment deosebit în istoria ţării atunci cînd afirmă că acestă legiuire încredinţează pe „patrioţi" că „de vor vieţui supt aceste folositoare pravile, întru starea cea neclătită a pronomiilor vechi, se vor face foarte norociţi la politiciasca împărtăşire, ca oamenii vacului celui înaurit". Regăsim aci aceeaşi aspiraţie spre independenţă şi reglementarea juridică a raporturilor sociale, care-l caracterizează şi pe Chesarie; descoperim, în plus, precizarea unui concept major din acest răstimp, anume, revenirea la starea anterioară secolului XVIII, prin referirea la opera lui Platon în care era elogiat „veacul de aur". E lesne de înţeles că recomandarea Athenei făcută lui Telemac, de a resta-

nim în ultimul capitol. Pentru acestă temă, încă neabordată sistematic, preţioase sugestii în lucrarea metodologică a lui L. Trénard, *Les représentations collectives, des peuples, Bulletin de la Section d'Histoire Moderne et Contemporaine*, Paris, 1962, IV, p. 9—23.

[80] Reproducem acest fragment ilustrativ din *Sinopsis adecă Adunare de multe învăţături*, Iaşi, 1757, f. 60, *Învăţătură pentru ca să-şi dea fieştecare om feciorii la carte*: „Nu se poate să fie mai fericit omul, cînd pune tot gîndul şi purtarea lui de grijă, în ce chip şi cu ce mijlocire va putea să vază copiii lui rînduiţi spre pricopseala învăţăturii, după cum vedem nu numai în *Sfînta Scriptură*, ci şi la toate istoriile fericind pre părinţii aceea care pun silinţa lor cu neadormiţi ochi pentru învăţătura copiilor lor... Această învăţătură dar, văzînd-o noi că este adormită întru întunerecul lenevirii, ni s-au rănit inima de foametea aceasta ce se află înrădăcinată în sufletele a unora din părinţii care îşi cresc copiiilor fără nvăţătură. Deci fieştecare om ce este învăţat să chiamă om cuvîntător, iar cel neînvăţat este asemenea dobitoacelor."

bili „înauritul veac", a căpătat în minţile cărturarilor moldoveni acest înţeles. Pe o treaptă mai avansată, parcă, decît Chesarie, autorul acestei prefeţe ţine să laude opera legislativă a împărătesei Ecaterina, amintind expres de Platon, care a întrevăzut zilele în care „vor fi cetăţile norocite, cînd au filosofii vor împărăţi sau împăraţii vor avea înţelepciunea nedespărţită de schiptru", adică epoca în care ţările vor fi conduse de principi luminaţi. Gavril profită de acest eveniment pentru a merge, însă, şi mai departe, deoarece într-o serie de aluzii ce ni se par că se referă la Frederic al II-lea („un împărat între filosofi sau un filosof între împăraţi") şi la Evghenie Vulgaris („un elin după neam şi după glas"), el aduce o laudă plină de căldură „secolului luminilor", veac de progres şi de multiple biruinţe ale raţiunii umane, aşa cum scrie el în termeni de o deplină claritate, precedînd elogiul adus Europei luminate de către Grigore Rîmniceanu: e vremea în care „minţile cele mai iuţi ale filosofilor celor din academiile Europei ciarcă în adînc tainele firii şi să poartă cu pohfală preste aflarea fiinţii celor de supt soare, călătorind cu privirea pînă la cele înalte şi covîrşitoare zidiri"...

Dar grindina adusă de războaie a stricat parte din „roade asupra coptului", cum ar fi spus Chesarie, şi, după încheierea păcii de la Kuciuk-Kainargi, progresul cultural nu a putut să se desfăşoare linear. Cu toate acestea, în a doua fază, dintre anii 1774 şi 1788, contactele cu marile curente ale gîndirii europene s-au amplificat. Acumularea de noi concepte şi elaborarea unor noi soluţii au înregistrat ecouri în practică, în cea de a treia fază, cînd sînt tipărite sub auspiciile mitropoliei lucrările lui Amfilohie, romanul lui Gracian şi cînd propunerile de îmbunătăţirea învăţămîntului pornesc de la ideile „adîncului Montesquieu", după cum se exprimă Iacov Stamate [81].

[81] Propunerea către domn a lui Iacov privitoare la şcolile publice, în care este recomandată, printre altele, predarea „epistimurilor" în greacă, iar „în lipsă în franceză", precum şi dispoziţia ca toţi negustorii care aduc cărţi să fie obligaţi să predea un exemplar bibliotecii şcolii este publicată de Theodor Codrescu, *Uricarul*, II, p. 13–23.

În toate aceste trei faze [82], concepțiile sociale trec prin transformări adînci, și ideile vechilor conspiratori se clarifică și se îmbogățesc, așa cum activitatea traducătorilor de opere literare se încetățenește, iar creația literară originală prinde aripi. De aceea, în noua fază, din primele două decenii ale secolului XIX, critica socială devine temeinică, așa cum apare ea în opera lui Ionică Tăutu [83], iar traducerile se înmulțesc, ajungînd pînă la forme luxuriante, ca cea regăsită în activitatea lui Alexandru Beldiman; exercițiile pe care le-au făcut literații moldoveni în marginea textelor redate în română (cum e „adaosul" original

[82] Fazele pe care le distingem se aseamănă celor propuse de N. Iorga în *Istoria literaturii românești*, ed. a 2-a, III, p. 18: „S-ar putea fixa trei împărțiri în istoia culturii românești din acestă perioadă: întăia ar merge de pe la 1774 la 1790. În acesta, mișcarea către civilisația apuseană se manifestă și se lămurește din ce în ce. În a doua, invazia emigranților francezi, marile evenimente ale revoluției, războaiele generale, sentimentele ce deșteaptă acestea grăbesc lucrarea de prefacere. În a treia, care ar începe pe la 1810, cultura națională românească și cultura națională grecească se separă tot mai mult una de alta și se împuternicesc fiecare." Constatările expuse ne determină să stabilim o dată mai timpurie pentru începuturile mișcării iluministe în Moldova și, de asemenea, o dată mai timpurie pentru apariția formelor de preromantism, care împiedică desemnarea în continuare a mișcării drept „pur" iluministă.

[83] N. Iorga, *Un „jacobin moldave" au XIX-e siècle*, *Revue historique du Sud-Est européen*, Buc., 1936, p. 277—292. Date noi la E. Vîrtosu, *Les idées politiques de I. Tăutu...*, *Revue roumaine d'histoire*, 1965, 2. Ample comentarii la D. Popovici, *La littérature roumaine...*, p. 427—428, care presupune că Ionică Tăutu ar putea fi traducătorul apelului revoluționar francez din *Ms. rom. 573*, Bibl. Acad. Am reprodus un fragment din această traducere în revista *Studii*, 1966, 5, p. 926—928. Pentru precizarea locului acestui apel în cadrul gîndirii revoluționare, v. Jacques Godechot, *La pensée révolutionnaire, 1780—1799*. Paris, Armand Colin, 1964. Pentru ideologia Directoratului, care a pătruns mai întîi în țările române v. Albert Soboul, *Le directoire et le consulat*, Paris, P.U.F., 1967. Originalul după care s-a făcut traducerea credem că trebuie căutat printre broșurile introduse în țară la sfîrșitul secolului XVIII (cum a fost transportul de cărți organizat de Markides Pulio în 1797, pentru care v. Hurmuzaki, *Documente*, XIX, p. 814—816, 821; N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. 2, Buc., 1933, III, p. 40—41; Ariadna Camariano, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire...*, p. 71. Lista e la rîndul ei aproximativă: *Lettre du Père Manuel sur la Révo-*.*n* este evident *Lettres de Pierre-Louis Manuel...*)

la romanul lui Voiture [84]) au constituit puncte de pornire pentru creații de sine stătătoare. Reamintim nu numai pe Constantin Veisa, dar și pe traducătorul lui Heliodor, Toma al doilea logofăt, care traduce *Învățătura Ecaterinii II*, iar cu un an mai înainte, în 1772, *Alcătuire înaurită*, în care inserează cîteva zeci de „stihuri politicești", din care nu lipsește ideea că fapta cea mai vrednică de laudă este „a folosi patria sa" [85]. Acum se înfiripează lirica elegiac erotică, poezia satirică sau pamfletul din creația lui Matei Milu, care e uneori voltairist, ca și contemporanii săi Văcăreștii [86] sau Ioan Cantacuzino, ori din opera lui Constantin Conachi și a tuturor celor care scriu poezie clasică lirică, dar și preromantică, în Moldova: Nicolae Dimachi, Vasile Pogor, Enacachi Gane, Vasile Pop-Fabian, Daniil Scavinschi și Ioan Prale, unii dintre ei autori de versuri în care poate fi depistat un preeminescianism [87].

Selecția făcută de traducătorii din ultimele decenii ale secolului XVIII, care, chiar atunci cînd au acordat operelor redate în română o anume funcție politică, nu au pierdut din vedere că au în față scrieri literare, ca și versurile originale compuse în jurul anului 1821, dezvăluie afirmarea tot mai puternică a unui gust cu adevărat literar.

Desigur că stabilind o periodizare a acestei mișcări și străduindu-ne să precizăm însuși caracterul de mișcare culturală și socială al acțiunilor desfășurate prin scris în Moldova, nu dorim să schematizăm datele; nu poate fi minimalizat rolul gustului

[84] N. N. Condeescu, *Istoria lui Alfidalis și a Zelidiei*, care apreciază că finalul inclus în versiunea română în locul celui datorat lui Des Barres e de un interes deosebit.

[85] M. Marinescu-Himu, *Romanul grec...*, p. 398, precizează că acest logofăt a fost un Toma Dimitriu din Castoria; el a funcționat ca profesor la Iași, cf. Ariadna Cioran-Camariano, *Traducerile în limba greacă și română a Nacazului Ecaterinei a II-a*, *Studii*, 1958, 2, p. 127—130.

[86] Al. Piru, *Literatura română veche*, p. 567—571.

[87] Al. Piru, *Literatura română premodernă*, p. 271—328. Vasile Pogor-fiul a redat în română *Le neveau de Rameau*, versiune rămasă în manuscris; v. Valentin Lipatti în *Analele Universității București*, 1963, vol. 28, p. 125—135 (*Diderot în România*).

individual în selecția operelor traduse sau copiate, după cum nu poate fi exagerat consensul cărturarilor care nu a ajuns să ia proporțiile unui plan de acțiune culturală. Dar fie că ne vom referi la Alexandru Beldiman, atras de o scriere cu rezonanță socială, ca *Numa Pompiliu*, ca și de „romanțuri" erotice, fie că vom avea în vedere pe Dărmănescu, apare cu evidență faptul că în Moldova se acordă acum o deosebită pondere operei scrise; din variatele manifestări ale gustului literar pot fi deduse cîteva trăsături comune, mare parte din operele care circulă în acest răstimp conținînd un fond de idei care concordă cu idealurile sau frămîntările ce dezlănțuie inițiativele politice ale acestor cărturari.

Dacă nu putem vorbi de un plan de acțiune culturală, ca în Transilvania, sau de o continuitate în realizarea unei activități culturale, ca la Rîmnic, avem îndrituirea să vorbim de o efervescență ce se manifestă în Moldova și care se suprapune cu agitația social-politică ce cuprinde diverse grupuri. Mai aproape de mediile rusești și poloneze (după cum ne indică *Ms. 1408*, analizat cu alt prilej — compilație tipic iluministă), educați într-o școală în care predau profesori cu un larg orizont, ca Iosip Moesiodax [88], cărturarii modoveni trec mai vizibil printr-o criză de conștiință ca cei din Țara Românească. În formele unei sensibilități ce nu e străină de baroc [89], ale cărei rădăcini ar putea fi regăsite într-o perioadă anterioară [90], în manifestarea mai evi-

[88] V. Ariadna Camariano-Cioran, *Un directeur éclairé à l'Académie de Jassy il y a deux siècles: Iosip Moesiodax*, *Balkan Studies*, Tesalonic, 1966, p. 297—332.

[89] Ne referim la acea „*sensibilité baroque*" exuberantă, oscilînd între rîs și lacrimi, despre care vorbește Robert Mandrou, *Littérature de colportage et mentalités paysannes. XVIIe-XVIIIe siècles*, *Etudes rurales*, Paris, 1964, p. 72—85. Cp. Vilmos Gyenis, *La littérature baroque tardive dans la culture populaire du XVIIIe siècle*, *Acta litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapesta, 1967, p. 127—157. Pentru ansamblul problemei, v. Victor-Louis Tapié, *Le Baroque*, Paris, P.U.F., 1968.

[90] Despre „condițiile receptării, în țările noastre, a literaturii europene din epoca barocă, proces inițiat în a doua jumătate a veacului [XVII] și care se continuă în întreg secolul următor, cedînd treptat locul curentului luminist", a vorbit profesorul Al. Elian în articolul *Dosoftei, poet laic*, *Contemporanul*, 1967, mai 27, p. 3.

dentă a unui scepticism și a unui spirit critic destul de puternic, e prezentă c cerință de reînnoire care sporește rolul cărții pe măsură ce sînt supuse discuției tot mai multe probleme. O analiză mai aprofundată ar putea să pună în lumină mutația socială care are loc acum în Moldova, cînd alte pături se ridică și antrenează pe vechii deținători ai destinelor culturii [91]. Or, acestă deplasare socială, ca și frămîntarea ideologică și transformările sensibilității din societatea moldoveană favorizează statornicirea activității beletristice în cadrul vieții spirituale; activitate ce ni se pare incontestabilă în ansamblul explorărilor întreprinse în acestă parte a țării.

Preschimbarea gustului literar ne dezvăluie o transformare a ideii despre om, sezisabilă și în pictura epocii, unde elementele laice își fac apariția. Dacă nefericitul Manolache Bogdan „pozase" pentru un portret ce luase forma unei miniaturi, Gavril Callimachi mersese mai departe, și își tipărise portretul în *Prăvălioara* din 1784 (unde deasupra faldurilor odăjdiilor apărea un cap care putea fi al său, dar și al altuia); intențiile care au determinat realizarea acestor opere au fost, însă, înnoitoare, și acestă artă s-a impus curînd după aceea; în 1785 s-a publicat *Curioznică arătare* [92], o prelucrare a celebrelor *Fragmente fizionomice* ale lui Lavater. Asistăm, desigur, la începutul unui „proces de pătrundere a elementelor laice în pictura noastră religioasă... a unei serii istorice". Exemplul operei lui Altini, sprijinit de Iacov Stamate, Veniamin Costache și Gherasim Clipa, e, în acestă privință, edificator, indicînd faptul că, în ansamblu, „curentele artistice, care se răspîndeau atunci în Europa, neoclasicismul și primele orientări romantice, și-au aflat la noi un reprezentant caracteris-

[91] Este sfîrșitul unui „ancien régime"; v. Stephan Schalweit, *Das Zeitalter des Absolutismus als Forschungsproblem, Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 1961, 2, p. 307.

[92] Despre Lavater și arta portretului în secolul XVIII, v. Arno Schönberg & Halldor Soehner, *L'Europe du XVIIIe siècle. L'art et la culture*, Paris, Editions des deux mondes, 1960, p. 53 seq. De asemenea, Marcia Allentuck, *Fuseli and Lavater: Physiognomical Theory and the Enlightenment, Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, Genève, LV, 1967, p. 89—112.

tic"; „subtilă meditație asupra figurii umane, opera lui Altini deschide drumul marilor noștri portretiști din secolul al XIX-lea, Aman și Grigorescu. Afinitățile sale merg mai ales către acesta din urmă, de care-l apropie concepția lirică a portretului și poezia luminii. Asemenea lui Prud'hon, care a exercitat, precum se știe, o puternică influență asupra lui Grigorescu, Eustatie Altini este un fiu al clasicismului și un precursor al sensibilității romantice" [93].

[93] Remus Niculescu, *Eustatie Altini*, *Studii și cercetări de istoria artei*, 1965, 1, p. 3—64.

КРИТИЛЬ

ШИ АНДРОНІУСЬ.

Акумь ынтыю тупэрить, ын зилеле пре луминатулуй, ши пре ыналцатулуй Домнулуй ностру, МИХАЮ КОНСТАНДИНЬ СУЦУЛЬ ВОЕВОДЬ, ку мила луй Думнезеу, Домнь цэрии Молдавіей

Ку благословеніа, ши тоатэ ынвоуала, Преосфинціей сале кирію кирь ЯКОВЬ АРХІЕПИСКОПЬ, ши митрополить Молдавіей.

Пре кыть сау путуть тэлмэчи ноаш капете пынэ акумь, де пре лимба гречаскэ, пре лимба ноастрэ молдовеняскэ. Сау дать ынтипаріу, ын тупографіа преосфинціей сале, чѣ дин ноу фэкутэ, ын сфынта митрополіе, ын Іаши.

Анулъ дела Хс, ,аѱчд.

Сау тупэрить де попа Михалаке Тупографь.
Ши де Герасимь Єродіаконь Тупографь.

TEXTE

MASSILLON: PENSÉES SUR DIFFERENS SUJETS, 1751

Des grands

Les Grands ne semblent p. 113
nés que pour les autres; le même rang qui les donne en spectacle les propose pour modèles; leurs moeurs forment bientôt les moeurs publiques. On suppose que ceux qui méritent nos hommages, ne sont pas indignes de notre imitation. La foule n'a point d'autres loix que les exemples de ceux qui commandent; leur vie se reproduit, pour ainsi dire, dans le public; & si leurs vices trouvent des p. 114
censeurs, c'est d'ordinaire / parmi ceux qui les imitent. Notre Nation sur-tout, ou plus vaine, ou plus frivole, comme on l'en accuse, ou pour parler plus équitablement & lui faire plus d'honneur, plus attachée à ses maîtres,

HRISUN ENGOLPION, [1780], 1816

Pentru cei mari

Cei mari nu se par a fi p. 24
născuți decît pentru alții, însuși rangul în care sînt îmbrăcați îi arată pentru pildă; a lor bune sau réle obicéiuri alcătuiesc obicéiurile noroadelor. Fireasca socoteală vra ca aceia ce învrednicesc a noastră cinste și închinăciune nu sînt nevrédnici de a le și urma. Mulțimea nu are alte pravile decît pilda acelor ce le poruncesc; a lor féliu de petrécere rodéşte pre aceea a supușilor. Neamul nostru franțozăsc să fie mai zadarnic sau mai deşărt precum îl vinovățăsc sau — ca să grăiesc mai drept și să-i fac mai multă cinste — mai legat de către ai săi stăpîni și mai cinstitor de cei mari, își face o slavă a urma obicéiurile lor ca un

& plus respectueuse envers les grands, se fait une gloire de copier leurs moeurs, comme un devoir d'aimer leur personne. On est flatté d'une ressemblance qui nous rapproche de leur rang; tout devient honorable d'après de grands modèles; & souvent l'obstination toute seule nous jette dans des excès ausquels l'inclination se refuse. La Ville croiroit dégénérer, en ne copiant point les moeurs de la Cour; le citoyen obscur, en imitant la licence des grands, croit mettre à ses passions le sceau de la grandeur & de la noblesse; & le désordre dont le goût lui-même se lasse bientôt, la vanité le perpétue.

semn al dragostii cei cătră dînșii. Asemănarea petrécerii celor mari măgulindu-ne de apropierea rangului lor, tot se face cinstit lîngă pildele lor. Cetatea s-ar créde pogorîtă din céle bune, neurmînd obicéiurile curții; cetățeanul socotéște a pune patimilor sale pecétea mărimii și a evgheniei, urmînd desfrînarea celor mari;
p. 25 și nerînduiala de carea / însuși gustul se ostenéște, deșărtăciunea o face să fie pentru de-a pururea.

Le plaisir, ce premier écueil de la vie humaine, devient comme l'écueil privilégié de la vie des grands. Dans les autres hommes, cette passion déplorable n'exerce jamais qu'à demi son empire: les obstacles la traver/sent, la crainte des discours publics la retient, l'amour de la fortune la partage. Dans les princes & dans les grands, où elle ne trouve point d'obsta-

Desfătarea, cea dintîiu stîncă a vieții omenești, să face stîncă de priieleghie a vieții celor mari. În oamenii de obște această patimă a desfătării nu metaherisééște împărăția sa decît de jumătate; popréleștile o dau deoparte, frica cuvintelor publicii o depărtează, dragostea norocirii o înfrînează. Dar între noi și între cei mari sau ea nu află privéliște, sau deși află, întă-

cles, où les obstacles eux-mêmes, facilement écartés, l'enflamment & l'irritent, (car quels obstacles a jamais trouvés là-dessus la volonté de ceux qui tiennent en leurs mains la fortune publique?) les occasions préviennent presque leurs desirs; leurs regards, si j'ose parler ainsi, trouvent partout des crimes qui les attendent. L'indécence du siècle & l'avilissement des Cours honore même d'éloges publics, les attraits qui réussissent à les séduire: on rend des hommages indignes à l'effronterie la plus honteuse: un bonheur si honteux est regardé avec envie, au lieu de l'être avec exécration; & l'adulation publique couvre l'infamie du crime public. Non, les princes, dès qu'ils se livrent au vice, ne connoissent plus d'autre frein que leurs volontés, & leurs passions ne trouvent pas plus de résistance que leurs ordres. Ainsi la facilité des passions en devient un nouvel attrait: devant / eux, toutes p.116 les voies du crime s'applanissent, & tout ce qui plaît est bientôt possible.

rîtîndu-o și mîniindu-o mai mult, cu lesnire o depărtează, — căci unde se află vreo popréliște carea să fie mai presus de voia acelora cari țin în mîinile lor norocul oamenilor? — prilejurile apucă mai înainte a lor pofte; căutăturile lor (de voi îndrăzni a zice așa) află pretutindenea niște păcate care îi așteaptă și îi întîmpină. Feșteliturile veacului și a curților, cinstite fiind încă și cu laude, sînt căutate cu pofte în loc de a fi socotite cu defăimare; laudele și plecarea de obște acopere defăimarea și rușinea grozavelor năravuri. Îndată ce se dau pre sine la păcat, nu mai cunosc altă pravilă, decît voia lor, și a lor patimi numai află stare împrotivă; / și fiind p. 26
așa, lesnirea pornirii patimilor lor își face o tragere de către toți; înaintea prințéselor toate căile păcatului să fac nétede și tot aceea ce place îndată iaste și cu putință.

Telle est la destinée des
grands, qui n'usent de leur
prospérité que pour la félicité
des sens. Ennuyés bientôt de
tout, tout leur est à charge,
& ils sont à charge à eux-
mêmes. Leurs projets se détru-
isent les uns les autres, &
il n'en résulte jamais qu'une
incertitude universelle que le
caprice forme, & que lui seul
peut fixer. Leurs ordres ne
sont jamais, un moment après,
les interprétes surs de leur
volontés; on déplaît en obéis-
sant; il faut les deviner, &
cependant ils sont une énigme
inexplicable à eux-mêmes. Tou-
tes leurs démarches sont va-
gues, incertaines, incompré-
hensibles: on a beau s'attacher
à les suivre, on les perd
de vûe à chaque instant: ils
changent de sentier, on s'égare
avec eux, & on les manque
encore: ils se lassent des hom-
mages qu'on leur rend, &
ils sont piqués de ceux qu'on
leur refuse. Les serviteurs les
plus fidèles les importunent
par leur sincérité, & ne réus-
p. 117 sissent pas mieux à plaire / par
leur complaisance. Maîtres bi-
sarres & incommodes, tout
ce qui les environne porte
le poid de leurs caprices &

Așa iaste soarta celor mari,
care nu se slujaște de norocire
decît pentru îndulcirea simțu-
rilor; însă li se uraște îndată de
toate, toate li se fac greutate
și însuș lor își sînt sarcină. A
lor socotéle se strică unele pre
altele, din care altă nu purcede
decît o neîncredințare ce
nebuna socoteală își închipu-
iaște că numai ea singură poate
să o țintuiască. Ale lor porunci
după un ceas nu mai sînt
adevărați tălmaci de a lor
voie; ascultîndu-i nu le place,
trebuie a-i gîci, de vréme ce
însuși lor își sînt o cimilitură
netălmăcită. Toate umbletele
lor sînt zadarnice, neîncredin-
țate și nepricepute; în deșărt
să silesc a le urma, îi pierd
din vedére în fieștecare minunt,
pentru că ei rătăcesc schim-
bînd totdeauna din căi; li să
urăsc de cinstele ce le fac și
să picarisesc asupra acelora ce
nu voiesc să le facă. Céle
mai credincioase slugi îi su-
pără cu multa lor credință
p. 27 și nici săvîrșesc a / plăcea mai
bine, făcîndu-le voia lor. Stă-
pîni curioji și supăralnici, toți
aceia cari îi încunjură le
poartă greutatea de a lor tiri-
iachilîc, și ei însuși nu și-o
pot purta; ei nu se par a fi

de leur humeur, & ils ne peuvent le porter eux-mêmes: ils ne semblent nés que pour leur malheur, & pour le malheur de ceux qui les servent.

născuți decît pentru ticăloșia lor și acelora cari îi slujesc.

L'ambition & l'amour de la fortune, dans les autres hommes, partagent l'amour du plaisir. Les soins qu'elle exige sont autant de momens dérobés à la volupté. Le désir de parvenir suspend du moins des passions qui de tout tems en ont été l'obstacle. On ne sauroit allier les mouvemens sages & mesurés de l'ambition avec le loisir, l'oisiveté, & presque toujours le dérangement & les extravagances du vice. En un mot, la débauche a toujours été l'écueil inévitable de l'élévation; & jusqu'ici les plaisirs ont arrêté bien des espérances de fortune, & l'ont rarement avancée. Mais les grands, qui n'ont plus rien à desirer du côté de la fortune, ne trouvent rien aussi qui gêne leurs plaisirs: la naissance leur a tout donné; ils n'ont plus qu'à jouir, pour / **p. 118** ainsi dire, d'eux-mêmes. Leurs ancêtres ont travaillé pour eux; ils se reposent de leur élévation sur leurs titres, tout

Pofta slavii și dragostea norocului în cei de obște oameni mult împuținează iubirea de desfătare; grijile ce slava cére sînt atîtea ceasuri pierdute de la desfătare. Dorirea ce au de a sosi la slavă cel mai puțin popréște pre unii de la niște patimi care altora le-au fost de mare poticnire; nicicum nu pot să se unească céle cu măsură și înțelepte mișcări ale iubirii de slavă cu huzurlîcul, cu tembelîcul, cu desfrînarea și cu nebunia urîtelor năravuri. De multe ori desfrînarea au fost pricină de a nu putea să se ridice la ranguri; și alergarea la desfătări nu de puține ori au oprit și multe nădejdi ale norocului și abea și pre rareori i-au înălțat pînă la dregătoriile céle înalte. Dar cei mari, cari nu mai au ceva a pofti despre partea norocului, nu află nimică de acest féliu care să le supere desfătările; nașterea / le-au dat tot, ei nu au decît **p. 28** să se bucure de sineși. Stră-

le reste est pour les passions. Aussi les enfants des hommes illustres sont d'ordinaire les successeurs du rang & des honneurs de leurs pères, & ne le sont pas toujours de leur gloire & de leur vertu. Héritiers d'un grand nom, il leur paroît inutile de s'en faire un à eux-mêmes. Ils goutent les fruits d'une gloire dont ils n'ont pas gouté l'amertume: le sang & les travaux de leurs ancêtres, deviennent le titre de leur mollesse & de leur oisiveté. La nature a tout fait pour eux, elle ne laisse plus rien à faire au mérite; & souvent l'époque glorieuse de l'élévation d'une race devient un moment après elle-même, sous un indigne héritier, le signal de sa décadence & de son opprobre. Les enfans de la gloire & de la magnificence sont rarement es enfans de la sagesse & de la vertu. Il est presque plus rare de soutenir la gloire & les honneurs ausquels on succède, que de les acquérir soi-même.

moşii lor au ostenit pentru dînşii, ei nu au decît a se odihni întru a lor ridicare, sprijiniţi fiind de titlurile lor şi tot altă le rămîne pentru patimi. Pentru aceasta fiii celor străluciţi, deşi sînt moştenitori rangului şi cinstelor părinteşti, însă nu totdeauna şi de a lor slavă şi de a lor areti. Ei fiind clironomi de un mare nume, li se pare nefolositoriu de a-şi face şi ei un nume pentru sineşi. Ei se îndulcesc de rodurile unei slave căreia nu i-au gustat amărăciunea; sudorile şi ostenélele strămoşilor lor să fac titlurile moliciunii şi a lenevirii lor. Firea au făcut totul pentru dînşii, ea nu lasă a mai face ceva pentru vrednicie. Adéseori în puţină vréme după slăvitul semn al idicării unui neam supt un vrédnic clironom se face şi ticălosul semn de a sa pogorîre şi de a sa ocară. Fiii slavei şi a marei cuviinţe rareori sînt fiii înţelepciunii şi a faptei bune. Iaste mai rar de a sprijini slava şi cinstele care moştenesc decît a şi le dobîndi ei.

p. 119 Comme le premier penchant des peuples est d'imiter les

Precum cea dintîi plecare a noroadelor iaste de a urma

grands, le premier devoir des grands est de donner de saints exemples aux peuples. Les hommes ordinaires ne semblent naître que pour eux seuls ; leurs vices ou leurs vertus sont obscures comme leur destinée. Confondus dans la foule, s'ils tombent, ou s'ils demeurent fermes, c'est également à l'inssu du public ; leur perte ou leur salut se borne à leur personne ; ou du moins leur exemple peut bine séduire & détourner quelquefois de la vertu, mais il ne sauroit imposer & autoriser le vice.

La crainte du public est un frein pour la licence du commun des hommes. Quelque corrompues que soient nos moeurs, le vice n'a pas encore perdu parmi nous toute sa honte, il reste encore une sorte de pudeur publique qui nous force à le cacher ; & le monde lui-même, qui semble s'en faire honneur, lui attache pourtant encore une espèce de flétrissure & d'opprobre. Il favorise les passions, & il impose pourtant des bienséances qui les gênent : il fait / des p.120 leçons publiques du vice &

pre cei mari, așa cea / din- p. 29 tîi datorie a celor mari iaste de a da și ei niște pilde sfinte noroadelor. Oamenii cei de jos nu se par a fi născuți decît pentru sineș ; a lor fapte bune sau réle sînt neștiute, precum și a lor stare. Amestecați în grămadă, de cad sau rămîn statornici, puțin pasă publicii de aceasta. A lor piardere sau mîntuire se mărginéște la a lor față ; sau de se și întîmplă cîteodată ca pilda lor să amăgească sau să întoarcă de la fapta bună, dar cu toate acestea nu poate a porunci sau a diafendefsi păcatul.

Frica stăpînirii între oamenii cei de jos iaste un frîu pentru desfrînare. Oricît de stricate să fie ale noastre obicéiuri, răul nărav încă nu au pierdut între noi toată rușinea sa ; rămîne încă un féliu de sfială cinstită în obștie care ne siléște de a-l ascunde, și lumea însăși, carea se pare a nu-i prea păsa de păcat, rînduiaște un féliu de rîs și batjocură urîtelor năravuri. Lumea ocrotéște patimile, dar ea poruncéște cinstea și ședérile de bine care supără pre patimi ; ea dă niște învățături pentru

de la volupté, & il exige pourtant le secret, & une sorte de ménagement de ceux qui s'y livrent. Mais les princes & les grands ont secoué le joug. Ils ne font pas asses de cas des hommes, pour redouter leurs censures; les hommages publics qu'on leur rend, les rassurent sur le mépris secret qu'on a pour eux; ils ne craignent pas un public qui les craint & qui les respecte; & à la honte du siècle, ils se flattent, avec raison, qu'on a pour leurs passions les mêmes égards que pour leur personne. La distance qu'il y a d'eux au peuple, le leur montre dans un point de vûe si éloigné, qu'ils le regardent comme s'il n'étoit pas; ils méprisent des traits partis de si loin, & qui ne sauroit venir jusqu'à eux; & presque toujours devenus les seuls objets de la censure publique, ils sont les seuls qui l'ignorent.

păcat și pentru dezmierdare, dar cu toate acestea ea cére
p. 30 niște/ taine și paze de la aceia cari se dau la dînsele. Dar prinții și cei mari au scuturat jugul. Ei nu fac atîta socoteală pentru oameni cît să aibă grijă de a lor vorbă; cinstele céle preste măsură ce le dau îi sigurifsesc despre partea defăimărilor ce se fac în taină pentru dînșii. Ei nu se tem de obștea carea îi cinstéște și carea se teme de dînșii; și măcar cam cu rușinea veacului, dar cu toate acestea ei se măgulesc cu dreptatea după socoteala lor, că oamenii se cade să aibă pentru ale lor patimi aceleaș socotințe și cinsti cît au și pentru a lor față. Diastima ce se află între dînșii și între norod, arătîndu-li-se atîta de departe, cît mai îl pierd din vedére, mai îl socotesc ca cum nu ar fi; și fiind așa, ei nu bagă în seamă niște săgeți aruncate așa de departe, care nu vor putea ajunge pînă la dînșii. Așadar făcuți fiind, ipochimenele defăimării de obște numai ei sînt cari nu o știu aceasta și nici voiesc să o știe.

Quand l'exemple des grands ne trouveroit pas dans la vanité seule des peuples une imitation toujours sure, l'intérêt & l'envie de leur plaire leur donneroient autant d'imitateurs/ de leurs actions, que p. 121 leur autorité forme de prétendans à leurs graces. Ainsi l'ambition, dont les voies sont toujours longues & pénibles, est charmée de se frayer un chemin plus court & plus agréable. Le plaisir, d'ordinaire irréconciliable avec la fortune, en devient l'artisan & le ministre. Les passions, déja si favorisées par nos penchans, trouvent encore dans l'espoir de la récompense un nouvel attrait qui les anime. Tous les motifs se réunissent contre la vertu; & s'il est mal-aisé de se défendre du vice qui plaît, qu'il est difficile de ne pas s'y livrer, lorsque de plus il nous honore!

Cînd pilda celor mari nu ar afla în deşertăciunea noroadelor o urmare totdeauna sigură, interesul şi pofta de a le plăcea ar fi de ajuns să le dea ei atîţa urmă/ tori cît p. 31 puterea lor trage nişte poftitori de a lor daruri. Iubirea de slavă, a căreia căi sînt atîta de lungi şi de necăjitoare, iaste mulţemită de a-şi afla prin acest chip un drum mai scurt şi mai îndămînatec. Desfătarea (din fire neîmpăcată cu norocul) se face cu toate acestea méşter şi slujitoriu norocului. Patimile, aşa de diafendefsite de ale noastre plecări, află încă nădejdea răsplătirii întru nişte noao trageri care le însufleţéşte. Toate se unesc împotriva faptei bune, şi de iaste cu anevoie a se apăra de urîtul nărav carele place, cît iaste mai greu încă a nu ne da la dînsul cînd mai ales aflăm şi cinste şi daruri.

Le citoyen obscur vit content dans la médiocrité de sa destinée. Héritier de la fortune de ses pères, il se borne à leur nom & à leur état: il regarde sans envie ce qu'il ne pourroit souhaiter sans

Cetăţeanul trăieşte mulţemit în starea sa cea de jos. Clironom de norocul părinţilor săi, se mărginéşte la a lor nume şi la a lor soartă; el caută fără de zavistie aceea ce nu ar putea a o pofti fără

extravagance. Tous ses desirs
sont renfermés dans ce qu'il
possède; & s'il forme quel-
quefois des projets d'élévation,
ce sont de ces chimères agréa-
bles qui amusent le loisir
d'un esprit oiseux; mais non
p. 122 pas des inquiétudes qui le/
dévorent. Au grand rien ne
suffit, parcequ'il peut pré-
tendre à tout: ses désirs crois-
sent avec la fortune; tout ce
qui est plus élevé que lui le
fait paroître petit à ses yeux; il
est moins flatté de laisser tant
d'hommes derrière lui que
rongé d'en voir qui le précé-
dent. Il ne croit rien avoir
s'il n'a tout: son âme est
toujours avide & altérée, &
il ne jouit de rien, si ce n'est
de ses malheurs & de ses
inquiétudes.

de nebunie. Toate poftele sale
se închid întru acéle ce le are;
și de își închipuiaște cîteodată
oarecare socoteale a ridicării
la céle înalte, acestea nu sînt
decît de acéste năluciri plă-
cute care zăbovesc tembelîcul
unii minți léneșe, iară nu
p. 32 nişte pofte preste/ măsură care
să-l necăjască și să-l roadă.
Însă celui mare nimică nu-i
iaste de ajuns, pentru că el
vrea toate; ale sale pofte cresc
cu norocul său; tot aceea
care iaste mai înalt decît
dînsul îl supără și îl necă-
jaște; el iaste mult mai puțin
măgulit decît atîția oameni
ce merg în urma lui, decît
ros de a vedea pre alții cari
au pasul înaintea lui. El nu
créde că are ceva dacă nu are
tot; sufletul lui iaste atîta de
însetat, că nu mai simte alt
decît nişte pofte fără măsură
înfocate și totdeauna aprinse,
care îl fac ticălos și neliniștit
în toată curgerea vieții sale.

Ce n'est pas à leur nation seule que se borne l'impression & l'effet contagieux de l'exemple des grands. Ils sont en spectacle à tout l'univers; leurs actions passent de bouche en bouche, de pro-

Nu iaste numai întru a lor patrie și stăpînire ce ei sînt în privéliștea a toată lumea. Faptele lor trec din gură în gură, din țară în țară și din neam în neam; nimica nu lucrează în viața lor care

vince en province, de nation
en nation; rien n'est privé
dans leur vie, tout appar-
tient au public; l'étranger dans
les cours les plus éloignées a
les yeux sur eux comme le
citoyen; ils vont se faire des
imitateurs jusque dans les
lieux où leur puissance leur
forme des ennemis. Le monde
entier se sent de leurs vertus
ou de leurs vices; ils sont, si
je l'ose dire, citoyens de l'uni-
vers; au milieu de tous les
peu/ples se passent des événe- p. 123
mens qui prennent leur source
dans leurs exemples. Ils sont
chargés devant Dieu de la
justice ou des iniquités des
nations; & leurs vices ou
leurs vertus ont des bornes
encore plus étendues que cel-
les de leur empire. La France,
surtout, qui depuis longtems
fixe tous les regards de l'Eu-
rope, est encore plus en spec-
tacle qu'aucune autre nation;
les etrangers y viennent en
foule étudier nos moeurs, &
les porter ensuite dans les
contrées les plus éloignées.
Nous y voyons même les
enfans des souverains s'éloi-
gner des plaisirs & de la mag-
nificence de leur cour, venir
ici comme des hommes privés,

să nu fie știut publicii; stre-
inul de la curțile céle mai
depărtate are și el ochii săi
asupra lor, ca și cetățeanul cel
de loc. Lumea întreagă mirosă
faptele lor de bune sau de
réle; ei sînt cetățenii a toatei
lumi; ei se socotesc în mijlo-
cul a toate noroadele care își
iau începutul dintru a lor
pilde. Ei sînt răspunzători
înaintea lui/ Dumnezeu de p. 33
dreptățile sau de nedreptățile
neamurilor, și a lor fapte bune
sau réle au margenile lor în-
tinse pînă la céle mai depărtate
locuri. Franța, mai ales, carea
de lungă vréme trage cătră
sineși căutările a toată Evropa,
iaste mai mult în privéliște
decît alte neamuri; streinii
vin cu cîrdul pentru ca să
învéțe obicéiurile noastre și
mai pre urmă să le ducă cu
sineș în țările lor céle depăr-
tate. Noi vedem aicea și fii
de înalți stăpînitori cari depăr-
tînd desfătările și mare cu-
viința curții lor și îmbrăcați
de niște nume mai de jos, vin
aicea ca pre lîngă limba și
obicéiurile neamului lor să
învețe și cinstea, cilivilîcul și
bunele rînduiale ale neamului
nostru; și precum scaunul cră-

substituer à la langue & aux manières de leur nation la politesse de la nôtre; & comme le trône a toujours leurs premiers regards, se former sur la sagesse & la modération, ou sur l'orgueil & les excès du prince qui le remplit.

iesc totdeauna are a streinilor cele întîi căutături, ei se învață sau înțelepciune și stîmpărare, sau deșertăciune și fapte neînfrînate ale stăpînitoriului carele șade pre scaun și a acelora cari îl încunjură.

Parcourons toutes les passions, c'est sur le coeur des grands qui vivent dans l'oubli de Dieu qu'elles exercent un empire plus triste & plus / tyrannique. Leurs disgraces sont plus accablantes; plus l'orgueil est excessif, plus l'humiliation est amère. Leurs haines plus violentes; comme une fausse gloire les rend plus vains, le mépris aussi les trouve plus furieux & plus inexorables. Leurs craintes plus excessives; exempts de maux réels, ils s'en forment de chimériques; & la feuille que le vent agite est comme la montagne qui va s'écrouler sur eux. Leurs infirmités plus affligeantes; plus on tient à la vie, plus tout ce qui la menace nous allarme. Accoutumés à tout ce que les sens offrent de plus doux & de plus riant, la plus légère douleur déconcerte leur félicité,

De vom cerceta toate patimile, le vom afla că ele metaherisesc o împărăție mult mai sălbatecă și mai tiranicească asupra inimii celor mari cari trăiesc în uitarea de Dumnezeu. Cădérile în nenorociri le sînt
p. 34 mai / nesuferite pentru că mîndria lor iaste mai presus decît a altora. Pogorîrea lor la umilire o simt mai mult amară, urîciunile lor mai silnice, pentru că precum o mincinoasă slavă îi face mai deșerți decît pre alții, nebăgarea de seamă și ea îi află turburați și mai neîmblînziți. Fricile mult mai mari, pentru că afară de rélele care sînt, ei își închipuiesc și niște réle nălucitoare; și frunza ce o mișcă vîntul li se pare ca un munte care vra a se povîrni peste dînșii. A lor zaiflîcuri mult mai duioase; pentru că mai mult țin de viață, mai mult tot aceeaș o îngrozéște și o înspăimîntează. Obici-

& leur est insupportable. Ils ne savent user sagement ni de la maladie, ni de la santé, ni des biens, ni des maux inséparables de la condition humaine. Les plaisirs abrégent leurs jours; & les chagrins, qui suivent toujours les plaisirs, précipitent le reste de leurs années. La santé, déja ruinée par l'intempérance, succombe sous la multitude des remèdes, & l'excès des attentions achève ce que n'avoit / pu faire l'excès des plaisirs; & p. 125 s'ils se sont défendu les excès, la mollesse & l'oisiveté toute seule deviennent pour eux une espéce de maladie & de langueur qui épuise toutes les précautions de l'art, & que les précautions usent & épuisent elles-mêmes. Enfin leurs assujettissemens plus tristes; élevés à vivre d'humeur & de caprices, tout ce qui les gêne & les contraint, les accable. Loin de la cour, ils croyent vivre dans un triste exil; sous les yeux du maître, ils se plaignent sans cesse de l'assujettissement des devoirs & de la contrainte des bienséances: ils ne peuvent porter ni la tranquillité d'une condition privée, ni la dig-

nuiți în toate céle mai dulci și mai vésele care le închină simțirile, cea mai ușoară durére le turbură fericirea și li se face nesuferită. Ei nu știu să-și tragă folosul nici de boale, nici de sănătate, nici de bunătăți, nici de rélele ce sînt nedespărțite de starea omenească. Desfătările le scurtează zilele și scîrbele care urmează de aproape desfătările le grăbesc rămășița anilor. Sănătatea stricată prin nebunia desfrînărilor cade de la o vréme supt mulțimea doftoriilor și supt paza cea multă și la cea de pre urmă; de se și opresc de céle pres/ te mă- p. 35
sură, moliciunea, lenevirea și trîndăvirea, le gătéște un féliu de boală și o slăbănogire, care întîmplîndu-se toate grijile meșteșugului doftoresc nu ar putea ca să le întoarcă sănătatea. Departe de curte, ei cred a trăi într-un scîrbelnic siurghiunliuc; supt stăpîn, ei se plîng de multa supunere și de datoria cea fără de greș a împlinirii slujbei lor. Ei nu pot să poarte nici liniștea unei stări singuratice, nici slujba unei vieți împreună cu mulțimea oamenilor. Odihna le iaste atîta de nesuferită,

nité d'une vie publique. Le repos leur est aussi insupportable que l'agitation; ou plutôt ils sont partout à charge à eux-mêmes. Tout est un joug pesant à qui veut vivre sans joug & sans régle.

cît și turburarea, sau mai bine să zic, ei își sînt în tot locul și pretutindenea sarcină loruși.

Plus on est grand, plus on est redevable au public. L'élévation qui blesse déja l'orgueil de ceux qui nous sont soumis les rend des censeurs plus sévères & plus éclairés
p.126 de nos/ vices. Il semble qu'ils veulent regagner par les censures ce qu'ils perdent par la soumission. Ils se vengent de la servitude, par la liberté des discours. Les grands se croyent tout permis, & on ne les pardonne rien aux grands: ils vivent comme s'ils n'avoient point de spectateurs; & cependant ils sont tout seuls comme le spectacle éternel du reste de la terre.

Mai mult sînt mari, mai mult sînt îndatorați noroadelor. Ridicarea carea rănéște mîndria acelora ce le sînt supuși le face niște defăimători aspri și cumpliți, mai ales înștiințare fiind de a lor păcate; părîndu-li-să a dobîndi prin ocări aceea ce pierd prin supunere, ei își răsplătesc de robie prin catigorisirea ce fac. Cei mari se cred slobozi de toate, dar nu se iartă nimica celor mari; ei trăiesc ca cum nu ar avea niște privitori, și cu toate acestea ei sînt pri-
p.36 veliștea cea din/ toate zilele a tot neamul omenesc.

Les exemples des grands ont un caractère de perpétuité qui intéresse tous les siècles à venir. Les vices ou les vertus des hommes du commun meurent d'ordinaire avec eux: leur mémoire périt

Pildele celor mari au un haractiriu care interesesc și veacurile viitoare. Faptele bune sau réle ale celor proști mor obicinuit împreună cu dînșii: a lor pomenire moare cu a lor față, și a lor fapte

avec leur personne, & leurs actions sont ensevelies & reposent sous l'obscurité du même tombeau que leurs cendres. Mais les grands sont de tous les siècles; leur vie liée avec les événemens publics passe avec eux d'âge en âge. Leurs passions, ou conservées dans des monumens publics, ou immortalisées dans nos histoires, ou chantées par une poésie lascive, iront encore préparer des pièges à la dernière postérité. Le monde est encore plein d'écrits pernicieux qui ont transmis/ jusqu'à nous les désordres des cours précédentes. Les dissolutions des grands ne meurent point; leurs exemples prêcheront encore le vice ou la vertu à nos plus reculés neveux, & l'histoire de leurs moeurs aura la même durée que celle de leur siècle.

sînt îngropate și sé odihnesc în întunerecul aceluiași mormînt în care și a lor țărînă zace. Dar cei mari sînt de toate veacurile; a lor viață legată cu întîmplările obștei tréce cu dînsele din neam în neam. Ale lor patimi sînt păzite în pomenirile publicii sau nemuritoare întru ale noastre istorii, sau cîntate prin pietică merg a găti încă niște curse pînă la céle mai depărtate veacuri viitoare. Lumea iaste plină încă de niște scrisori primejduincioase de urî- **p.127** tele fapte a curților celor mai dinaintea noastră. Desfrînările celor mari nu mor niciodată. Ale lor pilde ori spuneri, de fapta bună sau rea, la ai noștri cei mai depărtați nepoți trec, și istoriile de ale a lor obicéiuri avînd aceeași stare de vréme cît aceea a veacului veacurilor.

FÉNELON: ÎNTÎMPLĂRILE LUI TILEMAH, 1780*

[Telemac a întîlnit pe o insulă pe Ulisse, dar nu l-a recunoscut; aflînd de la Mentor că cel care a plecat între timp a fost însuşi tatăl său, el izbucneşte în lacrimi.]

f. 3 v „Dumnezeii (au răspuns Mendor zimbind) ca să puie la nevoinţă răbdarea ta, te ţin la o neadeverire ca aceasta. Tu socotéşti vrémea aceasta pierdută, dar să şti cum că iaste mai bine cheltuită decît toată viaţa ta, pentru că te pune la nevoinţa facerii de bine ce iaste mai trebuincioasă decît fiiştecare alta, pentru aceia ce vor ca să stăpînească. Se cade să fi răbdător ca să te poţi face stăpînitor atîta ţie, cît şi celorlalţi. Nerăbdarea ce se arată o putére şi o bărbăţie iaste o neputinţă a sufletului. Cel ce nu ştie a răbda şi a suferi iaste asémene aceluia ce nu ştie a tăcea o taină, şi acéşti amîndoi nu au putére a se popri. Ca un om ce aleargă cu iuţime într-o căruţă şi nu are mînă îndestul tare ca să ţie cai cei porniţi, simte la cea de pre urmă cum că nu se mai supun la frîie, şi cînd merg se surpă, cel slab în căruţă purtat la cădére lui rămîne sfărîmat, aşa şi unul nerăbdător se surpă într-o adîncime de nenorociri de cătră poftele lui céle nebiruite şi sălbatice. Cu cît iaste mai mare stăpînirea lui, cu atîta iaste mai vătămătoare nerăbdarea lui. Nu poate el suferi a se pune la vreo zăbavă la cîştigare acelui lucru ce poftéşte; nu dă vréme lui şi a cumpăni lucrurile; face silă ca să

* Fragment din *Ms. rom. 2551*, Biblioteca Academiei.

mulțămească lucrurile lui; sfarămă ramurile ca să ia roada mai înainte de a se coace, sfarămă porțile fără a nu aștepta să i se deschidă de voie; va să săcére cînd înțeleptul lucrător socotéște să samene. La cea de pre urmă, toate acele ce face el cu grabă le socotéște bine făcute, care nu pot să /ție multă vréme, pre- f. 4
cum nu pot ținea multă vréme poftele lui cele schimbate și nestatornice. Într-acestași chip sînt și socotélile cele nebune a unui om ce socotéște cum că poate tot lucru și se pornéște din patemile lui ca să metaherisască rău putérea lui. Dumnezeii, o, iubitule al mieu Tilemahe, pun la nevoință răbdare ta într-acestași chip ca să te învéțe a fi răbdător. Bunătățile ce nădăjduiești tu și ți se arată înainte ochilor tăi, pierdut aceiaș ca un vis ușor ce piere deșteptîndu-te, ca să te învéțe cum că aceleași lucruri ce cred oamenii cum că le au adevărate fug într-un ceas. Céle mai înțelepte învățături ce ți se vor da de către Odiseu nu-ți vor folosi atîta ca depărtarea lui și necazurile ce suferi înspre a-l cerca."

Tilemah asculta cu întristare aceste cuvinte; el căuta marea, dar nu mai vedea corabia feacilor pentru că era foarte depărtată. După aceea, întorcînd ochii lui udați de lacrimi cătră prietenul ce-i grăia, iată de năprasnă au văzut că fața lui Mendor se prefăcea într-alt chip: îi fugea din frunte zbîrciturile, precum fug umbréle cînd se arată lumina; ochii lui, ce era cufundați mai înainte și posomorîți, s-au schimbat în albaștri și luminați dintru o strălucire dumnezeiască; i-au perit barba cea bătrînă și s-au arătat la căutătura paifenitului Tilemah cu o vedere cinstită, unită cu dulceață și cu cuviință. Fiul lui Odiseu au văzut atunce un chip de fecioară mult mai frumoasă și mai curată decît o floare tînără ce au deschis-o de curînd soarele. Se arăta în fața ei albeața crinilor unită cu rușața trandafirilor și înflorea împreună cu o mare cuviință de niște tineréțe nemuritoare. Ieșea un miros dumnezeiesc din perii cei văluroși ai capului ei. Îi strălucea hainele ca florile céle luminoase, cu care răsărind soarele văpséște ceriul și de pre pămînt gonéște întunericile nopții. Dumnezeoaea nu se

atingea cu picioarele de pămînt, dar alerga prea uşor în văzduh,
f. 4 v precum zboară prea cu iuţime o pasăre cu/aripile ei. Ţinea cu drapta ei cea prea vitează o suliţă cu totul strălucită de lumină, îndestul a pune frică cetăţile şi neamurile cele mai războinice, şi vrea înfricoşa pre însuşi Aris [Mars]; glasul ei era dulce şi pătrunzitor; toate cuvintele ei era săgeţi de foc care pătrundea inima lui Tilemah şi-l făcea ca să ispitească oarecare durére dulce şi véselă. I se arăta în piept înfricoşata eghidă. Din sémne ca aceste Tilemah au cunoscut cum că era Athina.

„Eşti tu, dar, au zis, o mare dumnezăoae care pentru dragoste ce ai cătră Odiseu te-ai mulţămit a te face poveţuitor fiului său". Vrea să urmeze, dar i-au lipsit glasul, şi în zădar se nevoia buzele lui a grăi acele gînduri ce-i ieşie cu pornire dintru adîncul inimii. El era strimtorit de înfăţişare dumnezăoaei precum un om strîmtorindu-se în vis atîta cît îşi pierde răsuflare, cum că cu multă osteneală buzele mişcîndu-şi nu poate să zică mai mult un cuvînt.

La cea de pre urmă, Athina aşa i-au zis: „Ascultă şi această de pre urmă, o, Tilemahe. Eu niciodată n-am învăţat pre nici un om cu atîta silinţă cît am arătat cătră tine. Ţi-am poveţuit ţiindu-te de mînă prin mijlocul a înfricoşatelor sfărîmări a necunoscutelor locuri, a războaielor celor făcătoare de stricăciune şi a tuturor răutăţilor ce pot îndrăzneala unui bărbat. Ţi-am arătat cu ispite simţitoare céle mincinoase şi céle adevărate dregătorii cu care împăraţii pot să împărăţască. Greşalele ce ai făcut tu n-au stătut mai puţin folositoare decît nenorocirile tale. Pentru că cine iaste acela ce poate să ocîrmuiască cu înţălepciune, de n-au stătut vreodată nenorocit şi de n-au scos vreo roadă din nenorocirile ce au suferit la care l-au aruncat greşalele lui? Tu ai umplut ca tatăl tău pămîntul şi marea de nenorociri. Mergi, dar, pentru că eşti vrednic a umbla pre urmele ce au umblat el. Mai mult nu-ţi rămîne fără numai o trecătoare scurtă şi lésne
f. 5 ca să ajungi/la Itháki, unde într-acest ceas au ajuns el. Mergi, bate război spre însoţire lui Odiseu, supune-te lui ca cel de pre urmă a supuşilor lui, ca să dai tu însuţi pildă şi celorlalţi. Te va

slobozi tatăl tău a lua soție pre înțăleapta Adiopi și a trăi norocit cu dînsa, pentru că au cercat la dînsa mai mult bunătate și înțălepciune decît frumuséța și dezmierdarea. Cînd vei împărăți, pune slava ta înspre a înnoi înauritul veac. Ascultă pre mulți și créde puțin, mai vîrtos păzește-te ca să nu prea crézi însuți pre tine; téme-te să nu te amăgești, dar nu te téme mai vîrtos a lăsa să priceapă ceialalți cum că te-ai amăgit vreodată. Iubéște pre noroade și pune tot chipul de mijlocire ca să-i faci să te iubească. Frica este trebuincioasă cînd lipséște dragostea, dar pururea se cade a o metaherisi cu anevoie, ca dohtoriile cele sălnice și primejduitoare. Socotéște pururea de departe toate céle următoare a acelui lucru ce vei să faci; vezi mai înainte cele mai înfricoșate necuvințe și să ști cum că mărimea sufletului cea adevărată razimă a socoti toate primejdiile și a nu le băga în samă cînd nu se pot urni. Cel ce nu voiaște ca să le vadă nu are îndestul bărbăție ca să le sufere cu liniște, dar acela ce le véde toate și fuge dintr-acele ce poate și se luptă împotrivă cu célelalte fără a nu se turbura iaste singur înțălept și mare la suflet. Fugi de nebărbăție, de mîndrie, de curvie, și pune slava ta la curățénia obiciaiurilor. Bunătățile și faptele céle bune să fie podoabele nu numai a casii tale, ce și a féții tale. Acestea să fie păzitorii ce te încunjură ca să se învéțe de la tine toată lumea la ce razimă adevărata norocire. Nu uita niciodată cum că împărații nu împărățăsc ca să dobîndească loruși slavă, ce ca să folosească pre noroadele lor. Tot binele ce se face se lățăște pînă și la cele mai depărtate veacuri, și răutățile ce se fac se înmulțăsc din neam pînă /la urmarea cea mai depărtată. **f. 5 v**
Teme-te de Dumnezeu, o, Tilemahe, această témere iaste cea mai mare comoară a inimii omului și cu aceasta dobîndești înțălepciune, dreptatea, pacea, bucuria, veseliile cele curate, slobozenia cea adevărată, îmbilșugarea cea dulce și o slavă adevărată Te las, o, fiule al lui Odiseu, dar înțălepciunea mea nu te va lăsa niciodată. Numai să cunoști pururea cum că nimica nu poți fără de aceasta. Iaste vréme a te învăța să umbli singur; eu nu m-am despărțit de tine la Finic și la Salent, fără numai ca să te obicinuesc a rămînea lipsit dintr-această dulceață, precum se lipsesc

pruncii de la țîță cînd vor să-i înțărce ca să-i hrănească cu hrană mai vîrtoasă".

Abiè au săvîrşit această voroavă dumnezăoaia, şi îndată s-au ridicat în văzduh şi s-au învălit într-un nor înaurit și albastru în carele s-au făcut nevăzut. Tilemah, suspinînd, mirîndu-se și afară de sine s-au aruncat la pămînt rădicînd mîinile la ceriu. După aceea au mers [să trezească] pre soți, s-au grăbit a purcede şi au ajuns la Ithàki şi s-au cunoscut cu tatăl său în casa credinciosului Evmeu.

BALTASAR GRACIAN: CRITIL ŞI ANDRONIUS, 1794

Cap. al doilea: Marea privélişte a lumii

[Andronius povesteşte lui Critil cum a ieşit din peştera în care-şi petrecuse copilăria]

„[...] De se cutremura stîncile, socoteşte (au urmat Andronius) la ce se afla şi a mele simţiri; toate părţile trupului mieu îmi părea că se rump, însuşi a mea inimă îmi părea că vre să sară din locul său, toate simţirile au fost încremeni/te. În scurt, eu nu mă mai simţiem, eram ca un mort îngropat între stînci. Poate să se zică că această vreme au fost un eclipsis pentru sufletul mieu şi o parenthesă de a mea viaţă, eu nu mai putem a mai însemna nimica, nici a mai închipui ceva. La cea de pre urmă, încet, încet, m-am întors şi mi-am vinit în fire dintr-această aducătoare de moarte încremenire, dar nu ştiu cum, nici cînd, deşchizînd ochii, am văzut zioa, zi cu adevărat fericită şi cea mai plăcută din a mele zile, zi care n-oi uita-o niciodată. Şi mai ales a mea scîrbelnică închisoare văzîndu-se deodată că era deschisă, aceasta au fost pentru mine o îndoită şi preste măsură bucurie; am început dar a mă dezgropa pentru (ca să zic aşa) ca să mă nasc de a doa oară în lume. M-am înălţat cătră o mare spărtură făcută de curînd, a căria vedere m-au minunat; am văzut ceriul şi pămîntul la această deodată fără de veste şi pentru cea dintîieş dată videre de ceriu şi de pămînt. Toate puterile sufletului şi a simţurilor mele au trecut în ochii miei, tot alt au rămas fără de lucrare în vreme mai mult de şesă ceasuri; mă socotiem mort,

p. 10 p. 11

în vreme ce eu începem a via. De aş vrea aicea a-ţi tălmăci silnica luare-aminte cu amăruntul a socotelilor mele, a puterilor de a mea driaptă socoteală şi de a mea minte, ar fi cu neputinţă; însă ţi-oi zice numai că de această zi mi-oi aduce aminte în toată viaţa mea."

„Eu cred (au zis Critil). Este adevărat că cînd ochii or vedea aceea ce n-au văzut niciodată, inima simte şi ea aceea ce n-au simţit niciodată."

„Eu priveam cu mirare ceriul (au urmat Andronius), căutam cu mirare pămîntul, mă uitam cu mirare la mare, le căutam cu mirare pe toate împreună şi pe fieştecare deosăbi; fieştecare dintrînsele îmi adaoge mirarea şi nu mă osteneam de a le privi, de a le lua seama, nici de a mă minuna de dînsele."

„O, cîtu-ţi zavistuiesc (au strigat Critil) această mirare plină de bucurie, puţin cunoscută şi puţin închipuită de toţi alţii; este fără de îndoială şi prea cu adevărat că aceasta este bucurie a
p. 12 celui dintîi om, de care putea împărtăşi atun/cea şi care este de a pofti să vedem ca un lucru nou mărimea, frumséţea, alcătuirile, tăria şi schimbarea de această mare şi încuviinţată alcătuire a lumii; şi pentru că noi nu aflăm nimic nou într-însa şi nu ne mirăm de minunatele ei alcătuiri, este că noi intrăm toţi în lume cu ochii sufletului închişi şi cînd îi deschidem, prin cunoştinţă sau prin deprindere ce avem de lucruri, oricît de vrednice de minunate să fie acestea, ele nu ne pricinuiesc adevărata mirare. Şi pentru aceasta cei mai înţelepţi şi cei mai învăţaţi oameni sînt socotiţi ca nişte veniţi de curînd în lume, pentru că ei simt mai bine fapta de atîtea minuni de care se cade să ne mirăm. Ar trebui a urma la aceasta aceluia care după ce să se fi primblat întru o desfătată grădină să fi trecut printr-însa fără să fi luat sama nici la frumséţea buruienilor, nici la deosăbirea florilor, să se mai întoarcă iarăşi, ca din această de a doa oară primblare să guste bucuria şi desfătarea de fieştecare frumséţe. Căci într-alt chip noi ieşim din lume precum am intrat, fără să fi făcut vreo socoteală asupra frumséţii şi asupra săvîrşirilor lumii." [...]

Cap. al șasele: Caractirul veacului

[Critil și Andronius intră într-un oraș, în care, după ce au căutat zadarnic un om, sînt călăuziți de un centaur, Hiron]

[...] Aceea încă care au minunat pe ai noștri călători au fost p. 58
de a vedea un om care mergea pe o vulpe călare și fără să stea
într-un loc, uneori era plecată la dreapta, uneori la stînga și une-
ori spre coadă, și mulți alții asemene călări precum el, îl urma
mergînd după dînsul. „Vedeți-l pre acesta (le-au zis Hiron), eu
vă încredințez că nu este atîta de nebun cît îl socotesc." „Cred
și eu aceasta (au răspuns Critil), de vreme ce toate lucrurile merg
horțiș în lume; spune-ne dar cine/este acesta?" „N-ați auzit a p. 59
se grăi (au zis Hiron) de un vestit Kakius? El nu este decît poli-
tica. Eu zic un Kakius în socotele stării; de acest chip îmblă astăzi
aceia cari ocîrmuesc stările și nu arată această mincinoasă umblare
decît pentru [ca] să oboare toată luarea-aminte a miniștrilor celor-
lalte curți; nevrînd să-i cunoască, nici să-i urmeze, ei dau în publică
o socoteală și săvîrșesc alta, și în loc să zică nu, ei zic așa. În
scurt, ei fac tot aminterea decît aceea ce alții așteaptă să audă
a se săvîrși; deci, pentru a-i birui, nu trebuie mai puțin decît un
Eracleu care unind vicleșugul la putere să descopere a lor amăgiri
și să-i pedepsască."

Andronius au însemnat că cea mai multă parte a oamenilor grăia la gură, și nu la urechi, că aceia cari îi asculta, în loc să nu se atingă de această necuviință, ei făcea haz, încă și gura o deșchidea atîta de mare, cît buzele se făcea urechi și gusta cu plăcere tot aceea ce se grăia. „Se poate (au zis el) să se fi văzut o mai mare amăgire? Cuvintele trebuie să se auză, și nu să se mănînce; este adevărat că ele se nasc în gură, dar ele mor în auz și se îngroapă în ținerea de minte, dar, precum se pare, aceștia le mestecă și le înghit." „Aceasta iaste un sămn (au zis Critil) că ei nu cearcă decît să li se facă plăcuți." „Nu vedeți (au răspuns Hiron) că ei nu grăiesc decît după gustul fieștecăruia?" „Nu iei sama (au zis Andronius) pe acest boieriu cum gustă, mestecă și înghite laudele mincinoase? vezi-l, el nu se satură niciodată de acestea și n-are urechi decît pentru măguliri. Privește pre acest

prens cum gustă minciunile şi le crede pe toate, nu iaste un ceas să nu fie plin de dînsele; adevărurile sînt numai care nu-i plac, şi nu vra nici să le guste. Acest altul ce tu vezi aşa de gros, de ce gîndeşti să fie plin? de hrană? ba! el este de aier şi de deşărtăciune." „Şi pentru aceasta (au zis Critil) el are un stomah aşa de stricat, cît nu poate să mistuiască nici o adevărată socoteală."

p. 60 Aceea ce aceşti călători au aflat încă vrednică de mirat/au fost de a vedea pre oarecari de aceşti oameni de tot robi, purtînd de-a pururea nişte lanţuri de hier la picioare, nişte cătuşi la mîni şi o zgardă la grumazi, şi era atîta de necăjiţi cît nu putea să facă un pas. Într-această stare aşa de necăjită, ei nu era mai puţin închinaţi decît idolii, slujiţi bine şi lăudaţi peste măsură; ei poroncea la cei mai mari oameni, la cea mai aleasă boierime, care îi asculta pînă a-i purta şi peste umerii lor cu toată greutatea de a lor lanţuri. Aceasta au făcut pe Andronius să nu poată a mai suferi o asemene nedreptate: „Nu s-ar putea (au strigat el) a îndrepta această rea strîmbătate? O, de m-aş crede, cum aş îndrepta această supunere atîta de nedreaptă, făcînd să nu se supuie decît la nişte oameni care o învrednicesc aceasta." „Nu face atîta huiet (au zis Hiron), tu ni pierde şi pe noi împreună cu tine. Nu vezi tu că aceştia sînt cei mai putincioşi?" „Cum aşa?" „Aşa, cu adevărat. Aceşti robi patimilor lor, aceşti Neroni, adică Caliguli, Sardanapali, au, precum vezi, atîţa închinători. Vezi cît cei cinstiţi sînt de smeriţi, în loc că cei răi sînt înălţaţi; cei dintîi nu pot a se sprijini, nici a se răzima, şi cei de al doilea aleargă şi sînt mulţămiţi; în scurt, cei buni sufăr şi cei răi sînt cinstiţi."

Aceea cari le-au părut încă mai de mirat era de a videa pe un orb a fi povăţuitor de mulţi cari avea vederea foarte bună; el îi povăţuia ca un orb şi ei îl urma ca nişte urşi. „Iată (au zis Critil) o orbire prea fericită." „Nu prea (au răspuns Hiron); ar trebui mai bine a zice, iată nişte oameni prea nebuni de a se lăsa să se povăţuiască de un orb, puindu-se în primejdie să cază toţi în prăpastie. Pentru mine eu nu mă minunez atîta de îndrăznirea orbului, cît de dobitocia celor ce-l urmează, căci precum el

nu vede nimic, el crede că toată lumea îi samănă; cu toate acestea, a se pune la toată întîmplarea precum fac aceştia (au zis Kendavrul) şi a cădea în tot feliul de primejdii şi de ticăloşii, oricît de mare să fie această nebunie, nu mă/minunez, căci nimic nu p. 61
este mai de obşte în lume decît aceasta. Care ştiu mai puţin se fac învăţători, cei fără de ştiinţă se apucă de căzălnicit, însă este ştiut că cea dintîi pricină a neştiinţii este de a se socoti că ştie mult, şi mulţi oameni ar şti, de s-ar crede că ştiu puţin."

Ei au auzit la marginea priveliştii un huiet de o mare gîlceavă, unde era adunată o mare mulţime de norod, de cari apropiindu-se au văzut în mijloc o femeie, numele ei Minciuna, pricină cu adevărat a tuturor gîlcevilor. Ea era prea slută, însă foarte împodobită şi se părea a grăi totdeauna înalt; o lume de oameni îi zvorea înainte, cu tot că nu înceta a pune vrajbă între dînşii. Ea apucase de piept pe o altă femeie, numele ei Adevărul, a sa vrăjmaşă, precum se socotea. Ea era foarte frumoasă, dar în rea stare şi mai de tot goală, însă sărăcia şi golăciunea nu-i rădica nimic din a sa frumséţe; ea era însărcinată de multe năpăşti şi ocări de către cea dintîi, însă ea nu-i răspundea un cuvînt şi nici îndrăznea pentru că nimenea nu vrea să o asculte şi, fiind aşa, ea era silită de a tăcea. Deci zurbăluindu-se toţi împotriva ei au trecut de la cuvinte la pumni, şi atîta au însărcinat-o de lovituri, cît puţin au lipsit să cază. Andronius, din fire milostiv, au vrut să meargă ca să o apere, dar Kendavru l-au ţinut zicîndu-i: „Ce vrei să faci? Tu nu şti în ce primejdie te pui? De ti-i vesti apărătoriu acesteia, împotriva minciunii atîta de putincioasă, tu îi porni toată lumea asupra ta şi nu te-ar socoti mai puţin decît un nebun. Şi aşa ticălosul adevăr au fost părăsit şi gonit de toţi oamenii, cît dintr-această vreme nu se mai ştie ce s-au făcut."

„Dar nu este bun adevărul în lume?" (au întrebat Andronius).

„Nu totdeauna (i-au răspuns Hiron), căci măcar el să aibă mulţi miniştri, însă trebuie cîteodată a se depărta de dînsul, cînd minciuna este în mare putere şi mulţi puternici cari o protexuesc."

Întru aceeaşi vreme s-au arătat un om de o căutătură posomorîtă, încungiurat/de mulţi oameni de divan, pre care văzîndu-l p. 62
Minciuna, îndată s-au apropiat de dînsul şi spuindu-i la ureche

multe împotriva adevărului, el au încredințat-o că mîntuie-o de dînsul, poroncind să-l surghiunească din giudecătoria sa. „Cine este acesta (au întrebat Andronius), care ca să meargă mai drept poartă pentru razim acel toiag?" „Este giudecătoriu (au răspuns Hiron), este adecă acela care pipăie mai înainte decît să auză. Ce însemnează această sabie goală care o poartă înaintea lui? Este semnul boieriei lui și împreună și istrumentul pedepsii; el rătează cu aceasta iarba cea rea." „Ar trebui mai bine a o zmulge și a o scoate din rădăcină (au zis Critil), căci a o răteza numai ea odrăslește încă mai bine și, fiind așa, ea niciodată nu se curățește, nici se prăpădește desăvîrșit." „Ho! (au răspuns Hiron) de acest feliu de taine noi le trecem cu vederea. Acest maghistrat osîndind o muscușoară la spînzurătoare, pentru că călcase odată pravila și tot întru aceeași vreme el au făcut și o mare închinăciune unui elefant care o călcasă de o sută de ori."

În urmă s-au arătat un viteaz mincinos. El era acoperit de o mare plască de hier la piept, purta la oblîncul șelii sale doao pistoale prea adornite întru a lor tocuri; încălecat pe un cal deabia ostenit, avînd un paloș înaurit, parte bărbătească numele său, dar femeiesc întru a sale tăieturi și totdeauna ascuns întru a sa teacă de rușine; a sa pălărie era acoperită de tot feliul de pene. „Om este acesta sau o namilă?" (au întrebat Andronius). „Nu ești numai tu care să te fi amăgit de aceasta (au zis Hiron). Sînt multe neamuri care în cea dintîiași dată ce l-au văzut, l-au socotit pentru om, împreună și pentru cal. Însă el este un soldat îmbrăcat după obiceiul soldățăsc, el n-are sinidisis mai puțin spintecat decît a sa haină." „De ce treabă sînt aceștia în lume?" (au întrebat Andronius). „De ce? Ei fac război la vrăjmași și mai multă stricăciune la prieteni; ei ne apără, dar Dumnezeu să ne păzască
p. 63 de dînșii. Ei războiesc/pradă, ucig, răstoarnă tot." „Cum? (au zis Andronius) lumea este așa de stricată cît aceia care sînt hotărîți pentru a face binele să fie făcători de cele mai mari răutăți! Cum? aceia, cari li se cade a săvîrși războiul, îl prelungesc?" „Este adevărat (au răspuns Hiron), ei nu trăiesc decît dintr-aceasta, aceasta este a lor însuși slujbă și a lor singur venit. Ei au grijă de vrăjmași, însă ca să-i facă să fie de-a pururea; toți și pînă la

doboşeriu ştiu această învăţătură. Aceasta-i pricina de se întîmplă ca un război care nu trebuie să fie mai mult de doi ani, el stă mai mult de doisprezece, şi ar fi fost fără de sfîrşit dacă Marki de Mortar n-ar fi ştiut să unească lîngă a sa vitejie şi poftele hierbinţi de a ne face să avem dulceţurile păcii." Sînt încă alţi cavaleri, care sînt tot de firea aceluia de care am grăit, măcar mai cu prostie îmbrăcaţi; a-i auzi grăind, ei nu vin decît să ne dea, dar aceasta este mai mult ca să ne ia. A lor meşteşug este de a-şi trage folosul din boale; înmulţindu-le, ei vestesc război pentru apărarea vieţii. Şi într-adevăr, ei sînt ofiţerii morţii, ei opresc pre alţii de a mînca ca să-i vitionească, pentru [ca] să se îngrăşe ei. Ei se socotesc slăviţi, cînd ştiu a împinge pe alţii la cea de pre urmă ticăloşie; în scurt, ei sînt mai răi decît gealaţii, a cărora isteciunea şi meşteşugul nu stă decît a face să nu sufere mult, în loc că în socoteala acelora nu este decît a face să pătimească lungă vreme, cît se poate a zice că unde sînt mai mulţi doftori, acolo sînt mai multe boale. Cu toate acestea, nu trebue să-i socotim mai aminterea decît cînd sînt tineri, ca nişte oameni fără ispită, şi cînd sînt bătrîni, ca pre aceia care au uitat aceea ce au ştiut.

„Ce vra să zică aceasta (au zis Andronius) de nu vedem să treacă nici un om de cinste?" „Oamenii de cinste (au răspuns Hiron) nu trec niciodată, ei stau de-a pururea traşi de o parte." [...]

Cap. al 8: Istorie pentru Artemi

Avem trebuinţă de o mare bărbăţie pentru [ca] să ne sprijinim **p. 82**
în nestatorniciile norocului, de o bună fire pentu [ca] să ne supunem la asprimile legii şi de o bună învăţătură pentru [ca] să ne îndreptăm greşalele firii, şi socoteala ţine locul de toate aceste areti.

Meşteşugul este împlinirea firii şi ca un al doilea ziditoriu al său; el o săvîrşeşte, înfrumseţază şi o şi covîrşeşte cîteodată. El au adaos (pentru ca să zic aşa) o altă lume lîngă cea dintîi; el

îndreptează tot aceea ce are greşit şi împlineşte tot aceea ce nu
p. 83 află într-însa./Grija a celui dintîi om în raiul pămîntesc, fără de îndoială, au fost de a înfrumseța și de a săvîrşi firea. Dumnezeu i-au dat împărăția lumii, ca cu agiutoriul meşteşugului să o îndrepteze. Meşteşugul unindu-se cu firea rodeşte în toate zilele nişte noi minuni; el face dintr-un pămînt nelucrat o grădină desfătată. De care laudă nu sînt vrednice lucrurile, cînd științele și meşteşugul le-au lucrat? Deci fără a cerca nişte adeveriri, între romani şi greci, unde se află atîtea slăvite pomeniri din minunile meşteşugului, Andronius poate să ne încredințeze cît se schimbă omul cînd este îndreptat prin acest agiutoriu. Care de s-au şi fost lăsat puțin a se strica prin desfătările amăgirii, el n-au lăsat cu toate acestea a se îndrepta prin grijile lui Critil, precum om videa în urmă.

Artemi era o crăină, însă pre strălucită prin a sa vrednicie şi a sale mari daruri. A sa stăpînire se megieşea cu aceea a prensului de care am grăit, însă era între dînşii un de-a pururea război.

Numele ei era Artemi, nume ci a sale iroiceşti fapte îi didesă şi acest nume a fi vestit în toate veacurile.

Toată lumea grăia de dînsa cu mirare şi în toate veacurile ea au avut nişte supuşi cari i-au fost credincioşi la a sale legi şi cari au o mărime de suflet şi o vrednicie deosebită, dintre cari poci a numi pre unul care ne-a face să socotim de ceialalți toți, şi acesta este viteazul duc de Infantado, care s-au făcut strălucit atîta prin înălțimea socotelelor, cît şi prin mărimea faptelor sale.

Norodul cel prost socotea pe această mare crăină pentru o fărmăcătoare; dar a sale farmici pricinuiesc nişte fapte pre aminterlea decît acelea ce basna dă la vestita Circe, căci se vede o mare deosebire între aceasta care schimba oamenii în dobitoace şi Artemi, care preface dobitoacele în oameni. S-au văzut dobitoacele cele mai proaste prefăcute de dînsa într-altele, nişte corbi adecă în porumbi, nişte vulpi în lei şi nişte buhne în vulturi. Ea
p. 84 învață a grăi şi, încă aceea care este mai/greu, ea învață a tăcea. Ea însuflețea chipurile și icoanele. Ea făcea un urieş dintr-un logoş, un Caton dintr-un nebun, un maghistrat dintr-o păpuşă,

și piste tot ea scotea veninul de la cea mai cumplită viperă. Țăranul cel mai prost și cel mai gros se făcea, cînd ea vrea, un așa de vrednic căpitan cît ducul de Albukerk. Un turuietec și un nestatornic lua de la dînsa de agiuns înțelepciune pentru să fie un vițăroa de a Napoli. Ea făcea demonii așa de frumoși la ochii femeilor, precum îngerii. Pretutindenea unde această înțeleaptă crăină purta ai săi pași se videa a se naște nouă minuni. Creștea, adecă, niște pomăt în locul unde nu se mai văzuse niciodată decît spini și rugi și, fără să aibă trebuință de a cerca aiurea niște curtezani, ea își închipuia o curte preîncuviințată în toate locurile unde îi plăcea a-și așeza lăcuința. O pustietate se făcea o cetate așa de bine rînduită cît Florans și așa de strălucită cît Roma în vremea Cesarilor. În scurt, se vestea de dînsa atîtea fapte minunate, cît nu s-ar săvîrși de s-ar apuca neștine a le povesti.

IV

PREOCUPĂRILE „MORALICEŞTI" TRANSILVĂNENE

Cuprinsul cărților române scrise de transilvăneni și tipărite, în cea mai mare parte, la Buda, este mult mai variat decît cel al lucrărilor publicate în Țara Românească și Moldova, datorită, în primul rînd, deosebirii de „atmosferă culturală“ ; dacă restricțiile impuse aci cărții române sînt, în general, sporite, scrierile consacrate problemelor celor mai importante, politice și sociale, fiind condamnate să rămînă în manuscris, în schimb e întreținută și, în orice caz, îngăduită activitatea de popularizare a cunoștințelor științifice, îndeletnicirile filologice (atunci cînd nu merg prea departe, abordînd chestiunea națională) sau pedagogice. Nu are cum să se deducă din acestă simplificatoare comparație constatarea că atmosfera culturală din părțile transcarpatice e mai conservatoare; nu despre așa ceva este vorba, ci de un progres mai marcat al învățămîntului laic în Transilvania sprijinit de o curte imperială care încearcă să limiteze o influență preponderentă a nobilimii și a clerului ; de această atitudine guvernamentală, mai netă în timpul lui Iosif al II-lea și al lui Leopold al II-lea profită și intelectualii români, față de care, însă, forurile administrative au grijă să pună în mișcare și considerentele confesionale, întrucît orice aluzie la ortodoxie ar fi putut să reamintească de existența celeilalte părți a poporului român din Valahia și Moldova. În concordanță cu mișcarea generală a spiri-

telor din Imperiul habsburgic, dar într-un domeniu mai redus de activitate decît cel acordat „națiunilor recunoscute" din Transilvania, cu confesiuni „receptae", intelectualii români desfășoară o activitate ce manifestă o amplă gamă de preocupări [1]. Temele variate tratate și punctul nou de vedere în discutarea subiectelor ne indică cu evidență faptul pe care îl surprindem în Principate numai după ce trecem dincolo de fruntariile cărții tipărite, pentru a pătrunde în lumea manuscriselor, anume că în ultimele decenii ale secolului XVIII începe să se manifeste în întreaga cultură română o *a doua diversificare* a preocupărilor cărturărești, de o vigoare și de o putere de diseminare atît de categorică, încît poate marca începutul unei noi serii istorice.

În cadrul acestei mișcări de idei cuvîntul scris dobîndește un rol hotărîtor: cartea și ziarul devin mijlocul de comunicare prin excelență, iar cultura începe să însemne o participare la valorile ce sînt formulate și se vor dezvolta prin intermediul condeiului și al tiparului. Fenomenul capătă și mai multă claritate dacă ne referim la „scrierea" cu penelul, la arta zugravilor, care nu-și mai propun acum să redea prin fresce vaste ceea ce neștiutorii de carte trebuiau să rețină din „lecția" ce li se oferea de îndată ce pășeau peste pragul bisericilor, ci încep să individualizeze scene și chipuri pentru a le trata artistic, independent de înlănțuirea și tendința conținută în prevederile vechilor erminii. În aceste condiții, tiparul capătă o funcție esențială, iar procesul „alfabetizării" apare ca una din condițiile determinante ale existenței noii modalități de cultură. „Luminarea" se opune „edificării", și înțelepciunea capătă sensul exersării rațiunii, deosebită de înțelegerea tradițională a unei „legi" care permitea distingerea binelui de rău, a necesarului de inutilul primejdios, a esențialului de aparența amăgitoare.

Întrucît manifestarea evidentă a preocupărilor de un gen nou se impune mai puternic atenției în Transilvania decît în Prin-

[1] V. Cornelia Bodea, *Preocupări economice și culturale în literatura transilvană dintre anii 1786—1830*, *Studii*, 1956, 1, p. 87—106; D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, ediție refăcută, Buc., Edit. științifică, 1967, p. 258—263: *Consecințele iozefinismului pentru români.*

cipate, activitatea intelectualilor din acestă zonă a culturii române a atras mai mulți cercetători, care au elucidat, în mare parte, locul pe care-l ocupă Școala ardeleană în istoria culturii române. Reluînd concluziile studiilor celor mai competente și accentuînd constatările ce țin mai îndeaproape de evoluția mentalității române, care ne interesează în primul rînd, subliniem că mișcarea de idei din Transilvania se desfășoară între coordonate identice cu cele din Principate, anume între necesitatea afirmării continuității istorice a poporului român pe teritoriul pe care-l ocupă (conceptul de „patrie" căpătînd acum același sens peste tot) și necesitatea dezvoltării armonioase (printr-o originală rezolvare a chestiunii tradiție-inovație) a culturii naționale. Diferențe izvorîte din condițiile social-politice apar în scrierile „reprezentative" din Transilvania față de cele din Principate: originea latină va fi accentuată cu mai multă forță ca la scriitorii contemporani munteni, după cum chestiunea socială nu va fi adîncită pînă la limitele pe care le ating cărturarii moldoveni; lupta politică se va dovedi mai aprigă în Transilvania, unde absurditatea dominanților atinge culmile înțelepciunii struțului, după cum aspectul confesional va menține necesitatea apelului la tradiția creștină. În același timp, în raport cu intelectualii aparținînd celorlalte naționalități conlocuitoare, emulația erudită este mai puternică decît în Principate, iar contactul de care beneficiază cărturarii transilvăneni cu marile arhive și biblioteci europene, și în primul rînd cu cetatea romanității, Roma, înlesnește o cunoaștere mai apropiată a mișcării ideilor din secolul luminilor. Orizontul intelectualilor transilvăneni este mai larg, și abordarea unor noi domenii ale activității spirituale e mai conștientă; sub acest aspect, manifestarea evidentă a preocupărilor de un gen nou acoperă o extindere mai mare a capacităților ingegnului uman.

Desigur că selectarea cărților „reprezentative" e mult mai anevoioasă în cazul Școlii ardelene, cu atît mai mult cu cît, propunîndu-ne să punem în lumină elemente ce ne conduc pe o cale mai puțin bătătorită pînă în prezent, o enumerare cît mai completă a lor ar presupune o recapitulare generică, obositoare ca orice cuvînt de spirit ascultat a doua oară. Tema ne

impune să reținem numai o parte din contribuțiile valoroase de pînă acum [2] și să ne îndreptăm, favorizați de bogăția de date, spre elementele cele mai expresive. Bogăția de date e datorită tocmai faptului pe care-l aminteam, anume ponderea pe care corifeii Școlii ardelene o acordă cărții, instrument de luminare și factor constitutiv al culturii [3]; nu e nevoie să amintim de existența dedicată scrisului a lui Samuil Micu sau de chipul dantesc al peregrinului ce-și purta opera sugrumată de autorități, pe drumurile exilului său, în desagi, Gheorge Șincai. Toți intelectualii care se ridică în acest răstimp pun mîna pe condei cu încrederea și cu tenacitatea compatrioților lor, care din zori și pînă la căderea nopții apucau coarnele plugului. Cărțile lor se adresează „norodului" și au aceeași largă deschidere ca și tipăriturile rîmnicene. Dar bogăția de date ne permite să facem o dublă distincție, separînd, mai întîi, cărțile reprezentative pentru istoria mentalității de cele care sînt mai apropiate de istoria propriu-zis literară și, în al doilea rînd, separînd cărțile de mare pondere culturală, dar puțin cunoscute în răstimpul de care ne ocupăm, de cele care au pătruns în mase largi.

În privința limitei de sus a acestui răstimp din care culegem textele respective, anul 1821, de mai mică importanță culturală pentru Transilvania, dorim, totuși, să atragem atenția asupra

[2] Ne permitem să trimitem la lucrarea, nedepășită încă, a lui Dumitru Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des lumières* care se întemeiază, în principal, pe analiza culturii române din Transilvania și care, în capitolele de ample note și comentarii, recapitulează, aproape exhaustiv, studiile critice consacrate răstimpului la care ne-am oprit; la Lucian Blaga, *Gîndirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, înzestrată cu un aparat critic bogat, care înregistrează cercetările mai recente, datorat lui George Ivașcu: la bibliografia inclusă de Al. Piru în a sa *Literatura română premodernă*; la antologia realizată de Emil Boldan, *Școala ardeleană*, 1959; la Romul Munteanu, *Contribuția Școlii ardelene la culturalizarea maselor*, E.S.D.P, 1962; la sinteza *Din istoria Transilvaniei* Buc., Edit. Academiei, 1960, vol. I; la N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, II: *Epoca lui Petru Maior*, Buc., 1901 și ed. 2, Buc., 1933, III, ca și la istoriile literare ale lui Ovid Densusianu, G. Pascu, N. Drăganu și, bineînțeles, George Călinescu.

[3] Aspect temeinic argumentat de Keith Hitchins, *Samuel Micu and the Romanian Enlightenment in Transylvania*, *Slavic Review*, 1964, 4, p. 660—675.

faptului că el reprezintă hotarul unor vieți, delimitînd strădaniile primei generații din șirul marilor scriitori transilvăneni: nu au trecut de el nici unul dintre cei trei corifei — Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior — și nici neostenitul doctor Molnar, nici poetul Ion Budai Deleanu ori martorul evenimentelor revoluționare din Franța, Paul Iorgovici, sau aprigul Dimitrie Țichindeal. Fără să exagerăm, numai pentru a găsi justificarea unei date, putem, totuși să consemnăm că din al treilea deceniu al secolului XIX începe să lucreze o nouă generație, care, pe de o parte, beneficiază de cuceririle marilor predecesori, după cum, pe de altă parte, conlucrează mai strîns cu intelectualii proveniți din școlile românești din Principate; am face, deci, o deosebire între generația care a participat la redactarea *Supplex*-ului și aceea care a participat, direct sau indirect, la evenimentele anului revoluționar 1848. Iluminismul persistă în toate aceste decenii, dar ulterior el nu mai predomină exclusiv, gustul deschizîndu-se treptat și spre operele romantice sau revendicate de romantism, cum a fost creația lui Shakespeare [4], ori spre operele aparținînd realismului.

Cărțile române apărute în tipografiile din Viena, Buda sau Sibiu dezvăluie o certă evoluție a mentalității, în raport cu prima jumătate a secolului XVIII, și datorită faptului că ele nu mai au un caracter oarecum compozit, ci tratează, bine individualizate, problemele culturale. O manifestă concepție rațională stă la baza operelor care se ocupă separat, pe probleme, de chestiunile lingvistice, istorice, filosofice, pedagogice, economice, geografice etc. Domeniul cel mai masiv reprezentat este cel care fusese delimitat cu precizie de umaniști, de la care corifeii Școlii ardelene preiau nu numai preocuparea, într-un spirit nou, dar și o serie întreagă de concepte (în special de la Dimitrie Cantemir): domeniul istoriei. Acestuia i se alătură cel lingvistic [5], limba fiind

[4] În *Foaie pentru minte* apare, în 1840, prima traducere română din opera marelui poet dramatic, cf. cartea noastră *Shakespeare in Romania*, Buc.,Meridiane, 1964, p. 11.

[5] Preocupările lingvistice se manifestă de timpuriu, de vreme ce Grigore Maior plănuia, în 1759, un dicționar român cu explicații în limba latină; el a

argumentul cel mai puternic în cadrul luptei social-politice. Succed apoi tipăriturile consacrate popularizării cunoştinţelor ştiinţifice şi cele cu scop didactic, şcolar. Cărţile religioase se tipăresc într-o proporţie mai redusă, şi coeficientul lor scade, dacă ţinem seama de faptul că *Propovedaniile* sau *Didahiile* lui Maior, de exemplu, pornesc de la datele furnizate de cultura religioasă pentru a atinge un scop tot educativ, anume de a învăţa pe oameni cum să-şi crească copiii şi cum să se comporte într-o societate care seamănă tot mai puţin cu aceea în care-şi rostiseră „didahiile" lor scriitorii consideraţi părinţi ai bisericii. Apar, apoi, tipărituri de un conţinut cu totul nou (şi pe care nu le întîlnim în Principate), cele care tratează probleme de logică, etică şi metafizică. Lăsînd la o parte cărţile care sînt pur şi simplu manuale („duceri de mînă") şcolare şi alipind domeniului educativ tipăriturile ce au un conţinut filosofic, dar scop didactic, se conturează un lot unitar de scrieri de o natură bine definită.

Pentru a preciza funcţia pe care scrierile din acest grup au îndeplinit-o în cultura română subliniem, încă o dată, importanţa pe care a avut-o învăţămîntul raţional în Transilvania în răstimpul de care ne ocupăm. „Şcoala şi problemele ei au căpătat o deosebită complexitate datorită noilor împrejurări de viaţă economică, politică şi culturală. Apare cu deosebită claritate faptul că dezvoltarea şcolii româneşti este în primul rînd expresia împrejurărilor noi de viaţă specifice secolului al XVIII-lea şi implicit epocii de destrămare a feudalismului. Pături sociale libere care vor constitui viitoarea clasă burgheză, alături de marea masă a poporului, vor contribui la dezvoltarea învăţămîntului. Această tendinţă firească izvorîtă din realităţile Transilvaniei se va întîlni

cunoscut, probabil, lucrarea lui Teodor Corbea. V. E. Pervain, *Un proiect de dicţionar din 1759*, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Philologica*, 1965, 1, p. 129—130. Pentru aspectul general al problemei, v. şi Mario Ruffini, *L'opera de la Chiesa ortodossa romena nella creazione della lingua letteraria nazionale*, *Orientalia Christiana Periodica*, Roma, 1966, 1, p. 181—223 seq.; Werner Bahner, *Das Sprachund Geschichtsbewusstsein in der Rumänischen Literatur von 1780—1880*, Berlin, Akademie Verlag, 1967, p. 14—58. Pentru istoria cărţii, v. Andrei Veress, *Tipografia românească din Buda*, *Boabe de grîu*, 1932, p. 593 seq.

adeseori în directivele politice iozefine, care în interesul propriu al monarhiei vor sprijini o relativă politică de «luminare». În orice caz, iozefinismul va constitui un cadru de manifestare indiscutabil mai larg decît constituționalismul exclusivist transilvănean, dominat de Unio trium nationum. Așa se și explică activitatea oamenilor noștri de școală în cadrul politicii reformiste austriece. Ei au întrezărit în politica iozefină o bază de pornire pentru emancipare, pe care au înțeles s-o utilizeze în interesul societății românești. Plecînd de la aceste directive, ei le-au depășit adeseori datorită iluminismului cert pe care l-au profesat cu îndrăzneală. Ținînd seama de toate aceste condiții specifice secolului, școala românească a progresat, înregistrînd importante succese atît în domeniul învățămîntului elementar, cît și al celui gimnazial. Secolul acesta relevă nu numai dezvoltarea învățămîntului sătesc, mai cu seamă datorită efortului populației românești, ci și ridicarea primelor școli gimnaziale românești de la Blaj, din anul 1754, o piatră de hotar în istoria învățămîntului nostru. Alături vor apărea alte școli similare, ca cele din Năsăud Sibiu, Arad, fenomene care mărturisesc lupta și progresele învățămîntului românesc din Transilvania" [6]. Numirea lui Gheorghe Șincai și, apoi, a lui Dimitrie Eustatievici ca directori ai școlilor din Transilvania marchează răstimpul în care se face „trecerea de la învățămîntul patronat de biserică la învățămîntul patronat și supravegheat de forurile conducătoare ale statului" [7], interesat să intervină direct asupra mentalității cetățenilor săi, pentru a-i „lumina" în sensul dorit de monarhie. Pornind de la această politică iozefină, intelectualii ardeleni s-au străduit să o canalizeze în sensul împlinirii vechilor aspirații ale poporului român; efortul lor, ce nu poate fi desemnat decît prin cuvîntul cel mai adecvat, drept „titanic", ținînd seama de inerția și tenacitatea aparatului administrativ imperial, poate fi surprins în șerpuirile inteligente ale argumentelor care, proclamînd necesitatea de a forma

[6] Ileana Bozac și Pompiliu Teodor, *Învățămîntul românesc din Transilvania în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în vol. *Din istoria pedagogiei românești*, II, p. 167.

[7] *Ibidem*, p. 157.

bravi supuşi ai „chesarului crăiesc", acopereau năzuinţa de a forma cetăţeni capabili să poarte o luptă egală cu forţele trecutului, angajare ce nu s-ar fi putut termina decît cu o biruinţă. Cel mai semnificativ exemplu îl regăsim în figura intelectualului (parcă nu îndeajuns pus în lumină [8]) care se adresează împăratului, cerîndu-i organizarea de şcoli româneşti, pentru a stăvili emigrarea tinerilor spre şcolile din Principate (elevi care în 1784 se ridicau la respectabila cifră de 292, întîlniţi la Bucureşti, Argeş, Iaşi), şi care, aproape concomitent, încerca să întemeieze o „Societate filosofică", bazată pe colaborarea cărturarilor transilvăneni cu cei din Principate! [9] Petiţia din 2 martie 1782

[8] În afara studiului lui I. Lupaş, *Doctorul Ioan Piuariu Molnar, Academia Română, Mem. Secţ. Ist.*, S. III, T. 21, Mem. 20, Buc., 1939, cărturarul nu s-a mai bucurat de alte studii monografice. Cîteva date mai noi, la Livia Grămadă, *Istoria lui Millot în tălmăcirea lui Ioan Piuariu Molnar, Studia Univ. B-B, Philol.*, 1960, 2, p. 161—175 şi la A. Huttmann şi Szőkefalvy Nagy Zoltan în *Revista medicală*, 1966, 1, p. 101—104, 105—110. S-a afirmat că Piuariu Molnar (membru al lojei francmasonice din Sibiu) ar fi fost foarte apropiat de cercul colaboratorilor intimi ai împăratului Leopold al II-lea; cf. Adam Wandruszka, *Leopold II*, München, Verlag Herold, 1965, B II, p. 286. (Autorul reproduce, însă, şi opinia contestabilă a lui Denis Silagi — *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopold II*, München, 1961—că redactarea *Supplexului* ar fi fost inspirată de împărat, dornic să ridice păturile de ţărani şi burghezi germani, slovaci, români şi sîrbi împotriva nobilimii maghiare.) N. Iorga aprecia că primele lucrări de istorie universală la noi „au încercat să înfăţişeze mersul general al istoriei omenirii la început nu şcolarilor, ci societăţii chiar care trebuia pregătită în Ardeal şi dincoace, pentru o viaţă nouă" — *Începuturile istoriei universale la români, Analele Academiei, Mem. Secţ. Ist.*, S. III. T. XX, Buc., 1938, p. 1.

[9] Emil Pop, *Societatea filosofică din 1795, Transilvania*, 1946, 1—4, p. 1—5. Textul *Vestirilor filosofeşti* reprodus de Romul Munteanu, *op. cit.*, p. 224—227; comentariu la Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 210. Programul publicat ar merita o analiză aparte, deoarece el vădeşte intenţia creării unei societăţi academice, după modele europene, după cum cuprinde un registru variat de preocupări ce urmau să fie dezvoltate de specialiştii ce intrau în componenţa grupului fondator; s-ar putea, de altfel, constata că o parte din cărţile publicate de transilvăneni în primul deceniu al secolului XIX se integrează în prevederile acestui program care, deci, a fost, parţial, transpus în practică.

a lui Ioan Molnar-Piuariu, citită şi rezolvată personal de Iosif al II-lea, are o evidentă ţinută iluministă, din primele rînduri apărînd conceptele de fericire, luminarea popoarelor şi progres; la 7 octombrie 1784, profesorul oculist revine cu o nouă cerere, pentru a obţine realizarea învăţămîntului atît de necesar afirmării populaţiei române [10]. Reţeaua şcolară care prinde viaţă împlineşte un deziderat al tuturor cărturarilor ardeleni, şi pentru aceasta încep să lucreze ei cu puteri sporite.

Desigur că analiza cărţilor tipărite de aceşti scriitori poate indica în ce fel s-a constituit o terminologie filosofică şi în ce chip au început să intre în circuitul român concepte noi. Lucian Blaga avea perfectă dreptate, în cadrul magistralei analize consacrate limbajului filosofic al lui Clain, să consemneze că „citind *Logica* nu te poţi sustrage îndemnului de a apropia figura lui Samoil Clain de aceea a lui Faust din scena cînd magicianul medieval încearcă să traducă începutul *Evangheliei lui Ioan* — «la început a fost cuvîntul». Cu toate cărţile de filosofie, pe care a ţinut să le facă «pre limba românească», Samoil Clain ajungea degrabă în situaţia de a-şi da seama de imensa importanţă a cuvîntului"[11]. Dar, iarăşi, este adevărat că aceste importante consecinţe culturale nu au constituit primele obiective ale cărturarilor ardeleni. Efortul lor titanic a zguduit întreg edificiul cultural, deplasîndu-l spre noi fundaţii, şi iniţiativele lor au avut răsunet în toate domeniile muncii intelectuale atît de clar profilate astăzi în faţa noastră; dar în contextul epocii efortul lor s-a îndreptat spre un scop principal, care a fost de a preschimba mentalitatea, de a forma cetăţeni. Efortul făcut prin interme-

[10] V. Lucia Protopopescu, *Contribuţii la istoria învăţămîntului din Transilvania, 1774—1805*, Buc., Edit. didactică şi pedagogică, 1966, p. 34—44. De asemenea, capitolul privitor la *Reţeaua şcolară*, p. 57—74, şi cel referitor la *Manualele şcolare*, p. 99—150, în care e întreprinsă o nouă analiză a cărţilor şcolare, cercetate mai înainte de O. Ghibu, *Din istoria literaturii didactice române*, I-III, Buc., 1916. V. şi V. Popeangă, E. Găvănescu şi V. Ţîrcovnicu, *Preparandia din Arad*, Buc., Edit. didactică şi pedagogică, 1965, 288 p.

[11] Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 140. Privitor la formarea terminologiei filosofice în spiritul greco-latin, v. p. 167 şi 169.

diul cărții și-a găsit făgașul adecvat prin școală, și de aceea credem că nu greșim afirmînd că tipăriturile „didactice“ transilvănene (din șirul cărora am eliminat categoria „manualelor“, cu o funcție limitată) au format un lot compact de opere, destinat, prin tratarea chestiunilor filosofico-sociale, să formuleze o nouă idee despre om; acestă idee nouă despre om urma să fie vehiculată prin intermediul învățămîntului, și de aceea, în mare parte, operele „didactice“ nu se mai adresează, în general, „norodului“ și tuturor „stărilor“ (ca prefețele lui Chesarie), ci unei părți bine definite din cadrul populației, anume celor care aveau să vină la școală, deci tinerilor, adică *viitorilor* cetățeni. Scrierile acestea se referă la un grup de cititori care se *formează*, e deschis noilor concepte și e gata să le asimileze. (Se poate deduce și de aici ce rol important capătă cartea în momentul în care i se acordă o atare funcție.) Morala, ca *știință*, ca investigare rațională, a capacităților și finalității umane, apare ca un domeniu dintre cele mai importante din cadrul celei de a doua diversificări a preocupărilor cărturărești din secolul XVIII; acest sector ne permite să înțelegem ce preschimbări au avut loc în mentalitate, și datorită naturii acestui domeniu în centrul căruia apare omul, ce valori literare puteau să răsară pe acest teren. Dacă „studiul propriu omului este omul“, cum afirmase poetul tradus de Ioan Cantacuzino, atunci cercetarea studiului acestuia întreprins de transilvăneni ne poate indica cum concepeau ei omul „cît pentru dînsul însuși socotit ca o ființă“ și „cît pentru dînsul socotit în obște unit“, după cum ne poate dezvălui ce pondere putea căpăta literatura în cadrul unor asemenea preocupări. În acest punct devine, însă, evident că domeniul de activitate al cărturarilor ardeleni, astfel delimitat, nu a fost o invenție spectaculoasă, ci o încununare și o împlinire pe un nou plan a unui gen literar tradițional, pe care l-am văzut afirmîndu-se clar în epoca brîncovenească, acela al „cărților de înțelepciune“.

Mai înainte de a selecta din acest domeniu cărțile „reprezentative“, trebuie să mai ținem seama de un lucru. „Reprezentative“ prin excelență sînt, incontestabil, operele istorice și lingvistice ale marilor figuri ale Școlii ardelene. Un criteriu fixat de la începutul

investigației noastre și un considerent editorial ne împiedică să ne oprim asupra lor. Criteriul pe care l-am formulat la început a fost nu numai noutatea cărții, partea de „invenție" pe care o conține, dar și difuzarea de care s-a bucurat; or, grija „părintească" a autorităților, pe care o amintesc toți cei care susțin școala română, a vegheat ca acestea să nu ajungă la tipar. Au rămas în manuscrise *Istoria și lucrurile și întîmplările românilor* a lui Micu, precum și *Hronica românilor și a mai multor neamuri* a lui Șincai; difuzarea lor nu a putut fi intensă, deși trebuie ținut seama de faptul că idei majore ale celor doi scriitori au putut fi inserate în lucrările ce au izbutit să iasă din tiparnițe. *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, din 1780, a celor doi, e reprezentativă în alt sens, întrucît a demonstrat erudiției europene romanitatea limbii noastre. Nici operele lui Petru Maior nu s-au bucurat de condiții mai bune [12], deși acesta a reușit să-și publice *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* în 1812; de altfel, opera aceasta ar putea fi considerată cea mai „reprezentativă", deoarece ea a dezvoltat ideile lui Micu și ale lui Șincai cu o rară capacitate de teoretizare și cu o impresionantă forță de persuasiune. „Potrivit concepției lui Petru Maior, românii sînt, nici mai mult, nici mai puțin, decît «romani adevărați din romani adevărați». Atît de puternică și fără de fățărnicie creștea această credință în sufletul lui Maior, încît el se vedea nevoit să recurgă pentru rostirea ei la o formulare luată din însuși „Crezul" său de creștin. Maior îmbrăca așadar o afirmație de conținut laic în sunete smulse din veșmîntul de cuvinte al unui crez religios. Fapt cu atît mai impresionant cu cît știm că Petru Ma-

[12] Despre șicanele făcute lui Maior pentru a-l împiedica să publice *Istoria besericii românilor* (care desigur că „ar merita atenția cercetărilor tocmai datorită semnificațiilor politice" pe care le au numeroase părți din operă), ca și despre achiziționarea a 900 exemplare de Blajul episcopului Bob, pentru a le închide într-un grînar „sub paza șoarecilor", amănunte la P. Teodor, *În jurul unei lucrări istorice a lui Petru Maior*, *Anuarul Institutului de istorie din Cluj*, 1966, p. 271—281; în anexă, un text care n-a putut fi publicat și care vede acum pentru prima oară lumina tiparului. Reamintim și studiul lui Z. Pîclișanu, *Cenzura cronicii lui Gheorghe Șincai*, *Revista arhivelor*, 1924, 1, p. 20 seq.

ior era un preot, căruia nu putea să-i scape cu ușurință vreun gest ce ar fi putut să fie interpretat ca o luare în deșert a unei „formule sacre".« Cum Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat» era temeiul pe care se clădea biserica creștină, așa «romani adevărați din romani adevărați» urma să fie temeiul aspirațiilor integrale ale lui popor" [13]. Or, tocmai datorită unei asemenea vibrații opera lui Maior avea capacitatea să pătrundă în inimile românilor de pretutindeni, așa cum s-a și întîmplat, de altfel. *Istoria* lui a constituit o piatră de hotar și un izvor de inspirație pentru generația pașoptistă nu numai din Transilvania, dar și din Țara Românească și Moldova [14]. Opera a stîrnit, apoi, numeroase polemici purtate de autor, ca și de discipolii săi, asigurîndu-i-se, pe acestă cale de lupte (pentru care și fusese compusă), o difuzare dincolo de hotarele patriei. În sfîrșit, cartea lui Maior a inspirat creații literare, legătura ei cu domeniul beletristic fiind confirmată și în acest mod [15]. Un considerent editorial ne oprește, în acest caz, să reproducem în anexă un fragment, segmentînd, astfel, o operă care va vedea din nou lumina tiparului.

Operele majore ale celor trei corifei s-au impus, însă, cu toate, atenției contemporanilor, prin intermediul *Calendarelor*, care, la rîndul lor, sînt reprezentative sub multiple aspecte: scrieri de un caracter iluminist, atît prin fond, cît și prin forma lor de „magazin", acestea au fost prin excelență populare, constituind puntea pe care cuceririle veacului au pătruns în masele largi. În același timp, ele au supleat necesitatea ce devenise tot mai urgentă de a se constitui o presă română; timp de decenii ele au transmis știri, au difuzat fragmente din operele scriitorilor ardeleni, au format gustul pentru literatură prin acele istorioare ce pot părea azi naive, dar care au dat vigoare unei cerințe de

[13] Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 200—201.

[14] V. D. Popovici, *op. cit.*, p. 314.

[15] *Cîntare despre începutul și starea de astăzi a românilor* de Ion Teodorovici-Nica, 1813. Pentru aspectul general al ecoului operei lui Maior, v. D. Popovici, *op. cit.*, p. 241—244, 255—257; v. și Maria Protase, *Petru Maior polemist*, *Studii și cercetări științifice — Filologie*, Iași, 1961, 2, p. 149—170.

lectură beletristică, transformînd o dorință în obicei. Înglobate printre „cărțile populare" [16], calendarele au avut suprafața cea mai mare de contact cu publicul, prin intermediul lor pătrunzînd în mase și lucrările erudite care, firesc, erau destinate unui cerc mai redus de beneficiari. Am putea, de altfel, regrupa tipăriturile ardelene din perioada luminilor sub forma unei piramide care la baza ei, pe latura cea mai întinsă de comunicare cu cititorii, să aibă această serie de scrieri, parte *pot-pourri*-uri, parte presă cu apariție neregulată, apoi pe o latură superioară scrierile morale adresate tuturor celor chemați să se educe, pe straturile superioare înscriindu-se lucrările cu o destinație din ce în ce mai circumscrisă, pînă spre vîrf, unde se află *Gramatica* latină a lui Micu și Șincai, operă de demonstrație erudită și culme a unui crez. Pe drept cuvînt a trebuit să fie consacrată primului „strat" o lucrare specială, care să refacă istoricul unei categorii de scrieri și să analizeze conținutul tipăriturilor celor mai caracteristice pentru studiul evoluției mentalității române, lucrare datorată lui Mircea Tomescu [17].

Ocupîndu-ne de cel de-al doilea „strat", observăm de la bun început elemente pe care nu le-am întîlnit la începutul secolului: apoftegma s-a dezvoltat, iar tonul axiomatic s-a preschimbat într-o descriere ce ține seama tot mai mult de mediul natural și social. În *Filosofia cea lucrătoare* a lui Micu, vechile concepte cardinale se prezintă sub o nouă înfățișare; „înțelepția" constă și aici în „alegerea sfîrșiturilor", după cum se recomanda și în *Pildele filosofești*, dar această „dreaptă socoteală" ține seama de alte criterii: „iară fiindcă sfîrșitul, la care toate, și care să gîndesc și care să zic și care să fac, trebuie a le aduce este săvîrșirea statului nostru și fericirea care răsare din săvîrșirea statului nostru,

[16] Fragmente publicate de Mircea Tomescu în *Cărțile populare în literatura românească*, II, p. 303—347.

[17] *Calendarele românești, 1733—1830*, Buc., Edit. de stat didactică și pedagogică, 1957. În 1855, Mihail Kogălniceanu continua să afirme: „Misia almanahurilor, cartea cea mai poporală în toate țările este de a lumina și a moraliza, iar nu de a răspăndi prejudețe, superstiții, pseudoprofeții", în articolul *Calendarele anului 1855*, *România literară*, Iași, 1855, p. 25—26.

aievea este pentru ce unii zic şi hotărăsc cum că înţelepţie este ştiinţa fericirei". Aluzia la Leibniz („unii zic") şi accentul pus pe „fericire" ne duce evident mai departe decît ne trimitea cartea brîncovenească; în paragraful următor se afirmă, de altfel, în mod limpede că „înţelepţia o dobîndim cînd ascultăm de legea firei" [18]. În partea a doua a acestei lucrări, care a izbutit să apară în 1800, Micu preciza că această lege a firii trebuie păzită chiar împotriva împăratului: „pentru aceea de ar porunci ceva de acestea împăratul, care să fie împotriva legii fireşti, sau împotriva legii lui Dumnezeu, întru acest lucru nicidecum nu trebuie a asculta şi a face porunca împăratului". Comentînd acest pasaj, Lucian Blaga remarcă, pe drept cuvînt, că „cea mai îndrăzneaţă pagină căreia i s-a făcut loc în carte este, după părerea noastră, tocmai aceasta, unde, într-un mod cît se poate de neostentativ, se îngrădesc puterile împăratului prin legile firii, adică prin nişte legi care, la data cînd se scria cartea, urmau încă să fie definite sau circumscrise prin succesive aproximări. Această pagină constituie un adevărat cal troian în cetatea absolutismului" [19]. Noile coordonate ale vieţii morale pe care le trasează Micu se deosebesc de cele ale umaniştilor; acestea provin din concepţia iluministă şi se adaptează necesităţilor române în spiritul secolului XVIII. Am remarca, totuşi, faptul că o distanţare similară am surprins-o şi la Rîmnic, cît şi în Moldova, unde aceeaşi preocupare de a încetăţeni legea apărea ca un alt „cal troian în cetatea absolutismului". Cu alte cuvinte, scrierile lui Micu nu se singularizează în cultura română, deoarece ele exprimă concepte şi idealuri ce se regăsesc şi la iluminiştii de dincolo de Carpaţi. Laolaltă opera acestora reprezintă un respectabil pas înainte faţă de umanism, după cum lucrările ardelene deţin, în şirul acestui avans general pe întreg cuprinsul culturii române, o poziţie mai înaintată datorită caracterului sistematic al expunerii, rezultat al unui spirit raţionalist ce a cîştigat un spor de teren în Transil-

[18] Samuil Micu, *Scrieri filozofice* editate de Pompiliu Teodor şi Dumitru Ghişe, Buc., Edit. ştiinţifică, 1966, p. 206—207.

[19] L. Blaga, *op. cit.*, p. 154—155.

vania. De aceea cărțile de comportare și de înțelepciune sînt mai numeroase, cu un cuprins mai variat și inspirate de teorii mult mai apropiate ca dată decît scrierile din același gen care circulă în Principate.

Adresate tuturor tinerilor, dar mai ales orășenilor și, în general, noii clase burgheze în curs de formare, tipăriturile la care ne oprim tratează problemele comportării pornind de la chestiunea vitală pentru poporul întreg: eliberarea națională și socială. Această trăsătură esențială luminează efortul făcut de autorii scrierilor „moralnice", cărți ce-și propun să formeze un cetățean activ, și ea se regăsește în prima carte la care ne oprim, o nouă „oglindă" propusă cititorilor, *Oglindă arătată omului înțelept*. În cele 158 pagini ale lucrării sale, imprimate la Buda în 1807, dar încheiată mult mai devreme, în 1801, Nicolae Horga Popovici din Seleuș, regiunea Aradului, își propune să ofere lectorilor români o serie de sfaturi menite să le asigure „mergerea spre fericire" ; el accentuează necesitatea dezvoltării preocupărilor „moralicești", deoarece din acest domeniu pot fi culese roadele cele mai mult așteptate. Cartea a circulat în rîndurile știutorilor de carte și mai ales ale învățătorilor; exemplarul de la Biblioteca Academiei a aparținut unui „sistematicesc învățătoriu" din„ Sentmihlăușul-Mic", Chiril Petrovici. Autorul afirmă că „și între români, ca între alte neamuri, se află neamuri de treabă și statornici, numai aceasta îi lipsește, că nu are învățătură moralicească din pruncie" ; pentru a elimina acestă lacună, el va compune sfaturi de acest gen, inspirîndu-se, după cum are grijă să consemneze, din lucrările pedagogului german C.F. Gellert, „scriitoriul nemțesc, carele era foarte iscusit, atîta cît pre mulți i-au înțelepțit cu ale sale învățături", și din alte opere, probabil tot germane, de același gen, dar va adăuga și fragmente istorice sau autentice bucăți literare. Scopul întregei cărți e identic cu cel urmărit de către toți dascălii ardeleni : „luminarea" prin cuvîntul scris înseamnă afirmare culturală și politică „atîta cît nu s-ar rădica mai curînd oameni pricepuți decît dintre ei [dintre români, n.n.], ar putea trăi ca măcar cine dintru alt neam, că românii adevărat de la Roma își trag numele său și loza".

Cartea are două „despărțituri": în prima, *Despre multe feluri de pilde a bunelor năravuri*, autorul prezintă o serie de întîmplări, urmate de învățături; acestea sînt luate din *Biblie*, antichitatea greco-romană și istoria patriei. Astfel, întîmplarea XVI relatează „despre pieirea lui Gol, ungurii îi ziceau Gelor, care s-a luptat cu Arpad și Tehetim"; credem că „fabula" nu este lipsită de un tîlc mai adînc, deoarece lupta lui Gelu și alegerea lui Tuhutum de către români, după înfrîngerea aceluia, era unul dintre argumentele aduse de *Supplex Libellus Valachorum* în sprijinul tezei că ungurii au venit mai în urmă în Transilvania și conviețuiesc cu românii în virtutea unui pact, însăși alegerea ducelui ungar fiind făcută de români „de bunăvoie, dîndu-și dreapta". Întîmplarea XVIII se încheie cu *Poveste pentru cetatea Vilagoșului*, de fapt o polemică cu Dugonici Andraș, căruia N. Horga îi răspunde că cetatea exista mai înainte de venirea ungurilor în Transilvania, amintind și de originea română a lui Iancu de Hunedoara. În „despărțirea doua", care se ocupă de *viața omului de cinste*, sînt expuse pe rînd: pentru lege, despre datoria locuitorilor celor credincioși, despre însoțire (căsătorie și prietenie), despre vorbiri (cum trebuie să vorbească cineva și cînd), pentru vestea cea bună (adică despre faimă, cu un exemplu din istoria picturii italiene), pentru omul cel ce se laudă în deșert, pentru năravul omului neîndurător (referitor la cei avuți, care nu au motiv să se laude cu bogățiile lor), despre purcederea oblăduirii (buna chibzuială), despre năravul cel bun, despre prieteșug (comentariu al celebrului vers al lui Ovidiu *„donec eris felix"*... și cu referiri la Iosif al II-lea și la Leopold), despre viața cumpătată, din nou despre căsătorie (cu atacuri la adresa luxului), despre obiceiurile cîtorva popoare (italieni, unguri, turci). Dacă morala aceasta continuă să propună drept model pe omul onest, devine totuși evident că onestitatea despre care se vorbește e aceea a omului care se angajează activ în viața socială, a intelectualului sau negustorului atent la noile date oferite de viața economică în curs de prefacere. Interesante pentru tema noastră sînt încercările de reconstituire a unor fragmente de istorie locală, ce apar la sfîrșitul cărții (de la p. 120 înainte): „Arătarea unor lo-

curi bătrîne care se cunosc pînă astăzi, pentru Bancota, Boroș-Ineu, Orod", sau versurile, în genul odelor cu o largă circulație în iluminismul german, scrise la „răposarea înălțatei crăiței Alexandra Pavlovna, doamna palatinului Țării Ungurești, carele s-au făcut în 1801" ; dar și mai interesantă e „nuvela istorică": „Arătarea întîmplării fetei lui Bogdan, fostul voievod al Țării Moldovei". Scriitorul afirmase mai înainte (la p. 39) că „tot feliul de învățături sînt bune, iar învățătura povestii historicești e mai bună și mai folositoare, pentru că dintru aceasta poți ști și cele trecute și cele viitoare", și de aceea el anexează la sfîrșitul cărții această prelucrare cultă a unei legende populare, în care datele istorice sînt vagi, dar cu o evidentă rezonanță patriotică, întrucît aduceau în fața cititorilor transilvăneni o întîmplare referitoare la cele două principate transcarpatine și la orașul București. Reține atenția și faptul că scriitorul presară narațiunea sa cu versuri, eliberînd efuziunile sensibilității într-o „istorioară" ce s-ar fi vrut didactică, după cum e frapantă îmbinarea elementului legendar popular cu elementul cult: comparațiile autorului trimit la Arhimede sau la istoria lui Matei Corvin, iar scena amintește de rîurile moldovene și de orașele Țării Românești. Îmbinarea nu e desăvîrșită, dar tendința beletristică e evidentă, și „nuvela" lui Horga Popovici se desprinde, pe de o parte, din literatura „alegorică" cultă, accentuînd elementele reale, după cum, pe de altă parte, ridică pe un alt plan literatura populară; nu trebuie neglijat nici faptul că autorul folosește un alt gen de imagini artistice decît scriitorii strict „populari": lumea e „o comedie" (comparație ce ne evocă tema de amplu răsunet în literatura universală, a „lumei ca teatru" [20]) sau chiar „o bibliotecă". În același spirit, autorul își încheie cartea cu un avertisment dat „criticilor

[20] V. Tudor Vianu, *Din istoria unei teme poetice : lumea ca teatru*, în vol. său *Studii de literatură universală și comparată*, Buc., Edit. Academiei, 1960, p. 91—110.

Despre acest inspector al școlilor naționale, care, născut în Seleuș (Crișana), dintr-o veche familie de intelectuali înnobilată de Gheorghe Rakoczi la 11 mai 1645, cunoștea cinci limbi, date noi la Gh. Șora, *N. Horga-Popovici, un reprezentant al Școlii ardelene*, *Familia*, 1967, 4, p. 22.

mei", din care nu putea lipsi citatul cu litere latine din Juvenal, deloc surprinzător; un atare final dezvăluie admirația scriitorului român pentru spiritul cetățenesc antic.

Cîțiva ani mai tîrziu, în 1811, era publicată la Sibiu traducerea din grecește a cărții lui Polyzois Kontos, apărută la Viena în 1806, *Învățături de multe științe,* datorită lui Nicodim Greceanul (pe care l-am văzut recopiind *Floarea darurilor* și adăugînd el însuși alte cuvinte „din *Sfînta Scriptură* cît și de la alți bărbați înțelepți", *Ms. 1896*). Tipăritura este, după remarca lui O. Ghibu [21], o bucoavnă dezvoltată cu diverse învățături, în majoritate luate din cărțile bisericești, după modelul „catehismurilor" și al „acatistierelor", care din secolul XVIII au fost folosite în școli, adaptîndu-se necesităților didactice prin forma lor dialogată: „dascălul întreabă și ucenicul răspunde"; dar în ultimele capitole sînt cunoștințe privitoare la „cer, pămînt, metaluri, mare, atmosferă, adecă văzduh", și date geografice (p. 142: Pentru rotocolul pămîntului, părțile lui sau pe scurt geografie) și istorice (p. 152: Pentru împărățiile Evropei, continent descris după cele trei regiuni ale sale — partea crivățului (Anglia-Rusia), în mijloc, de amiazăzi, diviziune ce amintește de planisferele medievale — și după forma politică: singura stăpînire sau monarhia, împărăția, aristocrația și democrația). Interesant este faptul că traducătorul cărții apreciază că problemele destinate tineretului grec se potrivesc și copiilor români și că apelează, dintre toți ierarhii, la Iosif al Argeșului, cunoscut pentru acribia sa filologică; de altfel, atît Greceanu, cît și episcopul Iosif întemeiază întreprinderea aceasta pe textul biblic privitor la iubirea aproapelui, citatul fiind menit să constituie o nouă atitudine a clericilor sprijinitori ai acțiunilor laice de „luminare". În acest sens, Iosif al Argeșului aprobă tipărirea cărții pe considerentul că trebuiesc îndreptate obiceiurile „rău obicinuite din proasta creștere (nu numai a tinerilor, ci și a celor ajunși, și a celor trecuți în vîrstă, cari acum întîi vor să primească acest feliu de carte în mîinile lor)"; ideea aceasta a „reconstrucției totale" nu putea fi desprinsă decît din

[21] O. Ghibu, *op. cit.*, I, p. 83—86.

arsenalul iluminist, lupta împotriva ignoranței și a întunericului fiind din nou justificată de Iosif în finalul scrisorii sale: „Numai de ar lipsi de la patrioții noștri lenevirea și negrijirea pentru acestea, care din obicinuire s-au făcut ca o a doao fire". Pentru aceste legături ce se stabilesc între clericii „luminați" și intelectualii din epocă, din toate cele trei provincii române, și care se strîng în același front de luptă contra rămînerii înapoi a poporului nostru pe plan tehnico-științific, trebuie reținut și faptul că arhimandritul Greceanu își tipărește cartea la Sibiu, unde se afla, „în căutarea dohtorilor la patima ce am", și unde a putut primi recomandația dr. I. Piuariu Molnar, care colabora de mai mulți ani cu Iosif al Argeșului [22].

De altfel, scriitorii care publică opere de acest gen în al doilea deceniu al secolului XIX își urmăresc reciproc activitatea, după cum rezultă din prefața lui I. Teodorovici-Nica la *Moralnice sentințe*, Buda, 1813, unde sînt amintiți toți cei care au scris în limba română cărți „din care să poată tinerimea trage vreun folos, afară de cărțile bisericești": Paul Iorgovici, Gr. Obradovici, D. Țichindeal, P. Maior. Noua tipăritură cuprinde sfaturi într-un stil demn de Lamennais, combătînd egoismul și „aplecările fieștecărui om care și lui și altora spre vătămare sînt".

În același an e publicată, tot la Buda, cartea *Îndreptări moralicești tinerilor, foarte folositoare* „cu cheltuiala jupînului Ioan Logofăt, negutătoriului și cetățeanului din Timișoara", care lasă impresia, la prima vedere, că e o simplă dezvoltare a regulilor de comportare ce pot fi întîlnite și în *Triod* sau a învățăturilor din „cazanii"; dar în această cărticică de 74 pagini accentul cade pe normele de politețe și igienă ce trebuiesc respectate de un om care viețuiește în societate. În acest sens se insistă asupra unor situații speciale ca „datoria închinării cu sănătate și împreună vorbire cu prietenii", „de cele de lipsă la masă sau la prînz", „pentru buna rînduială în vorbe" (cu indicații savuroase ca „a nu se ține căciula în dinți", a nu sta picior peste picior sau a nu ține mîinile

[22] Prefața la *Octoihul* din 1811, scrisă de ucenicul lui Chesarie, Iosif, e reprodusă în *Bibliografia românească veche*, III, p. 48—49.

la spate, că „este semn de domnie"); regulile, în ansamblu, se referă la atitudinea tînărului în societate. Cartea este o versiune, rămasă necunoscută istoriei literare, a prelucrărilor *Hristoitiei* erasmice și ea *a fost utilizată de A. Pann.*

În anul în care apărea la Buda, în 1815, *Înțelepte învățături sau regule pentru îndreptarea năravurilor spre folosul pruncilor* de Ion Tincovici, era publicată și cartea, mult mai interesantă, *Sfatul maicei către preaiubita românească și sîrbeasca tinerime*, în care se dădeau îndrumări tinerelor fete și femeilor, viitoare mame, deschizîndu-se astfel capitolul literaturii pentru femei, care nu beneficiaseră pînă în acești ani de o atenție specială. Fenomenul acesta înnoitor și deosebit de semnificativ (reprezentînd o trăsătură comună culturilor română, sîrbă și greacă) este atestat și de publicarea la Veneția, în 1819, a traducerii lucrării marchizei de Lambert (*Avis d'une mère à sa fille et à son fils*, 1728) efectuate de Ralu Șuțu și dedicată părintelui său, domnitorul Alexandru Șuțu: *Παραινέσις μητρός πρὸς θηγάτερα.*

Alte cărți de comportare indică un contact direct cu iluminismul german.

Este vorba, în primul rînd, de *Cărticica năravurilor bune pentru tinerime*, tipărită de Moise Fulea la Sibiu, în 1819. Izvorul lucrării a fost o carte ce făcea parte din literatura pedagogică ce cunoscuse un deosebit avînt în Germania, recomandînd comportarea „burgheză" și respectul preceptelor religioase: *Sittenbüchlein für die Jugend in den Städten* de Johann Heinrich Campe [23], din care va mai fi redată în română o lucrare, în 1816, *Descoperirea Americii*, cu sprijinul unui cărturar iluminist, Nicola Nicolau [24]. Sub formă dialogată, cartea expune „datoriile către noi înșine" (întîiul dialog de seară: igiena trupului, dobîndirea cunoștințelor și ferirea de toate păcatele, dobîndirea averii și păstrarea ei, prin evitarea risipei și a zgîrceniei), „datoriile către alții" (al doilea dialog de seară: îndatoririle față de stăpînire — legi,

[23] Amănunte în articolul lui Al. Piru din *Gazeta literară*, 1967, febr. 23, p.2; identificarea lucrării lui Campe (citită și de Gh. Lazăr) se datorează lui G. Bogdan-Duică, în monografia consacrată acestuia.

[24] Despre acesta, date în notele noastre din *Steaua*, 1966, 6, p. 120—121.

armată, impozite, față de cei mari, față de toți membrii societății), „datoriile însoțirii" (al treilea dialog de seară: comportarea în societate, în viața de familie, față de săraci, față de animale) și „despre cunoștința sufletului". Acest ansamblu de norme „cuminți", menite să îndrume pașii precauți ai viețuitorilor dintr-o mare monarhie, care sprijinea acumularea averilor cu condiția respectării legilor „crăiești", trebuie să fi fost considerat drept deosebit de util, de vreme ce cartea a mai atras și pe un alt traducător, tot transilvănean, care a realizat o versiune independentă de a lui Fulea și mai redusă ca proporții. Traducerea lui Constantin Ionovici (*Ms. rom. 1618*, nesemnalat pînă acum) este din 1813, și ea pare pe alocuri mai curgătoare, dacă nu cumva și mai fidelă, decît a lui Fulea, care a suprimat împărțirea în paragrafe din original. În schimb traducătorul, care a izbutit să-și tipărească versiunea, e mai atent la lexic, și el dă continuu echivalente pentru cuvintele ce puteau fi redate în română printr-un termen mai mult folosit sau printr-unul mai nou („promenad [spațir]", „infirmi [bolnavi]", „săracul [mizer]" „logograf [scriitoriu]", „negligăluit [lenevit]" etc.).

Cu un conținut mult mai interesant, apare în același an, la Viena, *Omul de lume*, de V. Gergely de Csokotis, care s-a inspirat din lucrarea lui Adolf Knigge, *Über den Umgang mit Menschen*[25]. În partea întîi („ruptura de întîia") sînt expuse o serie de recomandări privitoare la ținută, dobîndirea grației, îngrijirea trupului, iar în partea („ruptura") a doua „însușirile cele dinafară, carele încuviințează pe oameni în unele stări, împrejurări, ale vieții sociale", cum sînt comportarea la mese, conversația cu femeile, adică o sumă a politeții destinată să formeze oameni care nu numai că sînt conștienți că trăiesc într-un organism social, dar și că au îndatorirea să participe prin manierele și felul lor de a fi la înfrumusețarea lui. Lucrarea lui Ciocotiș (cum transcrie D. Popovici

[25] În mod evident nu avem de a face cu o traducere, cum susține Al. Piru în *art. cit.*, ci cel mult cu o prelucrare, după cum am menționat în *Steaua*, 1965, 9, p. 122. Lucrarea lui Knigge are trei părți, cu 447 pagini (ediția vieneză din 1797), în timp ce cartea lui Ciocotiș are 149 pagini; planul cărților e deosebit, după cum fraza e alta.

numele autorului[26]) marchează un evident pas înainte pe calea formării cetățeanului modern; dar semnificația cărții este multiplă. Autorul versiunii române, „teolog absolut", susține în prefața scrisă cu litere latine că a sosit momentul ca alfabetul chirilic să nu mai fie păstrat decît de biserică, în timp ce alfabetul latin trebuie să fie utilizat în toate cărțile „politicești", deoarece numai astfel se poate pune capăt stavilei care „a oprit comunicarea limbei cu alte popoare europeiesci"; teza lui Gherghely nu e o formulă de laborator, ci un argument, am spune, de politică culturală, autorul ei susținînd, prin compararea limbii române cu cea franceză și cu cea „italiană"-soră, că în felul acesta poporul român își va putea aduce aportul său la cultura europeană (căci „și Europa întreagă anche așteaptă aceasta de la noi"). În acest scop, în cap. VI, p. 69—95, Gherghely se ocupă de latinitatea limbii și a neamului român, citînd pe G. Roja (referirea fiind, de fapt, la lucrarea lui M. Boiagi) și pe Petru Maior. Prelucrarea aceasta este, de altfel, dedicată unui membru al importantei familii macedo-române, doctorul Constantin Darvari, „patron... al fericirii și bun sporul înainte a tot poporul românesc". Tipăritura vieneză, ce îmbină atît de clar preocuparea de a releva originea latină a poporului român cu aceea de a-i da îndemnul să-și ocupe locul, pe această cale, între marile popoare europene, pe calea progresului („bun sporul înainte") este, așadar, una din cele mai caracteristice opere din faza iluministă; caracteristică pentru iluminismul român este și datorită faptului că nu e o simplă traducere, ci o *recompunere* a unei cărți de prestigiu.

Dar lucrarea mai dezvăluie un aspect cultural plin de semnificație: ea apare în tipografia lui Dimitrie Davidovici, unde se va tipări în 1821 un *Anacreon grecesc nou* în germană și neogreacă, cît și un ziar sîrb[27], așadar un loc de confluență al culturilor sud-est europene. De altfel, modelul lui Ciocotiș, cartea lui Knigge, va atrage și pe sîrbi, care vor dobîndi o versiune în limba lor în

[26] D. Popovici, *op. cit.*, p. 274—275.

[27] V. Josef Leo Seifert, *Literaturgeschichte der Cechoslowaken, Südslawen und Bulgaren*, München, 1922, p. 151—152; Georges Castellan, *La vie quotidienne en Serbie au seuil de l'indépendance*, 1815—1839, Paris, Hachette, 1967, p. 270.

1831 (Buda), prin străduința avocatului Theodor Pavlović, originar din Karlovo, apariție ce marchează un punct de contact evident al direcției mișcărilor culturale ale celor două popoare, care în toată această perioadă se îndreaptă spre surse asemănătoare în ceea ce privește această categorie de scrieri[28]. Constatarea se referă, desigur, și la paralelismele greco-române, cu puncte de contact multiple; dar, cu toate că legătura cu mișcarea greacă e mai îndelungată și de mai ample proporții, există în evoluția categoriei acesteia de scrieri române un moment de receptare al scrierilor sîrbe care are o importanță deosebită. Ne referim la redarea în limba română a operelor clasicului literaturii sîrbe care se adăpase de la izvoarele limpezi ale iluminismului european, Dositei Obradovici.

Cărțile au apărut toate în tipografia de la Buda: *Sfaturile a înțelejerii cei sănătoase*, în 1802, *Adunare de lucruri moralicești*, în 1808, și *Filosofești și politicești prin fabule moralnice învățături*, în 1814, toate fiind traduse de Dimitrie Țichindeal, care a ținut să adreseze un elogiu marelui „luminătoriu al neamului său" în prefața la cea de a doua carte.

După ce zăbovise o vreme în preajma lui Leon Gheuca, față de care a nutrit și mai tîrziu un profund respect (dedicîndu-i și o scriere a sa), Dositei s-a îndreptat spre Leipzig și apoi spre Occidentul european, ajungînd pînă la Londra. Cu o nestăvilită sete de cunoaștere, el a asimilat noile cunoștințe și tezele raționaliste, pe care cu o egală energie le-a difuzat prin numeroasele sale scrieri; exprimînd viguros un nou crez, el depășește pe contemporanii săi mai puțin înclinați să dezvăluie racilele sociale ale epocii. Astfel, deși *Sfaturile* tratează despre „dragoste" și despre „faptele bune", ele preconizează propovăduirea adevărului („zi ce e drept, apoi caută de vei putea să scapi!") și înlăturarea polemicilor religioase care dezbină popoarele asuprite, argumentînd că a trecut vremea creării unor noi religii. Interesant în această carte *recompusă*, în parte, e și fragmentul pe care-l scrie Țichindeal,

[28] V. P. J. Šafarik, *Geschichte der südslawischen Literatur*, Praga, 1865, III, p. 434—437.

adaptînd la realitățile române imboldul iluminist al lui Dositei de a birui obiceiurile obscurantiste, fie ele oricît de puternic înrădăcinate. Chiar dacă formarea unei noi mentalități cere „alte vremi, alte împrejurări și alt neam de oameni", intelectualul nu se descurajează și combate superstiția cu vigoarea lui Șincai[29]. Importantă e, de asemenea, distincția pe care știe să o facă Țichindeal între obiceiul care are o valoare documentară (argumentare în spiritul lui Chesarie și S. Micu) și obiceiul care trebuie modificat pentru a se putea atinge un nou nivel de cultură. O viguroasă concepție iluministă se relevă și în cap. VI din *Adunare*, unde Dositei se ocupă de rolul cititului în viața omenească; el nu mai face, însă, asemenea vechilor cărturari un elogiu cărții, ci descrie „tehnica cititului", subliniind faptul că „luminarea" este aceea care poate forma oameni noi, desprinși de superstiții și de supunere oarbă. Lectura nu mai constituie un scop în sine, argumentarea teoretică impunîndu-se ca atare, ci ea trebuie legată de *practică*. În aceste condiții, cititul nu se poate face în dauna sănătății, ci utilizînd capacitățile fizice; se schițează o *fiziologie* a lecturii. Pe de altă parte, cartea devine instrument al schimbului de idei, și ca atare ea impune conversația cu ceilalți, după cum solicită variația lecturii. În capitolul amintit, reprezentativ în incursiunea pe care am întrepris-o, se specifică expres dreptul de cetate pe care-l are „cetirea frumoaselor cărți" (cele inspirate de muzele vizitate, mai ales, diminețile, cînd mintea omului e mai proaspătă); acestea oferă o „delectare" în cadrul procesului de cunoaștere și de formare a omului nou (avans net față de umanism) și se adresează nu numai cărturarilor (unui grup de oameni

[29] Cp. Gheorghe Șincai, *Învățătură firească spre surparea superstiției norodului*, ediție D. Ghișe și P. Teodor, Buc., Edit. științifică, 1964. Cp. Hermann Bausinger, *Aufklärung und Aberglaube*, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 1963, 3, p. 345—362, care vorbește despre un prim moment, al confruntării superstiției cu experiența, apoi o respingere a demonismului aceleia în numele fericirii, în sfîrșit, descoperirea poeziei cuprinse în practicile ei de către ultimii iluminiști; se poate, în acest sens, compara punctul de vedere al lui Țichindeal cu cel al lui Alecu Russo, care „dorea să strîngă mitologia română"; cf. Al. Dima, *Studii de istorie a teoriei literare românești*, Buc., Edit. pt. lit., 1962, p. 13.

dedicați cărții), ci tuturor celor care pot ajunge să „cunoască slovele", pentru că „cetirea frumoaselor cărți în limba sa poate și săteanului și păstoriului de oi iubite a fi".

Elementele noi ce pătrund în cartea română acum presează nu numai asupra vechilor tipare ale scrierilor imprimate, dar și asupra formei de prezentare a ideilor și sentimentelor. Ocupîndu-se de varietatea disciplinelor științifice sau de prietenie, inserînd istorii persane sau arabe (în sprijinul unei reînnoite sinteze Orient-Occident), Dositei citează în *Adunare* numeroase exemple din existența popoarelor civilizate și adaptează continuu forma tradițională a „culegerii de înțelepciune" la actualitate, apropiind-o de comentariul cotidian, cu scop moralizator, pe care-l prețuise în publicistica lui Addison. Elogiind activitatea cărturarului sîrb, în prefața la traducerea română a acestei opere, Țichindeal definea, la rîndul lui, trăsăturile majore ale activității iluministe întreprinse în cadrul unei culturi vecine cu coordonate asemănătoare celei române, explicînd motivul pentru care preluările din culturile europene aflate pe o treaptă de dezvoltare mai avansată se făceau într-un spirit practic, în spiritul unui raționalism care căuta nu atît elucidarea rolului și a funcțiilor rațiunii, ci căile de realizare a unui progres al bunei stări generale, desființarea stavilelor ideologice fixate de feudalism și indicarea liniilor de urmat pentru obținerea libertății și prosperității generale. Accentul pus pe educația morală se impunea ca de la sine, dar în realitate el era solicitat de tradiția unui gen literar de mare circulație în culturile sud-est europene, și ca atare de mentalitatea care se obișnuise să afle îndrumări mereu actualizate și utile într-un anume gen de scrieri.

Dovada ne-o oferă largul ecou al scrierilor lui Dositei Obradovici în țările române și în special al *Fabulelor*, o altă operă reprezentativă (pe care n-am dorit să o fragmentăm).

Prelucrarea lui Țichindeal, apărută la Buda în 1814, a pătruns în casele oamenilor, așa cum s-a constatat de visu[30], deși ea a

[30] V. Ion B. Mureșianu, *Însemnări despre activitatea lui Dimitrie Țichindeal*, *Scrisul bănățean*, 1958, 12, p. 80.

fost confiscată curînd după apariția ei[31]. Cartea a fost reeditată cu elogii de cel care a dat un considerabil impuls literaturii române moderne, Ion Heliade Rădulescu, în 1838, la București. Mai mult, în scrierea atribuită întemeietorului învățămîntului în limba română la București, *Povățuitorul tinerimei către adevărata și dreapta cetire*, tipărită la Buda în 1826 și pusă pe seama lui Gheorghe Lazăr, au fost incluse șapte fabule din cartea lui Țichindeal, iar un manuscris pe care l-am aflat în Biblioteca Academiei indică faptul că fabulele lui Dositei au ajuns pînă în Moldova[32]; alte fragmente se regăsesc în sbornicele atît de familiare cititorilor din secolul trecut. Cunoscut prin această carte, Țichindeal și-a asigurat un loc de seamă printre „fabuliști"; sub influența laudelor lui Heliade, Eminescu l-a denumit „gură de aur" în poezia ce a evocat „zilele de aur a scripturelor române".

Larga difuzare a cuvîntului lui Țichindeal, care reproducea fraza lui Dositei, și care la rîndul său reținuse formulările gînditorilor iluminiști europeni, indică faptul că opera răspundea aspirației de moment a unei largi mase, care simțea nevoia să cunoască noi formule de viață[33]. Această aspirație în condițiile social-eco-

[31] Scrisoarea, într-un ton dîrz, adresată de Țichindeal împăratului Francisc I, în iulie 1815, a fost publicată de Aleksa Ivić, *Documente privitoare la mișcarea literară și culturală a românilor din Ungaria în sec. XVIII și XIX*, *Analele Academiei, Mem. Secț. Ist.*, S. III, T. XVIII, Buc., 1936, p. 7—9.

[32] *Ms. rom. 3128*, „Oareșcare anecdoturi folosătoare pentru giunime, aflate într-un poem din învechime tipărită", în care se află, la f. 29 v-f. 30 v, fabula 33 cu explicația ei.

[33] În 1816, Petre Teodorovici din Timișoara traducea, tot din sîrbă, *Robinson Crusoe*; cărturarul citise și pe Rousseau, Voltaire, Mirabeau; cf. Mircea Avram, *Primul traducător al lui „Robinson Crusoe" în limba română: preotul bănățean Petru Teodorovici*, *Mitropolia Banatului*, 1967, 7—9, p. 555—557. (Pentru locul romanului englez în literatura europeană din acest secol, v. și Ludwig Borinski, *Der englische Roman des 18. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main, Athenäum Verlag, 1968, 333 p.)

Publicarea *Fabulelor* în 1885, la Arad, în versiunea lui Ioan Russu, a fost o încercare de „reconstituire" a autenticității unei opere clasice (deformată, după cum pretindea noul traducător, care nu înțelesese prea bine rostul adaptărilor și al localizărilor întreprinse de Țichindeal, mai puțin atent la respectarea fra-

nomice din această perioadă, determinase pe o serie întreagă de cărturari din țările române să cerceteze, cu prilejul călătoriilor întreprinse peste hotare, lucrările cuprinzînd noua orientare ideologică: cităm pe transilvăneanul Paul Iorgovici, care la scurt interval după Dositei, prin 1789—1793, făcea „perfect aceeași rută ca și Dositei Obradovici, poposind la Londra exact 11 luni ca acesta“[34], și care scotea, la întoarcere, un calendar literar pentru anul 1794 pe seama „norodului slaveno-sîrbesc și rumânesc“, pe moldoveanul Gheorghe Asachi, care aflat, prin 1805, la Viena, copia pasaje din aceeași categorie de scriitori (Bacon, Addison, Chesterfield, Florian)[35].

Dacă ideile iluministe occidentale ar fi fost exprimate în forme occidentale, asimilarea lor de către cititorii din cele două țări din sud-estul european evident că nu ar fi fost însoțită de succesul răsunător de care am vorbit; Dositei a apelat, însă, la genul literar cel mai popular și a făcut să vehiculeze noile idei prin intermediul fabulei.

Majoritatea cercetătorilor români care au studiat fabulele lui Țichindeal au observat că în numeroase cazuri morala fabulei este inclusă în partea narativă, „învățătura“ propriu-zisă căpătînd o oarecare independență; întîmplarea relatată devine un pretext pentru considerațiile care sînt expuse în „învățătură“. Așadar, nu mai avem de a face cu tipul clasic al fabulei: pe de o parte, elementul anecdotic include „morala“, iar pe de altă parte, elementul moral capătă extindere și abordează probleme ce nu intraseră înainte în atenția fabulistului. „Este o parte, însă, în

zei și mai doritor să răspîndească ideea, care pe vremea sa, în lipsa prescripțiilor privitoare la dreptul de autor, nu intrase încă în domeniul proprietății private). La această dată tîrzie avem, deci, de a face cu prezentarea unui monument literar, a unei capodopere, și mai puțin cu difuzarea unei scrieri menite să intervină imediat și cu mare eficiență în lupta de opinii, cum se întîmplase la începutul secolului, cînd opera cunoscuse o largă răspîndire și determinase adoptarea măsurii drastice a excluderii lui Țichindeal din profesorat de către forțele reacționare.

[34] Vichentie Ardeleanu, *Paul Iorgovici*, *Orizont*, 1964, 4, p. 83.

[35] V. Bibl. Academiei R.S.R., *Ms. rom. 3075*: Studii et memorie di Giorgio Asaky...

fabulele sale, observă Th. Speranția, unde tonul se schimbă cîteodată și ajunge pînă la satiră, adică sînt locuri unde el, în calitate de predicator, de apostol al moralei și al naționalismului, schimbă tonul, devine judecător și mustră." Faptul se poate deduce chiar dintr-una din fabulele prezentate de Speranția, *Vulturul și vulpea*, unde se spune în finalul învățăturii: „Pe vultur a-l avea în vecinătate nu e glumă, că aceasta frumos sună! ci ceea ce ne învață pe noi fabula aceasta, mai frumos e ca să înțeleagă cel puternic și să nu se nădăjduiască întru puterea sa, căci este ochiul judecății carele toate le vede. Spun că se miră asupritorii, căci mult cer de la dînșii, ci încă de se va cere înapoi toate cîte au luat ei de la alții puțin oarece le va rămînea."[36] Asemenea intervenții în structura fabulei denotă că titlul dat de Țichindeal cărții, *Filosoficești și politicești prin fabule moralnice învățături*... este mai exact decît titlul lui Dositei, deoarece opera lui Esop este utilizată numai pentru că era familiară oamenilor din popor și pentru că se preta scopului urmărit de autor, dar accentul cade pe chestiunile „filosofice și politice", aduse în discuție în cadrul „învățămintelor morale". Caracteristic pentru această operă nu este existența unui prototip aflat nemijlocit în arta povestirii populare și mijlocit în însăși fabula populară (element care distinge fabula lui Dositei de aceea a lui Lessing[37]), ci dimensiunea acestui nou gen de fabulă. Existența prototipului ține de structura literaturii din această zonă a Europei, populară prin trăsătura sa fundamentală; această notă persistă pentru că „fabulistul" sîrb și, după el, cel român, asimilează noi idei și le introduc într-o tradiție culturală. Caracteristic, însă, este nu ceea ce persistă, ci ceea ce apare: elementul care transformă fabula și îi dă

[36] Th. S. Speranția, *Fabula în genere și fabuliștii români în specie*, *Analele Academiei, Mem. Secț. Lit.*, seria II, Tom. XIV, Buc., 1893, p. 153 și 81-82. Despre elementul innoitor din opera lui Țichindeal vorbește și N. Iorga în a sa *Istorie a literaturii române în secolul al XVIII*, Buc., Minerva, 1901, II, p. 426. Modificările aduse structurii clasice a fabulelor au fost sesizate și de D. Popovici, *op. cit.*, p. 447.

[37] A. Schmaus, *Lessings Fabeln bei Dositej Obradović*, *Zeitschrift für slavische Philologie*, Leipzig, 1931, p. 46—47.

noi dimensiuni pe care nu le-a cunoscut sub pana unui La Fontaine sau Lessing.

Desigur că fabula, strîns legată de viața socială, a mers în pas cu evoluția ideologică a societății, în mijlocul căreia a apărut. Dar în cazul lui Dositei-Țichindeal poate fi observată o evoluție bruscă, ce nu poate fi desprinsă de faza ideologică respectivă. În acest caz, avem convingerea că fabula realizează o fuziune cu un alt gen tradițional, acela al „apoftegmelor", îndreptîndu-se spre „cronica cotidiană", din care va apare ulterior eseul literar, filosofic, social.

Dar mai întîi se impune să reamintim că o asemenea transformare mai poate fi observată în cazul unei opere similare, apărute în grecește, exemplu care denotă o trăsătură caracteristică culturilor mai avansate din sud-estul european. Este vorba de *Esopia*, apărută în 1821 la București, în prefața căreia autorul (de reținut concepția sa privitoare la „reeditare") afirmă următoarele: „Culegerea de fabule pe care ți-o trimet a luat naștere din *Adunarea de fabule esopice* a vestitului nostru Coray, tipărită la Paris, în 1811. Din aceasta am ales pe cele care le-am socotit mai cu haz și mai morale în același timp, le-am tradus de multe ori numai după înțeles, am transformat cîteva, am scurtat altele, am schimbat cîteva epiloguri fără noimă și nelalocul lor, dintre care unele n-aveau nici o legătură cu fabulele respective, iar altele cuprindeau o învățătură cu totul potrivnică fabulei; și din acestea pe unele le-am luat din ediția pomenită a învățatului Coray, pe altele le-am adaptat din nou după socotința mea." Iar într-o notă autorul precizează: „În această traducere am adăugat și cîteva îndatoriri ale copiilor, traducîndu-le din cărți franțuzești, și acest adaus l-am socotit foarte trebuincios fiindcă învață pe copii cele mai de seamă îndatoriri, pe care trebuie să le îndeplinească față de Dumnezeu și de ceilalți oameni, și, în general, în viața de obște"[38].

Așadar, atît pentru Obradovici și Țichindeal, cît și pentru Adamantios Coray și editorul de la București, *Esopia* este una

[38] V. Ion Bianu și Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, IV: *Adăogiri și îndreptări*, Buc., 1944, p. 306—310.

din operele cele mai indicate să vehiculeze noile idei despre rostul omului în viața cotidiană și în societate. Fabula propriu-zisă se adaptează noilor cerințe, iar învățătura capătă extindere și abordează în primul rînd problemele specifice vieții cotidiene, probleme care sînt ridicate și în capitolele noi ce apar în „cărțile de înțelepciune" editate în acest răstimp. Această categorie de opere dezvoltă apoftegmele, care își aveau sorgintea în „capetele" de largă circulație în cultura bizantină, dar noile „culegeri de pilde" se îmbogățesc acum prin includerea unor noi maxime, extrase din operele publicate în această epocă, și ele își sporesc sfera de acțiune prin fragmentele de „povățuiri", menite să educe pe om ca membru al societății.

„Învățăturile" din *Fabulele* lui Dositei apar în momentul în care „cărțile de înțelepciune" se transformă, pe de o parte prin evoluția și diversificarea problematicii, iar pe de altă parte prin lărgirea cercului de beneficiari cărora li se adresează. *Apoftegmele destinate celor culți, inițiaților, sînt oferite acum tuturor, și pe primul plan apar chestiunile politice*, ca atitudinea față de viață. În această ultimă privință trebuie semnalat faptul că „tensiunea constantă și uneori dramatică între morala sfaturilor evanghelice... și etica mult mai umană a preceptelor" (subînțeles filosofice)[39], ce poate fi constatată și în literatura de acest gen din timpul evului mediu sud-est european, nu numai în cel occidental, se rezolvă acum în favoarea preceptelor raționale, și cei care sînt destinați să le pună în aplicare nu mai sînt considerați „laici" sau „clerici", ci „cetățeni"[40]. Sfaturile date „cetățenilor" — prin intermediul unor asemenea „fabule" sau „culegeri de înțelepciune"

[39] Maurice de Gandillac, *Valeurs morales et sociales*. În *L'Homme et son destin d'après les penseurs du Moyen Age* (*Actes du premier Congrès international de philosophie medièvale*, Louvain—Bruxelles, 28 août-3 sept. 1958), Paris, 1960, p. 92.

[40] W. Ullmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, London, Methuen, 1961, p. 151. Afirmația se referă la consecințele penetrării aristotelismului în sinteza Aquinatului, dar ea poate fi referită și la efectele pătrunderii raționalismului în tradiția sud-est europeană (unde, trebuie specificat, aristotelismul fusese receptat din secolul VII).

— se întemeiază pe autorități europene recunoscute, și scriitorul sîrb, urmat de cel român, apelează la Lessing, în care recunoaște „în primul rînd pe iluminist"[41], și la Addison[42].

Dar apelul la Addison, care prin al său *Spectator* a influențat atît de puternic ziaristica europeană, ne oferă indicația că autorul sîrb, ca și prelucrătorul român publicaseră *Fabulele* pentru a da curs eseului consacrat problemelor vieții sociale curente, adoptînd forma „cronicei zilnice" într-o carte, din moment ce nu aveau posibilitatea să-l practice într-un ziar propriu-zis. Această „cronică zilnică" abordează, în primul rînd, chestiunile politice și sociale, dar ea ridică și o serie de probleme culturale, care, dezvoltate, vor putea fi regăsite în eseul filosofic sau literar, ce va deveni independent după o lungă ucenicie în paginile presei. Etica umană preconizată de cărțile transilvănene favorizează apariția unor noi genuri literare; literatura rămîne parțial legată de preocupările istorice sau morale, dar ea capătă o funcție și o importanță necunoscută anterior, ce-i conferă drepturile la independența beletristică; și aceasta cu atît mai mult cu cît preschimbarea mentalității acordă un loc tot mai important conștiinței estetice, fapt demonstrat de o altă serie de cărți din epocă. Și anume, *Gramaticile* care tratează tot mai stăruitor chestiunile de poetică, în timp ce *Retorica* lui Molnar marchează momentul în care cuvîntul scris începe să dea lecții cuvîntului rostit. Ocupîndu-se de „schimele zicerilor", care alcătuiesc „frumusețea și vinele cuvîntului, pentru că nu numai îl împodobesc, după cum fac tropii, ci îi dau încă putere și virtute, ca să deștepte patimile la ascultători" (p. 193), cartea lui Molnar are o valoare „reprezentativă" în cadrul încercărilor făcute de transilvăneni de a constitui o teorie literară, după cum marchează etapa în care „cuvîntul frumos scris" se desprinde de retorica ce conferise frumusețe literaturii timp de secole. Lucrarea cărturarului ardelean, pe care-l regăsim

[41] A. Schmaus, *art. cit.*, p. 3. V. și Muta Костић, *Доситеј Орадовић у историској перспективи XVIII и XIX века*, Belgrad, 1952, în special p. 128—140, precum și sinteza recentă: Andrija Stojcovici, *Генеза Доситејевик филозофских погледа*, „зборник филозофского факултета", Belgrad, 1962, p. 67—108.

[42] V. Vera Javarek, *Dositej Obradović's English Models, The Slavonic Review*, 1961, p. 24—43.

aproape în toate acțiunile înnoitoare din acest răstimp (și trebuie reamintit că *Deutsche Walachische Sprachlehre* a sa, adresată mai ales negustorilor, a fost publicată în 1788, după modelul celebru furnizat de Micu și Șincai, și s-a difuzat intens — fiind reeditată în 1810 și 1823), a fost cu siguranță destinată predicatorilor, dar ea a furnizat temeiuri teoretice tuturor celor care în primele decenii ale secolului XIX încercau să compună „cărți frumoase". Din antica stilistică, care capătă acum o vigoare de o semnificație ce ne determină să ajungem la unele concluzii mai generale, în ultimul capitol, au fost desprinse norme și îndrumări de către toți cei care au început să creeze opere poetice. Arta de a compune corect, învățată din *Gramatici* (ca aceea a lui Dimitrie Eustatievici, care se ocupase de prozodie[43]) și de a scrie bine, după preceptele *Retoricii* (care în tipăritura lui Molnar atinge un punct final, deschizînd în același timp noi drumuri[44]), se impun vorbitorilor (ca în *Didahiile* lui Maior) și poeților. Aceștia din urmă simt o firească atracție spre poem, care le dădea putința să dezvolte într-un cadru larg tema amplă care era necesar să fie expusă. În spiritul retoricii medievale, Vasile Aaron leagă poezia de pictură și muzică în *Anul cel mănos* (din 1820), pentru a pune la încercare posibilitățile oferite de poem, atît de propriu unei literaturi didactice. De altfel, și Ienăchiță Văcărescu, atunci cînd trebuise să citeze un model de prestigiu, se referise tot la un poem, *Henriada* lui Voltaire. Aaron versificase, în 1805, *Patimile Mîntuitorului* pornind de la Klopstock, și poezia nu poate fi considerată prolixă și ridicolă decît „dacă socotim tot astfel originalul însuși"[45]; or, poetul german își propusese să scrie o

[43] Iosif Pervain, *Dimitrie Eustatievici*, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai — Philologica*, 1958, p. 27—47; în anexă, fragmente din partea a IV-a din *Gramatica* acestuia.

[44] V. L. Grămadă și M. Protase, *Preocupări de teorie literară la români între 1780 și 1830*, *Studia Univ. B-B-Philologica*, 1958, p. 49—65, și, în special, masiva antologie comentată, întocmită de George Ivașcu, *Din istoria teoriei și a criticii literare românești, 1812—1866*, Buc., Edit. didactică și pedagogică, 1967, 717 p.

[45] Al. Piru, *Literatura română premodernă*, p. 135.

laudă cîntînd omenescul din tematica religioasă și realizînd o operă de artă, așa cum artă crease Bach[46].

Cert este că poezia se amplifică și capătă o mare forță de respirație la poeții ardeleni care cultivă un alt gen decît Barac, ironizat de către cel care cristalizează domeniul poeziei culte în acest răstimp, I. Budai-Deleanu. Teoria literară a acestuia este închegată și limpede, desprinzîndu-se în același timp de concepția poeților populari, Barac sau Anton Pann[47]. Versul popular continuă să alimenteze creația cultă, care, însă, își stabilește în *Țiganiada* coordonate proprii. Pe drept cuvînt poate fi considerată această operă o încununare a culturii literare din secolul XVIII, ea beneficiind de tradiția îndelungată populară, pe care o transformă în cultură majoră prin adoptarea modelului ce i-a fost continuu amintit de retorică — versul antic — și prin captarea noilor realizări ale culturii europene — poezia și, în special, poemul iluminist. Ion Budai-Deleanu semnalează posibilitatea de a converti istoria națională într-o serie de teme poetice, altfel decît încercase un Horga Popovici, și depășește un tradiționalism îngust, și în fond conservator, legat de recomandarea de a cînta „pururea frunză verde", ca Barac, atît de atent la succesul de librărie; în același timp el urmărește realizarea unor versuri de autentică rezonanță poetică, trecînd dincolo de Aaron și sursa lui, Klopstock, spre scrierile mult mai vibrante ale lui Voltaire[48]; în spiritul lui Pope, el știe să scrie o satiră, care, mai mult ca a aceluia, eliberează de restricții fantezia și capacitățile ironice ale inteligenței umane. Poetul transilvănean înscrie, prin opera sa, o originală contribuție în cultura secolului luminilor, în care spiritul laic avansase cu pași hotărîți, „activitățile esențiale încetînd să

[46] Klopstock, *Eine Auswahl aus Werken, Briefen und Berichten*. Mit Einführungen und Erlauterungen von Dr. Arno Sachse. Berlin, Verlag der Nation, 1956, p. 159—160.

[47] Despre legătura dintre aceștia doi, v. I. Mușlea, *Între Ioan Barac și Anton Pann*, *Studii literare*, Cluj, 1948, p. 211—215.

[48] D. Popovici, *Doctrina literară a „Țiganiadei" lui I. Budai-Deleanu*, *idem*, p. 83—118.

mai decurgă din religie și să-și mai afle într-însa scopul final. A trăi, și cît mai bine cu putință; a întinde sfera cunoștințelor, fără limite și fără grija unei lumi de dincolo", „ambianță modernă de ateism practic, ce poate coexista în spiritele indiferente cu un creștinism de principiu"[49]. Dumitru Popovici nu a exagerat atunci cînd a denumit *Țiganiada* „una dintre cele mai importante realizări ale literaturii române dinaintea lui Eminescu"[50]; opera apare ca o împlinire a unei îndelungate evoluții, întrucît este rodul unor variate și multiple căutări, ce parcurseseră registrul marilor capodopere de la Homer la Voltaire și reținuseră din „bogăția spirituală a poporului nu inocente floricele de stil, așa cum făcuse Barac, ci însăși concepția pe care și-o făcuse acest popor despre univers"[51].

Marile biblioteci, alimentate aici de un comerț mai prosper decît cel din Principate și organizat de întreprinzători pionieri, care legau Italia și orașele germane de orașele din Principate, toți aparținînd unei burghezii în ascensiune[52], au contribuit la evoluția mentalității din toate cele trei provincii române; circulația cărții de o parte și de alta a Carpaților s-a intensificat, și literatura modernă a început să progreseze sincron în toate părțile locuite de români. Activitatea intelectualilor transilväneni s-a concentrat în noi focare, nu numai în Blaj, iar la Brașov s-a împlinit vechiul deziderat al statornicirii presei române, atît de mult visată de generația primilor cărturari; redacția lui Barițiu, așezată aci, în inima țării, a înregistrat pulsul vieții poporului român de

[49] René Pomeau, *L'Europe des lumières*, p. 47. În această privință v. și I. Lungu, *Idei iluministe în „Țiganiada" lui Ion Budai-Deleanu*, în *Din istoria filozofiei în România*, Buc., Edit. Acad., 1957, II, p. 157—181; Paul Cornea, *Studii de literatură română modernă*, Buc., Edit. pt. lit., 1962, în special p. 55 seq.

[50] D. Popovici, *La littérature roumaine...*, p. 474.

[51] Idem, *ibidem*, p. 492.

[52] V., de exemplu, datele interesante din articolul lui D. Limona, *Casa de comerț Nicolae D. Paciura din Sibiu*, *Revista arhivelor*, 1965, 1, p. 265—285; de asemenea, Ioachim Crăciun, *Biblioteci și cititori români în trecut și azi*, Sibiu, 1940.

pretutindeni [53]; dar colaborarea dintre Heliade-Bariţiu-Bălcescu-Kogălniceanu şi ceilalţi paşoptişti beneficia nu numai de un nou spirit ce se formase în cultura română, dar şi de poziţiile ce le cuceriseră pas cu pas toată acea lume a cărţii care lucrase cu abnegaţie la imprimarea şi difuzarea operelor literare române de-a lungul secolului XVIII.

[53] V. Vasile Netea, *George Bariţiu*, Buc., Edit. ştiinţifică, 1966, cap. III, p. 56—81.

ѠГЛИНДЪ

АРЪТАТЪ

ѠМУЛУЙ ꙟЦЕЛЕПТ,

каре

купринде ꙟ сине векиле ꙟтѫмплърй

ку пилдъ алѣсъ,

кумуй де липсъ ѡмулуй а се куноаще,

шй

челуй де апроапе ꙟгъдуит а фи дин ꙟцелепчюне са.

Скрису-сау Нѣмулуй

Пентру мергере ꙟнаинте,

прин

НИКОЛАЕ ХОРГА

алминтрѣле

ПОПОВИЧ.

Грекѡ не ѹнитей леӂий Парохул Селеушулуй ꙟ славита Вармеӂиа Арадулуй Анул дела Хс 1801.

ЛА БУДА

ꙟ Крѫаска Типографие а Оуниверситъцїй Оунгурїщий. Анул 1807.

TEXTE

NICOLAE HORGA POPOVICI, *OGLINDĂ ARĂTATĂ OMULUI ÎNȚELEPT* [1801], 1807

Pentru viața omului de cinste p. 38

Întru această lume nici un om nu iaste carele n-ar putea să fie norocos și alduit, că în lumea aceasta așa ne aflăm tocma ca într-o comedie sau la o jucărie, unde multe une alte se fac, iară mai pre urmă toate-s nimic. Și încă mai aseamănă această lume către vivliotecă (adecă ca o ținere a tot féliul de cărți), iară însoțirea omului într-însă îi învățătura, la care-i dascăl omul înțelept, de la carea urmează filosofii și astrologii, precum au fost Hermeș-Teres-Meghistuș, carele mai întîiu pre lumea aceasta au început măsuratul pămîntului; și iară Anaximander, carele au izvodit muzica; așijderea Amfion și/Orfeus au învățătura socoatei, p. 39
sămadașul și căutarea planetelor pre ceriu, astrologhia.

Oamenii cei neînvățați aicea pre pămînt sînt întocma unei lumînări mici într-un întunérec mare sau ca o hîrtie nescrisă pre carea nimenea nu poate ceti. Pentru că oamenii sînt întocma ca stélele ceriului, unii mai luminați la fire, alții mai întunecați.

Dară, totuși, fieștece om în sine are puțină luminare; pentru aceea nu trebuie a pofti rău, dacă unul mai mult știe sau pricepe. Aceluiași solirea cuvîntarea e mai bine folositoare a o ținea, iară nu a-l zavistui și în toate locurile prin orbire și întunecare de rău a-l vorbi. Și iară de iaste careva mai puțin știutoriu a aceluia alinarea și viețuirea pentru alții să fie.

Tot féliul de învățături sînt bune, iar învățătura povestii historicești e mai bună și mai folositoare, pentru că dintru aceasta

poți ști și céle trecute, și céle viitoare; multe simțiri și omenești obraze stăpînesc, batîr nu au îmbătrînit și loruși înțelepciune dintru
p. 40 ale/ altora chieltuieli străduiesc, dară adevărata învățătură cu a sa înlocată ființă cumpenește lucrul sau operația greotații, iară nu cu fală și înfrumsețarea cuvintelor fălindu-se omul, ci cu frica lui Dumnezeu să se ție, și așa nu se va strica casa lui.

Din lucrurile oamenilor celor bătrîni din zile, multă folositoare ajutorință se află, care oamenii de acum în nimic le socotesc, ba încă le și leapădă, nebăgîndu-le în seamă; pentru aceea orice puțin lucru care ai socoti a-ți putea fi de ceva treabă, să nu-l treci cu neluarea de seamă, fiindcă aurul cel curat în ascuns loc să află și iosagul bun fără nici o îndoire să cumpără, iară vinul bun, tocma de nu-i sămn sau cerc în rudă, totuși să bea. Norocirea iaste și în tîrg, unde cel ce așteaptă mai tîrziu, de multe ori cumpără mai lesne iosagul; nenorocirea iaste asemenea ca și haina noao pre carea cade cevași picătură și se smolește și învechindu-se o țipă. Așa și după lucirea soarelui ploaie și după ploaie sănin [...]

Arătarea întîmplării fétei lui Bogdan, fostului voievod al Țării Moldovii, din anul de la Hs. 1346.

p. 136 [...] Sculîndu-se tătarii asupra țării Moldovii, în anul 1399, au înțeles de la un șpion cum că Bogdan-vodă ar avea o cocoană foarte frumoasă, căreia îi era numele Ileana; acestă fecioară curată fiind s-au fost încredințat cu Bucur, feciorul lui Leic-vodă, de la care se numéște orașul București pînă astăzi. Și fiind acel Bucur feciorul lui Leic-vodă țării românești, și pînă aicea întru acéle vremi foarte viteaz, și împotriva tătîne-său, lui Leic-vodă, se războia Erdeli Miclăuș și Gara, iară Bucur ca un viteaz fără
p. 137 de samă mulțime de no/rod a lor au tăiat; și viind véste la Ileana că au perit Bucur, ea tare s-au scîrbit, nevrînd cu altul careva a se mai îndrăgosti. Au cugetat a mérge la Țara Românească călugăriță, și îmbrăcîndu-se în haine surumănești au mers ca să treacă dealul Hemeș. Întru acea vréme, Vaci, unul din șpionii

tătărăști, fără samă multe dobitoace răpise de prin țeară și mî-
nîndu-le pre lîngă un dîmb au văzut o față albă, la ochi neagră,
rumenă la obraz și părul în forma castanii, mijlocie în stat, sprîn-
cenată, la piept rotundă și tot trupul ei curat, foarte mîndră
fată, numai hainele ei erau sparte și petecoase. Și tocma atunci
se apropia de un izvor și se grăbea ea a păși și se vedea din
forma ei a fi blîndă și cum că gîndea în sine: iară acel șpion
văzîndu-o i s-au părut a fi vodița, și încet s-au lăsat jos, tupindu-se
întocma asémenea cu pămîntul. Acea cocoană nu l-au băgat în
samă, și ajungînd la izvor ea mai mult gîndea, decît că s-ar fi
vrut téme; întocma ca și Arhimed la orașul Siracus, cînd/ s-au p. 138
zăbovit, ca un astrolog ce era, a cerca stélele, nebăgînd samă
că oștile altora bat orașul și alți oameni să amistuie prin ascunse
locuri; iară oștile altora în urmă i-au tăiat capul. Așa și cocoana
Ileana, după ce au sosit la izvor, n-au căutat în laturi, ci ea se
sîrguia a merge mai înainte, de moarte nu s-au temut, nici de
pierzare n-au gîndit; ci îndată, cum au ajuns la izvor, au șezut
pre pajiște la umbră frumoasă odihnindu-se și venind o tur-
turea au beut de doao ori apă din izvor; și văzînd-o Ileana,
n-au duduit-o, iară turtureaoa zburînd sta pre o crenguță uscată,
cîntînd foarte cu jale, și iară zbura asupra capului cocoanei,
atîta cît numai nu se atingea de creștetul ei, întorcîndu-se iară
pre uscata creangă, ca și un vestitoriu ce vrea spune că are să
pață Ileana necaz. Iară Ileana însătînd o doao oară n-au vrut
a bea apă ca și dintîi cu cuștiugașul ce era acolo de scoarță, ce
s-au apucat să bea cu gura apă. Iară Vaci șpionul pîndea tare,
cum i s-ar da vréme cu prilegiu a o putea prinde, și tocma cînd
s-au plecat Ileana să bea apă, el degrab răpezindu-se a/supra ei p. 139
o au prins de spate, întrebîndu-o ce caută? Iară Ileana, netemîndu-
se, au zis „Dă-mi pace! lasă-mă să beau, că tu nu-mi vei da
aceea ce natura de la sălbatecul Golumb mi-au dat, fără de bani
rînduindu-mi-se", și au rîs cătră șpion. Iară șpionul, gîndind că
de dragul lui rîde, o au slăbit din mîini și mai că au încremenit
văzînd fața ei; și apropiindu-se au vrut să o sărute, iară fata
l-au împins de la ea. Atuncea văzînd șpionul că nu i-au rîs
pentru dragul lui, ci l-au batjocorit, o au legat-o cu mîinile în

spate și o au mînat împreună cu marhăle. Iar Ileana mergea voioasă, ajutîndu-i a mîna marhăle. Văzînd aceea Vaci șpionul, că nu se îndoiește Ileana a merge, o au slobozit din legătură de tot, și numai ce mergea pre lîngă ea. Și ajungînd la apa Prut au poftit a petréce cu ea; apucîndu-o de mîini, o strîngea către el; iară Ileana suspina, grăind către spumele apei Prutului: „Oh, voi alinate ape! și curgere înspumată! Oh, de la zidirea lumii păciuitoare picături! voi înalt crescute sălcii, plopi și
p. 140 arini! Știu că pentru a fratelui vostru durére/ în rătiți v-ați făcut. Așa pentru a mea dosadă astăzi vi s-au veștejit frunzele! Mai bine și eu în sălcii și în rătiți să mă prefac decît așa grozăvire să mi se întîmple. Rogu-mă, ajutați-mă!" Așa grăind Ileana în sine, n-au plîns, ci îndată au început a cînta, glăsuind:

O, voi rătiți înpupite!
mie dragi flori prea iubite;
Sălcii înalte crengurate,
de a mea dosadă plecate;
Izvoare prea lucitoare
și voi ape curgătoare,
Ape răcoroase mult spumoase
vieții méle întristăcioase.
Rogu-mă a mă ajutora
și din acest rău a mă apăra.
Mai vreau viața a mi-o munci
și sufletul a mi-l spăsi;
Gata sînt astăzi a muri
decît cu acest viclean a mă însoți.
Mai bine în lémne a mă preface
sau în spumele apei a înota
decît curata fetie a mi-o lepăda.
În năsip mai poftesc a mă așăza
și de acéste ape a mă mîna,
p. 141 Ca apele să mă plîngă
și într-al său foale să mă ţină.
Rogu-vă, ape, cu cei mari dumnezei
să vestiți și părinților mei,
Că știu și ceriurile
cum am urît frumsețile.
Scoteți-mă din nevoie,
ca-ntru voi parte să-m-iau după voie.

Voao îmi cinstesc acestă viață
și-m ies dintru a mea blîndeață,
Sărmana Ileană acéstea horind
și de grab în apă sărind".

Atuncea cîntînd Ileana acéstea, din mîinile șpionului s-au smult și au sărit în apă, înotînd pre deasupra; iar după ce i s-au umplut hainele céle culdușești de apă, ea au început a se afunda în apă. Atunci Vaci șpionul s-au slobozit cu notul după ea și apucîndu-o de funia cu carea au fost legată, o au tras la marginea apei, și după ce au odihnit puțintel, gîndea ce să facă cu ea, că nu vrea a o piarde. Legîndu-o cătră un lemn se nevoia ca să o dezbrace de hainele céle ude și să șează lîngă ea pînă se vor zvînta; lăsîndu-și toate marhele, se si/lea a o goli, iară **p. 142**
cocoana nicicum nu se lăsa, ci acum cu piciorul îl lovea, acum cu gura vrea a-l rîmpe, văzînd că o siléște. Și mult zolindu-se au adormit șpionul, pre lîngă multe gînduri ce avea. Fecioara Ileana văzînd că o năpăstuiéște, au plîns cu amar, zicînd în sine mereuț: „Oh, voi înalte ceriuri! păzirea curatelor fecioare, oh, tu, mila a tot văzduhul! și întru voi cuprinzători nori și ceață, sălbatece pustii, nu mă lăsați ca eu pre mine să mă săvîrșesc, că cu limba mușca-m-oi, și astăzi de năprazną muri-voi decît acest cumplit șpion curăția feciorіei méle să mi-o strice. Trimite-ți urși, trimite-ți lupi și tot féliul de hiare ca să mă dărăbuească, numai acest pogan să nu mă învingă". Și era legată cu sfoara de un lemn, că acel Vaci șpion să grăbea să o ducă la craiul tătărăsc, la Kam numitul, ce să zice craiul, iar numele îi era Kudkii. Și dormind șpionul, Ileana era foarte amărîtă. Și căutînd cu ochii, iată unde vin doi voinici călăreți de ceia parte de apă, pre lîngă țărmurile apei, vrînd a trece apa, căuta vad; pre carii văzîn/du-i **p. 143**
Ileana vrea striga, ci nu îndrăznea, pentru ca să nu se trezească șpionul, numai le făcea semn cu capul, ca să vie să o mîntuiască din legătura aceea strajnică. Iară acei voinici daca o au văzut-o, ei au trecut altan apa și apropiindu-se de Ileana. Dintră acei doi voinici, unul era Bucur, iară altul inașul lui, Moțic. Oh, minune! acei doi călăreți văzînd pre Ileana au mai căzut de pre cai, cunoscînd Bucur că acea feciorіță ar fi încredințata lui, pre

carea o și căuta, iară Moțic de frumséțea ei să amețisă, pentru că în viața lui nu văzuse mai frumoasă față.

Dar Ileana și ea asemăna pre Bucur, dar știind că-i mort, gîndea întru sine cum s-ar fi sculat Bucur feciorul lui Leic-vodă? Ci iarăși gîndea că doară s-au sculat din morți, fiindcă ea au zis că au pierit la oaste. Vrea să grăiască, dar se temea, și mai vîrtos de bucurie nu putea grăi și iară ca nu cumva grăind să se deștepte spionul și văzînd pre acei doi vitéji, mai întîi să o ucigă pre ea, apoi pre acei doi feciori. Pentru aceea numai ce făcea către
p. 144 ei cu /capul, arătînd pre șpion că doarme, ca de le va fi cu putință să vină să o sloboază. Și apropiindu-se Bucur au văzut pre șpion că era mare în trup și dormind avea de mînă legat un buzdugan și arcul cu carele săgeta era pus la capul lui, și cugeta Bucur ca nu sculîndu-se Vaci șpionul sau unuia sau altuia să fie moarte. Întărindu-se în inimă au făcut semn Moțichii ca să se alăture de către cap și el sta de către picioare; și lovindu-l Moțic cu sulița tocma în piept, n-au putut străbate, pentru că era îmbumbat șpionul și avea o pantă de aramă pre desuptul hainelor, pentru aceea dintr-o lovitură n-au căzut șpionul, ci sculîndu-se de jos au vrut a lovi pre Moțic. Iară Bucur pre dindărăpt cu buzduganul tocma în cap l-au lovit și buiguindu-se șpionul au căzut pre șăzut; atuncea Moțic, lovindu-l preste mîni, i-au frînt brațele și Bucur i-au sfărîmat fluierile picioarelor; apoi șăzînd deasupra lui, neavînd acel șpion altă putére, au apucat cu dinții pre Bucur și doao dégete i-au mușcat; pentru aceea mî-
p. 145 niindu-se Bucur, l-au omo/rît de tot. Apoi Moțic, inașul lui Bucur, neștiind că aceea legată iaste Ileana, fata lui Bogdan-vodă, au mers asupra ei ca să o ucigă, pentru că Bucur nu-i spusese pre cine caută și gîndea că-i muierea acelui șpion. Vrînd a da în ea cu arcul, au început Ileana, abia grăind, a striga „Bucure! Bucure! Bucure!“ și către Moțic sluga lui au zis: „Dă-mi pace, nu mă zdrobi, pînă nu voi mérge în capătul cugetării méle, răzbunîndu-mi sufletul și stîmpărîndu-mi inima.“ Iar Bucur, lăsînd pre șpion răsturnat, s-au întors și el către Ileana și auzind că-l grăiaște pre nume și-au schimbat fața ca marele Alexandru, cînd i-au arătat Simira crăiasa contrafa sa zugrăvită precum era fața

lui, și-au zis cătră Moțic; „Acum văz că aceasta-i pre carea o căutăm noi; eu sînt Bucur, dar tu ești Ileana?"

Atuncea au început a grăi Ileana cu mare obidă și jale: „Oh, drag iubitul mieu! dar trăiești? sau numai sufletul lui Bucur ești, au înger asémenea lui Bucur ești? dar tocma de ești și înger! Îngerii sufletul omului nu-l omoară. Eu sînt Ileana, fata lui Bogdan-vodă, dar/tu cine ești?" Și au tăcut fata Ileana, nimic p. 146
alta zicînd. Auzind acéste cuvinte Moțic, sluga lui Bucur, singur au vrut a-și face moarte, pentru că el n-au știut cine-i acea cocoană, ci au vrut să o omoare împreună cu Vaci șpionul, gîndind că doară-i muierea lui; iar Bucur i-au poruncit ca nimica rău lui să nu-și facă, pentru că a lui iaste vina, căci n-au spus mai nainte de a omorî pre cel șpion pre cine cată.

După aceea o au dezlegat de cătră lemn pre fată, și mergînd cu ea, au intrat într-o peșteră, și lăcuind acolo trei zile, neavînd cu ce să mai hrăni, au ieșit iarăși afară; și băgîndu-se într-o pădure în carea era un pîrîu ce să numea Sereth, apă curgătoare. Iară pre Moțic l-au trimis Bucur la un păcurariu, cale de o zi, să ceară niscai haine de îmbrăcat lui Ileana, că acel păcurariu avea o fată, și precum se înțelege din poveștile bătrîne au fost și cam neam păcurariul cu Bucur, despre mumă-sa Morzina. Și această boiereasă să trăgea din familia lui Jigmon-craiu, de la care s-au născut Matiaș-crai din Buda [...].

[Cei doi tineri sînt prinși din nou de tătari și duși la Iași, apoi Ileana fuge la Tîrgoviște, unde ucide pe căpetenia tătară care o urmărise; cu ajutorul lui Moțic scapă, împreună cu Bucur, de un vizir care dorea să o ia roabă. Bucur devine domn în București.]

Celor pizmătareți p. 157

Gîndind eu că doară după această a mea puțină osteneală voi agonisi și pizmași, cari de ar gîndi mai nainte, eu nu pentru ca să negutătoresc sau să dobîndesc véste și laudă de la norod, ci tocma neamului mieu celui românesc, pentru mérgerea cu ceva

înainte, m-am silit a face și ca cei ce-mi vor veni în urmare, cu mai multă și mai cu mare înțelepciune îndreptînd acéste învățături cu bună întemeiare. Căci carele n-ar ști așa agonisire a face și încă ar pizmui, acelora, după zisa înțeleptului Esop, grăiesc
p. 158 că pizmașii și zavistni/cii altă nu știu, ce numai binele lor a și-l huli și defăima.

Mare dragoste și iubire face și arată acela care se nevoiaște neamului său a-i ridica oameni pricepuți și prin a sa săvîrșitoare învățătură țăranilor haznă, plugari buni, cărturari înțelepți, maistori pricepuți; sau tocma de ar fi și ostași, încă în bărbăție vigani ar fi sau la păciuire totdeauna întru blîndéțe ar rămînea. Care-i tuturor de lipsă a ști că avînd omul minte bună, toate lucrurile sale îi sînt spornice, și cu cumpătul înțelept, céle ce i se par neputincioase și acélea îi sînt cu putință. Precum și după a lui Iuvenalis, Sat. XIV, înțeleptului poet, să zice:

Gratum est quod patriae civem, populoque dedisti,
Si facis ut patriae sit idoneus, utilis agris,
Utilis et bellorum, et pacis rebus agendis:
Plurimum enim intererit, quibus artibus,
et quibus hinc tu moribus instituas" *

* *Satira XIV*, versurile 70—74, reproduse cu litere latine în text. În traducerea lui Anghel Marinescu (Buc., 1916): „E bine să dai patriei și poporului un cetățean, dacă îl faci destoinic pentru nevoile ei, folositor ogoarelor, prielnic și în timp de pace și în timp de război. Căci e lucru de mare preț să știi prin ce mijloace și cu ce moravuri îl formezi."

DOSITEI OBRADOVICI, *SFATURILE A ÎNȚELEJERII CEI SĂNĂTOASE*, 1802

Zi ce e dirept, apoi caută de vei potea să scapi p. 31

Tocmai aceasta mi s-au întîmplat mie! Că tocmai întru aceste zile îmi veni de oareunde o scrisoare plină de sudalmă și de ocări; și încă ce e mai de rîs de certare, zicîndu-mi că sînt trupesc și de céle trupești gîndesc. Mă întreabă pre mine cine sînt eu de am luat spre mine un ton învățătoresc și cine mi-au dat aceasta potére, puindu-mi înainte că aceasta iaste numai mîndria mea atîta a bîrfi și a pomeni că trebuie a gîndi; că oamenii din veac au tot gîndit și în veac vor gîndi și nici că le iaste de treabă ca să le spun eu acuma întîia dată că trebuie să gîndească [...]

Datoria mea au fost să răspund spre așa scrisoare, căci cît p. 32
putem să ne păzim sîntem datori, ca să nu dăm altora nici/mai p. 33
puțină povață să gîndească rău de noi. Și de s-ar întîmpla cîndva ca oarecare nu ar avea nedrept, rău gîndind și rău cuvîntînd pentru noi, atuncea sîntem datori să arătăm [în] lumină vinovăția noastră, apoi deci să rămînem fără de grije și în odihnă, că din zi în zi va veni și a vederii zi. Că oricarele au vrut norodului să deschiză ochii despre oarecare smintéle și, nesfiindu-se, dreptatea să vorbească, adevărul să arate, nu au potut plăcea la toți. Mulți oameni sînt și multe năravuri și obicéiuri se află între dînșii! Multe féliuri de creșteri, multe și osebite gînduri și socoteală și aplecăciuni! În tot feliul de dobînzi sau interesuri și obicéiuri, cine le va asemăna, uni și alcătui și rîndui? De-abea Petru cel Mare, împăratul al moscalilor, prin atîtea bătrîne obi-

céiuri şi înrădăcinate nimicuri le-ar pătrunde şi ar tréce de ieşi la marjine. Un om bogat au adus la Aristip pre un fecior a lui bătrîn, întrebîndu-l ce-i va cere să-l învețe foarte bine filosofie?
p. 34 „Lesne va fi de/aceea, răspunse filosoful, ci mai cu greu ne vom tocmi ca să-l dezvăț de toate cele ce au învățat pînă acuma, aicea iaste nodul!" Trebuie lucru şi se cere vréme ca să se prefacă balta în dumbravă, în holde şi livezi! Cît e de a muncă numai pre un om a-l întoarce şi a-l aduce să conoască şi să mărturisească că nu au avut drept. Dară cu cît mai mult un norod întreg! La aceasta să cére sute de ani, sînt de lipsă alte vremi, alte împrejurări şi alt **neam** de oameni de iznov. Auctorul cărții acestia, D. Dositei Obradovici, aduce aicea nişte obicéiuri ale sîrbilor, înse eu nu voiu să pun acelea, ci tocmai ale noastre, care stăpînesc pînă acuma între noi, şi din céle multe numai oare cîteva voi arăta. Căci au sosit acuma vrémea ca cu ochii cu care am văzut pai în ochiul altora, tocma cu aceea să vedem bîrna în ochiul nostru şi să vedem ce putére au aşa obicéiurile noastre cînd se înredăcinează odată între oameni. Romanii țineau serbătoarea *Lupercalia* pentru ca să nu le mînce lupii oile. Aceasta
p. 35 țin roma/nii pînă în zioa de astăzi, noiembrie 12, 13, 14, 15, 16, 17, serbătorile lupilor, şi nu îndrăznesc a tăia nimica cu foarfecele ca să nu le mînce lupii oile. Tocmai de la romanii cei de demult care februarie în 22 aveau serbătoarea dumnezeiții *Fornicalia* sau *Fornicas*, adecă cuptoriul s-au zis, care în alte jertfe aprindeau grîu, cu paie neînblătite în cinstea dumnezeiții, au luat şi pînă în zioa de astăzi îl țin; că la lăsatul de carne, adecă în zioa de zăpostire a postului Paştilor, că eu țin minte că făceau feciorii foc seara şi aprindeau holdaițe făcute de paie, însă aceasta s-au oprit de la stepîniri pentru pricina focului. Iară în 1 mai țineau romanii serbătoarea *Umbracolarum*, adecă a umbrărilor, şi atuncea cu ramuri verzi şie făceau umbră înaintea caselor şi poneau frunzari; deci acest obiceai se ține şi acuma, că romanii în 1 mai pun armindeni înaintea casilor. Romanii țineau serbătoarea în cinstea lui Joi dumnezeu *Sementinas Ferias*, adecă serbătorile
p. 36 holdelor, ca grindina să nu le stri/ce holdele. Acest obiceai tare îl țin romanii aceştia de acum, că joile din Paşti pînă la Rosalii

foarte le păzesc și întru aceste zile nimica nu lucră ca să nu le bată piatra holdele. În 24 iunie, romanii țineau serbătoarea *Fortunei*, adecă a norocului. Acest obiceai țin romanii pînă în zioa de astăzi, că în 24 iunie fac cununi de flori de sunzuiane și le aruncă pre case și zic că e norocos acela a căruia cunună nu cade de pre case jos și nenorocos socotesc pre acela a căruia cununa cade de pre case jos. Romanii strigau în joc și cîntau în viersuri, așa cum fac și romanii, că zic: *iacătă-mă, sărută-mă, mîndro*, și altele. Romanii duceau mireasa cu steag la casa mirelui, și aceasta și acuma fac și romanii. Așijderea romanii puneau în mînă la mort un ban, ca să poată plăti vama cînd va tréce la cîmpurile eliseești, iară pre mortul îl petreceau rudele cu capul gol pînă la groapă și făceau ospățul morților; de atunci pînă acuma și romanii obicéiul acesta. Macar deși sîntem noi stre/nepoții ro- p. 37
manilor, precum se poate vedea din obicéiurile aceste de acum, care le țin romanii, tot nu ar trebui să le ținem noi, că moșii noștri multe réle pentru faptele lor au răbdat, nu e drept și noi să petrecem întru lucrurile lor, că de vom créde ca ei vom fi idoli, iară nu creștini luminați. Și iară din vremile céle de demult s-au obicinuit romanii cu descîntece și vrăji și pînă în zioa de astăzi le țin (însă prostimea), așa cît cînd se nasc vrăjesc, cînd se botează vrăjesc, cînd se însoară sau mărită vrăjesc, cînd intră în besérică, cînd stă în besérică și cînd iasă din besérică tot vrăjesc, la serbători mari vrăjesc, cînd se bejenuesc, cînd mor încă vrăjesc, și pentru ca să poată mérje sufletul la Dumnezeu încă vrăjesc, cînd cumpără, cînd vinde, cînd merg să fure, cînd merg la judecată vrăjesc și toată întîmplarea și tot beteșugul au a lor osibite descîntice și farmece. Și pentru fieștecare descîntec are vrăjitoarea osebit dar, cinste și plată. Cînd ar vrea omul să arate deosebi fieștecare descîntătură, /care mai bine ar fi fost p. 38
nici să nu se fie mai auzit de dînsele ce fac vrăjitoarele, ce cuvinte idolești și turcești întrebuințează în vrăjile și minciunile lor și cum oamenii cei proști le țin și le cred ca pre niște leji firești și dumnezeiești, i-ar trăbui adevărat multă hîrtie și mult să vorbească. D. Ioan Petrovici, protopresviterul Hasiașului, la anul 1794, fiind eu învățătoriu tinerimii în Belinți, îndată după ce

au înțeles că au venit aci în sat vrăjitoarea de la Drăgoești au poruncit de au prins-o și luînd de la dînsa făina, cucuruzul, lingurile, cocoșii, blidele, pînza și alte toate carele căpătase vrăjitoarea cu minciunile ei, și împărțindu-le săracilor; iară pre dînsa cu rușine au scos-o afară din sat și cu paze trimețindu-o din sat în sat pînă la Drăgoești, spuindu-i că supt mai grea pedeapsă va fi de se va mai arăta. Dară ce ziceau oamenii? Strigau zicînd că protopopul nostru n-are léje și e mai rău decît turcul, că nu lase vrăjitoarele în sat. Acest de laudă vrédnic protopop
p. 39 multă nevoie au răbdat pî/nă au dezrădăcinat din protopopiatul său să nu se mai dea nafura cu vin în zioa de Paști. Multe nevoi și supărări de la oamenii cei proști capătă aceia care vreau să le strice serbătorile céle idolești și obiceaiurile céle bătrîne prin care cad ei în barbarie și tiranie. Înse acéste oare cîteva obiceaiuri s-au pus aicea numai ca să se vadă ce potére au obiceaiurile cele bătrîne și precum că de multe ori se aflã omul la mare nevoie împotriva lor vorbind [...].

DOSITEI OBRADOVICI, *ADUNARE DE LUCRURI MORALICEȘTI*, 1808

Pentru modru cu mare folos a ceti (cap. VI) p. 73

Acelora cari cătră mai bonă socotință pașii săi îndreptează și cari cu osteneala lor multora spre folos a fi socotesc, și patria și nația sa a o proslăvi și a o înfrumuseța, calea a arăta și ostenélele lor nu numai a le ușura, ci ca să fie mai cu roadă a le face, acesta e lucrul iubirii de oameni și facerii de bine, carea nu numai lor se arată, ci la mulți oameni ai vremii aceștiia de acum și a cei viitoare, care cu ostenélele lor se vor folosi. Acești oameni sînt pentru [printre] tinerii noștri cari de se vor afla într-o sută numai unul, carele pre toți ceialalți ori în ce învățătură mai cuvîrșitoriu exțelenți și desăvîrșit se va arăta, acela va fi vrédnic și aptitud pentru toți ceia/lalți patriei sale p. 74 din destulă plată sau digna remunerație face. Acestora dară, încît e cu putință a ajuta, nu trebuie grija într-o nebăgare de samă și înapoi, după spate, a o pune, ci mai vîrtos toată purtarea de sîrguință a întrebuința, ca să li se poată calea învățăturii, cea cu multă osteneală și din destul îndelungată tîrsi și asemăna, de spini, de mărăcini, de polomidă și de pietri curăți și flori iubitoare de miros formos semăna și împodobi.

A vedea iaste că mulți scolastici de prea formoasă minte, prin neîncetata cetire a multor féliuri de cărți, prin scrierea zioa și noaptea preste măsura de rost a învățăturii, prin multă gîndire și spre cărți ședére, alcătuirea trupului lor și-o

strică, își pierd sănătatea, mai nainte decît ce simțesc temperată dulceața ostenelelor sale; cît și cît cu îndemnul lor pășesc înainte, ba cetesc mult și se ostenesc, socotind că ostenélele lor ca niște aspru poruncite datorii ale lor și de netrecută mijlocire a dobîndi săvîrșirea în practica oricării chiemări. Ci ei, pre
p. 75 lîngă toate acestea sînt/gata a mărturisi că toată cetirea și învățătura lor nu iaste nimica, ci osteneala și chinul întru care ei nicidecum nu află desfătare, cît ar fi destul lor pentru ostenitul creier, îngreoiatul cap și tot trupul, și pentru melanholia care e obicinuit din șederea cea îndelungată vréme, din cetire și gîndire a se nasce, din destulă răsplătire a face. A ușura osteneala scolasticilor cari sînt făcători de bine și de mare laudă și iubire vrédnici, voind se va pone în cap acéste reguli de îndreptare, cum s-ar potea cineva întru cetire și învățătură cu mai mare, nu numai dulceață, ci și cu folos a se exerțirui. Însă mai nainte pînă a nu arăta eu socotința mea pentru lucrul, aceasta voiesc ca să nu caute cetitorii la acéste cuvinte ale méle ca la niște dări înainte și dogmaticești rînduieli și întocmiri, ci numai ca la o punere înainte și de bunăvoie scutire să caute.

Pentru a dobîndi cuviinciosul folos din cetirea cărților, mai nainte trebuie să fie aceea celui ce o cetéște plăcută. Firea omu-
p. 76 lui așa iaste întocmită, cît el nici într-un lucru/nu va, nici statornic, nici îndelungat, să pășască înainte, întru care nici o îndestulare, nici dulceață nu află. Noi totdeauna luăm înainte cu împotrivire lucru greu, încîlcit și neplăcut și ne silim cît mai cu graba să potem să ne izbăvim de dînsul, nici suferim atîta cît ar trebui ca să dobîndim întru aceea folos desăvîrșit; abia apucăm să ne izbăvim de un lucru, care iaste noao cu greu. Iară în ce e anima noastră plăcută și aplicată și cătră ce înșuși aplecăciunile noastre ne trag, întru aceea și închipuirea minții și a prejudecării noastre împreună lucrează și ajutorează înțeléjerii noastre, cît îi caută punerea înainte a-i fi iubită și înrădăcinată și tot potinciosul folos lui-și de acolo a-l trage.

Cea dintîi și mai de căpătenie grijă întru aceea să se pună ca, după se scolasticul au dobîndit cu temei și din destul sciință a limbilor întru care se află mai formoase cărți, iară mai vîrtos

aceluia căruia să predau învățăturile, să primească, să dea svat, să ispitească și să conoască firea/sca sa aplecăciune cătră carea p. 77
învățătură sau materie îl trage inima. Minunată e o taină în sufletul omenesc că întru aceea în care mai tare se apleacă, întru aceea și mérge înainte cu folos: iară după ce va cunoaște aceasta ce am zis, atuncea să se sîrguiască, cu sfatul oamenilor celor învățați, mai bine în însuși aceeași a-și cîștiga cărți, întru care el lesne se va iubi, și aceea care s-ar părea altora cari sînt spre alte aplicați spinoros, lui va fi iubite flori.

A doao după rînd, iară după lipsă asémenea cei dintîi, observiruind sau luînd seama cît de mare trebuință iaste la toate lucrurile practica, încă mai de trebuință slobod se poate ceti adéseori cu cei mai învățați de sine, de acélea materii a vorbi sau cuvînta, sau **cu** cei asémenea lui de aceea desputația și argumenturile. Ci aceasta nicidecum să nu fie tăria capului, din inat și versuție, din vreo cupidie a gloriei, din nebona înaltă faloșie (și lasă-mi să dea slobozenie a zice) din vreun duh eriticesc, disputația și argumentația a vreunei strigări/neînțelépte, p. 78
dintru care niciodată nici s-au născut, nici se va naște vreun bine, ci să fie numai din inimă curată, ingenuitate și sanctă dragoste, cătră cea dinadins înțelégere și întru toate lucrurile adevărate cunoștințe; prigonirea sau înaltul și numai a sa dogmaticească, ca cum numai sabia de amîndoao părțile ascuțită în mînă, pre judecările și socotințele sale a le apăra, cu totul orbéște mintea, întăréște și împetréște anima omului, tocma așa cum se scrie de Faraon, și se opréște toată intrarea cătră adevăr și cătră lina și curata cunoștință a lucrurilor. Deacă pot pre noi acélea trecute fericite ale oamenilor celor înțelepți suflete atîta folosi, învăța și lumina, cu cît mai mult cei lor asémenea vii pot aceea face. În cărțile lor, dacă se arată ceva noao cu greu și necunoscut și dacă se naște întru ceva vreo îndoire, noi nu-i putem afla acuma să tîlcuiască noao acéle lucruri, dară pre cei vii avem în mînă și potem de la dînșii toată tîlcuiala cére și dobîndi.

În discursul cel în soțietate sau în vorbe cu ceialalți se însu- p. 79
flețesc lucrurile acélea care le-am cetit noi; și de le-am pîndit

noi cu toată potința, iarăși mai mult întru acélea vom descoperi și cunoasce, dacă vom auzi ce au judecat și alții despre dînsele. Cea dinlăuntru lucrare a minții se poate asemăna celui dinafară chip al oamenilor, de vor fi unii loruși nu știu cît de asemenea, iară dacă cauți bine vei afla într-înșii vreo deschilinire. Noi cînd voim a spune că doi oameni sînt unul altuia asémenea, zicem: „e asémenea ca oul oului" sau „ca doaă oaă", ci iscusința ispititorii firii află că nici doaă oaă asémene unul altuia nu se află; pentru aceea, care mai multe milioane de oameni véde, aceluia mintea atîtea milioane de deschiliniri în sine priiméște, iară carele mai mare număr de cunoștințele gîndurilor ei agoniséște, cu atîta mai mult mintea lui se întinde și se lățește. Dintru aceasta urmează că după discursul din destul de oricare materie și învățătură, cărți care însuși acéle lucruri coprind, mai multă luare
p. 80 de samă, cu mai multă în/țelégere și dulceață se cetesc și se țin în minte; apoi după aceea, iarăși de lucrurile acélea a vorbi, a ceti și a gîndi, caută să ni se facă noaă lesne și dulce, și din aceasta se naște bonul folos, dulce rod și săvîrșire [...]

p. 82 [...] Folosul cel mai mare care se poate avea dintru o carte se cuprinde întru aceea ca cetitoriul desăvîrșit să înțeleagă gîndul auctorului sau scriitorului aceii cărți și așa să se adepe cu duhul lui, cît, cînd va lăsa cartea din mînă, să poată cu însuși cuvintele sale despre materia aceea cuvînta sau discurălui. Întru așa exerțiție și folosințe mintea întrebuințînd poterea sa, mai tare se ascute, se luminează și se întăréște, iară răspunderea
p. 83 și cuvîntarea sau discursul se aduc cătră lesnime și săvîrșire./ Dopă modul acela, aceea ce vorbim noi și scriem se face în oricare chip al nostru: noi cugetăm, noi gîndim, noi lucrăm cu mintea și nu ne osîndim înșine pre noi cu totdeauna streină unealtă din cuvînt în cuvînt a altuia cuvîntare sau discurs. Acesta e modul celor mai aleși și mari întru învățături: a ceti cu mare luare de samă și prejudecare, sau diudicație de multe féliuri de cărți, a trage, a scoate dintr-însele și a stoarce în sine, iară cînd scriu de materile acélea și discursurile sau vorbesc, atuncea fac aceasta.

Că cetirea cărților, cu adevărat și după dreptate, se numéște hrana sau bucatele minții și după asemănarea bucatelor, hra-

nelor sau mîncărilor — care numai atuncea sînt de folos cînd după rînduială se fierb în stomac și cînd se prefac în sînge curat și în măduha oaselor și tuturor părților trupului împărtășesc a lor hrănitoare potere, pricinuind créșterea și potérea — aceea însuși slujbă sau slăgărie și cetirea trebuie să facă gîndului, ca să se (așa să zic) întrupéze și înființéze în el, adăo/gîndu-i totdeauna p. 84
mai noaă créscere și virtute; aici e de trebuință să iasă din el nefiartă și neprefăcută așa precum au intrat, cu dreptul că e mai bine o dată din una sau doao cărți a ceti, nimica mai puțin după ce ne-am îndestulat cu acélea nu iaste cu vătămare și de alt știl sau materie a lua sau a ceti cărți; sînt destule și prea formoaśe cărți nu numai în versuri, ci și cu stilus prost, care pentru odihna de la lucru cetindu-le slujesc. Deschilinirea totdeauna vesléște și de iaste cît de iubitoriu de cetire îndestulat cu aceasta, îndată cum ia altă carte într-altă limbă și de altă materie, în ora (ceasul) acela vine lui noao poftă către cetire. Treci uneori de la cei bătrîni scriitori la cei noi sau de la cei noi la cei bătrîni, schimbă tu materia cea afundă cu cea scundă și cea glumitoare și véselă, și a lua pana, și după aceea și una și alta, și a pleca bucuroasă inimă către soțietate véselă și părtaș zăbovirilor celor iubite soțietății; acestea toate ajutorează cetirii și învățăturii. Mintea noastră după destula odihnă / și după zăbovi- p. 85
rea cu măsură și veselie și desfătare, se întoarce cu mai mare foamete și poftă către cărți, numai dacă nu se fac zăbovirile preste măsură îndelungi și prea adéseori, și prin obicinuință căzînd în lene și nefăcînd nebăgătoriu de seamă și în deșărt vărsătoriu de minte.

Cela ce voiaște a ceti cu îndulcire și cu dolceață (și aceea însemnează cu mai mare folos, căci care cu de-a sila și preste inimă cetéște niciodată cu cuviincioasă cetire nu se va folosi) trebuie bine să ia sama, nu numai la zilele timpului, care sînt cuviincioase cetirii, ci și anul întreg. De obște dimineața totdeauna au fost sfințită sau dedicată învățăturilor sau muzelor și cărților, iară după amiazăzi împreună petrécerea în soțietate și în vorbire sau în discurs; și mai formosa ascuțirea minții după prînz sau după mîncare și băutură, rămîne neascuțit și slab. Așij-

derea și lunile căldurii mari nu sînt cetirii și învățăturii prietene.
Această cerească părtișoară a gîndului nostru, întru așa e legă-
p. 86 tuintă cu crierii, cu sîngele și /cu trupul nostru, cît cînd acéste
părți pătimesc și sînt slăbite, atuncea și ea, pînă cînd e cu dînsele,
e nevoită a pătimi împreună. Ci cu toate acéstea, în tot ceasul
și în tot timpul cînd nu sînt gîndurile noastre răsfirate, cînd
inima noastră e în liniște și în pace de poftele céle năpraznice
ale patimilor și cînd avem noi luarea de samă în potérea noastră,
ca să potem cu dînsa stăpîni și îndrepta, cetirea noastră nu va fi
fără de roadă sau fără fruct. Spre toate dară, după toată putin-
cioasa măsură, cetitoriul și disțipulul datori sînt a avea luare de
samă, că aceasta e maica carea zămisléște înțelégerea și diudi-
cația sau prejudecarea, încălzéște și hrănéște mai nainte de naș-
tere, și după naștere le créște și către poteri și vîrtutea crés-
cerii sau a etatii îndreaptă și aduce; căci că fără din destulă luare
de samă și ținére în minte, nici se poate ceva desăvîrșit înțelége,
nici bine ținea în minte, și fără de acéste doao lucruri toate sînt
nesăvîrșite și oloage. Nimica nu iaste împotriva luării de samă ca
p. 87 silirea și graba;/ că precum că oricînd omul cu graba aleargă
nu poate lua sama la lucrurile prin care tréce, așa și mintea noas-
tră cînd grăbind gîndéște nu iaste în stare nimica cum se cu-
vine a lua în samă [...]
p. 90 [...] Pînă aicea, în cuvîntul acesta, am căutat numai la aceia
cari cu totul învățăturii se predau și toată viața lor ei o dedi-
cază; iară cetirea formoaselor cărți în limba sa poate și sătea-
nului și păstoriului de oi iubite a fi, numai dacă conosc slovele
p. 91 și au învățat a ceti. Toată înțelepciunea dreaptă/ și cărțile for-
moase spre sfîrșitul acela se îndreptează ca să fie neamul ome-
nesc mai înțelept, mai bon și mai norocos. Pentru aceea toți lu-
minătorii și către aceea toți iubitorii de oameni nu au vrut a
răbda ca înțelepciunea și formoasele științe numai în limbile céle
de demult bătrîne să rămîie și numai într-un număr anumiți
oameni învățați să se înmărginéze și îngrădească. Firésc iaste su-
fletul, ca și trupul, întru toate e de comun asemenea, și adéseori
acela care puțin știe, cu inimă bonă poate fi mai bon, decît acela
care multe știe, fără inimă bonă; după acelaș mod precum mulți,

care puțin au, dacă sînt îndestulați, pot în pace cu îndestulare
și cu dreptate viața sa a petréce, decît unii cari cu o sută de
părți mai mult au. Gîndul atotputérnicului Ziditoriu niciodată
nu doarme, nici lasă cu totul neamul omenesc; pentru aceea de
mult număr nații și noroade, prin cădérea și patima a multor
sute de ani, céle ce pentru nedreptățile sale, răotățile, iară mai
vîrtos pentru neunirile și gîlcevile între sine au suferit și au pe-
trecut și au răb/dat, prin însuși acéste réle patimi trebuie, oricînd p. 92
în simțire vor veni, în mai bon rînd a se pone și a se îmbonă-
tăți, căci fiéștecarele poftéște să-i fie mai bine și să nu pățască
răul. Însuși acest făcătoriu de bine gînd ceresc așa întocméște
ca tuturor noroadelor cu vrémea să li se deschize ochii minții,
să vază și să conoască din care vătămătoriu și ucigătoriu izvor
purcede nenorocirea lor. Și acesta e izvorul: răotatea, din el curg
neștiințele, nedreptatea între frați și vecini, gîlceava, urîciunea și
unirea și nesloaga, zavistia, pizma, mîndria, minciuna și toate fă-
țărniciile, cu un cuvînt, toată nenorocirea. Deci de a împuțina
răul pre lume și a înmulți binele e de trebuință, și una și alta,
mai nainte a conoaște, iară aceasta se poate face prin cetirea căr-
ților fără de patimă. Carele înțelége și știe ce e bon și de folos,
lesne se lasă cătră aceea a-l îndrepta și a-l aduce.

V

CARTEA ÎNTR-O EPOCĂ DE TRANSFORMĂRI

Am prezentat în paginile precedente o serie de cărți, dintre care am ales pe cele considerate „reprezentative", din rîndul cărora am reprodus, apoi, cîteva fragmente; procedînd astfel, am adus o nouă confirmare observației lui Goethe: „Literatura e fragmentul fragmentelor"... Și cu toate acestea, incursiunea noastră se poate solda cu cîteva concluzii, ridicînd, în același timp noi probleme ce se cer a fi rezolvate.

În secolul XVIII, cultura literară progresează continuu, de-a lungul unui proces net evolutiv, și cartea ocupă un loc din ce în ce mai important în viața locuitorilor acestor tărîmuri: circulația cărții se intensifică, bibliotecile particulare devin tot mai bogate și noul gust literar determină transpunerea în haină română a operelor care corespund mai deplin necesităților spirituale, în permanentă transformare, după cum impune noi dimensiuni creației originale. Atît manuscrisele pregătite pentru tipar (ca *Telemac*), precum și tipăriturile de largă difuzare se înfățișează azi istoricului literar ca documente ce atestă stadiul atins acum două secole de gustul literar; dar acestea au fost instrumente de comunicare vie, în etapa respectivă. Ceea ce ne apare azi ca „reprezentativ", întrucît sintetizează aspecte ce apar răzlețe aiurea, nu poate, totuși, reda întregul sens și toate amănunțimile dialogului ce s-a stabilit între scriitor și cititor în decursul secolului XVIII, deoarece cartea tipărită a rămas „un fragment", alcătuind

doar o parte din cultura scrisă și reproducînd numai acele gînduri ce puteau fi așternute pe hîrtia citită cu atenție de autorități. Pentru a reface, în ansamblu, cultura literară e necesar ca studiul cărților imprimate să fie completat de cercetarea exhaustivă a manuscriselor, în care viața intelectuală se oglindește mai deplin, nu numai datorită faptului că opera realizată de copiști dezvăluie o năzuință și o curiozitate nealterată de transfigurările pe care le-ar fi impus „vămile" obligatoriu de parcurs de cartea destinată tiparului, dar și pentru că fiecare manuscris redă prin însemnările posesorilor, prin însăși legătura sau caligrafia sa, imaginea aproape palpabilă a vieții de epocă. Cercetarea manuscriselor constată, apoi, că unele opere s-au bucurat de o atenție specială, fie pentru că au circulat mai mult, fie pentru că fac manifestă preocuparea unui întreg grup de cărturari (cum e cazul traducerilor din Voltaire); alte opere s-au perpetuat pe făgașuri răzlețe, dovedind un gust aparte sau o tendință de individualizare. Manuscrisele trebuiesc completate cu datele oferite de corespondență, unde anume gînduri se descifrează și starea de spirit se dezvăluie fără patina convenționalismului, sau cu datele cuprinse în acte, în memorii sau în referințe ce pot aminti de alte scrieri azi pierdute.

Limitînd incursiunea noastră la tipărituri și analizînd elemente furnizate de istoria cărții imprimate, antologia de față nu poate epuiza tema mult mai vastă a culturii din decursul unui secol și nici nu a încercat să rezolve toate aspectele evoluției literaturii române din veacul XVIII; dar anumite lucruri reies cu claritate. Ca latură materială a vieții literare, cartea înregistrează fluctuațiile mentale și întipărește, sculptînd în literă și în pagină, cîteva realizări spirituale; se regăsesc aci, așadar, fazele mișcării ideilor și valorile culturale majore ce au fost formulate sau acceptate de scriitori. Istoria cărții ne confirmă că secolul XVIII e unul dintre cele mai interesante răstimpuri din cultura noastră, prin confruntările și schimbul viu de opinii ce au avut loc, ca și prin trecerea de pe un plan axiologic pe altul. Desigur că, în general, istoria cărții nu poate reda ea singură, așa cum am menționat, de altfel, toată intensitatea mișcării ideilor dintr-o anu-

mită perioadă [1], dar ea poate oglindi cu aceeași capacitate ca și pictura sau muzica nuanțele și notele ce s-au impus, aducînd orice discuție pe terenul faptului concret.

Din textele prezentate rezultă cu claritate o evoluție a literaturii române, iar procesul ascendent se va reliefa cu și mai multă pregnanță dacă vor fi alăturate cărților înnoitoare textele oglindind un spirit conservator. Într-o lucrare astfel concepută confruntările și schimbul viu de opinii vor putea fi urmărite din plin; dacă ne-am oprit numai la una dintre laturi, a fost pentru a sublinia o dată mai mult atît evoluția ca atare, cît și continuitatea literaturii române, care, înregistrînd un salt calitativ în prima jumătate a secolului XIX, nu s-a desprins de o serie de coordonate majore ce pot fi regăsite în veacurile XVII-XVIII În acest sens, revenim asupra cîtorva aspecte.

Literatura modernă apare ca o rezultantă a unui îndelungat proces evolutiv, care parcurge în secolul XVIII două faze majore de diversificare a preocupărilor cărturărești. În prima fază, literatura își trasează un domeniu propriu, în special în raport cu istoria, pentru ca, într-o a doua fază, să înceapă să culeagă propriile sale roade, care dezvăluie frumusețile beletristicii. Cartea de meditație pusă în circulație de umaniști s-a difuzat intens, a crescut continuu și a încurajat „filosofarea" ce s-a deschis spre eseu sau spre narațiunea așa-zisă didactică; verbul s-a desprins de muzică și s-a închegat pentru a exprima avatarurile sensibilității sau aspirația epică; mai tîrziu, „cartea frumoasă" a început să lupte pentru independență, atunci cînd romanul didactic a fost adoptat pentru a interveni în problematica social-politică, aducînd cu sine, însă, noi chipuri ale fanteziei și rezonanțe oarecum necunoscute ale verbului sau cînd meditația a încercat să îmbrățișeze istoria omenirii ori să dea un nou veșmînt legendei istorice. În acest sfîrșit de secol, mișcarea ideilor ne indică o predilecție spre teoretizarea literară de o semnificație neîndoielnică. Dintr-o puternică și amplă conștiință artistică s-au desprins va-

[1] În acest sens, și Furio Diaz, *Metodo quantitativo e storia delle idee*, *Rivista storica italiana*, Napoli, 1966, 4, p. 932—947.

lorile pur literare pe care generația pașoptistă avea să le închege și să le statornicească. Laicizarea culturii a dus la statuarea valorilor beletristice.

Textele cuprinse în antologie mai pot semnala existența și a altor vectori: evoluția mentalității a antrenat o transformare a ideii despre om, așa cum afirmarea valorilor beletristice s-a întemeiat continuu pe interpenetrarea literaturii scrise cu cea populară, orală; evoluția relevă, în același timp, stabilirea unui nou raport între conștiința națională, în curs de afirmare, și conștiința europeană. Dar pe lîngă aceste aspecte ale evoluției, cartea literară tipărită mai dezvăluie și o altă latură a vieții culturale, anume, unitatea cimentată de cuvîntul imprimat, care a circulat, cu puteri sporite, pe întreg cuprinsul teritoriului locuit de români.

Dacă am amintit de «peregrinarea cărților de desfătare brîncovenești», desigur că nu ne-am propus să semnalăm numai importanța primei diversificări a preocupărilor, dar și faptul că acestea alcătuiesc, în secolul XVIII, un fond la care se apelează continuu și de la care se pornește în momentul cînd noi aspirații se cer a fi împlinite; noile aspirații apar în ultimele decenii ale secolului, în faza de destrămare a feudalismului[2], ce corespunde vastei mișcări revoluționare, ce a început în coloniile engleze din America, către 1770, și și-a încheiat ciclul în jurul anului 1848[3] și crizei marcate din zona sud-est europeană, frămîntată de puternice mișcări revoluționare, ca aceea a lui Horia, ca cea din Serbia, aceea condusă de Tudor Vladimirescu, ori Eteria, zonă străbătută și de un general spirit de reforme ce atinge însuși conservatorul Imperiu otoman, care va intra, puțin mai tîrziu, în perioada tanzimatului. În mod firesc, textele incluse în antologia de față aparțin ultimelor decenii ale secolului XVIII și începutului secolului următor, dar ca urmare a selectării, în vederea cercetării

[2] V. *Istoria României*, III, partea a doua, cap. I, p. 585—595.

[3] Jacques Godechot, *La pensée révolutionnaire en France et en Europe 1780—1799*, p. 7. V, antologia de studii scrise de cunoscuți specialiști, grupate pe tema revoluției ca trăsătură dominantă a sfîrșitului secolului XVIII, *The Eighteenth Century Revolution*, Boston, Heath, 1965, 114 p.

evoluției literare, ele nu permit elucidarea exhaustivă a crizei de conștiință din țările române și a particularităților iluminismului dezvoltat în cultura noastră, temă de proporții mai ample[4]. Comparațiile pe care le-am putut face ni se par că semnalează apariția unui moment de „criză", ce poate fi urmărită pe plan conceptual, ca și în domeniul sensibilității, urmată de formularea unui crez iluminist, în spiritul „secolului luminilor" și, într-o măsură, a „veacului rațiunii"[5]. Conceptele originale elaborate în vederea rezolvării contradicțiilor culturale se întîlnesc cu noile idei și teorii ce se bucurau de prestigiu pe continent, circulînd cu o intensitate caracteristică secolului[6]; aceste întîlniri pot fi surprinse mai ales în traducerile ce se fac acum, rezultat al unei selecții, adeseori a unei interpretări libere a textului și chiar a unei recompuneri a operei inițiale. Preschimbările aduc la suprafață noua idee despre om ce apare în acest răstimp, o ființă mult mai plină de contradicții decît și-o imagina autorul maximelor din *Pildele filosofești* sau *Floarea darurilor*, dar în același timp mai decisă să

[4] Reamintim articolul lui Romul Munteanu, *Particularități ale iluminismului românesc*, *Gazeta literară*, 1963, 51, p. 3, precizările aduse de D. Ghişe şi P.Teodor, *Iluminismul românesc*, *idem*, 1964, 9, p. 1, 7, şi seria de contribuţii ştiinţifice a lui Adrian Marino din *Lumea*, 1964, 1965, *Limba română*, 1964, 5—6, *Iaşul literar*, 1965, 3—4.

[5] Leo Gershoy, *L'Europe des princes éclairés, 1763—1789*, Paris, Fayard, 1966, p. 57 distinge „luminile" care „reprezintă un aliaj al tradiţiei cu voinţa de înnoire", de „secolul raţiunii", care „a repudiat trecutul". De un interes deosebit este cercetarea ideilor-forţă din acest răstimp: Wolfgang Stammler, *Politische Schlagworte in der Zeit der Aufklärung*, în vol. *Lebenskräfte in der Abendländischen Geistesgeschichte*, Marburg-Lahn, Simons Verlag, 1949, p. 199—259. Pentru aspectul general, v. contribuţiile din studiile publicate în volumul *Neue Beiträge zur Literatur der Aufklärung*, Berlin, Akademie Verlag, 1964, şi precizările aduse de G. Schiefert, *Betrachtungen über das aufklärerische Geschichtesdenken und seine Bedeutung* şi de E. Donnert, *Zur Methodologie der Aufklärung* (care propune, justificat, o mai nuanţată utilizare a denumirii de iluminism) în volumul *Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen*, Berlin, Akademie Verlag, 1966, p. 229—237 şi 238—242. De asemenea Fritz Valjavec, *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa*, III, München, 1958; E. Winter, *Frühaufklärung*, Berlin, 1966.

[6] Ernst Cassirer, *La philosophie des lumières*, p. 321—322.

acționeze și să se desfășoare în limitele pe care și le-a fixat, așa cum afirma un Alexander Pope în *Essay on Man*, de exemplu. Ființă ancorată în viața socială, omul din acest răstimp deține unele trăsături ale „filosofului" englez și seamănă mai curînd cu „cetățeanul" legat de societatea în care trăiește, estompîndu-se chipul acelui *„honnête homme"* din epoca umaniștilor, om de curte, dar și de erudiție (în cultura noastră); cetățeanul va fi în țările române un bun „patriot". Temă de incontestabil interes[7], transformarea ideii despre om se petrece acum sub diverse impulsuri, apariția romanului lui Gracian indicîndu-ne și existența unui gust pentru baroc; dar aceasta e profund ancorată în realitățile române, în ordinea de valori autohtone. De aceea sentimentalismul, ce se manifestă în special în poezie, nu ajunge, aproape de regulă la formele erotismului dubios de aiurea, semnalat de Auerbach[8]; dar nu este mai puțin adevărat că în această constelație de valori apar „ideea de fericire, rafinarea gustului, delectarea oferită de viață, ce capătă preponderență asupra preocupării de a dobîndi gloria și asupra căutării sublimului" — trăsături proprii rococoului „danubian", după remarca lui V.-L. Tapié[9].

Cultura populară se impune în cartea tipărită atît sub raportul stilului, în general, cît și prin temele și motivele pe care le furnizează. De altfel, cartea, reelaborînd aceste teme și combinîndu-le cu conceptele iluministe, rămîne deschisă către un larg auditoriu, și de aceea primește continuu aportul geniului popu-

[7] V. F. Baldensperger, *Etudes d'histoire littéraire*, Paris, Hachette, 1907; Paul Hazard, *La crise de la conscience européenne*, II, p. 120—140 și W. Friedrich, *Outline of Comparative Literature*, Chapel Hill, 1954, p. 77—78. Privitor la *El Criticón*, a cărui publicare în limba română are o deosebită semnificație pentru psihologia epocii, v. Tudor Vianu, *Studii de filozofie și estetică*, Buc., 1939, p. 55—59, și Werner Krauss, *Gracians Lebenslehre*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1947.

[8] Erich Auerbach, *Mimesis*, Buc., Edit. pt. lit. univ., 1967, p. 437, unde exegetul vorbește și despre eficiența literară a lacrimilor „la granița dintre sufletesc și senzual".

[9] Victor L. Tapié, *Essai d'analyse du rococo international*, în *Sensibilità e razionalità nel Settecento*, Firenze, Sansoni, 1967, p. 144.

lar. Scriitorii care compun pentru masele largi se distanțează prea puțin de cultura populară, în timp ce autorii mai interesați în ideile secolului (în special în Moldova, unde contactele cu mișcarea de idei europeană sînt mai puternice, prin intermediul polonez și rus, dar și în Țara Românească, unde orientarea e similară, franceză, în timp ce în Transilvania predomină influențele centrelor germane) se exprimă într-un stil apropiat de cel popular și continuă să nu se desprindă de auditoriul cel larg, fraza lor fiind, în esență, mobilizatoare, străduindu-se să facă noțiunile dificile cît mai comprehensibile unui public variat. Acest aspect relevat de textele reproduse în cartea de față este, în același timp, o latură a unei probleme mai ample, asupra căreia revenim în final.

Dar toate textele — originale sau traduceri — se subsumează chestiunii majore ridicate de orice formă de dialog scriitor-cititor, din acest răstimp, aceea a „renașterii" naționale.

Conștiința originii latine și a unității poporului român îndreaptă pe intelectualii iluminiști spre noi concluzii față de cele la care se opriseră umaniștii; iar acestea se întemeiază pe noile date despre Europa, cunoscute, în primul rînd, din geografiile și istoriile universale, ce se difuzează pe scară largă, cît și din operele literare sau chiar din publicațiile periodice. Or, Europa, care a încetat să mai fie tărîmul confesiunilor „eretice" (pe măsură ce cultura europeană s-a laicizat, iar ortodoxia și-a pierdut din ponderea sa cultural-politică în ochii intelectualilor români), se impune atenției prin avansul ei cultural și social. Dacă pentru Chesarie „grecii erau întru minune la învățătură, [iar] soarta aceasta s-au mutat la Europa" (1779), pentru Grigore Rîmniceanu, discipolul său, europenii „au biruit pre toate celelalte neamuri ale lumii cu puterea minții lor, a limbii și a mîinii... [și] este de cuviință ca această Europă să se numească podoaba lumii" (1798). În cîțiva ani se poate constata cum diferența Orient-Occident s-a estompat, acea opoziție care „depărtase Orientul european de comunitatea civilă, pe care, primul, o alimentase"[10] și pe care o

[10] Federico Chabod, *Storia dell'ideea di Europa*, Bari, Laterza, 1962, p. 38.

sprijinise să se dezvolte prin zidul pe care-l asigurase în fața presiunii otomane[11]; diferența dispare în ochii lui Grigore Rîmniceanu, care se inspiră direct din articolul *Europe*, inserat în *Enciclopedie*. Pentru acesta românii sînt europeni, ca și cei din Occident[12], deoarece îi reunește aspirația spre bunăstarea și progresul social, dar el apreciază că poporul român, avînd alte condiții de dezvoltare, are în continuare obligația să mențină vechea „Sophia" bizantină. În schimb, Samuil Micu apără mai puțin această înțelepciune, recomandînd însușirea filosofiei și a științei europene, prin referiri precise la „nemții, italii, frîncii, anglii și alte neamuri, care toate învățăturile le au în limba sa"; atingerea nivelului la care au ajuns aceste popoare impune românilor obligația „să ia aminte la cele ce sînt spre zidirea neamului și spre fericirea cea de obște și să caute la neamurile cele mari și învățate, pre acelea să le urmeze, și științele și învățăturile în limba sa să le învețe și așa și ei și fericire și mărire mai mare vor avea"[13].

Așadar, prestigiul marilor popoare europene se datorează avîntului tehnic și cultural ce le caracterizează; acesta e apreciat atît de un Grigore Rîmniceanu, cît mai ales de Samuil Micu, care și-a întemeiat filosofic întreaga sa activitate. Europa ca model, prin avansul tehnic, prin înflorirea culturii, prin bunăstarea atinsă și prin independența popoarelor, revine apoi cu frecvență în scrierile altor iluminiști de pe întreg teritoriul român. Dar conștiința unei diferențe de nivel politic, tehnic și științific nu se transformă în imperativul importării valorilor străine; chiar din citatul pe care l-am dat din Samuil Micu se deduce că obligația de „a lua aminte la neamurile cele luminate" înseamnă a selecta, a transpune pe solul român „cele ce sînt spre zidirea neamului". În fapt, preluările din cultura europeană se înscriu în acest efort de trecere de la o funcție de rezistență sud-est

[11] V. afirmația lui Robert Lopez apud Jean-Baptiste Duroselle, *L'idée d'Europe dans l'histoire*, Paris, Denoel, 1965, p. 62.

[12] Cp. Carlo Curcio, *Europa. Storia di un'idea*, Firenze, Valecchi, 1958, II, p. 416.

[13] Samuil Micu, *Scurtă cunoștință...*, p. 91, 71.

europeană la participarea la concertul continental și la modernizarea culturii, care evoluează de la „raționalismul ortodox" al umaniștilor spre laicizarea concepției de viață. Or, acest efort se resimte în argumentarea filosofică a tezelor preluate de la umaniști, care și pe această cale include activitatea intelectualilor români în iluminismul european. Dar transpunerea problematicii pe un alt plan menține o serie de trăsături specifice spiritualității române (cum e, de ex., toleranța), fapt care dovedește, la rîndul său, că iluminismul nu a fost o formă de „occidentalizare" *(Westernization)*[14]; de asemenea, trebuie avut în vedere că termenii de „patrie", „patriot" capătă o frecvență excepțională tocmai în urma contactelor cu Europa luminată. O altă trăsătură proprie iluminismului românesc, care vădește că nu avem de-a face cu un proces de „occidentalizare", este lipsa cosmopolitismului. Protagoniștii luminilor nu aparțin unei elite care să strălucească la suprafața societății române, după cum nu au nimic comun cu acel tip reînnoit de „*honnête homme*", denumit sugestiv „*l'homme mêlé*"[15]; ei aparțin unei colectivități precise, unei „patrii", unui popor în luptă pentru drepturile sale. În general de origine modestă, intelectualii nu participă la o republică a spiritelor, ci la viața poporului de care aparțin. Desigur că atitudinea lor socială e variată și, în special, în Moldova iluminismul are un caracter mai mult nobiliar (care-l apropie de cel polonez); dar în ansamblul său iluminismul român e deschis spre mase nu numai prin ponderea pe care o acordă „poporului" în argumentarea întreprinsă, dar și prin preocuparea de a difuza în pături largi tezele formulate.

În sfîrșit, un alt aspect ne dezvăluie această trăsătură proprie iluminismului român, spiritul său militant relevînd, în același timp, raportul care se stabilește în acest răstimp între conștiința națională și cea europeană, anume argumentarea pe plan european a originii și continuității istorice a poporului român. Din înseși lecturile pe care le puteau face, iluminiștii români se puteau convinge că poporul român nu intrase decît parțial în

[14] Cp. Fritz Valjavec, *Ausgewählte Aufsätze*, München, R. Oldenbourg, 1963, p. 66.

[15] René Pomeau, *op. cit.*, p. 184—185.

atenția iluminismului occidental; o atitudine de rezervă sau critică față de Bizanț se însoțea, adesea, cu ignorarea sau deformarea datelor privind țările române. Chesarie critica într-o scrisoare lucrarea acelui straniu personaj care a fost Jean Louis Carra și pretențios intitulată *Histoire de la Moldavie et de la Valachie* (1777), recomandînd să fie rescrisă. Chiar în operele lui Voltaire, atît de mult gustate în țările române, surprizele nu erau minime: dacă într-o notă din *La Russie sous Pierre le Grand* se consemna că „il est bien étrange que tant d'auteurs confondent la Valachie et la Moldavie", în schimb mai departe se susținea că popoarele din Dacia „contribuèrent à la ruine de [l'empire] d'Occident"[16], regretabilă confundare a geților cu goții. La aceste confuzii se adăuga reaua-voință a celor care transfigurau datele, transformîndu-le într-un basm menit să legene odihna precară a unor seniori care stăpîneau teritorii obținute prin violență. Pentru a răspunde unor asemenea necesități, activitatea iluminiștilor români a transpus pe plan european problemele specifice poporului român, și se constată acum o trecere de la opera de informare (întreprinsă de Miron Costin, prin lucrările sale în polonă, de Stolnicul Cantacuzino, care procură informații lui Luigi Marsigli, și de Dimitrie Cantemir, care redactează în latină *Hronicul* și *Descriptio Moldaviae*, publicată la Hamburg în 1769—1770) la opera polemică (desfășurată în special de Micu, Șincai și Petru Maior). Într-una din aceste opere polemice regăsim o afirmație definitorie: „potrivit cu înțelepciunea este ca toți oamenii, neluîndu-se în seamă întîmplătoarea lor numire, să se iubească unul pe altul ca frații și o nație să alerge în ajutorul alteia spre înaintarea culturei, de la care provine fericirea în comun. Aceasta dacă o face vreo nație, arată în faptă că a ajuns la adevărata cultură (luminare)..." Pentru Petru Maior, ca și pentru ceilalți iluminiști români, participarea la cultură presupune o conlucrare frățească; cei care au sosit mai tîrziu la banchetul spiritual nu au fost nici trîndavi, nici neînzestrați, ci viața le-a impus să stea mai mult cu arma decît cu cartea în mînă. Dar experiența pe care o dă tragedia autentică a existenței cotidiene („școala vieții" !) e folo-

[16] Voltaire, *Oeuvres historiques*, Paris, 1957, p. 483, 485.

sitoare și celor care au putut să o uite în acest răstimp; de aceea participarea trebuie să fie egală. Pentru că, adaugă Petru Maior, dacă cineva pune piedici „ori culturii sale, ori luminării altei nații, lămurit arată că se află încă și acum în vechea barbarie și greu păcătuiește împotriva naturei, mamei tuturor, care poruncește a se îndeplini înțelegerea și voința fiecărui om"[17].

Prin această notă de luptă generoasă, ca și prin îmbinarea preocupării de a realiza progresul material concomitent cu cel spiritual, protagoniștii români ai luminilor formulează o doctrină originală, care merită a fi studiată în toate amănunțimile ei. Dobîndînd o independență de gîndire, ei nu se despart de poporul căruia îi aparțin, și în opera lor afirmarea drepturilor naționale se înscrie pe un plan tot mai larg, european și umanitar. Studiul originii latine îndreaptă treptat atenția spre națiunile romanice, iar lupta pentru independență națională și progres social se înscrie tot mai viguros în Europa, „cultivată și civilizată". Și aceasta deoarece aspectul cel mai interesant al conștiinței naționale din iluminismul românesc este, după remarca lui Lucian Blaga, caracterul său „deschis". „În cursul veacului al XVIII-lea, afirmă el, asistăm la procesul sinuos în care conștiința națională, avînd drept nucleu inițial conștiința de neam întemeiată pe comunitatea de grai, încorporează în sfera sa o seamă de semnificații, dintre care unele pentru o mai lungă durată, altele însă numai în chip provizoriu, pentru a răspunde unor circumstanțe istorice mai persistente sau pasagere. Important este în tot acest proces istoric faptul că la românii din Transilvania [ca și la cei din Principate, în mare parte, adăugăm noi] ideea de «națiune», afirmîndu-se și reliefîndu-se față de o ideologie rigid feudală, a evoluat «deschis», găsind, după o seamă de înaintări și reculări, de lărgiri și îngustări, de succesive amplificări, un acces spre conștiința națională de sens modern..."[18].

[17] Petru Maior, *Reflexiones in responsum Domini recensentis Viennensis ad animadversiones in recensionem historiae de origine valachorum in Dacia*, Pesta, 1815.

[18] Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 108. Mai pe larg, în comunicarea noastră la Congresul de la St. Andrews: *National and European Consciousness in the Romanian Enlightenment, Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, Genève, LV, 1967, p. 463—479.

Conștiința națională întreține, în cadrul acestui progres al său, conștiința unei specificități culturale, pe care cărturarii de la Rîmnic au încercat să o surprindă și să o definească; preocuparea atestă, astfel, legătura ce se stabilește între „luminare" și „cultură", valorile fundamentale exprimate de umaniști, îmbogățindu-se cu altele formulate acum. Diversificarea preocupărilor e izbitoare și organizarea unor noi discipline se petrece într-un ritm susținut.

Ocrotită mai înainte de Clio, literatura își stabilește acum coordonatele activității sale. Apărută în cancelariile domnești[19], literatura istorică s-a dezvoltat, înregistrînd versiunile istorice compuse de curtea domnească sau legendele ce prinseseră viață în imaginația populară. De la însemnarea măruntă la cronică și apoi la narațiunea istorică, aceasta a apucat pe un făgaș propriu în momentul în care erudiția umaniștilor a început să contureze disciplina istorică. Cu un domeniu propriu, literatura a evoluat continuu, primind mai ales rodurile meditației cărturarilor hotărîți să „lumineze" pe ascultătorii lor. Povestirile și legendele istorice din *Calendare* și din culegerile de probleme ale dascălilor transilvăneni s-au însoțit cu traducerile de opere beletristice, făcute la început, cu un scop social-politic. Literatura de imaginație s-a deschis astfel spre proza literară istorică, literatura de înțelepciune s-a dezvoltat de la forma de apoftegmă la aceea de meditație deschizîndu-se spre eseu, iar literatura didactică s-a îndreptat spre proza combativă, spre pamflet sau spre expunerea teoretică. Fără să stabilim o filiație, ce se impune a fi temeinic argumentată, notăm că în ultima etapă a secolului XVIII și începutul secolului XIX se petrece o prefacere adîncă a genurilor literare, din cele tradiționale răsărind prototipuri ale celor moderne, care,

[19] P.P. Panaitescu, *Contribution à l'histoire de la littérature de chancellerie dans le Sud-Est de l'Europe, Revue des études sud-est européennes*, 1967, 1—2, p. 21—39. Despre atitudinea cronicarilor români față de tradițiile istorice, cu referire, în special, la Neculce, date noi la Const. C. Giurescu, *Valoarea istorică a tradițiilor consemnate de Ion Neculce*, în volumul *Studii de folclor și literatură*, Buc. Edit. pt. lit., 1967, p. 439—495.

la rîndul lor, aveau să crească și să aducă roade în special sub razele calde ale romantismului.

Libațiile aduse muzei Euterpe, în special la Rîmnic, ne dezvăluie, de asemenea, o afirmare a poeziei culte în acest sfîrşit de secol. Treptat desprins de muzică, versul își va lua aripi, vizitînd iatacurile şi dînd glas dorurilor neîmplinite, pentru ca, în același timp, să poarte, pe umeri încă fragezi, ideile veacului și aspirațiile poporului. Strunit de mîini abile, el va ști să dea glas spiritului satiric al secolului, ca în opera unui Ioan Cantacuzino și, mai ales, a lui Ioan Budai-Deleanu.

Dar o altă fiică a lui Jupiter și a Mnemosynei, zeița memoriei, ne dezvăluie, parcă, lucruri și mai importante: Polymnia, care ne poate arăta cum s-a preschimbat „cuvîntarea frumoasă" în „scrierea frumoasă", în beletristică. Retorica a înflorit în cultura română atît datorită faptului că se implanta într-o bogată tradiție orală, cît și pentru că muza indicase întotdeauna cu brațul său datoria de a păși înainte, precum și meritele neprețuite ale persuasiunii. Într-o cultură militantă, retorica a fost cultivată cu predilecție, și ei i se datorește acel stil „colocvial" pe care l-am regăsit în prefețele cărților tipărite sau în operele umaniste; ea a fost aceea care a făcut ca „reconsiderarea splendorii verbale antice" să se opereze cu ușurință. „Stricăcios fiind din fire", tiparul, cum spunea Chesarie, a dat „nestricăciune" frazei rostite, și stilul retoric cuprins pe pagina imprimată a fost supus unei continue reelaborări. Preponderența aristotelismului în formația cărturarilor umaniști și noul val de cultură elină pe care literele neogrecești l-au adus în principate în epoca fanariotă a menținut prestigiul retoricii în cultura română din secolul XVIII. Nu ne referim numai la elocvență, care evident că nu devine artistică decît atunci cînd conține elemente poetice sau doctrinale[20], deși elocvența a avut un rol deosebit în cultivarea expresiei frumoase, mai ales datorită faptului că, în literatura română, ca și în cea

[20] Francisco Flora, *I miiti della parola*, Verona, Mondadori, 1958, p. 121, unde se remarcă, în continuare, că „Isocrate era un literat..."

neogreacă, majoritatea scriitorilor au fost și predicatori[21]. Ceea ce trebuie avut în vedere este că retorica a fost în cultura medievală sud-est europeană, ca și în cea occidentală[22], numitorul comun în teoria și practica poetică; poetica s-a dezvoltat ținînd seama de normele gramaticale, privind vorbirea *corectă*, și de cele retorice, referitoare la *buna* vorbire. Retorica, însă, apare ca o adevărată sinteză spirituală, întrucît ea a dominat nu numai o parte din poetică, dar și elocvența, epistolografia și însăși deprinderea frumoasei vorbiri și scrieri ce se forma în școli. Din antichitate ea s-a perpetuat în Bizanț[23] și a cunoscut o nouă viață în epoca fanariotă, cînd cultura elină a fost reluată pentru a sprijini lupta de afirmare a spiritului neogrec; un indiciu al acestui proces ni-l oferă însuși prestigiul de care s-a bucurat Isocrate în școlile grecești din țara noastră, acest mare retor care a înălțat cea de a doua artă liberală deasupra filosofiei, fixînd celei din urmă un rol propedeutic în formația retorului, considerat a putea să rezolve, cu metodele sale, chestiunile dialectice ale filosofiei[24]. Ar trebui desigur precizat ce anume s-a reținut din Isocrate în școlile neogrecești, dar incontestabil este că opera lui a contribuit la statuarea acestei arte și a stilului retoric în general; cu o asemenea formație, Gheuca adăuga în culegerea sa despre „stihii" exerciții retorice, Chesarie desfășura fraza sa după regulile aceleiași arte, Molnar publica un manual special și, în sfîrșit, Dinicu Golescu traducea celebrul cuvînt către Dimonikos în *Adunare de pilde*. De aceea credem că unul din aspectele esențiale ale neoclasicis-

[21] V. Börje Knös, *op. cit.*, p. 495 seq. Despre înflorirea genului epistolar (p. 502) și numeroasele manuale de retorică, date în capitolul consacrat perioadei 1750—1821.

[22] E.R. Curtius, *Europäische Literatur...*, în special la p. 72, 88, 235. Multiple sugestii, în actele celui de al treilea Congres internațional de studii umaniste, *Retorica e barocco*, Roma, Fr. Bocca, 1955.

[23] Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, 2. Aufl., München, Beck, 1897, p. 450—456; la p. 451 remarca sugestivă că prelucrarea metodică a fabulelor, povestirilor, sentințelor etc. au întreținut grija pentru stil, ce decăzuse în Occident.

[24] Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München, Max Hueber Verlag, 1960, p. 40, 44.

mului din secolul XVIII, precum și explicația prevalenței pe care, în materie de stil, continuitatea și-a menținut-o față de înnoire, se regăsește în noua receptare a operelor antice (reluate acum pentru nota lor „cetățenească") și în persistența clasicului (conținut în „stilistica" elină).

Stilul clasic, înviorat de cultura populară, imprimă o notă deosebit de originală operelor din epoca premodernă a literaturii române. El se menține și în creația scriitorilor aparținînd generației pașoptiste, „scriitori retorici", după caracterizarea excelentă a lui Tudor Vianu, care semnala, totodată, un „simț muzical" în proza lui Russo, scriitorul care a folosit abundent „procedeul magic și incantatoriu"[25]. Spiritul clasic cristalizat în evoluția marcată de cele două diversificări ale preocupărilor cărturărești s-a impus, apoi, marilor creatori de mai tîrziu, care au revenit, adeseori, la cărțile apărute în secolul XVIII, ca Eminescu[26], sau care au reelaborat cărți populare, ca Sadoveanu, ori au reformulat vechi apoftegme. De altfel, plină de interes e și combinația pe care o realizează Iordache Golescu între maxima veche și proverbul popular.

Prestigiul retoricii ne semnalează limpede faptul că în secolul XVIII vechea conștiință artistică ce întreținuse, între alte coordonate, gustul pentru frumos în faza literaturii vechi, continuă să patroneze noile manifestări literare, prelungindu-se chiar și asupra începuturilor literaturii moderne. Dar dacă acesta este „liantul", evoluția, în sine, nu e mai puțin vizibilă, deoarece între faza raționalismului ortodox și începuturile literaturii moderne poate fi surprinsă în cultura română „o mutație internă", care corespunde, după remarca lui Cassirer, pe planul metodei, „conversiunii care se petrece în gîndirea fizică prin trecerea de la Descartes la Newton... Evident că nu se pune problema de a renunța să te sprijini pe principii, ci de a elabora principiile în funcție de fenomene, în loc să subordonezi fenomenele unor principii

[25] Tudor Vianu, *Arta prozatorilor români*, Buc., Edit. pt. lit., 1967, cap. I și p. 53.

[26] Unele sugestii pe această temă, în nota noastră *Eminescu și cultura sud-est europeană*, *Steaua*, 1966, 6, p. 122—125.

definite, valabile a priori și fixate o dată pentru totdeauna. Astfel, metoda explicației și a deducției tinde din ce în ce mai mult să cedeze locul *descrierii pure*. Iar această descriere nu mai porneşte direct de la operele de artă, ci de la *conștiința* estetică, a cărei natură ea dorește în primul rînd să o cunoască și să o definească."[27] Cunoașterea tot mai temeinică a naturii şi istoriei umane, curiozitatea științifică, atenția acordată problemelor economice, ca şi toate celelalte afirmări ale spiritului laic au drept consecință, pe de o parte, o eliberare a capacităților individuale, autorul întemeindu-se tot mai mult pe propriul său ingegniu, iar pe de altă parte, o transformare a mentalității care se desăvîrșește în măsura în care comunică, analizează, discută. În asemenea condiții, cartea încetează să mai fie o materializare a „cuvîntului" sau chiar o „oglindă", pentru a deveni un instrument de comunicare; autorul se preocupă de difuzarea scrierilor sale[28]. Și, pe plan lingvistic, epoca poate fi caracterizată ca o „fază de tranziție spre epoca modernă"[29].

Preluînd elementele cele mai avansate ale culturii populare, continuînd o tradiție constituită, pe planul cult, apelînd la umanismul culturii antice, receptată încă o dată, şi la elementele furnizate de secolul antropocentric al luminilor, cartea română realizează, în ansamblu, o sinteză deosebit de originală, ce se remarcă, mai ales, prin stilul său[30], și, în principal, prin ancorarea ei în destinele istorice ale poporului român. Așa cum remarcam din

[27] Ernst Cassirer, *op. cit.*, p. 293.

[28] V. studiul extrem de sugestiv al lui Albert Soboul, *Audience et pragmatisme des lumières. Rousseau et les classes populaires sous la Révolution*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, Buc., Edit. Acad., 1965, p. 203—214, care demonstrează în ce fel, prin literatura de colportaj şi propaganda orală, luminile au dat justificare teoretică nemulţumirilor populare.

[29] Al. Rosetti & B. Cazacu, *Istoria limbii române literare*, I, Buc., Edit. ştiinţifică, 1961, p. 367.

[30] Acest aspect general credem că a îndemnat pe cercetători să vorbească despre stilul clasic din perioada luminilor, problemă care ar merita să fie aprofundată. Arnold Hauser, *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*, München, Beck, 1958, II, p. 136—170, oferă o sugestivă gamă de înţelesuri parcursă de clasicism în secolul XVIII (Barok-, Neo-, Rokoko-, Revolutionsklassizismus...).

introducere, în general în enciclopedismul românesc nu poate fi surprinsă o disjungere a activității erudite de problematica ridicată de existența imediată; tot astfel, în secolul XVIII cartea e integral implicată în viața colectivității, și probabil că aspectul cel mai interesant al activității scriitoricești din acest răstimp este tocmai desăvîrșita aderare a paginii scrise la pagina de istorie care era înfăptuită atunci.

Așa stau lucrurile dacă este urmărit numai planul valorilor culturale și mișcarea ideilor; dar, expresie a unui stadiu atins de viața spirituală, cartea este, în același timp, o realizare a unor conștiințe individualizate.

În această privință consemnăm două noi probleme pe care lectura cărților din secolul XVIII le ridică: interpenetrarea literaturii culte cu cea populară și structurile mentale din mediul literar român.

Toate fragmentele reproduse de noi sînt extrase din cărți scrise de autori bine cunoscuți astăzi; nu avem de-a face, deci, cu cărți autentic populare. Dar, pe de o parte, autorii, ca și traducătorii au scris „sub legile oralității", după cum, pe de altă parte, operele au intrat rapid pe un făgaș al anonimatului, multiplicîndu-se și difuzîndu-se fără nume de autor; acesta este cazul nu numai al *Floarei darurilor*, dar și al *Aventurilor lui Telemac* sau al lui *Critil și Andronius*. Mai mult, în înseși scrierile originale sînt înglobate pasaje preluate din alți scriitori, astfel că numeroase cărți, în fond opere *recompuse*, au putut fi considerate simple adaptări. În prima privință trebuie, însă, ținut seama nu numai de literatura orală populară, ci și de rolul jucat de retorică, după cum în a doua privință trebuiesc distinși doi factori: o mentalitate tradiționalistă care nu acordă un loc important opiniei individuale, căutînd să mențină sub egida tradiției chiar și scrierile care o modificau, și o practică comună unor scriitori care au perpetuat operele întîlnite pe un larg circuit.

Fie că avem în vedere vectorii care au prezidat compunerea cărților, fie că ne referim la difuzarea acestora, reiese, în orice caz, cu claritate faptul că literatura din secolul XVIII nu este populară, ci, cel mult, destinată maselor.

Faptul a fost sesizat și descris de O. Papadima în remarcabila monografie consacrată „cîntecelor de lume"; subliniind reticențele ce au împiedicat pe un Ioan Cantacuzino sau pe Văcărești să-și publice poeziile, care „au intrat de îndată într-un fel de circulație cvasi-folclorică", istoricul prezintă astfel procesul deosebit de semnificativ pentru întreaga cultură scrisă din secolul XVIII: „Începînd înlăuntrul marii boerimi, în ultimul pătrar al veacului al XVIII-lea, interesul pentru cîntecele de lume trece în rîndurile micii boierimi și ale noii aristocrații de «cinuri», de înalți și mărunți funcționari ai statului în epoca dintre 1812—1832, care și-a cristalizat juridic structura în *Regulamentul organic*, ca să pătrundă în preajma anului 1850, și desigur încă tîrziu după el, în lumea lui jupîn Dumitrache și a lui Chiriac, lumea negustorilor și a meseriașilor, lume care a asigurat succesul culegerii din 1850—1852 a lui Anton Pann" [31].

Tot astfel, s-a observat că în secolul XVIII francez, scriitorii „împrumută și adaptează pentru popor opere care inițial nu îi fuseseră destinate. Un gen de alunecare de-a lungul timpului dă textelor caracteristica lor populară" [32]. Poate fi urmărit, în decursul unui secol, felul în care, în mediul literar român, opere culte au intrat pe un circuit popular, ca și felul în care au fost introduse noi opere pe acest circuit, respectiv modalitățile care au permis „alunecarea" operelor compuse în epoca brîncovenească și difuzarea operelor scrise de cei pentru care cartea trebuia să servească marele obiectiv al „luminării" poporului. Dar dacă există o puternică literatură cultă în epoca brîncovenească și o viguroasă afirmare de același ordin a cuvîntului scris în epoca luminilor, nu poate fi menținută opinia că pînă în primele decenii ale secolului

[31] O. Papadima, *Anton Pann, „cîntecele de lume" și folclorul Bucureștilor*, Buc., Edit. Academiei, 1953, p. 53, 31. În ceea ce privește „legile oralității", trebuie reținută și opinia profesorului André Mirambel că în sud-estul european poezia este anterioară prozei, ritmul avînd un rol hotărîtor în creația artistică; v. studiul său *Littératures orales du sud-est européen et littérature générale*, *Bulletin AISEE*, Buc., 1965, 1, p. 36—37.

[32] Geneviève Bollème, *Littérature populaire et littérature de colportage au 18e siècle*, în volumul *Livre et Société dans la France du XVIII siècle*, p.67.

XIX tradiția literară română este populară, colorîndu-se uniform opere de tendințe, conținut și gen diferit. Ca o consecință se impune distingerea momentelor de afirmare a literaturii culte, conturarea aportului adus de fiecare scriitor în parte — cu disponibilități mentale și mijloace de expresie proprii — la evoluția literaturii, precum și a fazelor și modalităților interpenetrării literaturii culte cu creația folclorică.

Dacă în alte culturi se poate vorbi de „o dublă tradiție culturală" [33], nu mai puțin se poate cerceta raportul care s-a stabilit în cultura română între creația folclorică și cea cultă. Evident că problema nu a fost ignorată pînă în prezent, dar o schimbare a punctului de vedere ar putea duce la stabilirea *coerenței* întregului proces evolutiv al literaturii române, la reconstituirea genurilor literare din cadrul fazei „vechi" a literaturii noastre, la restabilirea legăturilor dintre creatori și cititori din secolele anterioare veacului XIX. Mare parte din clișeele ce se regăsesc în istoriile literare se datoresc generației de la 1848, care, în fond, a captat literatura ce-i fusese transmisă de secolul XVIII — o viguroasă literatură orală, însoțită de o literatură „populară", adică de opere ce se perpetuaseră sub masca anonimatului; o lipsă de sensibilitate față de cultura medievală și o excesivă exaltare a individualismului renascentist au contribuit, apoi, la încetățenirea tacită a ideii că literatura română se afirmă o dată cu ascensiunea clasei burgheze. Or, dacă în secolul XVII, ca și în secolul XVIII, întîlnim prea multe adaptări și prea puține exhibări personale, nu lipsa preocupării literare este aceea care poate explica fenomenul; dimpotrivă, se poate conchide că interesul pentru conținut și pentru formă a fost mai puternic în acest răstimp decît interesul pentru tehnica literară și modalitățile expresiei verbale. Poate surprinde faptul că opera Stolnicului Constantin

[33] Robert Mandrou, *Littérature de colportage et mentalités paysannes...*, p. 85: „...o dublă tradiție culturală franceză: una populară, ignorată de un secol, fără contacte cu literatura clasică...; cealaltă, pe care gustul, necesitățile școlare și sociale din secolul XIX au fixat-o *ad aeternum*, cu prețul unei necunoașteri globale a sentimentelor, pasiunilor, credințelor care au animat timp de secole majoritatea francezilor".

Cantacuzino este utilizată la Rîmnic fără ca eruditul autor să fie citat, că Leon Gheuca traduce fragmente compacte din operele franceze fără să indice sursa, ca şi Chesarie, care ia din *Enciclopedie* pasaje aşa cum apelăm noi astăzi la *Larousse*, că, în fine, dascălii din Şcoala ardeleană folosesc opera lui Cantemir sau cărţile germane contemporane fără să-şi pună problema „drepturilor de autor". Dar surpriza se risipeşte de îndată ce fiecare carte este reintrodusă în viaţa cotidiană a epocii şi ea face loc unei pasionante curiozităţi — aceea de a regăsi motivele care au prezidat compunerea acelei cărţi, atît cele de ordin obiectiv, cît şi cele ce aparţin autorului însuşi, precum şi funcţia pe care cartea a îndeplinit-o apoi [34]. Opera literară din secolul XVIII e mai pu-

[34] S-a vorbit adeseori de o „lipsă de originalitate" a scriitorilor din perioada „veche" a literaturii române şi în istoria noastră literară. Incontestabil că avem de-a face cu o prejudecată pozitivistă ce se face ecou al esteticii romantice: acolo unde nu întîlnim un sentiment autentic individualizat şi acolo unde „sufletul singuratic nu dă glas strigătului pornit din suferinţa desăvîrşit subiectivă, putem să regăsim un element literar, dar nu poezia"; v. Erich Köhler, *Zur Struktur der altprovenzalischen Kanzone*, în volumul său *Esprit und arkadische Freiheit*, Frankfurt am Main, Athenäum Verlag, 1966, p. 29, care adaugă: „omul medieval se simţea dator să încadreze formulările sale individuale într-o ordine colectivă"; „ceea ce atesta aptitudinea artistică a poetului nu era izolarea individualităţii sale, ci exprimarea optimă a tuturor năzuinţelor comune", p. 30, 37.

La aceste coordonate generale trebuiesc adăugate cele specifice culturii europene din sud-estul european, unde elenismul a cunoscut un alt destin decît în Occident, alimentînd aci masiv viaţa intelectuală din Bizanţ şi din ceea ce Iorga a denumit „Byzance après Byzance", — unde unitatea culturii a fost întreţinută cu grijă de fiecare popor în parte, în cadrul rezistenţei opuse unui imperiu care aparţinea unei alte „legi", — unde cultivarea cuvîntului s-a supus necesităţii de a dezvălui constant valorile ce trebuiau menţinute mai curînd decît de a dezvălui frumuseţi sensibile. De aceea retorica bizantină nu trebuie să fie taxată ca fiind „lipsită de gust, de un arhaism formal şi convenţional; trebuie înţeles că a fost unul din mijloacele care, asemeni unor procedee ale pictorului şi ale creatorului de mozaicuri, îşi propune să transpună pe cititor" (cf. Paul Lemerle, *Leçon inaugurale faite le vendredi 8 décembre 1967 au Collège de France*, Paris, 1968, p. 24—25; „arta bizantină este o artă a stilului", remarca André Malraux, *ibid.*). Probabil că una dintre cele mai interesante probleme este cercetarea felului în care acest procedeu de „transpunere" a căpătat un caracter militant în cultura română.

țin interesantă dacă se urmărește doar chestiunea surselor și aspectele bio-bibliografice, dar ea dezvăluie o viață spirituală palpitantă de îndată ce este analizată întrebarea pe care scriitorul însuși a căutat să o rezolve atunci cînd a pus mîna pe pană: cu ce contribuie manuscrisul său la viața poporului căruia el îi aparține? Deoarece, repetăm, în faza „veche" a culturii române nu se regăsește o separare a acțiunii culturale de acțiunea practică, a scrierii de valorile existențiale.

În jurul fiecărei opere poate fi deschis, astfel, un adevărat șantier de cercetare „arheologică", și rezultatele ce ies la lumină contribuie întotdeauna la elucidarea gustului literar din epocă, precum și la explicarea actului de creație literară în sine. Asemenea constribuții par a fi și mai interesante atunci cînd ele au în vedere momente de răscruce, în care confruntarea dintre vechi și nou este viguroasă (într-un proces dialectic de un interes incontestabil); anume, atunci cînd ideile și simțămintele noi continuă să îmbrace forme vechi, cînd autorități recunoscute din literatura universală sînt aruncate pe talgerele balanței, cînd, în fond, cuvîntul scris capătă un rol hotărîtor. Un moment de răscruce este și epoca luminilor, în care cartea dobîndește o funcție decisivă; în acestă privință, insistăm o dată mai mult asupra evoluției structurii intime a unității materiale care este cartea. Am atras atenția asupra faptului că numeroase manuscrise au caracterul unor mici biblioteci portative; sub haina „florilegiului" cititorul și-a adunat — personal sau prin intermediul unui copist — fragmentele culese din texte diverse pe care a dorit să le aibă la dispoziție; a adăugat, apoi, pagini albe în „antologia" alcătuită pentru ca să poată include alte extrase, „biblioteca" lui fiind astfel „deschisă", în creștere. *Ms. 1067*, scris de logofătul Ioan Chira (pe care l-am întîlnit în Moldova), a cunoscut un adevărat succes, parcurs fiind de numeroși cititori, pentru ca să ajungă și în mîinile unui Iordachi Buzălan, care notează: „Această carte cu istorie o am dăruită de moșul meu Ioniță Cirașa. Velet o mie șepte sute optzeci și patru; și cu multă hîrtie albă, unde se scrie Sandipa, *apoi voi scrie eu alte istorii*" (f. 105ᵛ). Neîndoielnic că structura florilegiului a fost determinată

de gustul posesorului său. Și cărțile transilvănene din perioada luminilor au un caracter compozit, dar în cazul lor culegerea nu a mai pornit dintr-o necesitate personală, ci din nevoia unei comunicări. Apare, deci, o netă deosebire între sbornicul, care ține locul unei biblioteci personale, și *pot-pourri*-ul, care slujește difuzării, propunîndu-și să comunice cît mai multe elemente cu putință.

Dar dacă se constată o preschimbare în structura cărții și o modificare a rolului acesteia, atunci chestiunea care se ridică este de a ști sensul general al evoluției culturale, de care depinde dezvoltarea literaturii și, mai departe, diversificarea genurilor literare și transformarea mijloacelor de compoziție. Aci credem că se înscrie cea de a doua problemă pe care am dorit să o enunțăm, aceea a structurilor mentale.

Desigur că aceste structuri trebuiesc stabilite pentru întreg mediul literar, dar nu ne putem permite aci să consemnăm decît datele pe care ni le-au furnizat textele reproduse și analizate, referitoare, în special, la creatori. Mediul acestora se înfățișează a fi alcătuit din trei componente principale: — boierimea, care face apel la traduceri din literatura universală și redactează scrieri cu un caracter mai mult intim, — clericii, care continuă opera de redare în limba română a textelor ecleziastice, — diecii, care multiplică și prelucrează variate texte, ajungînd să recompună cărțile folosite ca prototip. Datorită faptului că boierimea, supusă în continuare la presiunea dominației străine, care împiedică o dezvoltare continuă și ascendentă a preocupării erudite și constrînsă de cererile rezultate din sporirea exploatării externe, nu creează un alt tip de cultură (însuși modul de existență, dedus din descrierile călătorilor străini, fiind evident superior celui al marii mase de exploatați, dar nu cu totul deosebit de al acestora)[35];

[35] Apreciem că în epoca brîncovenească începuse să se manifeste o literatură cultă legată de viața la curtea monarhului; boierii care în secolele XV—XVI alcătuiseră, împreună cu clericii, grupul celor care utilizau scrisul în mod curent (v. Ștefan Andreescu, *Observații asupra pomelnicului Mînăstirii Argeșului*, *Glasul bisericii*, 1967, 7—8, p. 800—829; Ileana Leonte, *Sfatul domnesc al Țării Românești din anii 1601—1611*, *Revista arhivelor*, 1959, 1, p. 286), îl utilizează acum și

datorită faptului că, în majoritate, clericii nu aparțin unei aristocrații [36], ci aproape exclusiv păturilor rurale și orășenești; datorită, în fine, faptului că noii cărturari care se ridică din școlile române din sate și orașe și din cancelarii sînt, de asemenea, de origine modestă [37] — mediul literar român nu este alcătuit din structuri mentale mult deosebite. Persistă preocuparea pentru literatura istorică și socială în toate cele trei grupări, care, de fapt, nici nu sînt categoric separate. Evoluția apare, astfel, ca

în scopuri personale (cronicile boierești) sau de interes cultural. În acest sens, instalarea domnilor fanarioți a blocat această tendință, principele străin raliind mai puțin interesul curții sale; dependența strînsă de Poarta otomană a implicat și înglobarea boierilor de la Curte în aparatul destinat să execute dispozițiile autorității străine. Pe de altă parte, în secolul XVIII au loc cîteva războaie prelungite și devastatoare, însoțite de epidemii; o perioadă de instabilitate, de depresiuni economice și de panică.

În Transilvania, boierimea română fusese de mai înainte desființată, și în preajma voievodului lucrau oameni din personalul său (Fr. Pall, *Cancelaria voievodului Transilvaniei la începutul secolului al XIV-lea*, *Revista Arhivelor*, 1960, 1, p. 267—277; S. Jakó, *Instrucțiuni arhivistice ale oficiilor din Transilvania, 1575—1841*, *idem*, 1958, 1, p. 34—54).

Boierii din principate continuă să fie deținătorii cărților celor mai noi în secolul XVIII — N. Iorga, *Vechile biblioteci românești. Sau ce se cetea odinioară în țările noastre*, *Floarea darurilor*, 1907, p. 65—82.

[36] În cea mai mare parte, mitropoliții și episcopii români sînt din familii de răzeși, din mediul sătesc, iar cînd aparțin boierimii, ca Veniamin Costache, iau măsuri care revoltă clasa suprapusă (înființarea Seminarului Veniamin). Cărțile tipărite nu alcătuiesc o „literatură clericală" propriu-zisă, fiind destinate mai ales uzului liturgic; de aceea nu se formează o literatură opusă folclorului, ca în evul mediu occidental, unde se poate vorbi de „barajul ridicat de cultura feudală în fața culturii folclorice care nu provine numai dintr-o ostilitate conștientă și deliberată, ci în aceeași măsură, din neînțelegere. Prăpastia care separă de masa rurală elita ecleziastică, pe care formația intelectuală, originea socială, implantarea geografică (cadru urban, izolarea monastică) o fac impermeabilă la această cultură folclorică, este mai ales o prăpastie a ignoranței"; Jacques Le Goff, *Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne*, *Annales*, Paris, 1967, 4, p. 788.

[37] Copiștii — denumire pe care am căutat să o nuanțăm mai înainte — au un orizont destul de larg; C. Turcu, *Din cultura vechilor dieci moldoveni*, *Revista Arhivelor*, 1960, 2, p. 201—212. În special din rîndurile lor, îngroșate de absolvenții școlilor române din al doilea deceniu al secolului XIX, se vor recruta

un efort general (deși nuanțările determinate de poziția de clasă nu lipsesc).

O analiză mai atentă a vieții economice și sociale din secolul XVIII, cu fluctuațiile proprii unei perioade de războaie și calamități naturale [38], ar putea să limpezească formele pe care mentalitatea le-a adoptat și locul care a fost acordat literaturii în cadrul vieții spirituale. Istoria ideilor și preschimbările sensibilității se reflectă în literatura epocii, și transformările surprinse în conținutul operelor și în evoluția formelor literare se concentrează în istoria mentalității, din care cartea tipărită ne-a redat o parte [39].

Reintroducînd operele scrise în contextul istoric, pentru a reface, apoi, variatele tendințe, confruntările dintre opinii, viziunea asupra lumii ce apare din ciocnirea elementului vechi cu cel nou, investigarea istoriei mentalității poate releva coordonatele evoluției și rolul aportului individual în procesul dezvoltării unei literaturi atît de originală pe plan european (mai ales prin aportul său la capitolul antropologiei culturale).

Punînd sub semnul întrebării „ruptura epistemologică“ [40] pe

cei care vor aduce o nouă concepţie în cultura română, concepţie în care poate fi constatată legătura dintre viziunea individualistă și „dezvoltarea economiei pieţii, în care individul apare ca sursă autonomă a deciziilor și actelor sale" — Lucien Goldmann, *La pensée des lumières*, *Annales*, Paris, 1967, 4, p. 752—779 (la p. 776—777, o excelentă caracterizare a eseului, a cărui apariţie am salutat-o în această epocă, și care se plasează între creaţia literară și opera filosofică, aliaj al elementului abstract cu cel concret). Revenim asupra acestei probleme în studiul *Carte și societate* din vol. *Explorări* (sub tipar).

38 Despre fluctuaţiile demografice din ţările române, în general, ca şi despre depresiunea demografică din principate de la mijlocul secolului XVIII, care a fost treptat remediată, mai ales datorită unei masive imigrări din Transilvania, date la Ştefan Ştefănescu, *Istorie și demografie*, *Studii*, 1967, 5, p. 942—943, în special.

39 Citām cu precădere lucrarea deosebit de instructivă a lui Robert Mandrou, *La France au XVII-e et XVIII-e siècles*, Paris, P.U.F., 1967, în special capitolul *L'Ancièn Régime socio-culturel*, şi partea *Directions de recherches: Mentalités, psychologies collectives, histoire culturelle*" (p. 270—290).

40 R. Barthes remarcă faptul că „ruptura epistemologică ce a marcat cea de a doua jumătate a secolului XIX a antrenat literatura, dincolo de retorică, spre punerea în discuţie a categoriilor fundamentale ale limbajului, persoanei,

care o sugerează istoriile literare ce acordă un loc covîrșitor începutului secolului XIX, textele pe care le publicăm recompun făgaşul original pe care s-a dezvoltat literatura română de-a lungul secolului XVIII; dintr-o bogată și diversificată conștiință artistică și-a făcut apariția beletristica modernă, care, prin caracteristicile sale cele mai pregnante, susține incontestabil realizările contemporane.

timpului, diatezei"; v. *Annuaire de l'Ecole pratique de Hautes Etudes. Section des sciences économiques et sociales*, Paris, 1967/1968, p. 234. O asemenea ruptură nu ar putea fi depistată în literatura română în prima jumătate a secolului XIX, unde sub optica didacticismului se cască prăpastia dintre literatura veche şi cea modernă; mare parte din distincţia aceasta porneşte şi de la constatarea că din secolul XIX înainte există o sincronizare cu mişcarea literară europeană. Dar a constata un decalaj sau o sincronizare a unui fenomen literar cu altul aparţine de domeniul raportărilor exterioare; mai importante sînt, desigur, investigaţiile asupra intimităţii fenomenelor.

Dorim să adăugăm, în sfîrşit, pertinenta remarcă a lui Werner Krauss, care referindu-se la persistenţa tradiţiei antice în iluminismul francez, adaugă că burghezia este aceea care a scos din circulaţie gestul eroic, „dezvăluind contradicţia dintre conştiinţa subiectivă a revoluţiei franceze şi ţelurile ei obiective istorice", creindu-se astfel condiţiile necesare formării realismului burghez; a lega istoria literară de viaţa spirituală a naţiunii i se impune şi savantului german drept o îndatorire de prim ordin (v. studiul *Einführung in das Studium der französischen Aufklärung* din volumul său *Studien und Aufsätze*, Berlin, Rütten et Loening, 1959, p. 204—205).

COORDONNÉES DE LA CULTURE ROUMAINE AU XVIIIème SIÈCLE

RÉSUMÉ

Dans la deuxième décennie du 18-e siècle, la Porte ottomane, alarmée par l'action de Constantin Brîncoveanu, Ștefan Cantacuzino et Dimitrie Cantemir, qui se montrèrent désireux de recouvrir l'indépendance de la Valachie et de la Moldavie, interdit l'accès au trône des princes terriens, nommant dans ces principautés des personnes considérées dignes de confiance: les princes phanariotes. La période phanariote se termine en 1821, quand le mouvement révolutionnaire de Tudor Vladimirescu impose à la Porte une nouvelle attitude. En ce temps-là, la Transylvanie était sous la domination des Habsbourgs, qui persistaient à refuser tout droit politique au peuple roumain.

A la fin du 18-e siècle et dans les deux premières décennies du 19-e siècle, une série d'événements politiques montrèrent la décadence du pouvoir ottoman (perte de plusieurs guerres contre les russes et conclusion de traités de paix dans lesquels la Porte reconnaît les droits détenus auparavant par les pays roumains). A la même époque on observe en Transylvanie le regroupement des forces pour une lutte politique d'affirmation. La révolte de Horia en 1784 et le mémoire rédigé par les intellectuels transylvains, *Supplex Libellus Valachorum*, remis à la cour de Vienne, en 1791, démontre l'ampleur et la vigueur de la lutte entreprise par le peuple roumain.

La typographie ne pouvait fonctionner normalement dans ces circonstances politiques; les oeuvres originales, les traductions,

susceptibles d'être considérées comme dangereuses par les dominateurs étrangers, ne pouvaient être publiées. Les livres imprimés ne représentent, donc, qu'une partie seulement du mouvement littéraire dans les pays roumains, et le mouvement des idées, beaucoup plus divers et profond dans ses implications, n'en est que partiellement reflété; pour une réconstitution complète il fallait procéder à une recherche exhaustive des fonds manuscrits, des actes et des documents, de la correspondance de cette époque.

Cependant, la recherche des éléments nouveaux qui apparaissent dans les livres, publiés entre 1700 et 1821 et très largement répandus sur le territoire roumain, permet d'observer une continuelle transformation et évolution de la mentalité, capable d'expliciter les phases connues par le goût littéraire, en particulier à „l'époque des lumières", lorsque la littérature roumaine passe de la phase ancienne à la moderne. Les livres ont été choisis selon ce double critère: éléments nouveaux et large diffusion. Les textes les plus significatifs ont été reproduits, accompagnés de commentaires et replacés dans le contexte de l'histoire culturelle roumaine, les quatres études évoquant, en fait, les phases d'un processus littéraire unitaire.

Dans le premier chapitre *(Pérégrination des livres de méditation publiés à l'époque de Brancoveanu)* l'auteur s'est proposé d'exposer les motifs qui ont déterminé les publications des livres qui ne répondaient pas aux nécessités rituelles et ne relevaient pas de la littérature d'édification religieuse, par la typographie valaque. *Fiore di virtù* et *Les dits des philosophes* ont rendu manifeste la tendance des lettrés roumains de Valachie — simultanée à celle de Moldavie, où apparaît le *Divan* de Démètre Cantemir, à introduire dans le circuit de la culture roumaine des écrits d'un genre nouveau et d'une destination nouvelle. L'analyse des livres reproduits en annexe (chapitre 34 de *Fiore di virtù*, où Maria Corti a retrouvé l'influence de la conception dantesque et un écho de la „gentilezza" des écrivains du „dolce stil nuovo", et les sentences des *Dits des philosophes*, traduction d'un opuscule de l'orientaliste français Antoine Galland, *Les maximes des orien-*

taux), et l'analyse des oeuvres restées manuscrites, mais d'un grand poids dans la littérature roumaine, montrent qu'à l'époque de l'épanouissement de l'humanisme roumain a lieu une ample diversification des préoccupations intellectuelles: à la fin du 17-e siècle et au début du 18-e siècle se manifeste une forme de rationalisme orthodoxe qui, d'une part, augmente la curiosité érudite, et, d'autre part, sépare nettement les domaines des activités littéraires. L'attention se concentre sur le domaine historique, où l'argumentation portant sur l'origine latine du peuple roumain est maintenant déployée par des humanistes de formation encyclopédiste comme Miron Costin et Dimitrie Cantemir en Moldavie, Stolnicul (l'écuyer tranchant) Constantin Cantacuzino en Valachie. Délimité avec précision, le domaine historique libère les éléments proprement littéraires, qui jusqu'alors ne se différenciaient pas de l'histoire. La littérature définit ses propres dimensions et attire dans ses rangs les écrivains humanistes, qui s'exercent à créer des oeuvres littéraires, apparentées pour une part au brillant de la splendeur rhétorique; Dosoftei et Miron Costin impriment des vers et Dimitrie Cantemir compose un roman *(L'histoire hiéroglyphique)* en Moldavie, en même temps qu'en Valachie les livres „littéraires" étaient imprimés. Ils ont joui d'une diffusion intense sur tout le territoire roumain: réimprimés à la fin de la période envisagée à Rîmnic, Sibiu et Braşov et recopiés à un rythme soutenu. Des 25 manuscrits comprenant *Les dits des philosophes*, conservés à la Bibliothèque de l'Académie, 10 ont été écrits en Valachie, 8 en Moldavie et 7 en Transylvanie; 3 ont été copiés dans la première partie du 18-e siècle, 17 à la fin du siècle, et 5 dans la première décennie du siècle suivant. Ce livre a donné goût aux problèmes humains, a entretenu et developpé la méditation, a amplifié l'impulsion qui consistait à noter des maximes originales; ce fait est attesté par la vitalité de cette oeuvre au cours du siècle, par rapport aux autres livres de sagesse (en particulier, les écrits du genre „Fürstenspiegel" byzantin) qui ont vieilli, et sont sortis progressivement de l'usage, et par le continuel accroissement du livre corrigé, parsemé de nouvelles maximes lors des rééditions, ou combinés aux sentences extraites des oeuvres modernes; ce livre

a contribué à la reconnaissance du fait que „en quelque état de misère que ce soit, la beauté a cela de particulier qu'elle attire les yeux de tout le monde".

En 1776, on imprimait à Rîmnic le premier volume de la série des *Menées* dans la préface duquel Chesarie discutait des questions d'histoire et de philosophie. Cet exemple fut suivi par ses disciples *(Les Rîmnicieni et le problème du temps)*. Les écrits de Chesarie couronnent une longue activité intellectuelle déployée dans le centre culturel des rives de l'Olt. C'est à Rîmnic, que travailla l'évêque Damaschin, que Constantin Brancoveanu e ploya comme diplomate et vénéra comme un homme de grande culture, qu'une série d'intellectuels se préoccupèrent de diffuser en Transylvanie les livres imprimés en langue roumaine. Les livres publiés à Rîmnic ont pénétré jusqu'au Nord de la Transilvanie et au Sud du Banat, cimentant l'unité culturelle des roumains. A ce centre typographique furent envoyées pour être publiées, les oeuvres composées par des intellectuels patriotes comme Ienăchiță Văcărescu, qui y vit publié en 1787 sa *Grammaire roumaine*. Chesarie organisa à son tour un vaste réseau de diffusion et même des colportages de livres sous la surveillance de ses hommes de confiance. Dans les préfaces des *Menées*, qui furent diffusées en Transylvanie comme en Moldavie, Chesarie se proposait de dégager les grandes périodes de l'histoire des roumains, insistant sur l'importance de l'élément dace dans la formation du peuple roumain. Discutant de l'histoire et des problèmes de chronologie, l'intellectuel de Rîmnic abordait également le problème des „transformations" dans l'histoire de l'humanité, pour souligner l'importance du temps quand il est bien mis à profit par un peuple désireux de renaître. Dans le cadre de son exposé, l'écrivain en appelait à l'*Histoire* de Constantin Cantacuzène, et il y insérait les arguments présentés par les délégués roumains aux traités de paix qui avaient été conclus entre la Russie et la Turquie à Kuciuk-Kainargi, en 1774. Il utilisait également *L'Histoire du Bas Empire* de Charles Le Beau et *L'Encyclopédie* française, dont il traduisait des passages entiers. Chesarie continua à s'inspirer du concept byzantin de la „sinergie", qui exprime la collaboration per-

manente de la volonté humaine et divine; toutefois il accorde une importance particulière au temps historique et à l'existence terrestre. L'appropriation des éléments fournis par les oeuvres de l'Europe des lumières, par les principaux courants de la pensée roumaine de ce siècle est exemplaire dans ces écrits qui ont joué un rôle de facteur d'évolution de la mentalité. Son oeuvre fut continuée par son disciple Grigore, qui obtient plus tard l'évêché d'Argés, après le retour des seigneurs terriens. Dans la préface de *Triodul* de 1798 il louait les conquêtes scientifiques et techniques de l'Europe, essayant, en même temps, de définir les traits spécifiques de la culture roumaine, sous le patronage de la „Sophie", et animée par un idéal de libération nationale. L'auteur évoque ensuite la figure de Ioan Cantacuzino, qui traduisit vers ces années Rousseau, Montesquieu, Pope — première version roumaine d'une oeuvre littéraire anglaise.

Il semble, à cette époque, qu'une curiosité plus diversifiée se manifeste en Moldavie, les intellectuels s'intéressant non seulement aux travaux d'histoire ou de géographie, mais aussi aux romans français *(Investigations des érudits Moldaves)*. Un groupe important d'intellectuels se procura les oeuvres de Voltaire, Marmontel, Fénelon, Rousseau, Montesquieu, Florian, Massillon, Mably et commença à traduire un assez grand nombre d'écrits, faisant appel tant aux intermédiaires néo-grecs qu'au texte original. A peu près tous ceux qui prirent part au mouvement culturel de Moldavie, de caractère patriotique et d'orientation française, organisèrent, en même temps, des complots contre les princes phanariotes. Parmi eux se détachait la figure du métropolite Léon Gheuca, dont le secrétaire français du prince, d'Hauterive, déclarait qu'il „le révère et chérit". Il prépara pour l'impression *Les Pensées* du comte suédois Oxenstierna, *Les aventures de Télémaque* de Fénelon et un „pot-pourri" dans lequel à côté des extraits d'une édition des *Pensées diverses* de Massillon figuraient des articles concernant l'exploitation des éléments de la nature et des fragments des écrits antiques se référant au rôle de la loi dans la vie sociale. Ensuite, Jacob Stamate publia un roman, *El Criticón*, de Balthazar Gracian, et se recommanda de l'autorité du „profond

penseur" Montesquieu, quand il proposa la réforme de l'enseignement. De la même façon, Veniamin Costache accorda une importance grandissante à l'organisation des écoles roumaines, appliquant dans ses traductions un remarquable esprit philologique et scientifique. Au début du 19-e siècle, le mouvement Moldave se radicalise, en faisant appel aux écrits révolutionnaires français. En même temps, le mouvement des esprits de cette principauté démontre plus clairement que la crise générale de la conscience sociale va de pair avec une crise de la sensibilité; on constate une floraison de poésie originale et un goût marqué pour la littérature sentimentale.

En Transylvanie, la deuxième diversification des préoccupations intellectuelles est plus manifeste *(Préoccupations „moralisantes" des Transylvains)*. Samuil Micu, Gheorghe Şincai, Petru Maior écrivent d'amples oeuvres historiques, linguistiques, philosophiques, économiques et autres. Une partie de leurs oeuvres, interdite par la censure, apparaît toutefois dans les publications les plus populaires du temps: les „calendriers", genre d'almanachs, et premiers essais d'une presse périodique que les intellectuels Transylvains ne réussirent pas à mettre sur pied, en dépit de toutes leurs tentatives. Une catégorie d'écrits très répandue fut celle des livres pédagogiques composés par les coryphées de „l'Ecole Transylvaine" et par tous les intellectuels qui avaient pris part à ce courant; ces ouvrages discutent de la destinée de l'homme et de sa place dans la société et ils soulignent le continuel devoir qu'a chaque citoyen de s'éclairer. Là sont inclus des conseils, des préceptes et des morceaux littéraires. Les auteurs de ces livres partent de l'idée que „les lumières" éclairent et développent le goût pour les „beaux livres", pour „les belles lettres". Les auteurs transylvains établirent de nombreux contacts avec le mouvement des idées européennes, en particulier avec d'Aufklärung allemand. Dans la catégorie des écrits destinés à régler la conduite, les traductions en roumain des oeuvres du littérateur classique serbe Dositei Obradovici occupent une place importante. A leur tour, elles synthétisaient de façon originale les concepts empruntés aux lumières allemandes, anglaises et françaises. L'influence française reste prépondérante dans l'oeuvre du plus important des écrivains de

„l'Ecole Transylvaine", Ion Budai-Deleanu, dont le poème la *Tziganiade* a été, à juste titre, comparé à la *Pucelle d'Orléans* de Voltaire. Dans les commentaires qui accompagnent ce poème, publié malheureusement plusieurs dizaines d'années après, le poète aborde des questions de théorie littéraire, qui se retrouvent dans les grammaires composées alors et dans la *Rhétorique* de I. Piuariu-Molnar.

Le dernier chapitre essaie de préciser le rôle joué par le livre imprimé au XVIII-e siècle dans la littérature roumaine. Ce chapitre relève en particulier deux aspects: les „livres représentatifs" attestent un degré élevé de mentalité et une influence exercée par les ouvrages imprimés, dans le sens de l'évolution de cette mentalité. En ce qui concerne la mentalité, le livre reflète une transformation du goût qui a entraîné le changement et la diversification des genres littéraires. Dans le cadre d'une interpénétration perpétuelle avec la culture massive orale, le livre est devenu un modèle pour celle-là et a acquis une indépendance graduelle: ainsi, a-t-il pu donner force à la littérature moderne. La narration s'est détachée de l'exposé historique, a bénéficié de la diversification des préoccupations intellectuelles et a commencé à revêtir les traits propres aux genres de la littérature moderne. Pour ce qui est du style, le mot écrit s'est libéré de la tutelle du mot parlé, cultivé par l'élcquence. Alors, c'est dessiné sur la riche tradition artistique, le domaine de la création esthétique. Les éléments qu'on peut découvrir dans le développement de la culture littéraire de l'époque des lumières se retrouvent également dans les oeuvres de la génération de 1848; les oeuvres imprimées au XVIII-e siècle non seulement ont transmis des motifs ou conceptions aux futurs grands écrivains, mais elles ont fourni aussi des sources d'inspiration à un Eminescu ou à un Sadoveanu. Ajoutons que les textes reproduits dans les annexes fournissent les éléments nécessaires à la réconstitution des structures mentales de la société roumaine au 18-e siècle.

En d'autres mots, la lumière que l'histoire du livre jette sur l'évolution de la culture roumaine au 18-e siècle peut révéler au chercheur attentif des aspects d'un intérêt inestimable pour la

connaissance d'une longue tradition artistique et pour la découverte de la manière dont est apparue la littérature roumaine moderne. Et ceci d'autant plus que ce changement dévoile la transformation de l'idée de l'homme caractéristique d'une culture profondément ancrée dans l'univers humain.

INDICE DE NUME

Redactor: ELENA BERAM
Tehnoredactor: ION TUDOR

Dat la cules 19.08.1968. Bun de tipar 10.01.1969. Apărut 1969. Tiraj 3.140 ex. broşate. Hîrtie velină ilustraţii de 80 g/m². 600×900/16. Coli editoriale 21,18. Coli tipar 25. A. nr. 9133/1968. C.Z. pentru bibliotecile mari şi mici 859—0.

Intreprinderea Poligrafică „13 Decembrie 1918", str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97, Bucureşti, Republica Socialistă România
Comanda nr. 1912

Lei 14